

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТЕУОТ
ҚҰМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ЖАМОЛ АЛ-ҒИЙТОНИЙ. *Аз-Зайний Баракот. Роман.* 3
ЭРИК СИГАЛ. *Муҳаббат тарихи. Қисса* 73

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

АНТонио ЖАСИНТО. *Ўлмаган умид* 64

ПУБЛИЦИСТИКА

КИРИЛ КОБРИН. *Оврўпа тонги.* 133

СЎНМАС СИЙМОЛАР

С.ҚУРБОНОВ. *Носир Бухорий мероси.* 145

АДАБИЙ ТАНҚИД

ИГОР СУХИХ. *Казаклар Ҳамлети саргузапглари.* 149

Октябрь 2001

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

БЕК МУҲАММАД МУРОД. Профессор Балдауф мутолаалари164

САРГУЗАШТ.ДЕТЕКТИВ.ФАНТАСТИКА

Э.С.ГАРДНЕР. *Жонсарак кўғирчоқ. Роман*168

ЖАҲОН КУЛАДИ

М.НИЗОНОВ. *Ҳажвий ҳикоялар.*194

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Оринов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қаипберганов
Саидаҳрор Фуломов

Жаҳон адабиёти, 10. 2001

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Н.АШРАБХЎЖАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи А.СУЛТОНОВ

Теришга берилди 10.10.2001 й. Босишга рухсат этилди 04.12.2001й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. К-8959 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2001 й.

Жамол ал-ФИЙТОНИЙ

Аз-Зайний Баракот

Роман

*Дастлабкиси бўлган
жойда охиргиси ҳам
бўлади, ҳеч бир ибтидо
интиҳосиз бўлмас.*

БИРИНЧИ БОБ

Ҳижрий 922 йилнинг ражаб оyi.
Милоднинг 1517 йил август-сентябри.

*Ўзининг жаҳон бўйлаб қилган саёҳатлари вақтида
Қоҳирада бир неча марта бўлган XV аср венециялик сайёҳ Висконтти Жантининг йўл кундаликларидан парчалар.
Қайдлар Қоҳира ва 1517 йил августидан — ҳижрий 922 йил ражаб ойида — ўша ерда содир бўлган воқеалар тафсилотидан иборат.*

Шу кунларда Миср заминидан нотинчлик ҳукм сурадди. Қоҳира бутунлай ўзгариб кетганди, ўзимнинг олдинги сайёҳатларим вақтида кўрган Миср Қоҳирага асло ўхшамасди. Унинг аҳолиси тили ҳам бошқача бўлиб кетган эди. Мен бу мамлакат тили ва лаҳжаларини яхши биламан. Шаҳар хўнграб йиғлаб юборишга тайёр эракани ёки зим-зиё тунда ўғирлаб қочишларидан юрак ҳовучлаб турган хотинни эсга соларди. Ҳатто осмон ҳам одатдаги таровати ва мовийлигини йўқотгандай. Уни олис юртлардан шамол ҳайдаб келган қандайдир қуюқ ғубор қоплаган. Кўз олдимга вабога гирифтор бўлган ҳинд қишлоқлари келади. Тунда рутубатдан ҳаво кўрғошиндай оғирлашади, уйлар эртага бошимизга қандай фалокат ёғиларкан деб сукут сақлайди.

Катта йўлдан келаётган от дупурига қулоқ тутаман. У аста-секин жимиб қолади. Биров кўриб қолмасин дея деразанинг нақшинкор қопқоғи орасидан кўрқа-писа мўралайман... Уйларни қоронғилик қомига тортади... Султон Ал-Ҳурийнинг янги масжиди минораси ҳам кўздан йўқолади. Унинг қурилганига кўп бўлгани йўқ. Машриқ бўйлаб узоқ муддатли сафарга ҳозирлик кўриб мен бу ерда охирги маротаба бўлганимда, масжид қурилишига тайёргарлик кўрилаётгани ва улкан гумбаз қад кўтарилажаги тўғрисида эшитгандим. Ҳадик билан кўчага бош суқаман, зулмат ичида шафқатсиз тунқоровуллари нигоҳига тўқнаш келиш ҳеч гап эмас-да. Қарайдиларки, ўзга юртликман, кимлигимни ва қаерданлигимни суриштириб ҳам ўтирмай сўроғу ҳукмсиз шартта отиб ташлайвердилар. Нафақат Қоҳира ҳукмдори Амир Қуртабо билан шаҳсан танишлигим, балки Миср тош ва тарозилар амирлигини қабул қилган Аз-Зайний Баракот бин Мусо маърузасини икки бор эшитганимни айтгунимча ҳам сабр қилмайдилар. Унинг кўплаб мансаб ва амаллари бор, мамлакат осудалиги, тартибот учун масъул. Агар унинг менга кўзи тушгудек бўлса, албатта, танир эди. Айтишларича, у ўн йил олдин бир кўрган одамни ҳам танир экан.

Нима бўлганда ҳам бугун тунда шу ердан жилмайман. Синчков махлуқлар нигоҳидан панада бўлганим маъкул!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Юрак олдириб кўйган аҳоли тунда эшикларини қулфлаб олар эди. Тунқоровулар нигоҳи илғамаслиги учун уйимдаги шамлар ўчириб қўйилганди. Тонг ғира-ширасида мен Ал-Хусайния бўйлаб сайр қилар эдим. Ҳар гал илгари бўлганим шаҳар ё мамлакатга қадам ранжида қилганимда вужудимни қандайдир сезилар-сезилмас озурдалик чулғаб оларди. Кўҳна танишларимдан биронтасини кўришимдан илгари мен одатда бир неча кун шаҳарни бемақсад айланиб юрардим.

Билганларимнинг ҳол-аҳволларини суриштирар, дунёдан ўтганларга таъзия изҳор қилардим. Бу дунёи бевафодан nasibasi узилган кунни ўзимча ҳисоб-китоб қилиб, “Ие, ўшанда қаерда эдим-а? Қайси шаҳарда юрувдим-а?” дея дилимдан кечирардим. Иттифоқо, танишларимдан бири иўлиқиб қолса, кучоғимни кенг очардим-да, бағримга олиб, элимиздаги таомил бўйича елкасидан ўлиб кўярдим. Дийдорига тўйиш учун бир қадам тисарилардим-да, яна кучардим. Борди-ю, у ёши ўтинқираб қолган бўлса, қаранг-а, сира ўзгармабсиз, ўша-ўша юзингиздан қон томади, дея кўнглини кўтарардим. У худога шукрлар айтиб, минғирлаб кўяр, сўнг: “Бирров ҳовлимга кирмасангиз у дунёи бу дунё рози эмасман”, деб шарт боғларди. Биз дераза қопқоқлари райҳон ва ёсуманлар барқ уриб ўсиб ётган боғчага қараб очилувчи меҳмонхонага жойлашамиз. Боғчанинг қоқ ўртасида рангоранг мрамар ила зийнатланган фаввора шалдирайди. Меҳмон ичкарига қадам кўйгани ҳамон фаввора отила бошларди.

Гарчи кўчаларда узоқ изғиб юрсам-да, негадир бугун эски танишларимдан биронтасини ҳам кўрмадим. Ёки улар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганмикан? Одамларнинг узункулоқ гапларига қараганда, кўплаб зодагонлару шайхлар қимматбаҳо кийим-кечаклари ва энг қимматли нарсаларини жинтоғмас жойларга гумдон қилишганмиш. Уларнинг аҳлу аёли ва бола-чақалари қишлоққа кўчиб кетганмиш. Ўзлари эса уйларини ташлаб, мазору қабристонлардан паноҳ топганмиш.

Миш-мишларнинг кети кўринмасди. Ҳар ким эртанги кунга умид билан қарарди. Ҳар ким унга нима даҳл қилади-ю, нима йўқлигини ўзича фол очарди. Баъзилар эса, амир Туманбой ўзи аралашмаса бўлмайди, жағига кучи етмаганларни бир тийиб кўярмиди, деган талаб билан чиқса, айримлар: “бундай қилиб бўлмайди, агар янгиликлар келиши тўхтаб қолгудек бўлса, демак, инсон ақли бовар қилмас бир фалокат юз бериши муқаррар”, дерди. Яна бошқалар эса, ростданам инсон ақли бовар қилмайдиган фалокат содир бўладими, дея айюҳаннос соларди.

Йўқ! Султон кўшини жўмардлар ва ислом ҳимоячиларидан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири минг туркка бас кела олади. Шавкатли Қайтабойдан дакки егандан сўнг Ал-Ҳурий кўлидан ҳам тор-мор этилиши турган гап-да.

Келинг, шундай бўла қолсин, деб ҳам шубҳа билдиради тағин бировлар, хўш, нега бўлмаса шу пайтгача бирон шум хабардан дарак йўқ? Нега жарчилар томоқ йиртмайди-ю, кўс-ноғоралар дунёни бошига кўтармайди? Чор атрофни мана бунақа ташвишу таҳлика босиб турган бир вақтда ҳеч нима бўлмаганига қандай ишониш мумкин?!

Қаҳвахонада бир одам бошида салласини тўғрилар экан:

— Утган икки кун ичида Аз-Зайний Баракот бин Мусони кўрган борми? — деб сўради.

Ўртага муздай жимлик чўқди. Бир хўплаб, илиқ шаробли пиёлани хонтахтага қўйдим.

“Чинданам, Аз-Зайний Баракот бин Мусога нима бўлди экан-а? — деб ўйладим мен. — У тўғрида қандай миш-мишлар юрибди?”

Ҳамма овоз келган томонга ўгирилди. Унинг нутқидан уни е масжид югурдаги, ё эски китоблар сотувчи сарроф, ё бўлмаса Ал-Азхар толиби деган тусмолга бордим.

Янги одамга дуч келганда ҳар гал мен хаёлан ўзимдан: “Қасб-кори нима? Қаерларда бўлган экан? Хитойдами, Ҳиндистондами? Ҳижоз саҳроларидами?” дея сўраб кўраман.

— Худо ҳаққи, у роса уч кундан буён қорасини кўрсатгани йўқ, — деди ҳозир бўлганлардан бири.

— Уч кун эмас, беш кун, — луқма солди бошқаси.

Хамма эслашга ҳаракат қилиб ўйга толди. Бу ерга келганимдан буён Аз-Зайнийни кўрмаганлигим ҳақиқат эди. Қоҳира аҳлининг эса кунда лоақал бир марта кўзи унга тушмай иложи бўлмасди. У ҳар доим суворийлар ва ногорачилар тўдасини бошлаб чиқиб келар, зийрак нигоҳидан ҳеч нарса қочиб қутулолмасди, кулоқтешар ҳайқириги эса куфр оламига ўт кўярди. У кўчада юриш-туриш интизомини ўрнатган ва ҳаммани шунга қатъий риоя қилишини талаб этарди. Аёлларнинг одми кийинишига эътибор қиларди, мамлуклар ҳаддан ошган вақтларда эса аёлларнинг кўчага чиқишини бутунлай ман этарди.

Мисрда охирги марта кўрганимда Аз-Зайний Баракот бақувват ва соғлом эди. Ҳозир қанақа экан-а? Уч йилда одам қаттиқ ўзгариб кетиши мумкин. Аз-Зайнийнинг отдан тушиб, резаворфурушлару бошқа майда-чуйда сотувчилар билан баҳслашишларини, товук, роз, ўрдак ва қуён сотиб ўтирган деҳқон хотинлар билан узоқ-узоқ гап сотишларини, шаҳарда қонунбузарларнинг пўстагини қоқишларини кўп кўрар эдим. Авом халқ уни яхши кўрарди. У билан дастлабки кўришувимиздан кейин мен у ҳақда мана бундай деб ёзган эдим: “Озмунча одамларни кўрмадим дейсизми — мендан барбарлар, ҳиндилар, юнонлар ҳам, галлар мамлақати, Ҳабашистон ва энг шимолий ўлка ҳукмдорлари ҳам қолмаган, бироқ кўзларидан ўт чақнаб турувчи бундай одамни асло кўрмаганман. Гапирганда тун қоронғилигидаги мушукка ўхшаб қорачиқлари бўйга тортиб кетарди. Нигоҳлари билан шимол мамлақати тумани, зулмати ва маъюс сукунاتини тешиб юборгудек бўларди. Шундоқ қараб туришида одамнинг ўзини эмас, нақ юрагини кўриб турарди. Дилингиздан кечаётган энг пинҳоний сирлар ҳам ундан яширин қолмасди. Чехрасидан ақл нури ёғилиб турарди, кўзларида эса меҳру шафқат булоғи жўш урарди. Шунга қарамасдан бу нигоҳ одамни ҳушёр бўлмоқликка чорларди. Аз-Зайний мен бўлган мамлакатлар, у ерларда қандай яшаганим, маҳаллий аҳоли менга қандай муомала қилгани, Оврўпо ерларидаги аёллар нечоғли эркин эканликлари ва ҳукмдорларнинг ўз фуқароларига нисбатан қай даражада адолат қилишлари тўғрисида сўраб-суриштирарди. У Ҳиндистонда почта хизмати қандайлигига қизиқарди, Жидда ва Маккадаги шайхлар ва Дамашқдаги зодагонларни эсларди. Мен, Жиддада бормаганимни, аммо Маккада бўлганимни ва Дамашққа кўниб ўтганимни сўзлардим. Мен суриштиришга ваъда қилган одамлар исминини ҳам ёзиб берарди.

Уша вақтларда Аз-Зайнийнинг ўзи менга бир қизиқ воқеани ҳикоя қилиб берганди. Кунларнинг бирида мени кутқариб қолинг, дея бир юнон чўриси унинг ҳузурига ёлбориб келибди. Кул бозорида гулоб тайёрлайдиган бир киши уни сотиб олганида боёқиш ўн бешга ҳам тўлмаган экан. Киши семиз, мечкай ва шаҳватпараст экан. Бокира юнон қизини сотиб олиб, у дунёдаги ҳамма нарсани унутибди. Қасбини ҳам ташлабди, уйдан чиқмай ва датто намоз ҳам ўқимай қўйибди. Йигирма ёшли йигитдай куннинг ҳам, туннинг ҳам фарқига бормай, чўри қизга ташланаверибди. Айтишларича, гапиришга ҳам арзимайди-ю, қизнинг вой-войлашлари атрофга ёйилиб, ўткинчилар кулоғига ҳам чалинар эмиш, кейин бирпасгина тинармиш-да, яна бошланармиш. Қизнинг овози кечасию кундузи тинмаганини эшитиб, кўни-кўшнилари бу қиз қачон ухларкин деб раҳмлари келаркан. Баъзилар ҳасад билан хўрсиниб кўяркан, бироқ ҳафтада ҳеч ким эшикдан мўралаб қарашга ботинолмас экан. Ёшлар пешайвондан кузата бошлашибди. Қизгина қичқира бошлаши биланок улар бир-бирларига кўз қисиб жилмайишар, бир-бирларининг сочидан ҳазиломуз тортиб-тортиб кўяркан.

Уйга сув олиб келадиган мешкобчини Аз-Зайний гувоҳликка чақирибди, унинг айтишича, уйнинг хотинлар турадиган қисмида чўри қизнинг қичқариқларини ўз кулоғи билан эшитганмиш. Бир гал эса деразасидан қизнинг сочлари тўзгиган ҳолда уй ичида ўзини ҳар ёққа ураётганига кўзи тушганмиш.

Хуллас, Аз-Зайний ҳузурига ғуломваччани юбориб, уни кутқаришларини сўрабди. Аз-Зайний қараб ўтирмабди. У ҳар ишни уламолар билан маслаҳатлашар экан. Машваратда уламолар шайхи Аз-Зайнийни ёқлаб чиқибди.

Уша заҳоти Аз-Зайний одамлари билан Ал-Аттор исмли одамнинг уйига борибди ва уни қуршаб олибди. Бундан газабланган уй эгаси тош ва тарозилар амирининг уйимга бостириб киришга ҳаққи йўқ дея айюҳаннос солибди. Унинг дод-фарёдига қарамасдан Аз-Зайнийнинг фармойиши билан Ал-Атторни тутишибди-да, юзтубан ерга ётқизишибди, ҳаммаининг юз-кўзида ечинтиришибди, нима гаплиги аён бўлгач, жуда ноқулай аҳволга тушишибди. Шайх Ал-Ханафия, ўлай агар, умримда бунақасини энди кўриб туришим, дея онт ичибди.

— Қизгина сендан қирқ ёш кичик экан, унга азоб беришга қандай журъат этдинг? — сўрабди Аз-Зайний.

У Ал-Атторни эллик дарра уришга ва қизни қўйиб юборишга амр этибди. Чол истар-истамас қўйиб юборибди. Аз-Зайнийнинг чиқарган фармойиши бежиз кетмабди. Қиздан айрилгач, чол савдойи бўлиб қолибди, жанда кийимида йўқотган нарсасини қидиргандек ҳар томонга жавдираганча кўчама-кўча, маҳаллама-маҳалла изгиб юраркан. У қизни отини айтмай чақираркан-у, кимни қидираётганини ҳеч кимга айтмас экан. Ҳар гал кўчада пайдо бўлиши билан бекорхўжалар уни қуршаб олишар, уят жойига уришар, калака қилиб кулишар экан.

Бир ишончли одамдан эшитишимча, шу қизни сотиб олгунга довуру Ал-Аттор аёл кишига яқинлашмаган экан. Онаси, укалари ва сингиллари билан бир умр бўйдоқ яшабди. Энг кичик синглиси турмушга чиқиб кетгач, у бир ўзи ёлғиз қолибди. Узоқ йиллар хаёлида сиймин тан, ипақдай майин, юзлари нақш олмадай чўри қизни тасаввур қилиб, пул йиғибди. Лекин бундай қизни топиш осон бўлмабди. Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурни қонайди — мана, ўлай-ўлай деб топган қизини ҳам зўрлик билан тортиб олишди.

Аз-Зайнийнинг бу ишидан ҳар ким ўзича хулоса чиқарар эди. Баъзилар, у ҳақ эди, қизни қутқармаганида шўрлик жувонмарг бўлиб кетар эди деса, баъзилар Аз-Зайний бировларнинг шахсий ҳаётига аралашиб, гуноҳи азимга йўл қўйди, энди ҳеч ким уйда хотиржам ўтиролмади, дерди. Боз устига қиз Аз-Зайнийга ёрдам сўраб мурожаат қилмаган, балки Аз-Зайний одатдаги хуфия йўллар билан ҳар бир хонадондаги, ҳар бир масжиддаги майда-чуйда, икир-чикирларгача воқиф бўлишга ҳаракат қилади, дерди. Ал-Атторни ҳатто зolim дейиш у ёқда турсин, бир бегуноҳ жабрдийда эди дейдиганлар ҳам йўқ эмасди.

— Қайси аёл Ал-Аттордай тасқара чолга кўнгил қўяй деб турувдики, гулдай қиз кўнгил берсин, — дер эди эркаклар бир-бирига. — Қиз бечорани жонидан тўйдириб юборгандирки, Аз-Зайний Баракотдан нажот истабди. Курбақани ҳам боссанг “вақ” дейди, ахир...

Тошу тарозилар амирининг бундай синчковлигидан одамлар жуда юрак олдириб қўйган эди. Шунгача бирон марта ҳам бунақаси бўлмаганди. Айтишларича, бирон-бир одам боласига маълум бўлмаган энг кўзи ўтқир айғоқчиларнинг бутун бир галаси унинг амрига мунтазир турар экан. Уларнинг қаерда ишлашлари, қаерда ётиб-туришларини ҳам ҳеч ким билмас экан. Бошлиқлари элга қанчалик таниқли бўлса, мулозимлари шунчалик сирли, яширин экан. Хуллас, мен Ал-Аттор воқеасини у юз бергандан бир йил кейин эшитдим. Уни ўз кўзим билан кўрдим ҳам: у кўчама-кўча санқиб юрарди, аҳён-аҳёнда тўхтаб, ўзига таниш бирон бир йўловчини бўралаб сўкарди, шовқин солиб, тинч маҳаллани бошига кўтарарди. Яна айтишларича, ҳар куни у ётишдан олдин қоғоздан одамчалар ясар, кейин аллақандай афсун дуоларини ўқиб, ҳаммасини битта қўймай ёқар экан. Хуллас, биз ҳикоя қилмоқчи бўлган воқеа содир бўлгунча шундай давом этаверибди.

Биз чойхонада қолдириб келган одамлар даврасига қайтайлик. У ерда тўпланганлар Аз-Зайнийнинг гойиб бўлиши сабабларини муҳокама қилар эдилар. Бу қандай содир бўлганидан ҳамма таажжубда. Ахир, Аз-Зайнийдек одам йўқолиши мумкинми? Бундай замонларда ҳар нарсани кутса бўлади. Ахир, ўтган ҳафтадаги жума намозиде бир шайх намоз ўқиётди, Қиёмат шамолининг эпкени келаётди, ҳамма нарсани учуриб кетади, дейиши бежиз эмасдир? Аллоҳ таоло юборган шамол ипақдай майин, мушки анбардан хушбўйроқдир. Шундан сўнг ҳеч кимнинг кўнглида яратувчининг борлигига, ҳақиқат

ва адолатга заррача ишонч ҳам қолмайди, ўғил ҳам отага, ука ҳам ақага қарши борадиган бўлиб қолади. Худонинг ғазабига учраган одамлар юз йилгача фоний дунё ва дин нималигини билмайдилар. Масжидга тўпланганлар бир-бирини қучоқлашар ва йиғлар эдилар. Кўчага чиққанларида эса баъзиларига мушк анбарнинг муаттар бўйи димоққа урилгандай ҳис қилдилар. Улар шаккоклик ва куфр замони етиб келгани ҳақида овозларини баралла қўйиб гапирар эдилар. Уларни даҳшат чулғаб олган эди. Инсон энг асосий нарсани унутган кунлар бошқа такрорланмайди. Ахир, неча кундирки, Аз-Зайний Баракот бин Мусо Қоҳира кўчаларида кўринмаяпти-ю, буни ҳеч ким пайқама-са-я. Ал-Азҳарнинг бир толиби илми шундай деб қолди:

— Аз-Зайний ҳеч ким билмайдиган бир жойга беркиниб олганини баъзилар билади, бу аниқ...

Ана шундай “биладиган”лардан биронтаси садо берар деган хаёлда у сукут сақлади. Бироқ тўпланганлар уни қистовга ола бошлашди:

— Ким экан у, Саид?

— Ўз одамларини Қоҳирага юборишлари учун шайх бадавийларни ундагани хизматкорларини Мисрнинг барча бурчақларига юбораётир...

Ҳамманинг қулоғи динг бўлди, мен эса муҳим воқеаларга бой шундай кунларда Аз-Зайний яширинган жойидан чиқиб, чопарларини турли мамлакатларга, саҳродаги бадавийларнинг овлоқдаги истехкомларига тарқатаётганини ўзимча кўз олдимга келтирдим.

— Уруш бўлиб турганда мамлакатни тошу тарозилар амирисиз қолдириб бўлар эканми? — деди кимдир.

— Аз-Зайний бир ҳафтагагина кетганида ҳам шаҳар дарвозасидан қораси ўчмай туриб, нарх-наволар осмонга чиқиб кетганди, ҳар ким хоҳлаганини қилаверганди. У бутунлай йўқ бўлиб кетган бўлса, Саид, айт-чи, энди буёғи қандоқ бўлади?

— Ҳечқиси йўқ... Гарчи у узоқда бўлса ҳам, Аз-Зайнийнинг кўзлари ҳаммасини кўриб туради. Темир Закария борлигини унутманг...

Ҳамма жим бўлиб қолди. Нигоҳлар унсиз илтижо, юракларда муздек даҳшат пайдо бўлди.

... Йўлда битта занжирга боғланган асир деҳқонлар турнақатор ўтиб борарди. Уларни зиндонга олиб кетишаётганди. Бир болақай уларга тилини кўрсатди. Узоқдан ноғоранинг тарака-туруми эшитилди. Ҳойнаҳой, кўп ўтмай бу деҳқонлар ҳаёт билан видолашар. Мен улардан сал берида борардим. Гўё йўлда учраган ҳар бир нарсани хотирага жойлаб олиб кетмоқчидай, улар гоҳ у-гоҳ бу нарсага қаттиқ-қаттиқ тикилар эдилар. Шундай манзарани мен Танжерда ҳам кўргандим: муқаррар ажал риштасига кишанбанд этилган одамлар оқ шаҳар ичидан лўкиллаб чиқиб келар эдилар. Уларнинг кўзларида ҳам ўша ифода акс этарди. Ҳинд баҳри муҳитидаги ўша жазирада қатлга олиб кетилаётган одам унинг ишини қайта кўриб чиқишларини, Нуҳ куни бошига соя солиб, омади қайтганлиги ҳақида унсиз илтижо қиларди. Инсон яна бир неча одимдан сўнг, яна санокли дақиқалардан кейин ҳеч қачон кўзи қайта очилмаслигини, дунёдаги ҳамма нарса унинг учун абадий йўққа айланишини билиб турганда ҳам унинг кўзларида худди шундай маънони уқиш мумкин. Эҳтимол, иккинчи дақиқада ўлиб кетарман, буёғи менга қоронғи. Инсон ҳаёт билан видолашувининг аниқ вақт-соатини биладиган бўлганида бу билим барчанинг чеҳрасига бир тамға босади: ўзга, боқий дунёга кетувчининг мунгли нигоҳи. Ҳеч ким сени қутқаролмайди, ҳалоскоринг бўлолмайди, ҳеч қандай мўъжизага ҳам умид йўқ — инсон чорасизлик қўйнида яқкаю танҳо қолади. Ўзимнинг мамлакатма-мамлакат кезинганларимни, охири йўқ саргардонлигимни, ўтмишдошларимни, эҳтимолки, ўттиз йиллаб чўзилувчи саёҳатларга йўл олган одамларни эслайман. Ким билсин, улардан айримлари ватанидан минглаб фарсанг узоқликда аллақачон ўлиб кетгандир.

Мен кетиб борар эканман, даҳшатдан юрагим бир тутам бўлмоқда эди. Кўзимга ташланган ҳар бир нарса кўрқинчли туюлади. Қоҳира машғум тақдир чодирига бурканган. Унинг қиёфаси ҳам ўзгача бўлиб қолган. Мен ҳадик ичида одимлаб бораман. Кеча мамлуклар истехкомдан чиқиб, Хон ал-Халилияга ҳам ҳужум қилганлар. Улар аҳолининг аҳволи тўғрисида маълумотлар

тўплаб, ўз султонига етказиб юрган мусофир савдогар, яъни усмонли туркни қўлга олганлар. Оломон уни сал бўлмаса парча-буриш қилиб ташлаган. Бироқ Аз-Зайнийнинг ёрдамчиси Закария бин Разияга қарашли хуфия ишлар хизматидаги одамлар уни олиб кетганлар ва уни яхшилаб сўроқ қилиб, шерикларини топиш учун ўлимдан сақлаб қолганлар.

Мен бир одамнинг орзидан валий Куртабойнинг қатл этилгани ҳақида эшитдим, унинг айтишича, қатл Қалъа тағхонасида яшириқча содир этилган. Лекин бу миш-мишлар ўз тасдиғини топмади. Дамашқдан Қоҳирага саҳродаги яширин йўллар орқали бир чопар келгани ҳақида овозлар тарқалганда одамларнинг юрагини ваҳима чулғади. Гуё у Қалъада пайдо бўлганмиш, Аз-Зайний ҳузурига кирганмиш ва унга, Ҳалаб яқинида султон кўшини тормор этилгани ҳақида хабарни етказганмиш. Аслида нима гаплар бўлгани номаълум.

Айтишларича, сайёҳлар одамларнинг чехраларида, шаҳар ва мамлакатларнинг қиёфаларида из қолдирувчи муҳим ҳодисалар тўғрисида эслашни жондан яхши қўрар эканлар. Сайёҳ урушнинг бошланиши ёки даҳшатли ўлатнинг гувоҳи бўлганидан кўп йиллар ўтгач, у “Мен буни ўз кўзим билан кўрган эдим”, деб дангал гапираверади.

Кун ботиш чоғида гуё улкан бир қўл кўчадаги одамларни битта-битта уйларига итқитади. Ҳавони мен Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида ҳис қилганим бир ҳид тўлдирган. Ушанда шаҳарда вабо тарқалганди. Қарийб бир йилгача мен ҳеч қаёққа чиқолмагандим. Ҳар куни ҳаётим қил устида турарди.

Қоҳира менга нима бўлишини билмай, кўзлари боғланган ҳолда ерга юзтубан ётқизиб қўйилган одамни эслатади. Уйларига биқиниб олган одамларнинг нафасини сезиб тургандек бўламан. Улар бир жойга гуж бўлиб олганича, қулоқларига чалинган янгиликларни муҳокама қиладилар. Уларнинг нималар ҳақида гапираётганлари номаълум.

Вақт гуё тўхтаб қолгандек.

Юлдузларнинг жойлашувини кўриш учун томга чиқа олмайман. Афтидан, тонг яқинлашиб қолган. Лекин ҳали биронта ҳам хўроз қичқирғи қулоғимга чалинганича йўқ.

ИККИНЧИ БОБ

Бунда Али бин Абулжудга нима бўлгани ва Аз-Зайний Баракот бин Мусо рутбаси кўтарила бошлагани (ҳижрий 912 йилнинг шоввол ойи) тўғрисида ҳикоя қилинади

КУННИНГ БОШЛАНИШИ

Тонголди уйқуси сергак бўлади. Куёш нурлари ҳали Ал-Ҳусайния, ал-Ботиния, ал-Жамолия, ал-Атуф маҳаллаларига етиб борганича йўқ. Лекин тоғдаги Қалъа деворлари ва миноралари яққол кўриниб турарди. Мамлукларнинг ҳазрат Ал-Бакир кўчасидан юриб ўтган тўдалари Қалъадан эмас, балки султоннинг сайиси амир Конибой ар-Раммоҳ уйдан чиқиб келди. Улар ал-Ҳалижни кесиб ўтишди-да, бошланаётган кунни яланғочлаган шамширлари билан қутлаганча ал-Лук дарвозаси томон шошмай йўл олишди. Уларга ал-Лук дарвозаси олдида дуч келган мешкобчилар шаҳарда ҳаммадан олдин тунрадидлар ва Нил сувидан хонадонларга элтадилар. Отларининг туёғидан тунроқли йўлда чуқур излар қолдирганча сарбозлар қаёққа йўл олишганини улар ҳам билишмайди.

Устига қўнғир тусли мешкоблар ортилган туялар аста-секин кўздан йўқоладилар, мешкобчиларнинг шивир-шивирлари ҳам тинади.

Анҳорнинг тинч суви юзида обкашдан таралган мавжлардек, мамлуклар тонг ғира-ширасида изсиз ғойиб бўладилар.

Ал-Фитр ҳайитидан кейинги мана шу кунларда шаҳар ҳар гал дам олади, ҳавоси ҳам салқин тортади.

* * *

Али бин Абул Жуд ҳеч қачон соат ўн иккидан олдин уйғонмайди. У кеч туришга одатланган. Ҳар кун оқшом Қалъадан қайтгач, у ёрдамчиларини қабул қилади, улар билан ўтган кундаги воқеаларни муҳокама этади. Соат бирга яқин танҳо қолиши учун тонга яқин уларга рухсат беради. Сўнг у тўрт хотинидан ёки олтмиш етти канизагидан бириникига йўл олади. Бир ой олдин бир ҳабаш ва бир юнон қизи келганидан кейин унинг канизақлари сони шунчага етганди. Туннинг қолган қисмини ўтказиш учун қайси бирини танлаган бўлса, Али бин Абул Жуд ҳеч қачон ўз қарорини ўзгартирмайди.

У муюлишларда кўкқисдан тугаб қолувчи энсиз пиллапоялардан битта-битта юриб чиқар экан, ўтмиш куннинг шовқинларидан, унинг ўзи ҳақида амирлар ва оддий фуқаролар айтган турли-туман узункулоқ гаплару фисқ-фасодлардан тобора узоқлаб боради.

Ўша куни тунда у ўзининг учинчи хотини Салма ётоғига кириб борди. Хотини унинг эғнидан кийимлари, зардўзи қора абоси, оқ ҳошияли катта сариқ салласини ола бошлади — бундай кийимларни амир ва мингбошилардан бошқа ҳеч ким киймас эди. Али бин Абил Жудга бундай либосларни кийиш учун бир йил олдин рухсат берилган эди. Шу либосларда у султон ҳузурда қуллуқ қилади, аъёнлар билан кенгаш ўтказади, маросимларда нутқ ирод қилади. Катта салла ўраш ҳар кимга ҳам жоиз эмаслиги маълум гап. Унинг бошидаги салла ўзгалар дилида ҳасад, иғво, фисқу фасод кўзғатарди. Али бин Абил Жуд бунга парво қилмайди. Саллани бошини мағрур тутиб юради. Бошида катта салла борлигини ҳис қилиб туриш, айниқса, эътиборли амирлар билан суҳбат чоғида уни гоҳ у ён, гоҳ бу ён, гоҳ олдга, гоҳ орқага суриб қўйиш унга хушёқарди. Дўстларидан баъзилари, салланг билан жудаям мағрурланиб, ўзингдан кетмасанг яхши бўларди, деб огоҳлантирди ҳам. Гарчи унинг ўзи тўғрисида нималар дейишаётганига зимдан рашқона қулоқ солса-да, бунга кўпда аҳамият бермайди. Аммо султонга етказишга лойиқ бирон гап қулоғига чалиниб қолса борми, ўша заҳоти Қалъага йўл олади. Гапирувчи ҳақида султонда ўзига нисбатан фойдали фикрлар пайдо қилиш учун у эшитганларини ошириб-тошириб ёки бутунлай ўзгартириб етказганини яшириб ҳам ўтирмасди. Султон унинг гапларини жон қулоғи билан тинглашини айтмайсизми! Унга хайрхоҳлик билан боқиб, балли дегандек елкасидан қоқиб кўяр эди!

Маълум бўлишича, ўша куни тунда Али бин Абил Жуднинг ёрдамчилари “қовун тушириб” қўйишган экан: қандайдир ғайриоддий бир гап ўтганини унга айтишмабди. Чунки баъзиларнинг кейинчалик иқроор бўлишига қараганда, султоннинг сайиси амир Конибой хонадонидан не воқеалар содир бўлганидан улар хабардор экан. Оддий фуқаролар шама қилиш у ёқда турсин, Али бин Абил Жуднинг ёрдамчиларидан бири ва султоннинг бош нигоҳбони Закария бин Рази ҳамма гапни билиб туриб, Али бин Абил Жудга хабар қилмабди деб дангал айтишди. Айнан шу боисдан ҳам у ўзининг учинчи хотини Салмага суяниб, тинчгина уйқуга кетди.

Салма ғалати ҳаракатдан уйғониб кетди. Уйнинг аёллар қисмидан дам-бадам қадам товушлари, эшикнинг қарсиллаб ёпилгани, босиқ қичқириқлар қулоққа чалинарди. Товушлар бу томонга бўғиқ, англаб бўлмас бир ҳолатда етиб келмоқда эди. Сақиянинг¹ чиғириги айланиб, дарахтни гижирлатаётгидими, ё ёмғир томчилари қақроқ ерга потирлаб тушаётирми? Ё йўлдан ўтиб кетаётган отнинг дупур-дупурими? Нима гап ўзи? Бемаҳалда эрини уйғотса, қандай бўларкин?

— Ҳазрат Али? Ҳазрат Али?

Али бошқа ёнбошига ўгирилади.

Идишнинг жаранглаб сингани, чақалоқнинг йиғиси эшитилади, қандайдир оғир нарса гурсиллаб тушади. Унинг юраги дукур-дукур қилиб, оғзи қуруқшайди. Салма қулоқ тутати. Нимадир рўй берган. Аммо нима? Номаълум. Бирдан унинг миясига қон уради. Даҳшат ичида у дағ-дағ титрайди,

¹ С а к и я — суви чиғириқда улов ёрдамида тортиб олинадиган қудуқ. (тарж).

ҳазратнинг аллақачон уйғонганини сезмайди. Тўсатдан отлик мамлуклар киядиган қора чарм этикли оёқнинг қаттиқ зарбасидан эшик шарақлаб очилди. У этик кўнжиси тепасидаги чалвор почаси осилиб турган оёқни жонжаҳди билан кучоқлаб олади.

* * *

Султоннинг сайиси амир Конибой ар-Раммоҳ — чийилдоқ овозли машхур жарчи чиқиб келди. Шу аснода Биржуан маҳалласи билан ёнма-ён, Амир Қавсун ад-Давдар кошонаси яқинида жойлашган уйдан бошқа бир жарчи чиқди ва ар-Рум ал-Живония маҳалласи томон йўл олди. Енгил шабада кулоққа ногора гумбур-гумбури, бошқа жарчиларнинг товушларини келтиради. Уларнинг қичқириқларидан ухлаб ётганлар уйғониб, кўзларини уқалай бошлайдилар. Кўчада ҳаммом ходимлари, новвойлар, сутфуруш ва лўвияфурушлар пайдо бўлади. Ҳамма тўхтаб, кулоқ солади. Аёллар бир-бирлари билан ўзаро гаплашадилар. Дарвозалари ҳозиргина очилган ал-Майда маҳалласида бугдойли ширин бўтқа сотувчи хотин бор овози билан қичқиради. Бирдан у бўтқасига харидор чорлашдан тўхтаб, баланд овозда янгиликни ҳавола қила бошлайди. Кулбалар ва катта уйларнинг эшикларидан бошлар кўринади. Узун кўйлақлари барларини тишлаганча бола-бақралар аллақасққа чошиб кетишади. Қаёққа — буни ҳеч ким билмайди.

— Лу-лу-лу-лу-лу-лу...

Юқори қаватларнинг биридан бир аёл азбаройи севинчдан кулоқни тешиб юборгудек қилиб ана шундай қичқиради. Унга иккинчиси тақлид қилади, сўнгра ал-Атуф, ал-Жудари, ал-Суккария маҳалласининг елкаларида чақалоқлари билан оёқяланг ҳолда чиқиб келган аёллари эргашади. Улар чапак чалиб, янги кунни шодон қаршилайдилар.

САИД АЛ-ЖУҲАЙНИЙ

Юқори мисрлик толиби илмларга Ал-Азҳарда ажратилган хужрадан Саид ал-Жуҳайний кўчадаги шовқинга кулоқ тутди: хужрасининг дарчаси айни ал-Ботиния эшигининг устида жойлашган. Гала-говур орасидан у ниҳоят илғаб олади: “Султоннинг фармони билан Али бин Абил Жуд кўлга олинди”.

Кеча кун ботиш олдидан одамлар уни олиб кетишаётганини кўришганди. Яғир ва думсиз эшакда сазойи қилиниб, у айнан мана шу кўчадан юриб ўтади деб шунгача кимнинг ҳам хаёлига келганди дейсиз? Одамлар мўр-ма-лахдай кўчани бошдан-оёқ тўлдирган. Ҳамманинг кўзида бир хил маъно — бу кунингдан бадтар бўл!

Саид хаёлан Али бин Абил Жудни кўз олдига келтирди. Ана у, қимматбаҳо ёпиқли отда гердайиб ўтирганча шайх ва амирлар хонадони ёнидан ўтиб кетаётир. Олдинда кўс ноғорачилар бормоқда, уларнинг кўс ноғоралари олдида ҳар қандай амирнинг чирмандаси ўтаверсин. Ана у, қудратли посбонлар қуршовида кўчадан шошиб кетаётир. Султонни туз солиғи солишга ишонтириб, у мусулмонлар ҳамёнини қоқиштириб олди: тузсиз овқат овқат бўлади-ми!

Али бин Абил Жуд ўтганда ҳеч ким унинг юзига кўз ташлагани ботинолмайди. Унинг салласи кўзни қамаштиради. Бироқ бир неча соат ўлдими-йўқми, энди эшакка тескари миниб, шафқатсизларча сазойи қилинмоқда. Етти яшардан етмиш ёшгача ҳамма унинг юзига тарсаки тортмоқда. Аёллар юзига тупурмоқда!

Кошонада зоғ учмайди. Ҳамма кетган. Ҳавода рутубат ва қотган нон ҳиди анқийди. Нон тўғрамлари шифтлари баланд чўзинчоқ хонада ер билан битта бўлиб сочилиб ётарди.

Саид эски кафшини оёғига илди. Кум-ал-Жарихдаги устози шайх Абуссауд хузурига бориши, у билан гаплашиши, содир бўлган воқеа хусусида у нималарни ўйлаётгани ҳақида эшитиши керак.

Масжиднинг кенгбар саҳнида дунёвий фанларни ўрганаётган толиби илмлар ғивир-ғивир қилади.

“Ҳа, устоз ҳузурига бормасам бўлмайди”, — ўйлайди Саид Кўрлар меҳробига кираверишдаги каттакон мармар устида чўп билан ер чизиб ўтираркан. Олчоқнинг ғойиб бўлишидан хурсандлиги тўғрисида Саид ташвиш билан ўйлайди. Лекин эртага нима бўлади? Эртани ҳам қўяверсин, бугун нима бўлади? Балки, бугунги кун амирларнинг исёни билан ниҳояланар: бошлар учади, беғуноҳларнинг қони тўкилади, барча эшик-тешиклар тақа-тақ беркилади, уйлар ўт ичида қолади, масжид ва меҳроблар вайронага айланади. Ким билсин, балки бундан бешбадтари, бундан-да даҳшатлироғи ва шафқатсизроғи пайдо бўлар! Саид бир уриб, чўпни синдиради. У қўлларини қоқди.

Али бин Абил Жуднинг даф бўлиши — тангрининг бандаларига инояти белгиси. Оломон гувиллар, денгиздай чайқаларди. Бундан уч ой муқаддам шу ерда бир толиби илмнинг нима деганлари Саиднинг ҳамон қулоғи остидан кетмайди. Ўмру бин ал-Ўдвий уни чақирди-да, юрагидаги борини очиб солди. Али бин Абил Жуднинг халққа қилаётган жабру зулминни кўришга ортиқ тоқат қилолмайман, деди. Худонинг бермиш кунни янги-янги ситамлар. Золимнинг нималар қилаётгани унга кундай равшан: ҳар кун кечқурун у ўз қурбонлари учун янги таҳқирлар ўйлаб топгани икки соат узлатга чекинади. Айтишларича, ҳатто у ҳеч кимга сас-садосини чиқармаслиги учун маҳбусларни сақлашнинг янги усуллари ҳақида Закария бин Рази (унга Аллоҳнинг қаҳру ғазаби ёғилсин!) билан маслаҳатлашибди. Ўмру Али бин Абил Жуднинг бир кунни ғариб ва ҳимоясиз аёлнинг тутганлигини ҳикоя қилиб берибди. Аёл ҳомиладор экан. Унинг ўзи аёлни қамчи билан савалабди, қўл ва оёқларини қайноқ мумга тикибди. Нағижанда аёл олти ойлик боласини ташлаб қўйибди. Лекин у бу билан ҳам қаноатланмабди. Шўрлик аёлни Зуайла дарвозаси ёнида дорга тортирибди. Нима сабабдан? Унинг одамлари бир сафар ажур сотгани учун тутишган экан. Ажур савдоси билан фақат Абил Жуднинг шуғулланишга ҳаққи бор эмиш.

Шунда Ўмру Саидга эгилиб, шивирлади:

— Мен уни ўлдиришга қарор қилдим!

Саид сесканиб кетди. Қуюқлашиб келаётган шом қоронғилиги ичида ҳамсухбатининг чақнаб турган кўзларига боқди. Нигоҳини туширди-да, яна унинг юзига қаради. Ўмру яна қайта такрорлади:

— Халқни қутқариш учун мен уни ўлдираман!

Ўша оқшом шайх Абуссауд Саиднинг гапларидан кейин нафрат билан тупурди-да, оғзини тоза сув билан чайқай бошлади. Саид меҳроб ҳовлисида чулдираб оқаётган чашма сувидек шаффоф сукунатга қулоқ тутди. Саиднинг Ўмру бин ал-Ўдвий сўзларини жимгина тинглагани учун шайх тангрига шукроналар айтди.

— Мен ундан узоқроқ юрайми, устоз?

— Йўқ, мен бундай демайман. Лекин эҳтиёт бўлмоқ керак. Али бин Абил Жуддай одамни ўлдирмоқчи бўлган кимса ўз нияти тўғрисида очиқ гапирмайди.

Саид дархонада шериги ортидан кузатишга киришди, унинг хатти-ҳаракатларида шайх Абуссауд шубҳаларини тасдиқловчи белгиларни топишга ҳаракат қилиб, машгулотлар чоғида зимдан таъқиб этарди. У билан суҳбатлашганида гапларида эҳтиёт бўлар, на зодагонлар, на мўътабар шахсларни ҳақорат қиларди. Саид Ўмрунинг ал-Муққатима яқинидаги йўлдан Закария бин Разиникига кириб кетаётганини кўрди. Йўқ, айнан Закария бин Разиникига эмас, унинг ёрдамчиларидан бириникига кириб кетди. Исмидан одамларнинг юраги така-пука бўлиб кетадиган Закария билан бир сафда бўлишни бир ночор талабага ким қўйибди! Ўмру халқ орасида қандай гаплар юрганини оқизмай-томизмай етказар эди.

Кейин эса ғалати одамлар пайдо бўлади. Закариянинг айғоқчилари Саидни зимдан суриштиришга, уни қадам-бақадам таъқиб этишга тушадилар. Саид уларни билмаса-да, улар Саидни яхши билишади. Улар Саидга соядай эргашиб юрадилар, яхши соатларда ҳам, ёмон соатларда ҳам уни бир нафас ёлғиз қолдирмайдилар. Улар бало-қазодек ҳамма жойда ҳозир у нозир. Улардан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бири унга қўлини чўзади, Саидни елкасидан туртиб, унга биргина сўз билан лукма ташлаб кўяди. Уни Закария бин Разининг зиндонига олиб кетадилар, турли қийноқларга соладилар, ал-Уркандаги, ал-Жуббадаги ёки ал-Муқашшардаги қамоқхонага ташлайдилар. Шу тариқа унинг кунлари сувдек оқиб ўтаверади. Уни унутадилар, у ҳақидаги хотиралар ўчиб кетади, ундан номнишон қолмайди...

Саиднинг ичига чироқ ёқса ёримайди: ҳали бир қўлни осиган, ҳали ўғрининг қўлини чопишган, ҳали нон ўғирламоқчи бўлган хотиннинг чап қўлини, агар чап қўли чопилган бўлса, ўнг қўли чопилишини эълон қилишган...

Унинг юраги қафасдаги қушдек типирчилайди. Нега шундай бўляпти? Нера?! Саволлар унинг миясига ноғора чўпидек тарақлаб урилади. Улар бошга кийиладиган темир ҳалқадай мияни ҳар томондан қисиб келиб, юракни чўғдай қуйдиради. Кошки, у кулбаю саройлардаги одамларни уйғотиш учун Ал-Аз-ҳардаги Қайтабой масжиди минорасидан қичқира олса! Кошки, у тоғдаги Қалъа ичида нималар содир бўлаётганини кўра олса, қўлларини кенг ёйиб, орқага чекинмасликка даъват этиб мурожаат қила олса, золимларнинг кир-дикорларини битта-битта фош эта олса, ал-Вазир дарвозаси олдида Закария бин Разининг қозикқа ўтқазилишини кўра олса! Саид одамларни эртага нима бўлишидан огоҳ этиб турувчи соҳибқаромат бўлишни орзу қиларди.

Кум ал-Жарихдаги шайх Абуссауд Саидни тинчлантиради. Шайх тақводор, олижаноб, ақли одам, дунёда у билмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. У жаҳонгашта, Ҳижоз ва Яманда бўлган, Ҳиндистон тилини ва Ҳабашистон лаҳжасини сув қилиб симирган, форслар мамлакатига исломни ўрганган, Туркиянинг уламолари билан мубоҳаса қилган, дунёнинг фарбий сарҳадларида Баҳри Муҳит сувларини ўз кўзи билан кўрган. Саид унинг гапларини тинглар экан, кўз ўнгида унинг елкасига қўлини қўйган ва икки қатор сарик тишларини кинояли тиржайтирганча “Орқамдан юр” дегувчи айғоқчи ёки жосуслардан бирининг доимий қиёфаси хира тортади.

Энди Али бин Абил Жуднинг ўзи темир кишанда. Севинчли муждани етказиш учун Саид устозиникидан чиқиб келар экан, шайх Райҳонникига йўл олади. Шайх Райҳон, шубҳасиз, мен бу гапдан бир неча кун олдин хабар топган эдим, деб жавоб беради. Балки Саиднинг қулогига энгашади-да, мен билан маслаҳатлашмай туриб Қавсун Қонибой бир қадам ҳам босмайди, дея шивирлаб айтар? Табассумини яширганча Саид кутиб туради: зора-мора шайх Райҳоннинг қизи Самоҳ кўриниб қолса. Қизнинг кулгусини, кийимларининг шитирлашини ешитиш қанчалик ҳузурли! Агар у отаси ҳузурига киргудек бўлса, юзини яшириб олади. Шайх Райҳон қизини чақиради: ахир Саид бегона эмас, Жуҳайнинг ўгли-ку. Агар у бир неча йил кейинроқ дунёга келганида ҳам, ҳаётини ўйин-кулгулару маишатда ўтказган бўлар эди. Эҳтимол, унинг тақдири мутлақо бахтиёр бўлармиди.

Саиднинг димоғига овқат ҳиди урилди: Самоҳ овқат қиляпти. Қизнинг қўлидан бўлган таомни еганда унинг юраги дук-дук қилади, ўзини осмони фалакларда ҳис этади. У ўзининг талабалар ҳужрасига қайтиб, тунги сукунат қўйнида танҳо қоларкан, лаззатли онларни мингинчи марта кечира бошларди...

Унинг атрофида толиби илмлар шовқин соларди. Улардан бири шундай дер эди:

— Али бин Абил Жуднинг барча лавозимини эгаллайдиган одам бошқа топилмаса керагов: ҳам хазинабонлик, ҳам аш-Шарқия вилоятида ишлар бошқарувчиси, ҳам тошу тарози амири. Бу ҳали сўнги йиллардаги асосий хизмати — султон кафшлари амири деб аталмиш бошмоқдорликдан ташқари лавозимлар. У намоз чоғида ҳукмдорлик кафшларини кўриқларди. Бу хизмат унинг учун янгилик эмасди, бундан олдин у амир Туманбойда кичик бошмоқдор эди. Толе юлдузи чарақлаганда у бошмоқдорлик вазифасидан озод этилганди, ҳолбуки, бу унинг асосий лавозими саналарди.

— Хўш, унда ким бўларкин?

— Номзодлар кўп... Лекин уларнинг барчаси бизларга таниш... Амир Мамат, Таллак, Татик, Каштамар...

— Эҳ, ўзингнинг қўларингни санасанг бўлармиди, Жуҳо!

— Битта амир бир ўзи шунча лавозимни эгаллаши қийин-да!

— Алини олиб ташлаш зимдан тайёрланган... Наҳотки, султон бошқа биров келиб, ҳаммасини қўлга олиш учун уни ҳайдаган бўлса?

— Унда ким бўлади, ахир?

Ҳар ким ўзича ҳар хил тахминлар қилар эди. Қалъада аъёнлар бир-бирига шивирлайдилар. Эшикларини зич ёпиб олиб, уйларида амирлар ва улардан қуйроқ мансабли — қозилар жимгина гаплашадилар. Али бин Абил Жуд қоп-қоронғи зиндонда кишанбанд ҳолда кутиб ётибди, унинг ўтмиш ҳаёти орзу ва армонга тўла рўёга ўхшаб туюлади...

— Ким билсин, балки биз етти ухлаб тушимизга кирмаган одам чиқиб қолар?

— Яхшиси қўларингни санасанг-чи, Жуҳо!

Дарслар тўхтаган. Ҳамманинг хаёлида бир савол: бу жой кимга насиб этаркин? Шундай лавозимни бўш қўйиб қўйишмас, ахир!

Ботаётган қуёш нурлари масжид саҳнини тўлдирган. Фарам қилиб таҳлаб қўйилган нонлар бекорга қотмоқда. Шовқинли овозлар тинмайди. Саид Умру бин ал-Удвийни кўриб қолди, у уясидан адашган асалари каби бир гуруҳдан бошқасига ўтар, суҳбатларга қулоқ солар, гап қотар, гоҳ аччиқланиб, гоҳ суюниб тўсатдан лўкма ташлар эди, аслида эса суҳбат маромини Закария учун зарур бўлган томонга бурар эди. У дамашқликлар, афгонлар ёки мағрибийлар олдига бормасди. Улар билан иш тутмасди, чунки улар ҳар доим содир бўлаётган воқеалардан узоқда бўлар эдилар. Кечкурун Умру кўрган ва эшитганларини битта қўймай айтиб беради. Лекин бу оқшом у кимнинг олдига бораркин? Ким унинг гапига қулоқ соларкин? Саид миясига келган ўйдан кулиб қўйди: “Наҳотки, Закариянинг қулоқ ва кўзлари доим очик бўлса? Ҳаммасини эшитишга унинг вақти мусоида этадими ёки буни унинг ёрдамчилари қилармикан? Эҳтимол, у ҳозир унинг валинеъмати Али бин Абил Жуд кетгандан кейин нима қилиши кераклиги тўғрисида ўйлаётгандир? Ахир, айнан Али уни султоннинг бош жосуси ва ўзининг валиаҳди қилиб тайинлаганди-да. Умру бин ал-Удвий кимникига йўл оларкин? Саид пастки лабини тишлайди. Охират куни Умруни қандай азоблар қутмоқдайкин. Унинг биргина сўзидан бошлар танадан жудо бўлар, бутун-бутун оилалар йўқолар, гумроҳ ўғилнинг йўлига кўзлари тўрт кекса ота сўнгги умидидан маҳрум этилар эди. Қани энди иложи бўлса-ю, ҳозироқ бориб гирибонидан тутса-да, ханжар тигидек кескир нигоҳи билан унинг юраги тубига кириб борса!

Энди масжид ҳовлисида ҳар ким миясига келганни гапирмаётганди. Саид эҳтиёткор бўлиб қолганди, ҳар бир сўзини ўйлаб-ўйлаб гапирарди. Умрунинг чорпоysi ва озуқа тўла халтаси Саиднинг чорпоysi яқинида эди. Агар Умру тонгда таҳорат олгани чиқса, Саид уни албатта кўради. Балки, устоз янглишаётгандир? Бировга тўхмат қилишдан худонинг ўзи асрасин. Эски бўйранинг ҳиди димоғини ачиштириб, Саид аста бошқа ёнига ағдарилади. Масжид атрофидаги саҳн халққа тўла. Жарчи янгиликни тўхтовсиз такрорларди: баттол, золим, доғули Али бин Абил Жуд қўлга олинди. Унинг ҳамма нарсаси: пуллари, ҳарамии, даромадлари, канизақлари қўриқланмоқда. Уни Қалъадаги хандақда тутиб туришибди, сўроқ кетмоқда.

Бир аёл яхши хабар айтгани учун жарчига суюнчи ўрнида танга иргитади. Севинч бамисоли сувдек тирқишлардан сизиб ўтиб, Саиднинг кўнглини тўлдирарди. У Самоҳни хотирига келтиради. Қани энди қиз ҳозир унинг ёнида бўлса, биргаликда одамларни томоша қилса! У қизнинг қадам товушларини эшитади. Бу кимнинг қадам товушлари эканини билмайди, аммо иймони комилки, бу унинг, айнан Самоҳнинг қадам товушлари! Одамлардаги қувонч Саиднинг жонини киритади. Агар ёнида бир дирҳам пули бўлганида эди, уни жарчига инъом қилган бўларди. Шу пайтгача бағрини ўртаётган аламдан номнишон қолмади. Ал-Ботиния маҳалласи томондан бўёқчилар шайхи Хадарнинг бўёқхонасидан юзларига қизил ва яшил бўёқлар чапланган усталар чиқиб келади. Улар рақс тушар ва куйлар эди:

Йиғла аламингдан ўғри-каззоблар,
Али бин Абил Жуд кетди оқпадар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ФАРМОНИ ОЛИЙ

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Сизлар мусулмони комил бўлгасизлар, гуноҳ ишлардан тийилгувчи ва ўзгаларни куфр ишлардан тийгувчи диёнат ва саховат соҳибсизлар.

Гуноҳ ва ёмонлик йўлида эмас, балки сабру қаноат ва тақво йўлида бир-бирингизга ёрдам берингиз!

ЭНДИ БОШЛАЙМИЗ

Бизларга ҳақ йўлни кўрсатган Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин. Зеро у зolimларни тийиб қўйиш ва фуқаролар осойишталигию мамлакатда хавфсизлик ва тартиб ўрнатиш йўлида саховатпешаларга мурожаат қилиш имконини берди. Бизнинг фармонимиз билан ғаддор Али бин Абил Жуд адолат ҳукмига топширилгандан кейин биз унинг нечта мансаб ва лавозимларни эгаллаб турганини кўрдик. Адолатга мумкин қадар кўпроқ риоя қилиш учун — ҳар биримиз унинг доимий жонқуяри ҳисобланамиз — биз бу лавозимларни ўқимишли ва олим одамлар ўртасида тақсимлашга қарор қилдик, токи бу лавозимни адо этгувчилар ортиқча қийналмасинлар.

Биз ишни тошу тарозилар амири лавозимидан бошладик, зеро одамларнинг аҳволи ва нуфузига даҳлдор бу лавозим бўш туриши мумкин эмас.

Одамларнинг аҳволи ҳақида ҳамда уни энгиллатиш ва қийинчиликларни бартараф этиш тўғрисида маълумотга эга бўлиб, йилномани ўқиб ва ўтмиш сабоқларидан ҳисса чиқариб, сабаб ва оқибатнинг сирли моҳиятини англаб, узоқ фикрлаш ва тайёргарликлардан сўнг фармон берурмизким, Баракот бин Мусо Қоҳира тошу тарозилар амири унвонини қабул этсин, бунда унинг салоҳияти ва адолатпешалигини, садоқати ва тиришқоқлигини, ҳаққонийлиги ва қатъийлигини, обрўлиги ва жиддийлигини, тақводорлиги ва бою камбағалларга нисбатан беғараз муносабатда бўлишини назарда тутдик. Гап ҳақиқат устида борганда унинг учун тубан ва ҳақир деган нарсанинг ўзи бўлмайди, шу боисдан биз уни Аз-Зайний деб чақирамиз, токи у бутун қолган ҳаёти давомида шунга муносиб бўлиб қолсин.

Биз шунга келишдикки, у тошу тарози ўлчовларига риоя қилинишини кузатиб борсин, ўзига яхши маълум бўлишидан қатъи назар озиқ-овқат ва ичимликлар бериш чоғида рўй берган алдам-қалдамликлардан огоҳлантириб турсин, нарх-наводан воқиф бўлсин, ҳар бир кўча ва ҳар бир маҳаллада, ҳар бир хонадон ва бозорда одамлар нималар тўғрисида гапираётганидан ва умуман барча янгиликлардан хабардор бўлиб турсин. Биз шунга келишдикки, у ўзига ёрдамчилар тайинласин, токи садоқатли, тақводор ва ишончни оқлайдиган кул бўлиб қолган ҳолда улар мусулмонларнинг хатти-ҳаракатларидан кўз-қулоқ бўлиб турсинлар. Атторлардан биронтасининг гиёҳванд моддалар сотишига йўл қўймасин, олғир ва учарларни турли ҳийла-найранглар билан одамларни шилишдан тўхтатиб қолсин, гуноҳ ишларга қарши курашсин, бузуқчиликнинг олдини олсин, қашшоқ амалдорлар ва қўшиқчиларни кузатиб борсин, одамлар орасидан ўзининг садоқати, самимийлиги ва беғаразлиги билан машҳур бўлган, очкўзлик ва барча шарр ишлардан узоқ бўлганларни ўзига ёрдамчиликка танласин, хуллас, сўзи ва иши билан у Аллоҳга хизмат қилсин ва эътиқод қўйсин. У одамларнинг норозилик ёки ҳайбаракаллачилик ташвишидан холи бўлсин, ҳамма нарсада фақатгина пайғамбаримиз суннатларига амал қилсин — соқолини қалта кузаб, қўлтиқости юнглари тозалаб, сочини қайчилаб, тирноқларини олиб, энгил-бошини тоза тутиб, баданига мушки анбар суркаб юрсин.

Биз шундай мулоҳазалар ила фармони олий чиқардик.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотуҳу.
Муҳаммад бин Абдулла саллоллоҳу алайҳи васаллам.
Қалъада шавволнинг 8-кунида тузилди.

ЗАКАРИЯ БИН-РАЗИ

Қачон бўлмасин у нималар содир бўлаётганини англолмай қолганми? Унинг зийрак нигоҳларидан каттаю кичик ҳеч нарса пинҳон қолган эмас. Ҳозир эса нелар бўлаётганига ақли етмай, қора терга ботган кўйи сарсон кезинади.

Қош қорайгандан сўнг Закария уй тагидаги чоққина тағхонасига тушди. Ундан олдинда машъалчи Мабрук борарди. Закария бу ерга аҳён-аҳёнда тушар эди. Охирида шўрхокланган деворларига одам бўйига етар-етмас меҳроблар ўйилган бу қоп-қоронғи энсиз йўлакка атиги бир неча бор қадам ранжида қилган. Бошини ўйдим-чуқур томга уриб олмаслик учун маҳбус бу ерда эгилишга мажбур бўлади. У на у ёқ, на буёққа бурилади, на бемалол ўтира олади ва на ухлай олади. Сирпанчиқ нам ер сира қуримайди, чунки Мабрук кунда бир неча бор сув селиб туради.

Закария маҳбусларни бу ерда эмас, уйнинг нариги бошида сўроқ қилади. Мабрук келади-да, чақирилган маҳбуснинг кишанларини ечади, кўзини рўмолча билан боғлайди ва ханжари билан иккала курак ўртасидан нуқиганча олиб кетади. Ниҳоят, у энди Закария ҳузурда турибди. Атрофни пашша учса билинадиган сокинлик чулғаган, бу эса маҳбусни бадтар даҳшатга солади. Зарба қаёқдан келиб тушишини у билмайди. Бир оз муддатдан сўнг — бу “бир оз фурсат” маҳбусга абадият бўлиб ҳам, лаҳзалик бўлиб ҳам туюлади — Закария бирдан кўлини узатади ва унинг елкасидан туртади. Одатда унинг ҳаракати оҳиста, секин ва эҳтиёткор бўлади. Кўплар ғалати, илоннинг қорин терисидек майин бу кутилмаган турткига дош беролмай ҳушдан кетади...

Ўзига келгач, маҳбус лабларида ўчаётган чўққа ўхшаш ним табассум билан одамни кўради... Вақт ўтади... Оҳ-воҳлар, қичқириқлар янграйди, чуқур қудуқдан сув тортаётган чиғириқнинг чархи гижирлайди. Гоҳо, аксарият тунги пайтларда, Закария довул қоқишни буюради. Чуқур сукунат кўйнида довул овози узоқ-узоқларга таралади. Закариянинг энг ишончли одамларидан айримларигина ал-Муқатта этакларидан келаётган довул овози нимани англашишини яхши билади.

Шу кунди Закария қоп-қоронғи зиндондан ўзи юриб ўтди. Эрталаб у Мабрукка хоналарни маҳбуслардан ҳоли қилиб кўйишни амр қилганди. Уларнинг борлигини ҳеч ким билмайди...

Яқин соатларда унга нима бўлиши Закариянинг ўзига ҳам аён эмасди. Унинг ҳолати ҳар қанча мустаҳкам кўринмасин, у ўзини бежавотир ҳис этолмасди. Ҳамма осойишталик узоқ вақтгача қарор топди деб ҳисобласа-да, Закария беқарорликнинг зиғирча тебраниши ва белгиларини беҳато топади. Ким билсин, балки амирлардан битта-яримтаси мана бу маҳбуслар ҳақида хабар қилгани аллақачон султонга одам юборгандир? Балки, Ал-Хуррийдан савдогар ё маллоҳ мамлуклари етиб келган ва аллақачон Қалъа деворларидан тармашиб чиқаётгандир, Шаъбонни, ҳа, айнан, Шаъбонни қидириб топиш ниётида хонама-хона тимирскиланиб юрган бўлса-чи? У бир неча ой муқаддам гойиб бўлди. Кул бола — султоннинг эркатойи, ҳар оқшом унинг дилкаш ҳамсуҳбати — Шаъбоннинг қаердалигини биронта тирик жон билмайди. Шаъбон ҳар доим султоннинг одатда энг катта ҳарбий қўмондонлари ва амалдорлари ўтирадиган ўнг кўлидан жой оларди.

Шаъбон янги чиққан ҳилолдек товланарди. Лаблари бир жуфт ҳақиқ, кўзлари денгиздек мовий, ёноқлари ипакдек майин, қўллари янги узилган нондек юмшоқ. У ҳали йигирмага ҳам тўлмаган. Закария уни ўғирламоқчи бўлганида ҳеч кимга: амирга ҳам, вазирга ҳам, бошқа биронта одамга ҳам ишонмаганди. У Шаъбон билан ал-Хурий муносабатларининг сирини билишга аҳд қилди. Шайтон васвасаси унинг уйкусини ўғирлаб, мижжа қоқтирмасди. Наҳотки, султон ўғил болаларни севиб, уларни хотинлардан афзал кўрса? Бу тоифа иш ҳеч қачон Закарияни четлаб ўтиши мумкин эмас. У ҳақиқатнинг тагига етмагунча қўймайди. Боз устига миш-мишлар ҳам бу гапнинг ростлигини тасдиқлаб турибди: султон тахтга ўтиргандан буён лоақал биргина бокиралик гулидан юлганини ёки янги канизак сотиб олиб, уни бир неча ой муқаддам Қоҳирага юборган элчиси Венеция ҳукмдоридан совға қилиб олиб келган ўнта чўри сафига қўшиб қўйганини биров эшитган эмас. Закария улар-

ни билади. Унда чўриларнинг исмлари ва белгилари бор. Султон уларга яқинлаша олмаганини у одамларидан аниқлаган. Чўрилар ҳарамда сўлиб бормоқдалар ва агар ҳарам оғалари эркакларнинг улар олдига киришларига рухсат беришмаганида, улар шунақанги ўйинлар кўрсатишган бўлардики, карвончилар учун бир умрга етгулик ҳангома топиларди.

Бундан ташқари, Ал-Ҳурий бор-йўғи икки марта уйланган. Хўш, султон Шаъбон билан алоқа қилганмикан? Бу саволга жавобни фақатгина Шаъбоннинг ўзи бера олади, холос.

Шаъбон қайси йўлдан келиб, қайси йўлдан кетишини Мабрук роса уч ой кузатди, унинг одатларини, у ҳар доим бўладиган жойларни, у ўтадиган кўчаю муюлишларни, ҳар икки томондаги уйлар миқдорини, унинг йўлидаги овлоқ жойларни ўрганиб чиқди.

Ниҳоят, ажойиб бир лаҳзада, осмон ой ва юлдузлар шуъласидан маҳрум бўлганда, рўмол билан юзларини кўзигача беркитиб олган бир нечта одам Қалъа йўлига олиб чиқувчи энсиз қумлоқ сўқмоқнинг иккала тарафидан ўраб чиқишди ва ўша тундаёқ Шаъбон султоннинг бош жосуси қароргоҳида пайдо бўлди...

Закария Шаъбоннинг чеҳрасига диққат билан разм солди: унинг гўзаллигига, наслининг тозаллигига тан берди. У қўлини чўзди ва боланинг териси нафислиги ва сочининг ипақдек майинлигини сизди. Усмир тишларининг садафдек оппоқлиги ва баданидан таралаётган хушбўй ҳиддан ҳайратга тушди. Наҳотки, эркаклар орасида ҳам шунақа зот дунёга келса? Йигитча гамгин кўринса-да, аммо хотиржам ва жиддий эди. Закария ўзининг мақсад ва ниятларини яшириб ўтирмай, уни суҳбатга тортди. Сўнг жим ўтирган кўйи Шаъбоннинг кўрган юртларини, не тариқа таъриф тавсиф этаётганига қулоқ солар экан, ўзига ўзи, ростданам шу йигирмага ҳам тўлмаган ўсмирми, деб савол берарди.

Шаъбон Хитойни кўрган ва Форсда бўлган, Анатолий тоғларида рақс тушган. У фаранг тилини билади, Мағриб мамлакатларининг тоғ аҳолилари — барбарлар лаҳжасини эгаллаган. Ўзининг қисқагина ҳаётида буларнинг барчасини ўрганишга қандай улгурди экан?

Закария ўзини дунё кўрган ва унинг сир-асрорлари тагига етган бир кекса одам билан суҳбатлашаётгандек туймоқда эди.

Тотли ва нафис байтлар ўқимоқчи, доно ҳикматлар ва нутқлар ирод этмоқчи бўлган каби йигитчанинг лаблари билинар-билинемас очилиб ёпиларди. Буларнинг барчасини эшитишга у қачон улгурди экан?

Мендан нима истайсизлар деб нега сўрамаяпти? Бир неча дақиқа ичидаёқ Закария йигитчанинг кўплаб исмлари борлигига ва Шаъбон шулардан биттаси эканига амин бўлди.

— Уч ой ўтди, — Закария унинг дастлабки нияти — султон ва Шаъбон ўртасида нима бўлгани тўғрисидаги ҳақиқатни билмоқчи эканини деярли унутиб юборди, у нукул тапни айлантиргани айлантирган эди. Шаъбон суҳбатларда барча шамаларни бир пуф билан учуриб юборарди. Закария илмоқли саволлар берар, йигитча эса ўзини тушунмаганга соларди...

Закария тағхонага тушди. Унинг қаршисида бутунлай бошқа чеҳра турарди — гам уни ўн йилга қаритиб юборганди. Аввалига йигитни алмаштириб қўйишибди деган ҳаёлга борди. Ҳаётини тароват ва нафосат қаёққа қўйиб бўлди? У йигитнинг исмини айтиб чақирди, бироқ Шаъбон чурқ этиб оғиз очмади ҳам, жавоб ҳам бермади. Ёшлик чироғи сўнган, атиргул бутоғи синган эди. Усмир ўзи бўлган мамлакатларни, кўрган қишлоқларни, завқ-шавқ билан таъриф тавсиф қилган қорли тоғларни унутганди. Қай сирли фикрлар Закариянинг дилини хуфтон қилмиш? У шошиб тағхонадан чиқди. Бир неча марта хуфиёна қайтиб келди. Йигитчанинг кўриниши унинг кайфини учуриб, даҳшатга солганди: Шаъбон унинг кўз ўнгига сўлиб, арвоҳга ўхшаб бормоқда эди. Агар яна вақти бўлганида, эҳтимолки, у сирнинг тагига етар, чигалини ечар, эҳтимолки султон билан унинг қулваччаси Шаъбон муносабатларини бир ёқлик қилган бўлар эди... Бироқ энди бунинг иложи йўқ. Бу тунда Закария ғазабдан бўғилади, интиқом ҳисси уни нафас олгани қўймай-

ди. У Шаббонни бўғиб ўлдиришга ва мурдани кўмиб ташлашга азму қарор қилади. Қатлини унинг ўзи кузатиб туради... Бу ишни Мабрукнинг ўзи бир ёқлик қилиб қўя қолади. Закариянинг қулоқлари остида жаллод одимларининг гурс-гурси садо бера бошлади. Бу ваҳшиёна фикрлар Закариянинг юрагига мудҳиш гулгула солиб қўйди. Бироқ хаёлига келган нарсани у бажариши керак эди. Улар келиб қолишлари, Шаббонни тирик топишлари ва уни султон ҳузурига олиб боришлари мумкин эди.

— Эй, ҳукмдор! Мана сенинг севимли қулинг! Биз уни бош жосус ва Али бин Абил Жуднинг вориси Закария бин Разиникидан топиб олдик. Эй ҳукмдор! Закария сенга хиёнат қилди. У сенинг севимли қулингни ўғирлади, сен учун энг яқин бўлган зотни хўрлади. Қара, у болани не қўйларга солибди, уни таниб бўлмади, ундан ҳеч нарса қолмаган! Тагин бу сен бир вақтлар паноҳингга олган бош жосус эмиш-а! Азбаройи ихлосинг туфайли ундан Шаббонни, самимий дўст ва эркатойингни, қидириб топиш учун одамларингни юбор, деб ёрдам сўрадинг. Бу Закария бўлса...

Ҳа, бу ерда интиқон, ҳаққоний ўлим жазоси берилиши муқаррар эди. Бу ерда дарра билан савалаш ёки қозикқа ўтқазиб тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Дор — ялиниб-ёлвориб ҳам эришиб бўлмайдиган иноят.

Бўғиб ўлдириш — амалга ошиши қийин бўлган истак, заҳри ҳалоҳил эса — унинг сингариларга насиб этмайдиган жаннат мисолидир. Султон уни паст оловга тутиб қовуришга амр этади. Шунгача чиғирикда уч одамни қовуришди. Уларга қўйилган айб битга — гўё уларни йигитча билан биргаликда бир неча марта кўришган эмиш. Бу уч авом одам билан Шаббон ўртасида қандай умумийлик бор? Закария буни билмайди. Йигитча улар тўғрисида ҳам, улар нима учун учрашгани ҳақида ҳам гапирмади. Агар бугунги тун тинч ўтса, эртагаёқ у бир қанча энг тажрибали, нинанинг тешигидан ўтадиган ва ўзларидан қилча нишон қолдирмайдиган жосусларни юборади, уларга бу учала гуноҳкорнинг кимлигини аниқлашни, ўсмир қул ҳақида қўлларидан келганча маълумотлар йиғишни буюради. Ким билсин, балки бу марҳум ҳақида тирикдан кўпроқ нарсани билиш мумкин бўлар? Балки хаёлга келмаган нарсалар юзага чиқар?

Учкунга эътибор берилмаса, ёнғин чиқади. Дарҳақиқат, Шаббонни ёки маҳбуслардан биронтасини тирик қолдириш хатардан ҳоли эмасди. Бу ерда сариқ чақага арзимаган, безот билан дайдини, ёки насли насаби номаълум киссавурми, ким бўлмасин, ҳозир жуда керакли гувоҳ бўла олади. Қора халқ ҳам, оқсуяклар ҳам уни энг ифлос сўзлар билан ҳақорат қилиб, энг даҳшатли қилмишларни бўйнига қўяди: “Закария халқни зиндонга ташлаяпти! Закариянинг уйи тагида қамоқхона бор! Озмунча одамларнинг жонига зомин бўлмадими?! Аллоҳ яратган бандаларни хўрлашга унинг нима ҳаққи бор?”

Уни ёмон кўрадингларнинг ҳаммаси — амирлар ва авомуннос, мутаассиблар ва турли диний таълимотларнинг шайхлари, Ал-Азхарнинг толиби илмлари бош кўтардилар, маҳбусларни кўриб, айюҳаннос соладилар: “Закария қашшоқлар ва шўрлик бандаларни ушлайди! Уларнинг ҳеч қанақа айби йўқ! Улар гуноҳкор эмас, фитна уюштирмаганлар, ўғирлик қилмаганлар, на амир, на вазир устидан одамлар олдида бўҳтон гап айтмаганлар!”

Энди унинг ўзи зиндонни кўздан кечирмоқда. Мабрукдан машғални олади-да, ҳар бир меҳробни синчиклаб қараб чиқади... Ириган ва чириган мурда ҳиди анқийди... Бадбўй ҳиддан у бурнини жийиради... Начора, сабр қилмоқ керак! Закария мамнун: бир неча кун зиндондан оҳ-воҳ ва илтижолар эшитилмайди. Маҳбуслар хириллаган овозда бир-бирларининг исмларини, қишлоқларининг номини, қаерда дунёга келганларинию бу ерга қандай тушиб қолганларини сўрамайдилар. Закария уларнинг юзига қарайди ва ҳайрон бўлади: кимлар улар? Гўё улар унинг амру фармонисиз бу ерга келиб қолишгандай. Ўтмиш йиллар ва кўллаб ишлар уларнинг чехраларини хотирасидан ўчириб юборган.

Энди кўнглини тўқ тутса ва чиқиб, тоза ҳаводан нафас олса бўлади. Энди ёлғиз қолиши мумкин. Мабрук қоронғилик ичига ғойиб бўлган хўжайинини сўзсиз тушунади. Заҳар тигли калта ханжари тигини пайпаслаганча Закария шахдам одимлар билан кенг ҳовлини кесиб ўтади.

Тепадан кийимнинг штирлагани, ипак толасининг титроғидай, капалак қанотларининг пириллашидай майин кулги эшитилади. Уйнинг аёллар қисмида улар бир-бирига гап сотмоқда. Бироқ бу тун улардан ҳеч бирининг ёнига кирмайди. Фарзанди аржуманди Ёсни кўргани ҳам кирмайди. У девордаги кўринмас эшикни итаради ва нариги ёққа ўтиб, эшикни ёпади-да, энсиз зинадан кўтарилиб, уйга туташ девонхонанинг энг юқори қаватига йўл олади.

Кўзи ўткир одам шу аснода уйнинг юқориги деразаси панжарасидан тушиб турган заиф ёғдуни кўриши мумкин эди. Бироқ пинҳоний нарсаларни илғайдиган энг зийрак одам ҳам юқориги қаватда нималар бўлаётганини англаб етолмайди. Закария бу ерга фақатгина талотўпли ва бесаранжомлик авж олган пайтларда, кутилмаган ўзгаришлар содир бўлган кунларда, пойдеворлар нураб, замонлар ўртасидаги алоқалар чилпарчин бўлгандагина келар эди.

Ишга киришишдан олдин Закария елкасини қора-жигаранг мармар деворнинг муздек совуғидан ҳимоя қилувчи юмшоқ паркуга ўзини ташлайди ва кўзини юмади. Ҳозирги воқеалар нимани англатади? Янгилик келгандан буён унга кўп нарсалар аён бўлди. Унга чор-атрофида гапирувчи деворлар, сонсиз тоқчаларда турли рангдаги ва ҳажмдаги ҳужжат боғламлари сақланади. Бу ерда — бутун Миср бор. Закария энг яқин ёрдамчиларига қайта-қайта уқдиради:

— Мисрнинг ҳар қандай қишлоғи ҳақида бирон нарса билишим керак бўлганда узоққа боришимга ҳожат қолмайди. Тўғри шу ерга келаман: бу ерда ҳар бир қасабага, ҳар бир қишлоққа, Мисрнинг энг овлоқ жойларидаги мулк ва вақфларга алоҳида-алоҳида жой ажратилган. Ҳар бир боғламда жойнинг тавсифи ва унинг нима билан машҳурлиги, унинг энг таниқли одамларининг исмлари ва улар ҳақидаги маълумотлар бор. Қоҳирага махсус бўлим ажратилган. Бу ерда унинг маҳаллари ва масжидлари, унинг эркаклари, шайхлари, аёллари, йигитлари, чўрилари, “туноҳ уйлари”, миршаблари, посбонлари ҳақида, унинг фақиҳлари, ҳаммомлари, бозорлари, дўконлари, мазҳаблари, хонандалари, кўнгилочар жойлари ҳақида ҳамма нарса муҳайё. Бу ерда шаҳарда яшаб турган, келувчи ва кетувчи юнонларнинг, Қоҳирадан ўтиб кетаётган фарангларнинг, ажнабийлар билан тил топишган ва кўпинча уларникида меҳмондорчиликда бўлиб турадиган мисрликларнинг номлари мавжуд. Бу ерда каттаю кичик ҳамма нарса дарж қилинган.

Закария девоннинг бир бўлими ҳозирги султонликнинг фаҳри деб нах уради. Ҳалягача мисрлик ёки ажнабий жосусларнинг биронтаси ҳам бунга ўхшаган нарса яратишга муваффақ бўла олган эмас. Ҳар нарсадан воқиф ва ҳар нарсага қодир Аллоҳнинг инояти билан шундай кун келадики, ҳар бир одам учун унинг илк чақалоқ йиғисидан тортиб, ўлим олди хириллашигача бўлган бутун ҳаёти тафсилотларига алоҳида жой ажратилажак...

Мана, у қидирган нарса: матоси қизил муқовали боғлам. Унда ниғаҳбонлар, мансабдор одамлар, майда-чуйда мазҳабларнинг шайхлари ҳақидаги маълумотлар сақланади. Вақти келиб катта лавозимларни эгаллаши мумкин бўлган одамларнинг исмларини ташкил этувчи илова ҳам шунда. Баракот бин Мусо ҳақида у ерда нималар дейилганини Закария эслолмайди. Девон ниғаҳбони ал-Ҳалабий унинг исмини тахминан икки йил муқаддам ёзиб қўйганди. Аз-Зайнийга бағишланган саҳифани Закария ўқиб кўрмаганди ва Ал-Ҳалабий у ҳақида янги маълумотларни қўшиб қўймаганидан хабарсиз.

Ҳозир энди кеч. Атроф зим-зиё. Агар иш махфий бўлмаганида, Баракот ҳақида нима билсанг, барчасини тўпла деб ниғаҳбон Ал-Ҳалабийни зир югуртирган бўларди. Лекин уникига бориш учун дарвозалари ёпиқ маҳаллардан ўтиши, Закария ўз одамларига дуч келишидан қочиб, тунқоровул юрган йўллари кесиши керак. Нима бўлганда ҳам шундай бемаҳалда ниғаҳбонни чақиритиш шубҳа уйғотади.

Закария саросимада; хабар уни гангитиб қўйганди. У ўз одамларига девонда қолманглар деб фармон бермаганди ва анчадан бери ўйлаб юрган ишини пайсалга солиб келаётганди: улар, яъни ўз муовинлари ва ёрдамчилари ўртасида алоқа ўрнатишнинг энг тезкор ва ишончли усулини жорий этмаганди. Ҳечдан кўра кеч — эртагаёқ ўйлаганларини амалга оширади. Агар у девонда содир бўлаётган ҳамма нарса ҳақида доимий хабардор этиб турилмаса, иш

юритилиши ва маълумот қоғозларининг тартибга солинишини ўзи кузатиб турмаса, ҳозир бутунлай калаванинг учини йўқотиб қўйган бўларди. Ҳар қанча арзимагандек бўлиб кўринмасин, иш юритишни ўз муовинларидан биронтасига ишонмайди. Одамларидан биронтаси унга фириб бермаслиги учун энг майда-чуйда тафсилотларгача у ҳаммасини ўзи билмоғи, албатта, керак.

Аммо ҳозир айнан Ал-Ҳалабий унга нега керак бўлиб қолди?

Ал-Ҳалабийни қидириб, ўзини уринтиришга не ҳожат? Ахир, унинг хотираси ҳайратомуз даражада мустаҳкам-ку. Минглаб одамларни ва улар билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани билади-ку. Кўп йиллар илгари содир бўлган воқеаларни ҳам унутгани йўқ, унинг қандай маълумотлар ва қоғозлар тақдим этгани, қандай хабарлар ва дараклар қўшгани, қайси йилда қўшгани беш қўлдай аён-ку.

Саҳифаларни бир-бирдан ажратиб турувчи шерозани тутганча Закария дафтарни варақлайди. “Алиф” ҳарфи уни қизиқтирмайди. Ҳойнаҳой, бу ерда исми келтирилган айрим одамлар аллақачон ўлиб кетган. Бошқаларини бошқа тоифаларга кўчириш лозим, зеро уларнинг ҳолати ўзгарган. Масалан, мана бу Аҳмад бин Умар, Сиди Сувайдон масжидининг собиқ мутаваллиси. У энди шу масжиднинг имоми, Қуръон ва ҳадис қироат қилади, ваъзлар ўқийди. У ҳабаш қизига уйланган. Миш-мишларга қараганда, Ҳабашистон аёлларига ўч эмиш. Лекин унинг исми ҳали ҳам мутаваллиллар сирасида турибди. Бу ерда унинг барча хотинлари қайд этилган. Улардан бири — Осим деҳқоннинг қизи, болаларининг онаси. Уларнинг ўғли — Ал-Азҳар талабаси. Ал-Ҳалабийни чақириш шарт эмас. У нима ҳам айта оларди? Кўздан яширин нарсаларни кўриш учун керак ва нокерак ҳамма нарсани ёзиб қўйиш лозим.

Мана бу эса “Бе” ҳарфи. Баракот... Баракот... Мана у, Баракот бин Мусо. Юқоридаги чап бурчакда танҳо сўз. Ҳаммаси бўлиб етгита ҳарф... Қора сиёҳ билан ёзилган. Настаълиқда.

“Б А Р А К О Т”

Агар бегона кимса қоғозга кўз ташласа, исмдан бошқа ҳеч нарса йўқ деган хаёлга борарди. Закарияни шам ёғдусида ярақлаган оппоқ қоғоздаги биргина жумла қизиқтиради.

Закария таркиби баъзи одамларгагина маълум шиша чўпни қоғозга теккизади. Аста-секин ҳарфлар кўзга кўриниб, гўё кимдир кўринмас қўл билан ёзаётгандек, сўзлар пайдо бўла бошлайди. Закария шиша чўпини бир неча бор юргизади, қоғозга пуфлайди.

Бор-йўғи тўрт сатр... фақат тўрт сатр. Эй буюк ва қудратли, бандаларига ҳукм этгувчи, ўтмиш ва келажак сирларидан воқиф Аллоҳ! Бу одамларнинг қилмишларига ҳайратланмасдан бўлмайди. У тўғрида Ал-Ҳалабий ёзган тафсилотларнинг ҳаммаси тўрт сатрга жо бўлганди.

Закария дафтарни ёпди: Ал-Азҳардаги бебош талабалар сингари энг паст унвонли аллақандай одамлар, қандайдир яллачи ҳақида, пишлоқфуруш ёки бўғирсоқфуруш ҳақида кам деганда ярим бетлик нарса ёзса-ю, бу одамга атиги ғарибгина тўрт сатрни раво кўрган бўлса.

Закария кўзини юмди. Тун сукутда — сирни сақлайди. Одамлар бедорлигини у билади — тошу тарозиларнинг янги амири ҳақида шивирлаб гапирмоқдалар. Улар ундан нима кутмоқдалар? Эҳ, тезроқ тонг ота қолса-ю, минглаб қишлоқлару қасабаларнинг одамлари нималар деяётганини билиб келишга хуфияларини юбора қолса! Фақат Аллоҳгина ҳар ишга қодир!

Кун битгандан кейин унга келтирилган хабарларнинг ҳаққонийлигига амин бўлмаганида эди, Закария қулоқларига ишонмасди. Бир-бирларини билмайдиган бир эмас, бир нечта хуфия турли-турли жойлардан хабар келтирдик, Баракот бин Мусо тошу тарозилар амири бўлишга жон-жаҳди билан ҳаракат қилаяпти, у ҳар куни амир Конибой хузурига танда қўяяпти, у билан узоқ-узоқ суҳбатлар қураяпти ва пировардида Рамазон ойининг саккизинчи куни ифтордан сўнг нақд уч минг динорни унга инъом этибди.

Биргина шу лавозимни Баракот уч минг динорга сотиб олса-я! Закария чуқур тин олди ва қаттиқ уф тортди — бу лавозим амир Тағлизга насиб

этишига ишонган эди. Закария дафтар муқовасини гижимлайди ва чўкаётган тун қоронғулигига унинг учун нохуш бўлган сўз лабидан учади: “Нега?” Бу Баракот деганнинг зуваласи қайси жойнинг тупроғидан олинган бўлса? Эҳтимол, бу дажжол унинг қиёфасида намоён бўлган-да, Закарияга билдирмасдан бу ерга кириб олгандир? Бу қандай содир бўлган? Қандай? Султоннинг Баракот бин Мусони алқаган фармони олийшони эълон қилинган, унга умр-бод “Аз-Зайний” унвони тақдим этилган, ушбу лавозим учун у уч минг динор тўлагандан кейин, жарчи унинг мансабга тайинланганини кун бўйи қичқириб, овоза қилгандан сўнг — мана шуларнинг ҳаммасидан кейин у Баракот ар-Раглдаги уйини тарк этади-да, айланма йўллар билан, аёну ноғора-чиларсиз, яширинча Қалъага йўл олади, амирлар қаршисида етти букилади, чиндан кўзёши тўкиб (ҳа, ҳақиқий аччиқ кўзёши тўкиб) йиғлайди ва шундай сўзлар айтадики, улар туфайли Закария ўзини қўйгани жой тополмайди, яккаю ягона фарзанди аржумандини кўролмайди, хотинларидан бирон-тасининг олдига киролмайди.

Тун қоронғулиги қуюқлашади. Закария учун энди Али бин Абил Жудқатли ҳам бир пул, Султон Ал-Хурий ўрнида қоладими ё тахтдан ағдариб ташланадими, унга барибир. У фақат бир нарсдан ташвишда: Қалъада нима бўлганини билиши керак. Аз-Зайний Баракот ўзини қандай тутган ва у ерда кимлар бўлган? Барча аркони давлат иштирок этганмикан, йўқмикан?

Агар ҳозир кимки Закарияни кўргудек бўлса, ҳайратдан оғзи ланг очилиб қоларди: унинг оёқлари увишиб қолган, бадани жимир-жимир қилади, қўлларини орқага қилиб, маҳкам сиқиб олган. Балки Баракот шу уч мингни тўламагандир? Йўқ, бу мумкин эмас! Закариянинг ғазаб билан бошини қандай силкитганини ҳеч ким кўрмайди. Йўқ, йўқ ва минг бор йўқ! У Конибой кетигдан махсус қўйилган хуфияларнинг кўрганларига ишонади. Шу нарса аниқки, амир Баракот бин Мусодан пора олган куни унинг хазинасига минг динор келиб тушди, зеро унда бошқа жойлардан ҳеч қанақа тушум йўқ эди. Эҳ, агар султон шу кечаси узил-кесил бир қарорга келганда-ку, Закария тинчланган бўларди. Бироқ то илтимосингни кўриб чиққунимча қорангни кўрсатма, деб султон Аз-Зайнийга буйруқ берган.

Закария дафтарни олади-да, яна ўша саҳифани очади.

Шу тундан эйтиборан Закария Баракот бин Мусо иши билан шуғулланади. Майли, шихоб¹ Ал-Ҳалабий ўзининг бир чақага қиммат тўрт сатрига нимани кўшса, кўшиб чатаверсин. Закария миттигина жавонга эгилади, ундан яшил шойи муқовали дафтарни суғуради. Тун гунг ва кар. Чўнтагидан унга Қалъадан келтириб берилган тугунчани олади. Бу ерда ал-Бейсалия саройида содир бўлган воқеаларнинг барчаси баён қилинган. Баракот бин Мусо мрамар фаршни ўпаяпти, кўзёшлари билан юваяпти. Бунақаси ҳали биронта шоҳ ҳузурда бўлган эмас!

Шу дамдан бошлаб мана шу Аз-Зайнийга дахлдор ҳамма нарсани Закария ўзи кўриб беради. У ҳақдаги гапларни ўзи тинглайди, ҳар бир қулай фурсатда уни ўз кўзи билан кузатади.

Парда тортилган чоққина токчадан Закария нақшли сопол идишни олади, унга учи яхшилаб очилган найқаламни ботиради-да, ёза бошлайди:

“Ҳижрий 912 йил шоввол ойининг ўнинчиси.

Амирлар ва катта оломон ҳузурда Аз-Зайний ҳаяжондан хирқираб, ҳукмдори-миздан ўзининг тошу тарозулар амири лавозимидан бўшатилишини илтимос қилди. Титроқ товушда у шундай деди: “Эй ҳукмдорим, бу лавозимни эгаллаб турган одам қулларингиз аҳволига жавоб берур. Мен бу вазифани удалай олмасман деб кўрқаман. Камина итоаткор қулингизмен, менга бу юк оғирлик қилур. Умримнинг қолган кунларини ҳокимият ва ҳукмдорлар ишидан холи, тинч ва хотиржамликда ўтказмоқчимен. Мен тинчгина ухласам, одамлар гийбати ёхуд мазлумлар қаҳру ғазабидан эмин бўлсам дейман, зеро мен уларни золимлар зулмидан ҳимоя этолмадим ва адолатни тиклай олмадим”.

¹ Ш и ҳ о б — ҳарбий унвон.

ҚУМ-АЛ-ЖАРИҲДА

Улар кўпчилик. Бироқ биронта ҳам баланд овоз уйдаги осойишталикни бузмайди. Парти кетиб, шарти қолган, аммо ёрқин бўёқларини вақт ҳам унингтира олмаган гилам қопламали эски болишда устозимиз шайх Абуссаид ўлтирибди ва жим қулоқ солмоқда.

Уларнинг барчасини у олдиндан билади. Баъзилари Куръонни унинг раҳбарлиги остида ўрганган, у пайтларда Абуссаид Сиди Сувайдон масжидининг мармар устунни ёнида жойлашиб олиб ёки Сиди Исмоил ал-Имбобит масжидида ислом ҳуқуқлари асосларини ўрганар, муқаддас битиклар, ҳадислар ва Куръони карим сураларини шарҳлаш билан шуғулланар, тарихий воқеалар ҳақида ҳикоялар сўзлар эди. Мана улар, ҳаёт йўлларининг сўнгги бўлагига қадам қўйганлар! Бу ёшдаги одам ўзи яшаб ўтганидан ортиқ яшай олмаслигини яхши билади. Бу ерга ёши ва мавқе бўйича энг эътиборли шайхлар тўпланган, улар — ҳунармандчилик устахоналари: термирчилар, қассоблар, мармар йўнувчилар, қурувчилар, шоирларнинг сардорлари ҳамда маҳаллаларнинг шайхлари, оддий фуқарою муҳтарам зотлардан иборат.

Саид барқашда хурмо туршагини олиб киради ва улар олдига қўяди. Қўмирчилар сардори ва ҳозир бўлганлар орасида энг кексаси шайх Ризвон олдинга чиқиб, таъзим қилади:

— Ҳеч ким уни кўндиролмайди! Сендан ўзга ҳеч кимга ҳа демайди!

Сўзлар ҳавода қолади. Уйни катта баландликда учиб ўтаётган қушларнинг қанотлари товушидек шувилловчи оғир сукунат тўлдиради. Шу вақтнинг ўзида маҳалла кўчаларида шовқин-сурон, тўс-тўполон, бақриқ-чақриқлар давом этади. Бироқ барча товушлар уйларнинг деворларига урила-урила сўниб қолади.

Хонага бизга таниш ўсимлик ёки тутатқи ҳидига ўхшамаган бир ҳид кириб келади. Бу хушбўй райҳоннинг гулоб ва лолагуллар ҳиди билан қоришмаси.

Тўпланганлар шошмасдан мулоҳаза юритадилар. Ҳаво қуюқлашиб, кулранг тус олади. Юракларни хушбўй ҳид ва ҳаяжон қоплайди. Тасбеҳ доналари шайх Абуссауд фикрларига монанд шиқ-шиқ қилади. У ҳузуридагиларнинг оғизларидан эшитганларини ва юзларидан уқиб олганларини фикр тарозусига солади.

— Аз-Зайний Баракотдан бошқа ҳеч кимни хоҳламаймиз.

Лабларда заиф табассум жилва қилади. Булутлар орасидаги чақин сингари инжа нурлар тор ўймақори панжаралар орқали уйга киради...

— Сизлар уни биласизларми?

— Бу лавозимни рад этиши унинг қанақалигини айтиб турибди, эй устоз! — дейди Зувайла маҳалласининг оқсоқоли шайх ал-Қасабий.

Саид сукут сақлайди. Меҳмонлар гапира қолсин. Сабоқ соатларида у буларнинг барчасидан кўпроқ гапиради.

Кун сўнггида Саид Ал-Азҳардаги машғулотларидан кейин шайхникига қадам ранжида қилади. Муридлар эрталаб келадилар — Куръон ва ҳадислар тиловат қиладилар. Улардан баъзилари уйни тартибга солади, шайхга қатиқ ва ҳозир тандирдан узилган нондан иборат егуликларни лутфан тақдим этадилар. Уларнинг ёлғиз илнжи шайхдан бир оғиз ширин сўз эшитиш, холос.

Саид кўнглига шубҳа солган ёки гашига теккан ҳамма нарса тўғрисида ҳеч бир ибосиз шайхга гапириб беради. Бу ерда у ҳатто бозордаги гала-ғовурда ёки Ал-Азҳарнинг талабалари орасида шама қилишга-да юраги бетламайдиган нарсалар тўғрисида шартта гапириб ташлайверади, бундан шайх ноқулай аҳволга тушиб қоларов деган фикр ҳатто хаёлига ҳам келмайди. Устоз унинг дили тубидаги сирларни бемалол англаган ҳолда унга тикилиб қарайди.

Ҳозир бўлганлардан бирортасини, шу жумладан Саид ҳам шайхнинг неча ёшга кирганини билмайди. Юзидаги ажинлар унинг анча-мунча ёшни уриб қўйганидан дарак беради. Юздан ошиб кетган бўлса ҳам, эҳтимол. Унинг тик қадди ҳар қандай шамолга ҳам бўй бермайдиган хурмо дарахтининг ўзгинаси. Момақалди роқ гумбури эшитилганда унинг юзи нурланиб кетишини Саид

билади, шунда Шайх: “Бу оламнинг садоси, фалак садоси! Буни фақат ҳамма нарсадан воқиф ва мурувватли ёлғиз Аллоҳгина билиши ҳамда тушунтириб бериши мумкин!” — деб қўяди.

Ҳеч ким шайхни момақалдироқ овозига қулоқ солиб тургани ва дастлабки ёмғир томчиси — фалакнинг илк муздек қатраси тушган паллада кўрган эмас. Ҳар йили Саид Ал-Азҳардаги ўз хужрасидан ёки қаҳвахонадан, ё бўлма-са йўлдан аллақаяққа кетаётганида, ёки Самаҳ ҳақидаги орзуларга берилган дақиқаларда айни пайтда шайхнинг ҳовли ўртасида тик турганча қулоқ солаётганини эслаб тош қотади. Унинг кўзларида ғайриоддий севинч чақнайди, юраги ҳаяжон ичида бошқа оламга талпинади — қиз тақводорлар билан сўзлашяпти. Шайх Карбало¹ воқеаларини алам билан эслайди, ҳали ўлим ва фалокат чанг солмаганларга шафқат сўраб, дуо ўқийди. Дастлабки ёмғир томчиларини салласиз, бошяланг ҳолда, қўлларини юқорига узатиб кутиб олади.

Салқин туша бошлайди. Тун ўзининг тимқора либосини фалак узра ёяди. Қишнинг юзи тунд, нигоҳи совуқ, инжиқки, нари-бериси йўқ. Мармар йўнувчилар оқсоқоли шайх Ал-Баҳжурий таъзим қилади.

— Эй устоз, хоҳ саллалли бўлсин, хоҳ салласиз, мавқе ёки унвони қандай бўлишидан қатъи назар, биронта ҳам одам унга таклиф этилган лавозимни рад этмаган. Ҳамма, толиби илмлардан тортиб, устахоналарнинг мутасаддиларигача бу гапни эшитиб, фақат бир исм — Аз-Зайний Баракотни такрорламақда.

— Бу янгиликни ким тарқатаяпти, бўтам?

Нафсиларини айтганда, ҳозир бўлганлардан бирортасида бу саволга жавоб йўқ эди. Бу хабар Қалъадаги ал-Байсария танобийсидан қандай чиққанини Саид билмайди. Балки бунга ўша ердаги хизматкорлар айбдордир. Ёки мамлуклардан битта-яримтасидир? Шайх атрофида ўлтирганларнинг ҳар бири янгиликни ўзича эшитганди.

Ал-Ҳусайния маҳалласида одамлар Аз-Зайний бош элмаганини, султон ҳузурида гоз турганини, вужудида даҳшат ё титроқдан асар ҳам сезилмаганини таъкидлар эдилар. Барча амирлар олдида у шундай деди: “Тошу тарозулар амири лавозимини қабул қилмайман — адолатсизликларни кўра-била туриб, улар ҳақида гапирмай туrolмайман”.

Ал-Жувайний юнон маҳалласидаги ал-Жударий ва ал-Ботинияда эса унинг Қалъадаги кўринишини кескин рад этишди. Уни султонга нома юборди, дейишди. Чор-атрофда фатарот ва адолатсизликлар, фуқароларни эзиш авж олганлиги, яхшилик ва адолатдан ҳануз асар йўқлиги туфайли ҳам бу лавозимни қабул қилишдан бўйин товлагани учун кечирим сўраганмиш. Бу ҳолатлар унинг хулку табиатига зид эмиш. Хўп-хўп, дейишади-ю, бироқ ёрдамдан дарак бўлмайди! Султон эса тақводорлардан нуқул янги ўлпонларни талаб қилгани-қилган, бунақасини эса Аз-Зайний Баракот бин Мусо ҳечам кўтаролмайди.

Булоқда, жамоат ҳаммомида, айниқса, аёллар ҳаммомида унинг султон ҳузурида пайдо бўлгани, эркаклар ичида энг шавкатлиси ва жўмардлар ичида энг жасоратлиси сифатида султоннинг кўкрагига аста, аммо жиддий туртиб қўйгани (бунақаси ҳали ҳеч қачон бўлган эмас), “Сен мени фуқаролар устидан адолатсизлик қилишимга фармон берасанми? Йўқ, бунақаси кетмайди, мен ўзимга нисбатан зулм қилишдан кўрқаман. Охиратда Яратганга қайси юз билан рўпара бўламан?” деганларини гапиришмоқда.

— Тўғриси айтсам, устоз, бу хабар қандай тарқалганини билмаймиз. Лекин ойни этак билан ёпиб бўлмайди.

Шайхнинг кўзлари — икки ёрқин чашма. Аз-Зайнийдан бошқа ким бу лавозимга муносиб? Фақат шундай шахсгина одамлар ўртасида адолат ўрната олади. У иккиюзламачилик қилмайди ва аравани қуруқ олиб қочмайди, эйтиборли, кучли ва қудратли амирлар ҳузурида, султоннинг ўзи олдида худонинг қаҳридан кўрқишини очиқ-ошкор айтади.

¹ Шиа мусулмонларининг раҳнамоси, пайгамбаримизнинг невараси ўлдирилган Ироқдаги муқаддас шаҳар.

Айримлар унинг амири Конибой саройига бир кириб кетганича хануз ундан чиқмаганини айтмоқда.

Султоннинг ўзи ҳам бир қарорга келганича йўқ.

Саид ўзича ҳозир Ал-Азҳар масжидини кўз олдига келтиради: Ўмру бин ал-Ўдвий бир талабалар гуруҳи олдидан бошқасига ўтади, яқин орадаги қаҳвахонага, қандолат дўконига йўл олади, одамлар нималар ҳақида гапираётганларига кулоқ тутади.

Эҳ, кошки эди Саид мана шу Аз-Зайнийга яқинлаша олса! Умри бино бўлиб бунақа одамни кўрмаган! Доим, ҳозир жасорат ва мардлик кўрсатадиган замон эмас, олийҳиммат ва хушхулқ кишига кун йўқ, деб ўйлар эди. Шайх Абуссауд Саиддан мудом шаҳарда нималар содир бўлаётгани ҳақидаги гапларни эшитади. Адолатсизлик туфайли ким дорғ тортилгани-ю, ким зиндонда чириганини Саид исми билан эслатади. Қовун ўғирлагани учун бир деҳқонни қозикқа ўтқазадилар, қизининг номусига теккан ахлоқсиз мамлукни қаргагани учун онасини қамчи билан савалайдилар, — ўша кунийёқ Саид устози ҳузурига учади ва бўлган гапларни оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб беради, охирида юраги ғуссага тўлганича “ер қандай чидаб турибди-я” деб куйинади. Нега инсонни сариқ чақага олишмайди-ю, лекин ҳеч ким чурқ этмайди? Унинг лаблари аччиқ табассум ила қимтинади ва аста шивирлаб қўяди: “Бу ғамхонангда бизга ўзинг раҳм қил, Танграм!”

Унинг кўзларидан дунё олдидаги қўрқув жой олган. Хаёлан у Аллоҳнинг курраи замини узра кезади, дунёнинг нариги чеккасигача боради, на бир уруғ, на бир қабила яшайдиган саҳрони кесиб ўтади, чўққилари кўкка қадалган тоғларга кўтарилади, Шом сарзаминидаги ғариб қишлоқларга тушади, Ҳижо, Нажд, Хадрамаут даштларидан ва Яман водийсидан юриб ўтади. Саид умрида қорни кўрмаган. Гоҳо Қоҳирада осмондан дўл ёғиб қолади, аммо бу аҳён-аҳёнда. У тошдек келиб урилади, лекин бу нафис ҳавода муз қотадиган сокинлик юракка ваҳм соладиган оппоқ улкан қор водийлари эмас. Ибтидосиз ва интиҳосиз макон ва замон... Устознинг айтишича, дунё поёнга, уфққа, сарҳадга эга бўлмаганида уни сезиб бўлмайди. Лекин каттагина тоғдек келадиган тўлқин узра кўтарилган денгизчи каби қуруқликни кўриб қолсанг, у ҳар қанча олис, ҳар қанча шаффоф бўлиб кўринмасин, юрагингда мислсиз куч-қувват пайдо бўлади ва сен бу чексизлик ва поёнсизликка қараб шу қадар ишонч билан қичқирасанки, товушинг Кўҳи Қоф¹ гача етиб боради, ерни ларзага солиб, денгизни қуритади.

“Аллоҳ бор, Аллоҳ мавжуд!..”

Шайхнинг маслакдошлари кўп ва уларнинг бу лақаби турли жойларда кулоққа чалинади. У уларни йилда бир марта Маккаи Мукаррамага дуч келганида учратади. Улар бошидан ўтганлари ҳақида, кўрган-кечирганлари ҳақида ва ислом байроғи йўлида нима ишлар қилганлари ҳақида ҳикоя қиладилар. Пайғамбаримизнинг хонадони, Ҳусайннинг гуноҳсиз тўкилган қонини эслайдилар, бу қон ҳақидаги хотирани йиллар ҳам, асрлар ҳам ўчиролмайди. Каъбада улар тириклар учун номаълум оламга рихлат қилганлар ҳақида кўзёш тўкадилар.

Каъбатуллоҳни бир неча бор айланиб, ҳаж зиёратини тугатгач ва бир-бирлари билан дийдор кўришиб бўлгач, ҳар ким келган томонига йўл олади. Улардан бирортаси ҳам бир бошпана остида икки тунни ўтказмайди.

Бир неча йил муқаддам шайх Абуссауд ватани Мисрга қайтиб келди ва шундан бери ҳеч қачон чикмай, Кум-ал-Жарихда муқим яшаб келяпти. Кечасию кундузи, ҳар соат, ҳар дақиқада унинг олдига жаҳонгашта дарвешлар, исломдаги турли мазҳабларнинг пешволари келиб туради. Шайхни кўрмай, у билан учрашгани ким келганини хабар қилмай туриб, ҳеч ким келмайди. Фақат намоз вақтидагина у билан кўришиш ман этилган. Лекин шайх гоҳо ўз ҳаётини, ўтмиш кунларнинг чуқур хотираларини узди-да, келганлиги тўғрисида унга хабар қилган ёки кишибилмас им қоқилган арзағўйнинг дардида кулоқ тутади.

Саид шайхлар суҳбатида иштирок этолмаслигидан, ундан у-бу нарса сўраб Ўмру бин ал-Ўдвий унинг олдига кирмаслигидан афсусланади. Бу ерда Саид

¹ Курьони каримда таъкилланишича, Кўҳи Қоф тоғи Ерни белбоғдай ўраб тураркан.

овозини баралла қўйиб гапириши мумкин эди. Бу ерда ёт кўзлардан қўрқмайди, унинг гапларини зимдан эшитишлари ёки устидан юмалоқ хат ёзишлари унга даҳшатли туюлмади. Бу ерда у биргина номининг ўзидан зир титрай-диган Закария бин Разийнинг ўзидан ҳам қўрқмайди.

— Худо ҳаққи, устоз, агар Аз-Зайнийни тайинламасалар, ит кунига қоламиз, — дейди шайх Ал-Касабий.

— Мен, барибир, азизлар, умримда ўзини кўрганим ҳам, у ҳақида эшитганим ҳам йўқ... У тўғрида ҳеч нарса билмайман, — дейди суҳбатга қўшилиб кўмирчилар шайхи.

Шайх Абуссауд олдинга эгилади. Шайх Ал-Касабий жимиб қолади.

— Модомики, у мансабдор одамлар сирасидан бўлмаса ва ... ҳеч ким уни танимаса, султон қандай уни танлай қолди экан-а?

Шайхнинг саволи ҳаммани ўйлантириб қўяди.

— Бизлар билмадик, эй устоз. Эҳтимол, султон бизлар биладиган ўша чаптастлар ва юртбузуқилар олдидан ўтгану Аллоҳ уни Аз-Зайний Баракотга рўбарў қилган.

— Уни сендан бошқа ҳеч ким бу лавозимни эгаллашга кўндирилмайди, Аллоҳ сени ёрлақасин!

Шайх Абуссауд шивирлайди:

— Эй худойим! Марҳаматингни бизлардан дариг тутма, бало-қазолардан ўзинг асра!

ЧОРШАҒБА. ШОВВОЛ ОЙИНИНГ ЎНИНЧИ КУНИ

— Халққа мурожаат қилиш учун Аз-Зайнийнинг Ал-Азҳар масжидига йўл олганини эшитганимда, ўзимга ўзим дедим: “Худо ҳаққи, уни кўриш шарафига муяссар бўлурмен”. Мен бир ўзим бўламан деб ўйлагандим, бироқ келиб кўрдимки, рўзи маҳшар бошлангандек, нина ташласа ерга тушмайди.

Ал-Ҳамзалик тутатқифуруш Ас-Сафий кўкрагини силаганича шу гапларни айтди, лолагуллардан атир ясашда унинг олдига тушадигани йўқ эди.

— Мен уни кўрдим...

— Ҳамманинг кўзи унда эди!

— Ана диндорлигу мана тақводорлик! Биз эшитганларни фақат чинакам эр киши айта олади. Бундайлар ҳокимият ва зўравонлик олдига бош эгмаслик учун дунёга келадилар.

— У жудаям қора ва пакана киши эмиш, шундайми? Айтишларича, унинг юзлари ҳам қоп-қора, бир боғ похолдай соқоли ҳам қоп-қора эмиш.

— Бўлмаган гап! Унинг юзи ҳам бинойидек, сизу бизникидай.

— Топган гапини қаранглар-у! — қулди муаллиф Муршидий.

— Астафуриллоҳ! Фақат юзи бизга ўхшайди демоқчийдим, холос! — Кейин жиддий давом этди: — Мен уни тошу тарозулар амирининг ҳўкизи устида кўргандим, шунинг учун бўйи дарозми, паканами, билолганим йўқ. Мен уни масжид меҳробада кўрмаганман.

— Ўзингга муносиб бўлмаган гапни айтиб нима қиласан! — деди Ўмру бин ал-Ўдвий тасбеҳ доналарини тез-тез ўгириб.

— Қасам ичаман, сен ҳақсан, шайх Ўмру!

Уста ас-Сафдийнинг ўгли баркашда харруб¹ олиб келди. Ўмру сопол пиёла олди. Ҳавони шарбатнинг ҳиди тўлдирди. Совуқ қиш кунларида ас-Сафий ҳинд хурмоси, харруб ва лиму шарбатидан ичишни ёқтирарди. Бу нарса юрак ишини енгиллатади ва кўкракни кенгайтиради дерди у.

Ўмрунинг лаблари дуо сўзларини шивирлайди. У йиғилганларга бирров кўз югуртиради-да, киприкларини юмиб олади. У кам гапириб, кўп тинглайди. Бундай одамлар билан эҳтиёт бўлиб гаплашиш керак. Улар ҳеч бир андишасиз ўйлаганларини айтиб солади. Суҳбат маромини керакли томонга буриб юбориш учун бир неча сўзни тасодифан айтиб юбориш унга бегона. Муздек харрубнинг жонфизо таъми томирларга қуйилиб бораётганини ҳис қилиб ту-

¹ Чўзинчоқ мевали дарахт: унинг мевасидан олинган шарбат.

ради. Кун оғир бўлди. Кеча кечаси одамлар ухлашгани йўқ. Дўконлар бир дақиқа ҳам беркилмади, уларнинг соҳиблари эса бутун тунни бедор ўтказдилар. Амирлар ўз уйлари эшигини ёпишмади, кечки овқатдан кейин ногорачилар одатдагидан узоқроқ ногора қоқдилар. Қайтадан куч олиш учун узоқдан қояга келиб урилган тўлқинлар сингари ногора овози бир бостириб келар, бир тинар эди.

“Аз-Зайний Қалъадан чиқди!” — “Аз-Зайний Қалъадаги ал-Духейша танобийсига қараб кетди!” — “Бўлмаган гап! Аз-Зайний ҳали амир Конибой уйдан чиққани йўқ!”

Тонгда шайх Абуссауд Ал-Азхардан бир толиби илмни Аз-Зайний Баракот олдига юборибди, деган хабар келди. Толиби илм унинг олдига келибди ва уни Қум-ал-Жарихга олиб кетибди, у ерда Аз-Зайний Абуссауд билан танҳо эмиш. Умру бирон-бир муҳим нарсани тушириб қолдирмаслик, маънодор ташланган нигоҳни, алоҳида кулгуни, мана бу масхарабозлардан бири айтган афанди латифасини эътибордан қочирмаслик учун жон-жаҳди билан тиришарди. Бундай масхарабозларнинг ҳатто ҳозир ҳам дунёни сел босса, тўпиқларига чиқмайди. Уларга ширин кулча ва бўғирсоқлар сотиладиган дўкон олдида ўтиришу ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиш бўлса, бас. Умру ўзининг ёлғиз эмаслигини билади, ундан ташқари одамларни яна кимдир кузатаётини. Уша одам Умрунинг ўзини ҳам кузатапти, у ҳақда Қоҳира хуфияларининг бошлиғига бориб чақади. Бошлиқ унга шу ҳақда гапирганда, у оёғи куйган товукдек питиллаб қолган эди. Ўз-ўзидан “кимлар улар?” дея қайта-қайта сўраганди. Ҳеч бўлмаганда ўшалардан биттасини топишга уринди. Шунча бош қотирса ҳам барибир бир қарорга кела олмади. Эндигина мақсадга етдим деганида фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб, ҳеч нарса эсида қолмасди. Борди-ю, улардан бири Умрунинг кўз ўнгида содир бўлган гаплар ҳақида бориб чақадиган бўлса (аммо у буни сезгани йўқ), Умру соғ қолмайди. Уни қаттиқ сўроққа тутишади, чақимчиликда эҳтиётсизлик, носамимийлик кўрсатдинг, деган айбларни тақашади. Бошлиқ сўкинади, уни қақиртиради, ўз одамига юзма-юз қилади: “Сенинг эҳтиётсизлигинг туфайли нима бўлганини биласанми?! Султон ғазаб тўнини кийган. Одамлардан бирига ҳалигиндақа бўлиб қолгани учун у тун бўйи ухламайди. Ахир сенга ўхшаганлар унинг кўзи, қулоғи эмасми? Борди-ю, унинг кўзи кўр, қулоғи қар бўлиб қолса, у халқнинг аҳволи ҳақида қандай билади? Ўз фуқароларига нисбатан адолатни қандай қарор топтира олади? Сен бўлсанг бир қарашда ҳеч нимага арзимайдигандек бўлиб кўринадиган воқеа олдидан бепарво ўйиб кетаяпсан. Бу воқеа тағида нималар ётганини биласанми ўзи? Султон Қайтабой замонида унинг бир қанча яқинлари унга қарши фитна уюштиришган. Биласанми, султон кўзидан беркиниб, фитначилар қандай уюшишган? Бош хуфия ўша пайтларда содир бўлган воқеаларни шунчалик эътибор ва тиришқоқлик билан кузатганки, султонга қарши ҳар қандай фитна ва иғвони фош этган. Султон Қайтабой қандай қилиб тахтда бу қадар узоқ қолар эди? Жосусларнинг уддабуронлиги, зийраклиги ва тиришқоқлиги туфайли у нақд ўттиз йил ҳукмронлик қилди. Буни билиб, амирлар янгича айёрликка ўтишди. Улардан бири Баракот ар-Ратл яқинида, Булоқда ва ал-Ўзбекия дарахтзорлари остида олдиндан белгилаб қўйилган бир вақтда ўзини сайр қилаётган ва тоза ҳаводан нафас олаётган қилиб кўрсатганча, Қоҳира дарвозасидан ташқарига чиқа бошлаган. Нариги томондан бошқа бир амир пайдо бўлган. Улар бир-бирларига қўл силкитганлар ва юз йилдан бери сўрашмагандек хурсандчиликдан бақириб-чақириб сўраша кетганлар. Улар ўртасида тез ва қисқа суҳбат бўлиб ўтган, бу суҳбат чоғида улар асосий нарсани келишиб олганлар ва кейин тарқалганлар. Бу ерда ким нимадан шубҳа қилиши мумкин? Кимнинг кўнглида шубҳа уйғониши ёки ёмон хаёлга бориши мумкин? Бироқ бу нарса бир вақтлар мамлуклар ва султонлик тарихида тошу тарозилар амири лавозимини эгаллаб турган энг ақлли одам, кичик шиҳоб Жаъфар бин Абдул Жуъад эътиборидан четда қолмаган. Ундан ўтган одам фақат Закария бин Разий бўлди, холос. Марҳум Жаъфар саксон яшарлик қари кампир ёрдамида фитнани пайқаб қолган. Кўриниши шунақа бўлган, аслида қирққа ҳам бормаган аёл экан. Жаъфар биринчи бўлиб кампирлардан тиланчи кўриниши

остида жосус тарзида фойдалана бошлаган, улар катта кўчада, ичимлик сувли фаввора, қабристонлар олдида, уйларнинг қаршисида тиланчилик қилиб ўтиришган. Аслида улар ҳамма нарсани кузатишган, ҳатто пашша ҳам уларнинг назаридан қочиб қутулмаган. Қисқаси, бу зийрак аёл ҳар икки кунда рўпарасида содир бўлган воқеани пайқаб қолган, амирлар бир-бири билан қандай кўришишларини сезган, ҳар гал бири иккинчисини кўрганида, “сени кўрмаганимга қанча бўлди-я”, деган.

Айтишларича, тагин ҳам худо билади, тўғрими-йўқми, ҳалиги аёл кўр бўлган, ҳаммасини фақат қулоғи билан эшитиб билган. Мана шу арзимаган воқеа шарофати билан фитначилар фош этилган. Шихоб Жаъфар уларни ўша кунни тунда, Қайтабой устига бостириб киришга чоғланиб турганларида тугтиб олган, уларни Аллоҳ ўз паноҳида асрасин! Тарихни ўқинг, ҳой одамлар! Сизлар адолатнинг кўзисизлар, сизлар адолатнинг ўзисизлар! Шу арзимаган кичик нарсага қандай қилиб бепарво бўлгансизлар? Қандай қилиб?

Уста ас-Сафий ўрнидан турди.

— Худога шукур, ишлар ўзимиз ўйлагандай кетаяпти.

Шайх ал-Касабий ҳассасини қидира бошлади.

— Худо хоҳласа, кечкурун ҳаммомда кўришамиз. Бизникига келганда янги хазиначонни покиза бадан билан қарши олиш учун иссиққина сувда ювиниб-чайиниб оламиз.

— Қушдай енгил тортиб, бардам бўлиб олмоқчиман, деб тўғриси айт-вер-да, — деди Маҳдум сутчи.

Кулгу янгради. Тун уйлар устига ўзининг қора чодирини ёйган. Ҳамма хайрлаша бошлади.

— Келсам келарман... Ҳаммомни жуда яхши кўраман.

— Ширинликни ҳам де, ўмру!

... ўмру ҳиринглади. Унинг бармоқлари титрарди. Қоҳира жосусларининг бошлиғи унга бир марта кўпол гапирганди. Бу воқеа шомлик уч толиби илм ўртасидаги суҳбатни унга етказмаганида рўй берганди. Ўшандан буён унинг ортидан бир юмилмас кўз таъқиб қилишини англаганди. Балки шулардан биридир? Уста ас-Сафийми? Сутчими? Эҳтимол, шайх ал-Касабийнинг ўзидир? Йўқ, у бу ҳақда ўйламайди! Ортимдан ким кузатаяпти экан деб ўз ўзимдан сўраб нима қиламан? Тўсатдан бошлиқ уни олдига чақириб, “Нима учун ортимдан кузатишяпти, деган хаёлга бординг?” деб сўраб қолса-чи? У бу ҳақда энди бошқа ўйламайди, вассалом!

Ҳамма нарса ўзгаради, бошлиқнинг муносабати ҳам ўзгаради. Унинг олдидадан биринчи марта одам юборишганда, у кейин ўзидан мамнун бўлиб юрганди — бошлиқ унинг эпчиллигини роса мақтаганди. Озмунча азҳарликнинг бу ҳаёти жувонмарг бўлиб кетмадимиз! Бошлиқ унга у ҳақда... ҳамма нарсани билишини айтди. Унинг ал-Азҳар талабаларига берадиган емак-ичмаклар билангина яшаётганини, уйдан бир дирҳам ҳам олмаслигини, аммо кекса онасига жўнатиш учун бир дирҳамга унинг нечоғли муҳтожлигини билади. Ўшанда бошлиқ ундан онасининг исмини сўраганди, ҳолбуки.. ўмру... бу ҳақда биронта одамга айтмаган. Фақат шугина эмас. Бошлиқ унга онасининг неча ёшга кирганини ҳам айтган. Ҳолбуки қайси йили дунёга келганини онаизорининг ўзи ҳам билмайди. Отаси ўлгандан кейин онаси эрга теккан одамнинг шўрлик аёлини қандай урганларини эшитар экан, ўмру газабдан титраб кетарди. Онаси ҳозир Таъқибе Бўсда туради. Агар Нил суви ёки ёмғирлар бу қишлоқни ювиб кетганда эди, у онасининг қандай ўлганини билолмаган бўлармиди. Бу ҳақдаги хабар унча етиб келмасидан аввалроқ онаси очликданми, совуқданми ўлиб кетиши мумкин эди. Ўзининг муштипар волидаси ҳақида ўмру ойлаб ҳеч нарса билмас ва эшитмасди. Бошлиқ унга онаси ҳақда ҳафтада бир хабар бериб тураҳагини, керак бўлса, ҳар кунни аниқ маълумотлар билан таъминлаҳагини айтиб уни ишонтирди, аммо уни безовта қилишни истамаслигини ҳам таъкидлади.

Ҳар кун илмизинли тонгда ўмру биронта савдогарнинг ҳайҳотдай уйига йўл олади ва муқаддас оятларни қироат қилади. Ҳақиқа савдогар унга бир бўлак пишлоқ, бир ҳовуч лўвия, бир пиёла эчки сути ва ярим дирҳам пул беради.

— Бойларнинг уйида Куръон ўқиш, Ўмру, ал-Азҳар толиби илмига ярашмайди, — деди бошлиқ. — Бу кўр қориларнинг иши. Мен сенга ачинаман, бу мени хафа қилади, ташвишга солади. Ишон, Ўмру, сен туфайли мен ўзимни ноқулай ҳис қиламан. Ахир, сен ал-Азҳар талабасисан-ку. Эҳтимол, Бируборнинг иродаси билан анонуста қилсин, оч қолмасин деб сенга эчки сути ва лўвия бериб турадиганлар тақдирини ҳал қилувчи бош қози бўлиб етишарсан. Аллоҳнинг ёрдами билан биз сени қози, девонбеги, обрў-эйтиборли одам бўлиб етишувингга кўмаклашамиз. Ҳозир эса сенинг айни пайтдаги аҳволнинг хусусида гаплашамиз. Наҳотки, ҳозирги аҳволингдан кўнглинг тўқ бўлса? Ўйлайманки, ундай эмас.

— Албатта, тўқ эмас... Йўқ, Ўмру. Мени аканг деб бил. Мендан ҳеч нарса ни яширма, ҳатто шахсий, ҳа,... ҳа, шахсий ишларингни ҳам! Менга юрагингни оч! Мен ўзим барча қийинчиликларингни ҳал этишга ёрдам бераман. Ишон менга. Менга ишон, илтимос!

Ал-Азҳар талабаларининг айтишларича, эски деворнинг ўнг томонидаги учинчи мармар устун тагига тумор кўмиб қўйилган эмиш — у масжидни қушлар, илонлар ва чаёнлардан сақлармиш. Мана шу устун ёнида Ўмру соатлаб ўтирар ва эндиликда кексайиб қолган онаизорини ўйларди. Ана, у Банҳе ва қўшни қишлоқлардаги полизларда шолғом ва картошка қазиш ишларига ёлланиб, қора тер тўкаяпти, нон ёпиладиган ўчоқларга тараша қалаяпти, шохшаббаларни териб, ўтин ҳозирляяпти, шакарқамиш пояларини боғляяпти, пиёз тозалаяпти. Ишдан бир нафас тиним билмайди. Қаттиқ кўрпачага ётганча, кўзига уйқу илинмайди.

Бир вақт Ўмру Кўрлар намозгоҳининг шайхи Банҳега йўл олаяпти, деб эшитиб қолди. Шайх юкларини ҳўкизга ортиб йўлга тушай деб турган экан. Бироқ Ўмрунинг чўнтагида сариқ чақа ҳам йўқ эди. Мана, шайх Ўмрунинг онаси яшайдиган қишлоққа кириб қолади, одамлар ҳам, Ўмрунинг онаси ҳам Қоҳирадан айни ал-Азҳар масжидидан одам келганидан хабар топишади, ўғли эса бу одамдан ҳеч вақо — на бир чақмоқ қанд, эгнига илиш учун на бир парча мато юборгани маълум бўлади. Она эса ўғлим мамлуклар қўлидами ёки ўлат тегибми, ҳаётдан кўз юмган деган хаёлга бориши мумкин. Кун бўйи Ўмру ухлай олмади. Ўзини жуда ёмон ҳис қилди. Кўкрагидан гўё Муқаттам тоғидек оғир тош босиб тургандек туюлмоқда эди. Эсини йўқотгандек у толиби илмлар ётоқхонасида кезинар, ҳали у, ҳали бу жойга бориб ўлтириб қолар, суҳбатларга қўшилар, чақчақлашаётганлар билан кулишар эди, бироқ бировдан қарз сўрашга гал келганда тили танглайига ёпишиб қолар, овози бўғилар, сўзлари пойма-пой чиқа бошлар эди. “Йўқ, — дерди ўзига ўзи, — бошқасидан сўрайман...”. Ўмру ҳеч қаёққа бурилмай масжид ҳовлисини тўғри кесиб ўтарди, лекин кимнинг ёнига бориб ўтирди демагунча, гапини йўқотарди, пешонасида тер йилтираб, миясида фикрлар чалкашиб кетарди. Дилидаги гапни айтишга журъати етмасди. Уятдан нақ ерга кириб кетгудек бўларди.

Уша пайтларни Ўмру алам ва ғусса билан эслайди... Бу алам ва ғуссалар Муқаттам тоғидан шамол келтирган чанг-тўзондек унинг кўнгил осмонини қоплаб оларди. Ушанда Ўмру биронта ҳам дўкон эгаси ёки ҳаммолларни — кунда шундаларни танимасди, ҳозир эса уларнинг нималар тўғрисида гаплашаётганини эшитиш ва бориб чақиш учун шулар билан ҳамгап, ҳамсуҳбат. У пайтларда Ўмру ўзига етганча тортинчоқ эди. Онаси учун ҳаёт-мамот масаласидек зарур бўлган пулни қарз олишга ҳеч журъати етмасди.

Толиби илмлар ўз таомларини сотиш ёки бирон газакка алмаштириш учун шундоқ ал-Азҳарнинг қаршисида туриб олар эдилар. У эса ўзининг кундузлик нонини олди-да, нари кетди. Бир йўловчи икки дона нонини бир бўлак эски пишлоққа алиштирди. Маҳалланинг у юриб ўтган барча бурчакларида, ҳатто ал-Вазир дарвозаси олдидаги тиланчилар ҳам бошларини чайқаб: “Аллоҳ мадад берсин!” — деб такрорлар эдилар. Кеч тушиб келган сайин унинг юраги тобора ғашланиб боради. Назарида тоғ бутунлай устидан босиб, ҳаво етишмаётгандек эди. У ал-Ҳақим масжиди ёнида, қудуқ яқинидаги эски тош устига йиқилиб тушди, сўнг чўккалаб ўтириб олди ва қўлларини осмонга чўзганча баланд овозда Куръон тиловат қила кетди. Совуқ суяк-суягидан ўтиб кет-

моқда эди. У онаизорнинг кўзларини тасаввурига келтиради, шунда баданига илиқлик югургандек бўлди. Тонг яқинлашиб келарди. Маҳалла дарвозалари бирин-кетин гичирлаб очила бошлади. Кўёш чиқди, унинг қўлида ўткинчилар ташлаб ўтган ўн дирҳам пул бор эди. У садақа ташлаганларнинг чеҳрасини кўрмади. Уларнинг кимлигини билмади. Ўмуру қанд ва ширинликлар харид қилди. Бироқ Кўрлар намозгоҳига келиб эшитган гапи унинг юрагини наштагардек тилиб ўтди:

“Шайх тонг сахарда жўнаб кетди, Ўмуру”.

Қоҳира хуфияларининг бошлиғи эса шундай деди:

— Бу сенга ярашмайди, Ўмуру! Тақдиринг бундай бўлишини мен асло ис-тамайман.

Олдинига у меҳрибон одам бўлиб кўринди. Ўмуру бошини сарак-сарак қилади. Лекин ҳар бир бошланган нарсанинг охири бўлади! Ўмуру бир вақтлар одамларга нолишдан уяларди. Қани ундаги ўша уят? У одамлардан четланди. Қани ундаги тортинчоқлик? У энди нимадан кўрқади? Бошлиқнинг ғазабидан. Биринчи хатосини кечирди. Иккинчисини-чи? Ким билади? Балки боши тана-сидан жудо бўлишига тўғри келар? Ҳеч нарса кечирилмайди! Эҳтимол, унинг келажagini ўлдириб бўлишгандир, ундан кўғирчоқ ясашгандир, одамлар энди уни бармоқларини бигиз қилиб кўрсатар? Ҳурматли одамлар уни ўзларидан нарига ҳайдайдилар. Худога шукур, ҳозирча ҳеч ким унга шубҳа билан қараётганича йўқ, ҳеч ким унга шама билан мурожаат қилмаётгани...

Мана, тун ўтиб, ўрнини кундуз эгаллади. Қандолатфуруш ва тикувчи ус-таларнинг дўконлари олдида суҳбатлар жонлироқ қулоққа чалина бошлади. Сиди ал-Халлужий намозгоҳида Қаср аш-Шок маҳалласининг аҳолиси ғивир-лайди. Бомдод намозидан кейин бир-бирларига гап сотадилар, Қуръон оят-ларининг маъносини чақадилар, яқинда кўрган тушларини таъбирлайдилар. Уларнинг жамоасига ёт одам суқилиб киролмайди. Лекин Ўмуру тез-тез на-мозгоҳга қадам ранжида қилади. Дуолар ўқийди, сукут сақлайди ва улар суҳ-батига одоб билан қулоқ солади, уларнинг гапларига жавобан бошини ир-габ, маъқуллайди. Ўзини ҳаёт тажрибасига эга, бир қанча илмлардан воқиф одамлардан ақл ўрганиш учунгина жон куйдирган шогирддек қилиб кўрса-тади. Замон уни шуларга яқинлаштирди. Борди-ю, Ўмуру бир оқшом келмай қолса, улар дарров “қани, қани”га тушиб қолишади. “Шулар”нинг ишончи-ни қозониб даврасига сингишиб кета олганидан бошлиқ уни мақтаб, мин-натдорчилик билдиради. Бошқалардан фарқли ўлароқ улар секин гаплаши-шади. Унинг қўл-оёғи уларнинг секин гапиришларига кўникиб қолди, энди эса сал овозларини кўтаришса, унга ғалати туюлади. Эҳтимол, у ҳақда сул-тоннинг ҳам қулоғига етиб боргандир? Балки, бошлиқ Ўмуруни ўзига тор-тиб, ундан мамнунлигини изҳор қилар, уни мақтар? Ўз хабарларини бош-лиққа ҳавола қилганидан бери талай вақт ўтди. Энди Ўмуруни муовин — ҳабаш қабул қилади. Ишқилиб, Ўмуру бошлиқни хафа қилиб қўймаганмикин? Унга қарши кўнглида бирон бошқа гап йўқмикин?

Мана, муаллим Ҳалимиддин нафрат билан лабини буриб шундай дейди:

— Худо ҳаққи, муҳтарам зотлар, одамлар нега хурсандлигини асло тушу-нолмаяпман!

— Тўғри, мутлоқо тўғри, — бидирлайди Ўмуру.

— Йиллар мени хушёр бўлишга ўргатди. Биз Аз-Зайнийдан яхшилик ҳам кўрмаганмиз, ёмонлик ҳам. Шундоқ экан, мана бу шовқин-сурон, ғала-ғовур-ларга бало борми?

Ҳамманинг кўзи муаллимга қадалди.

— Унинг бугунги иши менга ёқмади.

— Нега шайх Ҳалимиддин? — шошиб сўради Ўмуру.

Эҳ, шошилиб нима ҳам қиларди? Унинг саволи шубҳа уйғотмадимикан? У бўлмаса, бошқа бири, албатта, шу саволни берган бўларди! Ҳали ҳам у сабр қилишни билмайди. Одамлар кўп бўлгач, улар ичидан Ўмуру билмаган, аммо у Ўмуруни биладиган биттаси унинг хатосини пайқаб қолиши турган гап. Балки, деворнинг қулоғи бордир? Эҳтимол, лабларининг қимирлашидан фикрини ўқиб олувчи биронтаси уни таъқиб қилаётгандир? Шундай жосус-лар борлигини Ўмуру билади. Ахир, бошлиқ: “Бизда ҳақиқатни пайқашнинг

шундай усуллари борки, агар Кўҳи Қофнинг нариёғида шивирлаб гапирсалар ҳам эшитамиз — бунақаси на инсоннинг, на инс-жинснинг хаёлига келмайди”, демаганмиди? Улар нимани ўйлаётганларини англаб олиш учун хотиржамлик ва ҳушёрликни сақлаш керак, вассалом.

ЧОРШАНБА, ШОВВОЛ ОЙИНИНГ ЎНИНЧИ КУНИ, ШОМ ПАЙТИ:

Ниҳоят, Мабрук ҳам кўринди. Тугунни олиб келди. Закария алламаҳалдан бери унинг йўлига кўз тутади. Эрталаб Мабрук Аз-Зайний Баракотнинг қаерларга боргани тўғрисида Қоҳира жосуслар бошлигининг тезкор хабарини унга топширди: каллайи саҳарлаб у азҳарлик талаба ҳамроҳлигида уйдан чиқиб, Кум-ал-Жарихга йўл олди, у ерда шайх Абуссауд билан бир мунча вақт ҳамсухбат бўлди, сўнг униқидан чиқди ва қуёшнинг дастлабки нурлари чарақлай бошлаганда илгари овозини ҳеч ким эшитмаган янги жарчи Қоҳира кўчаларида пайдо бўлди. Айтишларича, бу Аз-Зайний хизматқорларидан бири эмиш. У Аз-Зайнийнинг Ал-Азҳарга боришга қарор қилганини шаҳар аҳолисига етказибди ва Аз-Зайнийнинг халққа айтадиган гапи бор, дебди. Закарияга зотпоти ҳам номаълум бўлган янги жарчи. Ўз ниятлари ва қарорларини одамларга етказиш учун ҳазинабон жарчини ўзи танлаш ҳуқуқига эга. Бу қонунда кўзда тутилган. Аммо амалда бундай бўлмайди. Зоти олий Қайтабойнинг бош жосуси шиҳоб Жаъфар замонидан бери расм бўлган таомилга кўра, барча жарчилар бош жосусга бўйсунди. Барча хабарларнинг матнлари унга юборилади. Шу боис бирон ҳодиса тўғрисида қай тарзда хабар қилинади ёки янгилик қандай узатилади, улар катта оқибатлар келтириб чиқариши мумкин. Бўлиб ўтган воқеа ҳақида жарчи қандай жар солишини: қувонч биланми, алам биланми ёки лоқайд оҳангдами — буни фақат бош жосус ҳал қилиши керак. Булар ҳаммаси халққа таъсир қилади. Шаҳарда жарчилар умуман қорасини кўрсатмаслиги керак бўлган жой ва кўчалар бор. Закария билмаган жарчининг кўчага чиқишига нима ҳаққи бор? Закария олдиндан кўриб чиқмаган нарсани у қандай эълон қила олади? Бундан ташқари, Аз-Зайний Баракот ҳали лавозимни бажаришга киришмаган бўлса. Назорат ва воситачиликсиз одамларга мурожаат қилишга унинг қандай ҳадди сиғади? Тартиб-қоидаларни бузиш ва расму тамойилларни оёғости қилишдан бошлабди-ку ишни.

Кун эндигина бошланган бўлишига қарамай, Закария ўзини ҳорғин ҳис қилмоқда. Ўтган тунда ҳарамидан, униқидан бор-йўғи тўрт кунгина аввал пайдо бўлган жажжи чўри Василадан узоқда бўлди.

У вақт девори ортига назар ташлашга уриниб кўрди. Энди қандай воқеа-ҳодисалар кутмоқдайкин? Бу Аз-Зайний деганлари тиниб-тинчимайдиган одамга ўхшайди. Закария унинг исмини эшитгандан бери у сира англаб бўлмайдиган ишлар қиляпти-да. Ҳали тонг отмай туриб Закария чопарни Қоҳира жосуслар бошлиғига юборди ва унга уч ишни қилишни буюрди: биринчиси, Аз-Зайний Баракот ҳақида иложи борича кўпроқ маълумот ва кўрсатмалар тўплаш, иккинчидан Қоҳиранинг барча жосуслари орасида Аз-Зайний лақабини ёйиш, токи улар кўзларини каттароқ очиб қарашсин, одамлар тўпланиб турган жойдаги каттаю кичик ҳамма нарсани эсда сақлаб қолишсин ва Аз-Зайний оғзидан чиққан ҳар бир сўзни қулоқларига қўроғошиндай қуйиб олишсин, ва ниҳоят, учинчидан, Закарияга етказилган хабарлар сони йигирма тўрт муфассал баёнотгача оширилсин, яъни одатдагидан фарқли ўлароқ ҳар бир соатда янги хабар келиб турсин. Хабарлар ҳаттоки беш вақт намоз чоғида ҳам етказиб турилсин, шунингдек, қишлоқлар ва шаҳарлардаги аҳвол тўғрисида хуфтон намозидан кейин ҳам батафсил маълумот берилсин.

Закариянинг уйкуси ўчган. У овқатни шошиб-пишиб ер, таъмини ҳам сезмасди, энди ўн олти баҳорни қаршилаган дамашқ гўзали — Василяни ҳам унутган, соқолини кузаб, ўзига оро бериш йўқ, шакарли сут ичиш йўқ, чунки бир савол сира унга тинчлик бермаётганди: Аз-Зайний тагин қанақа кароматлар кўрсатишга шайланаётганикин? Қора халққа у тагин нима демоқчи бўлаётганикин? Улар билан қайси тилда гаплашаркин? У қилмоқчи бўлаётган ишлар аввал сира бўлганмиди? Йўқ! Закария тарихни билади —

эскисини ҳам, янгисини ҳам. Бош хазинабон ҳеч қачон халойиққа бевосита мурожаат қилмаган. Бундай нарсага амирлар ҳам, бузруклар ҳам, аднолар ҳам йўл қўймаганлар. Сарой аъёнининг авомунноста тўғридан-тўғри мурожаат қилиши унинг обрўсига путур етказди, ҳокимият ва ҳукмдорларнинг улугворлигига шубҳа уйғотади. Шундан сўнг авомуннос аркони давлат устига бостириб борадиган бўлиб қолади: модомики тошу тарозилар амири улар билан очиқчасига муомала қилар экан, нега энди бошқа амирлар бундай қилмайди? Наҳотки, ҳеч ким шунга эътибор бермаган бўлса?

Тушга яқин Закария кийимхонага кирди. Бу узун энсиз хона бўлиб, унда либосларнинг деярли барча тури сақланарди: султонлар ва мингбошилар ўрайдиган саллалар, мўйнали пальтолар, сурия шолворлари, гилбоблар, яктаклар, Ал-Азҳар шайхларининг, қандолатфурушлар, мевафурушлар ва қассобларнинг арзон галабийлари ва ҳ.к. Закария нима учун келганини билади. У кенг оқ жуббани¹, қизил тасмали ихчам яшил саллани танлади, хурмо шохидан қилинган асони олди-да, Сиди Аҳмад ал-Бадавийнинг шогирди Сиди Марзук тариқатининг содиқ дарвеши қиёфасида орқа эшикдан чиқди. У шошмасдан кетиб борар, вақти-вақти билан тўхтаб, чўзиб қичқирар эди:

— Аллоху акбар! Аллоху акбар! Ҳой Сиди Аҳмад, ўзинг умримизни узун қил.

Закария секин одимларди. У билан сояма-соя гунг полвон Шуброн келмоқда. Айнан шу одам билан Закария доим йўлга отланарди. Йўлда мусибатлардан ва одамлар газабидан уни шу сақлаб қоларди, гоҳо шундай бўлардики, ганим бир зарб билан қоқ юрагига санчиш учун қиндан суғурилган ханжарини ўқталиб қоларди. Одатдагидек, вужудини чулғаб олган ташвишга қарамай, одамлар орасига келгач, Закария ўзини енгил сезди: уни ҳеч ким таниёлмайди, ҳатто унинг энг яқин одами — Қоҳира жосусларининг бошлиғи ҳам. Уларнинг ҳаммаси унинг қўлида. Ахир султоннинг кўз ва кулоғи у эмасми? Минглаб эркаклар, аёллар ва болалар унинг қўл остида, улар бир-бирларини танишмайди. Улар Закарияга кишиларнинг уйларида нималарни шивирлаб гапиришларини, ҳар бир парча ердан қаерга ва ким кетаётганини оқизмай-томизмай етказар эдилар. Агар кимдир бежороқ гапириб қўйса, Закария унинг кимлигини ўша заҳоти англаб эди.

Бироқ Ал-Азҳарга кирар экан, Закариянинг чинакамига кути учиб кетди — халқнинг бунчалик катта издиҳомини у ҳеч қачон кўрмаганди. Вужудини газаб чулғайди: нега султон индамайди? Бу издиҳом нима билан тугагини ким билиб ўтирибди? Содир бўлаётган бу нарса — мудҳиш хато! Бундан мўтабар зотларни ва султоннинг ўзини зудлик билан воқиф этмоқ керак. Жим қараб туриш шунга олиб келиши мумкинки, иш бундан ҳам баттарроқ тус олади. Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди! Бўлаётган воқеа авомунноснинг хаёлига келмайдиган оқибатлардан дарак бериб турибди. Мана, ҳозир Закария унга Мабрук келтирган тугунни олади... Қоҳира жосуслари бошлиғининг хабари — у ўз одамларидан олган бир кунлик маълумотларнинг қисқача баёни.

“У кўҳна Ал-Азҳар масжиди минбарида турибди. Масжид тури насаб ва унвонларга мансуб одамларга лиммо-лим. Улар шунақанги қаттиқ қичқирар эдики, уларнинг қичқирғидан устунлар титрайди, миноралар эса адл бошларини эгишга тайёр. Уларни жим бўлишга мажбур этадиган куч йўқдай. Бироқ Аз-Зайний бармоқлари ёйилган ўнг қўлини кўтарди (қўл, одатдагидай, битта, бармоқлар эса бешта) худди сеҳрли таёқ таъсир қилгандай, бирдан сув қуйгандек жимлик чўкди. Кейин айтишдики, у одамларни жим бўлишга мажбур этадиган алоҳида кучга эга. Борди-ю, у одамларни йиғлатмоқни истаса, бу ҳам унинг қўлидан келади. Унинг товуши бир маромда янграб чиқарди. У айтган гапларнинг мазмуни қуйидагича:

Биринчидан, агар қалби фуқаролар фарвонлиги учун бирон-бир иш қилишни талаб этиши борасида амирларни олдиндан огоҳлантириб қўймаганида тошу тарозилар амири лавозимини зинҳор-базинҳор қабул қилмаган бўларди; агар қонун ва тузукларни билгувчи, Аллоҳнинг тақводол ва художўй қули шайх Абуссауд билан суҳбат қилмаганида, у ҳеч қачон бу лавозимга минишга рози бўлмаган бўларди.

¹ Енглари кенг устки кийим.

(Шу ерда қийқириқ янгради, ҳамма бир овоздан: “Сендан бошқа ҳеч кимни хоҳламаймиз! Биз фақат сени яхши кўраимиз!” деб такрорлар эди. Худди шу мазмундаги бошқа ҳайқириқлар ҳам янграр эди. У яна қўлини кўтарди, одамлар тинчландилар ва жим қулоқ сола бошладилар.)

Иккинчидан, у Аллоҳдан бошқа ҳеч кимдан кўркмайман, деди. Тангри яратган бандалардан бирортасининг у, яъни Аз-Зайний ёрдамчилари зулмига дучор бўлгани ҳақида ҳеч нарса билмай туриб, тангри олдида қандай бош кўтариб тура олади? Бунга у тоқат қилолмайди! Бу ҳақда у ҳатто эшитишни ҳам истамайди! Шу боисдан ҳам хоҳ қашшоқ бўлсин, хоҳ бой, хоҳ яқинда яшасин, хоҳ олисда, адолатсизлик қурбони бўлган ҳар қандай фуқаро, агар ишлар кўрилиб, ҳақиқат ойдинлашгандан кейин золим жазоланмас экан, унинг, яъни Аз-Зайнийнинг муовинига бемалол мурожаат қилиши мумкин.

Учинчидан, у, ҳамма вақтимни Қоҳирада ўтказмоқчи эмасман, балки мамлакат бўйлаб кезиб юрмоқчиман, деди. Бугуннинг ўзида унга Ғазо тошу тарозилар амири мажбуриятини юклашибди. Халқнинг қандай яшаётганини билиш учун у ҳамма жойга боради, бир пайдо бўлади, бир ғойиб бўлади. Қоҳирадаги унинг уйига келганда, марҳамат, бу уйнинг эшиклари кечасию кундузи ҳамма учун бирдек очиқ, унга, яъни Аз-Зайнийга иши тушган одам ўйлаб-негиб ўтирмай кириб келаверсин. У ҳар қандай одамни баб-баравар қабул қилаверади, унинг учун эътиборли ҳам, эътиборсиз ҳам, лавозими ва унвонидан қатъи назар, бирдек ҳисоб. Адолатсизликка йўл қўйган одам эса ҳамманинг кўз ўнгида ўз жазосини олиши тайин.

Тўртинчидан, бу айниқса муҳими. Ҳар бир маҳаллада, деди Аз-Зайний, ҳар бир кўчада, ҳар бир қишлоқда, қасабада ва ҳар бир мулкда унинг кўзлари бўлади, зеро улар рўй бераётган зулму тааддилар ҳақида воқиф бўлиб туриш учун унга хабар етказиб турадилар.

Ал-Азҳардан чиққандан кейин у баланд ҳўкизда халойиқ орасидан юриб ўтди. Эгар оддийгина. Ёпқи ҳам ўртача. Бу эса йиғилганлар орасида мақтов сўзлари янграшига сабаб бўлди. Одамлар бир-бирларига нуқул шундай дерди:

— Қаранглар, киройи адолатли ҳукмдор дегани шундай бўлса-да!

Ҳамроҳлари билан у аш-Шираб бозоригача юриб борди, у ерда уни рақслар билан, най ва чилдирмалар чалиб кутиб олишди. Деразалардан уни олқишлаган қичқириқ ва даъватлар янгради. У билан ёнма-ён шу пайтгача ҳали биронта одам танимайдиган унинг уч янги вориси борарди. (Уларнинг кимлиги ҳақида маълумотлар тўпланмоқда.) Улардан бирининг ёнида қилич, иккинчисида тарози ва тошлар бор эди, учинчиси эса қатта тугунни силтаб борарди ва аҳён-аҳёнда уни ўпиб қўярди. Маросим охирида Абдул Азим Сарроф борарди. Аз-Зайнийга келсак, у аста бош ирғаб қўяр, чеҳрасида эса тавозе ва тақво ифодалари акс этарди.

БИРИНЧИ ИЗОҲ

Одамларимизнинг миридан-сиригача билиб хабар беришларича, Ал-Азҳардан аллақандай талаба маросимнинг бутун йўли давомида Аз-Зайний Баракотнинг ёнида бўлган. Унинг жуда ҳам ҳаяжонлангани кўриниб турган. Маълум бўлишича, Аз-Зайнийнинг уйдан Абуссауднинг Кум-ал-Жарихдаги назомзоғигача унга айнан шу талаба ҳамроҳлик қилган. Унинг исми — Саид Ал-Жухайний.

ИККИНЧИ ИЗОҲ

Маросим ал-Ҳакимга яқинлашиб, ал-Футуҳнинг йўловчи кўзига “ал-Муқашшира” қамоқхонси ва унинг юқориги эшигидан кўзга ташланиб турадиган дарвозаси олдига келганда, аллақасқандир эски қора чодрали семиз, ёши бир жойга бориб қолган аёл пайдо бўлди, халойиқни ёриб ўтиб, у Аз-Зайнийнинг рўбарўсида тўхтади ва:

— Аблаҳ, аблаҳвачча! — дея шунақанги қаттиқ қичқирдики, у ерда турган барча одам унга юзланди.

Дарҳол унга ташландилар, бироқ аёл сувга чўккан тошдек ғойиб бўлганди. Аёл ким ва қаердан келганлигини аниқлаш учун қидирув ишлари олиб борилаётти.

УЧИНЧИ ИЗОҲ

“Биз Аз-Зайнийни кузатиб юрган моҳир жосуслардан бирига унинг аниқ шакл-шамойилини тасвирлаб беришни топширдик. Биз уни танишиб чиқишингиз ва зарур хулосалар чиқаришингиз учун зудлик билан сизга юборамиз”.

Закария болохонанинг ўймакор дераза эшиклари орасидан ташқарига кўз солди. Дераза ортида зимзиё совуқ қиш туни ҳукмрон. Қаршидаги деразада чироқ ёнди. Василя бедор: унинг кутилмаганда пайдо бўлиб қолишига умидвор бўлиб ўлтирибди. Бу тун унинг сийналарига қўл урмайди, бундай гўзал сийнани у умрида кўрмаган — бир вақтнинг ўзида ҳам тирсиллаган, ҳам ипакдай майин, ҳам момикдай юшоқ, ҳам тошдай қаттиқ, ҳадик ва навозишдан билинар-билинемас титрайди, гоҳ оҳанрабодек ўзига тортса, гоҳ оҳудек қочиб қолади, тутганида ҳар иккала ҳовуч лиқ тўлади. У қўл урилмаган мевани истаганди. Қул бозорининг шайхи Ориф билан шунга келишиб олишганди. Ориф — унинг одамларидан бири бўлиб, энг содиғи ҳам унинг ўзи. Василанинг пайдо бўлиши Закария учун катта қувонч эди. Энг аввало чўри амирларнинг биронтаси томонидан қандайдир мақсадлар учун унга инъом этилган эмас, балки ҳақиқатан ҳам Византиядан келганлигига амин бўлганди. У қиз билан биринчи тунни ўтказди, ҳали одам боласининг қадами етмаган фароғат боғида ишрат сурди.

У дастлабки тотли оғриқ лаҳзасини, нозик баданнинг титрашини ва ёшланган катта-катта кўзларни кўрди. У бир неча кун ишга бормай, гулгун ҳаётнинг ширин обиҳаётидан ҳўплаб-ҳўплаб симириш учун қиз билан бирга қолгиси келди. Бироқ томдан тараша тушгандай мана бу Аз-Зайний пайдо бўлди-ю, ундан тотли ҳордиқлар ва эҳтирослар лаззатини тортиб олди. Мана, олдида бунақасини умри бино бўлиб кўрмаган иш ётибди. Фоятда эҳтиёткорлик ва қатъият кўрсатиш керак. Кейин ақл билан ва дадил ҳаракат қилди деб гапириб юришади. Ҳозир у қилаётган нарса унинг ворислари учун йўлчи юлдуз, маёқ бўлиб қолажак.

Сал олдин у шиҳоб Ал-Ҳалабийга нома юборди. Ҳозир у қалам ва сиёҳ тайёрлапти, сиёҳ қурийди-да, маълум вақтдан кейин, хат эгасига бориб, ўқиб бўлингунча бўлган муддат ўтгач, ўчиб кетади. Сиёҳ ном-нишонсиз йўқолиб, оппоқ қоғознинг ўзи қолади. Икки кундан кейин эса қуёшнинг нуридан тарқалган тонгги тумандай, қоғознинг ўзи ҳам ғойиб бўлади. Бу султон Фараж бин Барқуқ замонида бўлган эди, ўшанда бунақа нома учун бош жосус калласи билан жавоб берарди. Ҳозир Закария душманларидан биронтаси битта ҳам шубҳали сўзни унга қарши айлантиришга муваффақ бўлолмади. У бу борада шоҳ Исмоил ас-Суфийнинг бош жосуси билан узоқ баҳс қилди. Энг билгич жосуслардан бири саналган ҳолда у жосус учун яхшиси ўзи амирларнинг олдида боргани ва хабар қилиниши керак бўлган нарсани оғзаки айтгани маъқул, деб уқдирарди. Закария унга эътироз билдирарди: “Борди-ю, қандайдир одамлар изингдан тушиб, сени ўлдирсалар-чи? Агар нома мўлжалга бориб етгандан кейин ўчиб кетадиган сиёҳ билан ёзилса, хабарни ҳеч нарса ўчиролмайди-ку”. У бундай сиёҳни аллақачон олгани тўғрисида шоҳнинг бош жосусига айтиб ўтирмайди. Бундан биргина унинг ўзи фойдаланаётган бўлса-да, лекин ҳар қанақанги бўлар-бўлмас нарсага ишлатавермасди. Шоҳнинг бош жосуси ҳали бундай сиёҳни ишлатиш вақти келгани йўқ деб, ёзишмаларнинг бу тоифа усули маъжудлигини инкор этарди. Лекин шу бугун тундаёқ бундай сиёҳ билан ёзилган номлар Закария номидан амирлар Конибекка, Конибойга, Қавсунга, Туманбойга ва давлатдаги барча бошқа эътиборли одамларга элтиб берилади. Уларда Закария Аз-Зайнийнинг тошу тарозилар амири риоя қилиши лозим бўлган қоидаларни бузувчи барча кирдикорларини баён этади. Таъқиб этиши ва ҳамма нарса ҳақида фақат унгагина хабар бериши керак бўлган ўз одамларини лавозимларга тайинлашга журъат этганида Аз-Зайний барча чегараларни қиқиб кетди. Эҳтимол, у бу хизматда янги тартиб жорий қилмоқчидир? Фазабдан Закариянинг томирларидаги қон қайнайди. Эҳтимол, бу аблаҳ Ҳиндистондаги бир маҳорожа нималар қилганини билган чиқар? Ўша маҳорожа жосусларнинг биргина хизмати билан қаноатланмабди, ўз ворислари сонини учтага етказибди —

улардан ҳар бири ўз хабарчилари ўрнига эга экан. Шу тариқа мувозанат сақланар экан ва жосуслардан биронтаси барча ишларни барабар ўз қўлига олмас экан. Бундай интизом Закарияга хуш ёқади, бундан маҳорожанинг ўткир фаросати ниш уради. Бу хизмат билан танишиш учун Ҳиндистонга бориш ёки у ҳақда батафсилроқ билгани ўзининг яқин ёрдамчиларидан бирини ўша ёққа юборишни Закария аллақачон дилига тугиб қўйган. Бироқ ҳатто ёрдамчисининг Ҳиндистонга бориши унинг бошига калтак бўлиб ёғилиши мумкин. Эҳтимол, бу тизим ҳақидаги маълумотлар аллақачон султоннинг қулогига бориб етгандир ва султон уни ўз давлатида жорий этмоқчидир? Мана, Закария учун қазилган чоҳ қаерда! Турган гапки, буни султоннинг ўзи қилмайди, балки кимнингдир турткиси билан қилади. Аммо Аз-Зайний буларнинг барчасини қаердан била қолди экан?

Закария газабдан бўғилади. У ҳалигача Аз-Зайний ҳақида етарли маълумотларга эга эмас. Эҳтимол, Қоҳира жосуслар бошлиғига бу маълумотларни тўплаш қийиндир? Эҳтимол, бу галварс ишнинг муҳимлигини англаб етмаётгандир?

Аз-Зайнийнинг барча одатларини билмоқ ғоятда зарур, унинг, хотинларининг ётадиган вақти, у борган мамлакатлар, унинг қайси тилларни билиши — ҳамма-ҳаммасини Ал-Футуҳ дарвозаси олдидаги ҳалиги семиз хотин кимлигини аниқлаш ва қандай қилиб бўлмасин, уни ҳибсга олиш жуда-жуда керак. Анави ёш азҳарлик-чи? Афтидан, у шайх Абуссайдга яқин одамдир. Янги ташвиш... Ташвишларнинг чеки йўқ.

Закария хона ўртасида турибди, қўлида шакар солинган қайноқ сутли стакан. Эрталаб уйғонганда сут ичишни ўлғудай яхши кўради. У бот-бот шундай дейди: “Мен кунни ёғли сут билан бошлайман ва ҳар нима бўлганда ҳам уни сут билан тугатаман”. У бошқалардек нафсига бино қўйган эмас. Амир Конибек наҳорликка хўроз тухумидан бутун бир тоғорасини паққос туширади. Хуфиялар келтирган гапларга қараганда, ўзи қирққа бориб қолган бўлса ҳам бир тунда барча тўрттала хотининикига кириб чиқар экан ва барчасини рози қилса ҳам тойдай гижинглаб туравераркан.

Ким билсин, эҳтимол айнан эрталабки сутнинг шарофати билан Закариянинг миясига Аз-Зайний билан юзма-юз гаплашиш ҳақидаги ажойиб фикр пайдо бўлгандир. Хазинабон у билан муносабатини узмаслиги лозим — ахир, бош жосус унинг муовини-да. Закария биринчи бўлиб отни қамчилайди, Аз-Зайнийнинг қўнига қўл солиб кўради. Лекин бу ишни Закария жуда устмонлик билан қилиши керак. Оддий қоғозда, одатдаги сиёҳ билан у шиҳоб Ал-Ҳалабийга Аз-Зайний номига мактуб битишни буюради. Бир вақтнинг ўзида бошқа номалар амирларга тарқатилади.

Эй худо, бу мамлакатни тинчлик ва хотиржамлик билан ўзинг сарафроз қил!

ТОШУ ТАРОЗИЛАР АМИРИ АЗ-ЗАЙНИЙ БАРАКОТ БИН МУСОГА

Шоҳидлик берурмизки, Аллоҳдан ўзга худо йўқдир ва Унга ҳеч ким тенг кела олмагай, ҳар қандай ҳукмдорликда шул қавлимизда собит турурмиз. Шамширларимиздин бул ҳақиқатни инкор этгувчиларга омонлик йўқдир ва адолат ҳам шуни тақозо қилур. Таъкидлаб айтамизким, Муҳаммад — Унинг қули ва элчиси, барча етуқлар ичида энг етугидир, у адолат йўлида кароматлар кўрсатган ва миллатимиз қисмати ва қимматини энг аъло тарзу-тариқалар ила мутааййин қилиб берган. Унга, унинг наслу насабига ва унинг изидан бориб, барча меҳнатлари ҳақ йўлида қабул бўладиганларга Аллоҳнинг раҳмати ёғилгай.

Шундай қилиб, билиб қўйки, биз биринчи бўлиб сенга мактуб билан мурожаат этмоқдамиз. Барча вилоятлару қишлоқлардаги фуқароларнинг хавфсизлигини истаган ҳолда биз шуни хоҳлар эдикки, нималар тўғрисида ёзаётганларидан сен огоҳ бўлгайсан. Ишнинг махфий жиҳатини сен бизлар аҳли мўмин орасига қўйган одамларимиз орқалигина билиб олишинг мумкин. Бизнинг ёрдамимизга таянмай туриб ёвуз мақсадли шивирлашларни эшитолма-

гайсан. Биз эсимизни танибмизки, салтанатда мана шундай тартиб-интизом қойим бўлиб келган. Ишдаги одатга кўра, бизнинг чекимизга тушган каттаю кичик ёвузликларни аниқлаш бизнинг ихтиёримизда бўлмай. Бизда исми-жисми ҳеч кимга маълум бўлмаган минглаб одамлар хизмат қилади. Уларнинг барчаси султон ҳузурда ҳозир унозири. Унинг одамлари эса киприк қоқмайди. Фуқаролар осойишталигини муҳофаза қилган ҳолда улар ҳамма жойга суқилиб кирадилар, меҳнат қилиб чарчамайдилар ва қўл қовуштириб ўтирмайдилар. Шу боисдан биз нималарга риоя қилиш лозимлигидан сени воқиф этиб қўйишга қарор қилдик, яъни ҳар оқшом сенинг одамларинг аниқлаган қонунбузарликлар ҳақида хабар бериб турмоқлигинг даркор, токи ёвуз ниятлиларнинг жазосини бериш ва тақводор ва содиқларни ҳимоя қилиш учун кимлар нима ишлар қилгани бизга беш қўлдай аён бўлсин. Биз яна жарчиларимиз ёрдамига таянишингни сўраймиз, токи уларнинг нималар тўғрисида гапираётганлари ва қора халққа нималар деб мурожаат қилаётганларини кузатиб боришимиз мумкин бўлсин. Бу иш сенга арзимагандек ва аҳмоқона туюлиши мумкиндир, аммо у зарарли ва хатарли оқибатларга олиб келиши эҳтимолдан узоқ эмас. Биз бу оқибатларни дастлабки мулоқотимиз чоғидаёқ сенга тушунириб қўйишимиз мумкин, чунки биз тинчлик ва билим сари интилгаймиз. Узоқ замонлардан бери жорий бўлиб келган тартиб ва интизомлар биздан шуни талаб этади. Токи улар мавжуд экан, биз ҳар доим уларга риоя қилиб келдик ва риоя қилаверамиз. Уларни биз ўйлаб топмаганмиз, балки бизларга аждодларимиздан мерос бўлиб қолган.

Вассалом.

Ҳижрий 913 й. Шоввол ойининг ўнинчиси.
Салтанатнинг бош жосуси, Закария бин Рази.

БОШ ЖОСУС ЗАКАРИЯ БИН РАЗИНИНГ СУЛТОН ВА АМИРЛАРГА ҲАВОЛА ЭТГАН АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАРИ

Агар Аз-Зайний Баракот йўл қўйган барча қонунбузарликларни бир бошдан санайдиган бўлсам, бу жуда кўп вақтни олган бўлур эди. Шу боис сўзни мухтасар қилурмен.

Биринчидан, эътиборли шахс Қоҳиранинг қўйи ва олий унвонли барча аҳолисини бир жойга тўплаб, барчанинг кўнглини алғов-далғов қилиб юборувчи нутқ билан мурожаат қилиши илгари ҳеч қачон учрамаганди. Агар менинг одамларим шай турмаганларида ва эҳтиёт чорасини кўрмаганларида кўмир нечоғли қаттиқ яллиғланиши ва қанақанги ёнғин чиқиши мумкинлиги ёлғиз Аллоҳга аён, зеро хавфсизлик ва осойишталикни сақламоқ лозим...

Иккинчидан, у ҳеч ким билмайдиган жарчиларни тайинлади. Мен уларнинг тугунларини кўздан кечирмаганман ва тайёрламаганман, уларга керакли кўрсатмалар бермаганман. Бу тартиббузарликнинг жиддийлигига далил келтиришнинг ҳожати йўқ.

Учинчидан, у лавозим бўйича бўйсунуш қондасини бузди. У жосусларнинг унга содиқ ва фақат унинг ўз бошчилигига тобе алоҳида хизматини ташкил этмоқчилигига шама қилди. Бунинг исботини мен ўзимнинг ҳеч қачон янглишмайдиган жосусларимнинг маълумотлари билан танишиб чиққанимда топдим, зеро, улар Аз-Зайний ҳаётининг энг аввалидан ҳозирги вақтигача кузатиб юрибдилар, у ҳақда гапираётган гапларнинг ҳаммасини эшитмоқдалар. Бунда менинг бирдан-бир қайғум — мамлакатда тинчлик ва осойишталикни барқарор этиш. Нимага эришиш мумкинлигини кўрсатиш истагидан ўзга менинг ҳеч қандай мақсадим йўқдир, зеро каттаими, кичикми ҳар бир амалдор ўз жосуслари билан ўзи иш олиб боради ва қандай хоҳласа, уларга шундай раҳнамолик қилади, бундан давлат хавфсизлигини таъминловчилар ёки султоннинг хабардор бўлиши шарт эмас. Мен бунга йўл қўёлмайман ва бор кучим билан бунга қаршилик кўрсатаман. Фақат мен ва менинг одамларим — султоннинг кўз ва қўлоқларидир.

Тўртинчидан, маълумотлардан аён бўладики, қора халқ амирнинг ишларига кўзларини йириб қарамоқда. Ҳозир ҳамма шундай демоқда: “Нега энди улар келишмаяпти ва бизга мурожаат қилишмаяпти? Нима, улар давлат ишларига ҳақиқий инсон Аз-Зайний Баракотдан кўра камроқ қизиқадиларми?”

Шундай қилиб, мен сиздан фақат воқеаларни кузатиб боришингизни илтимос қиламан, токи улар бизга керак бўлган томондан бошқа томонга оғиб кетмасинлар, тартиб-интизомга шикаст етмасин, хавфсизлик барҳам топмасин ва одамлар бизни ташлаб кетмасин.

Ҳамма нарсани кўргувчи эгам, Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, мен фақат ҳақиқатни айтаяпман.

Ҳижрий 913 йил шоввол ойининг ўнинчиси.
Султоннинг бош жосуси Закария бин Рази

Жарчи жар солади

Ҳой Қоҳира аҳли!

Буюк султонимиз фармон бердилар,

Тошу тарозилар амири Аз-Зайний

Али бин Абилжуднинг ишини ўзининг тажрибали қўлига олсин ва у фуқаролардан тортиб олган ҳамма нарсани зудлик билан ундан ундириб олсин ва ўғри ўзининг кўрган-кечирганларини одамларга оқизмай-томизмай айтиб берсин. Қулоқ солинг, ҳой аҳли Қоҳира!

Кимки Абилжуднинг зулмларидан беҳабар бўлса, кимданки у ноҳақдан, зўрлик билан пул ундириб олган бўлса, ёки сабабсиз равишда бирон буюмини тортиб олган бўлса, тўғри Аз-Зайнийнинг уйига келаверсин, Қоҳира тошу тарозилар амири ундан ўғирлаб ё тортиб олинган нарсани ўзига қайтиб олиб беради.

Қулоқ солинг, аҳли Қоҳира!

Қулоқ солинг, эшитмадим деманглар-ов!

УЧИНЧИ БОБ

САИД АЛ-ЖУҲАЙНИЙ

У шу хонадонни, унда истиқомат қилувчиларни, унинг тошларини, пешайвонидаги ёғоч дераза эшикларини, деворларидаги ўймақори нақшларни, чироқларини, рамазон кунларида Қуръон қироат қилинадиган шифти баланд хонани севади. Деярли уйнинг ўртасида аёллар бўлмаси жойлашган энсиз деразалар бор. Уша ердан улар ёт кўзлардан яширинганча Қуръон қироатини тинглайдилар. Шу деразалардан биридан қиз ўғринча мўралаб, Қуръон қироат қилаётган Саидни кузатади, яхшилаб кўриб олади. Унинг кўз олдида чоққина ички боғнинг қоқ ўртасидаги фаввора тубидан ётқизилган ранг-баранг мрамарлар жимир-жимир қилади, осилган юмшоқ гиламлар тош девор қизнинг нозик баданига қаттиқ ботишидан сақлаб туради. Унда меҳмонлар бўлмаган пайтларда Самаҳ мана шу йўлаклардан юриб ўтади. Саиднинг юрагини сирли фараҳ чулғайди — уни бу ерда ўз одамлари деб билишарди.

Шайх Райҳон сўзларига қулоқ солар экан, Самад Самаҳнинг хоналардан бирига кириб чиққанини, гиламга жойлашиб ўтириб олиб, деразадан мўралаётганини кўриб туради. Етти ойдирки, рамазон ҳайитининг учинчи кунидан буён бу фараҳ Саидни тарк этмайди: қиз ийманганидан, ҳаё ва ҳаяжондан бошини куйи солганча кириб келди. Рамазоннинг йигирма еттинчи кун¹ тонготаридаги илк шивир эшитилган тунда умид туйғусидан ҳаприққан муштоқ дил янглиғ унинг нозик бармоқлари дир-дир титрарди. О, муҳаббат қан-

¹ Шу кун дуоғўйлар Аллоҳдан омад, эзгулик ва тинчлик тилайдилар; уни лайлатулқадр кечаси ҳам дейилади.

чалар кучли! Самаҳ унга нурли орзудай бўлиб кўринади. У қизнинг вужуди-ни сезмайди. Унинг бўйни, сийнаси, елкаларини кўрмайди. У забт этиб бўлмас чўққига, узиб бўлмайдиган гулга ўхшайди.

Кўчада паранжисиз, юзи очиқ башанг кийинган аёлни кўз олдига келтириб, Саид хаёлан уни ечинтира бошлайди. Кучли эҳтиросдан титраётган қўллари-нинг эҳтиёткорона ва юмшоқ ҳаракатлари остида кийимлар бир-бир ерга тушади. У аёлнинг нафис билакларини, дум-думалоқ сийналарини, силлиқ қорнини кўради... Унинг нигоҳи бўшлиқда кезинади. У талаба ошналари ва пуллари ачиб-бижиб ётган дўстлари ҳикоя қилган “байтулфараҳ”ни ўзича тасаввур қилади. Айтишларича; у ерда ҳабаш ва юнон қизларига тўла танобий уй бор эмиш. Тагин у ерда ҳинду қизлари ҳам бўлармиш. Ўтган йили унга Юқори Миср шайхларидан бири учун мантик бўйича китобни кўчиришга пул келган экан. Дўстлари уни ўзлари билан “байтулфараҳ”га олиб бормоқчи бўлишди. Лекин у муштумини тугиб, бошини чайқаганча кескин рад этди. Қизиқ, уларнинг ундовига рози бўлишдан уни нима сақлаб қолган бўлса? Талабалар, ал-Ботиния маҳалласидаги унинг ҳамюртлари уни хушахлоқ, художўй, меҳрибон деб билишади. У танг аҳволда қолганларга ёрдам беришга бировнинг хасми ҳалолини ўғирламоқчи бўлган мамлукка ташланишга, азҳарлик талабаларни чақиришга, ўғрилари тутиш учун эркакларни оёққа тур-ғизишга тай-ёр. Агар Саидда курашчи полвон Каркамаснинг кучи бўлганида борми; биронта ҳам мамлук лоақал резаворфуруш қизнинг саватидаги лўвиясини ўмаришга ҳам журъат қилолмасди. Бироқ Аллоҳ уни нимжон, касалванд қилиб яратган. У хужрасида тоби қочиб ётган пайтларда одамлар ҳол сўрагани унинг олдига кирадилар. Борди-ю, улар Саиднинг сийга¹ сақлаш учун пул сарфлаётганини ва “байтулфараҳ”га бораётганини билиб қолишса, нима дейишади?

“Йигитчилик — итчилик, Саид!” У бу фикрни миясидан ҳайдайди. Қаердандир узокдан Самаҳнинг қиёфаси пайдо бўлади.

У ўз сирини Самасоли қимматбаҳо тумордек махфий тутати. У ҳатто Самаҳни ҳаммомда яланғоч ёки тўпигига сув тегмаслиги учун қалин тагчармли ёғоч кафшда либоссиз турганини тасаввур қилишга ҳам богинолмайди. Самаҳ — бу заминдаги абадий ифбат тимсоли! Узок келажақда у қизни ўзи билан ёнма-ён кўради. Улар биргалиқда пешайвоннинг ўймақори дераза эшиклари орасидан мўралайдилар, боғда сайр қиладилар, ўзга мамлакатга равона бўладилар.

Бир неча кундан бери ҳаво совуқ. Қиш пайтларида Самаҳ унга осудалик ва илиқлик бахш этувчи бошпанадай бўлиб туюлади.

— Юр, тепадаги хонага чиқайлик, — таклиф қилди уни шайх Райҳон.

Саид ички зинадан кўтарила бошлайди. Унга Самаҳнинг нафаси ҳавода енгил из қолдиргандек, унда абадий қотиб қолгандек туюлади. У юрагининг гупиллашини шайх Райҳон эшитиб, юзи ва баданида титроқ турганини, бир оқариб, бир қизараётганини сезиб қолишидан кўрқарди.

Шайх каттакон яшил болишда ёнбошлаганча хотиржам тусда тутун буруқситади. Норжил ҳуққадаги сув босиқ қулқиллайди. Гавдасини бир оз кўтариб, Саид шайхга қулоқ солади.

— Бу қиш ҳали чинакам совуқ бўлгани йўқ.

— Ҳа, қиш ўтган йиллардагидек у қадар совуқ эмас. Лекин бизнинг хужраларда совуққа чидаб бўлмайди.

Хоналар чароғон. Нимадир тап этиб тушади. Балки Самаҳнинг қўлидан ҳулбали² пиёла тушиб кетгандир? Бу хонадонда оқшомлари осойишталик, оилавий хотиржамлик ва тинчлик ҳукм суради.

— Тоштемирнинг мамлуклари бугун зўрға қочиб қолишди. Агар биз Аз-Азҳардан чиқиб келмаганимизда ва улар билан халқ ўртасига келиб турмаганимизда...

— Наҳотки? Мен бу ҳақда ҳеч нарса эшитмадим. Мен бугун кун бўйи уйдан чиққанам йўқ. Кимнинг мамлуклари дединг?

— Тоштемирнинг...

— Ажабо. У шунақанги хотиржам кўринардик... Унинг мамлуклари ҳам ўзларини сипо тутишарди... Нега у бундай тез ўзгарди экан?

¹ Вақтинчалик хотинликка олинган аёл.

² Шу номдаги мева шарбати.

— Асло ундай эмас! Амир Хайрбек у ҳақда султонга ёмон гапларни айтди. Миш-мишларга қараганда, султон уни ҳибсга олмоқчи эмиш...

— Наҳотки? Бинойи умр Тоштемир ўзини бежо тутиб келади. Бинойи умр! У ҳеч кимнинг гапига асло қулоқ солмайди!

Саид индамайди. Суҳбат қизгин тус олади. Бироқ Саид ҳамсуҳбатига нисбатан одоб сақлайди, унинг ҳар бир гапини маъқуллашга ҳаракат қилади — ахир, Самаҳнинг волиди гапираяпти-да. Бирон амир ёки эътиборли амалдорнинг исмини тилга олди дегунча, шайх Райҳон бу одамни мен жуда яхши билман деб ҳамсуҳбатининг гапини илиб кетади. Саид гўё ҳеч нарса билмагандай: “Сиз Тоштемирни анчадан бери биласизми, амаки?” деб сўрайди. Шунда шайх Райҳон ўзини орқага ташлайди. Норжил чилимга кўмир келтириш учун хизматкорини чақиради.

— Билмай-чи! Ахир, уни мана шу қўлларим билан кўтариб катта қилганман! У меникига келганда бир фақиру ҳақир мамлуквачча эди! Мен уни биринчи хотини Хунда Зайнабга уйланмасидан анча олдин билардим.

Тоштемирнинг хотинининг исми ростдан ҳам Хунда Зайнабми, йўқми, буни Саид билмайди.

— Менимча, Тоштемир, — дейди у, — ва амир Маликтемир соқийлар авлодидан...

Шайх Райҳон унинг оғзидан гапини олиб, тез-тез сўзлай кетади:

— Маликтемир... Маликтемир... Э-э, анови-да, хазина ишлари бўйича Мусо бин Исҳоқ билан ўртамиздаги можарони бир ёқлик қилиб берган... Маликтемир мени қоқ ярим тунда чақириб қолди. Улай агар, қоқ ярим тунда! Мен унинг олдига Қалъага келдим. Қалъада олдин ҳам кўп бўлганман! Ҳеч ким менчалик кўп бўлган эмас у ерда! Хуллас, у кўлимни ўпди... Худо ҳаққи, Маликтемир кўлимни ўпди, чунки мен ундан каттаман-да! Кейин, мени тақводор ва художўй одам деб билишини, шунинг учун ҳам Мусо бин Исҳоқнинг буйруғини бутунлай рад этишини айтди. Бир қўли билан елкамдан қоққани шундоқ эсимда, мен эса иккинчи қўлидан ушлаб тургандим. Ҳа, Саид, ўғлим, мен унинг қўлидан ушлаб тургандим!

— Уз одами билан Аз-Зайний Баракот пайдо бўлиши билан мамлуклар тумтарақай қочиб қолишганди. Бари бир тўрттасини у ҳибсга олди ва ал-Муқиширға жўнади.

— Аз-Зайний?.. Баракот?.. Эй, худойим, ахир, икки кундан кейин уникига боришим керак-ку! У орқамдан одам юбориб...

— Аз-Зайний Баракот орқангиздан одам юборганми, амаки?!

Э, савол беришда шошди-да, Саид! Одатда у сукут сақларди, бу гал эса тўсатдан оғзидан чиқиб кетди. Нега айни шу топда шундай бўлди, а?

— Аз-Зайний — дўстим, — жавоб берди Райҳон. — Мен уни бориб кўришим керак, нима қилай, соғлиғим мана бунақа.

— Аллоҳ ўзи сизга куч ато этгай!

— Бу Зайний деганлари ажаб одам экан-да, ўғлим! Ундайларнинг меникига кириши қийинроқ бўлган, улар шотирларим билан бирга югуриб юрарди. Ҳай майли, қалай, одамлар ундан хурсандми?

— Жудаям!

— Мен уни билман. У тўғри одам, энг асосийси — фаросатли. У ўта фаросатли одам! У тўғрида қандай янги гаплар бор?

— Закариянинг жарчилари энди кўринмай қолди.

— Закария бин Разининг-а? Наузанбиллоҳ! Тағин кўнглингга олиб юрма, бўтам! Балки ҳали эшитиб қолармиз у ҳақда.

Ҳазабдан Саиднинг нафаси бўғилди: Ал-Азҳар толиби илмларидан Закарияни ким сўкмас эди! Саид ҳам ичидан уни бўралаб сўқарди. Унинг сояси толиби илмларнинг хужраю айвонлари узра тушиб туришини, меҳробгача ёйилиб, масжидларнинг гиламларию уйларнинг хобхоналаригача чўзилиб боришини у яхши билади. Шайх Абуссауд Закарияни замона рамзи дейди. У одамлардаги азобларни юз баравар ошириш учун ёвузлик тажассуми сифатида дунёга келган. Шайхнинг бу сўзларидан Саид қаттиқ хафа бўлди. Балки у Закария бин Разини тутолмаслиги учун ҳам шундай деётгандир? Шайхнинг қўлидан бу иш келарди ҳам, ҳеч ким унга қаршилик кўрсатолмасди ҳам. Аммо

қаерда Закария? Уни ҳеч ким кўрмаган. Айтишларича, у ҳали бир жойда, ҳали бошқа жойда яшаркан. Унинг аниқ неча ёшга киргани ҳеч кимга маълум эмас. Унинг қароргоҳи узоқда, ал-Муқаттам тоғи этагида жойлашганлигини одамлар билар эди. Баъзилар ўша ёқдан келаётган қичқириқларни эшитишганини, у ерда қўл ва оёқларини куйдириб, қозикқа ўтқазиларини бир-бирларига шивирлаб гапирар эдилар. Аммо Закариянинг ўша ёқда эканлиги ҳақиқатми? Айтишларича, ҳар бир тунни янги жойда ўтказармиш, ҳеч ким, ҳатто шайх Абуссауд ҳам уни кўрмаган.

Уч нафар нубийлик толиби илм ғойиб бўлганда Саид бутунлай ўзини йўқотиб қўйганди. Улар доим бирга юришарди. Улар бир қўлэзмадан Куръон қироат қилишарди, бир товоқдан овқат ейишарди, бирга ухлашарди — хуллас, бир-бирларидан ажралмас дўст эдилар. Вақти-вақти билан толиби илмлардан ёки бозордаги оддий одамлардан битта-яримтасининг ном-нишонсиз йўқолиши оддий ҳолга айланиб қолганди. Бу ғойиб бўлиш дилларда даҳшат ва ғазаб уйғотарди. Ким билсин, балки эртага сенинг навбатинг келар? Бу йўқликка кетиш, одамнинг ғойиб бўлиши юракни бир сиқим қилиб ташларди. Нубийликларнинг ўлими Саидга ёмон таъсир қилди — тош қотган қалбларни уйғотиш учун у шунақанги қичқириб дод солгиси келардики, токи ер ва юлдузлар, ой ва сайёралар ларзага келсин! Ўша кунни у Қум-ал-Жарихга ўқдай учиб кетганди. Шайх унинг гапларини диққат билан тинглади-да:

— Уларнинг Закарияни сўкканлари ростми? — деб сўради.

Саид билмасди. Улар доим ҳеч ким тушунмайдиган ўзларининг ғалати тилида гапиришаркан. Унда бу гаплар Закария қулоғига қай тарзда етиб борди экан? Қай тарзда?

Оддий одамлар шайх Абуссауднинг бармоғида ҳазрат Сулаймон тасвири туширилган узук борлигини айтишади. Бу узук ёрдамида жинларни инсонга хизмат қилдириш мумкин эмиш. Шайх Закария бин Разини дунёнинг нариги чеккасига, у умрбод қайтиб келмайдиган Кўҳи Қоф тоғи ва Вақ-Вақ жазираси ортига бадарға қилдириб юбора оларди. Борди-ю, уриниб кўрганида ҳам бунга бир неча минг йил керак бўларди. Саид бу тўғрида шайхга оғиз очмади. У содир этишни мумкин бўлган мўъжизалар ҳақидаги гаплар шайхнинг ғазабини кўзғатишини биларди. Ўша оқшом Саид ўзидан уялиб кетди: бўлар-бўлмасга шайхнинг ҳузурига югуради. “Ўз қўлингиз билан ўзингизга ажал балосини сотиб олманг”, — Куръондаги бир оятни эслади Саид.

— Қолиб, биз билан бирга овқатлана қол, — таклиф қилди уни шайх Райҳон.

Кечқурун Самаҳнинг ўзи тановул қиладиган иссиқ овқатдан, айнан у еган қошиқда оғзига олиб бориб, тўйиб олганида қандай яхши бўларди-я. Бироқ Саиднинг ич-этини кемираётган ғам уйқусини қочириб, унга ҳеч тинчлик бермаётганди. У эътироз билдиради ва Райҳон қистаб ўтирмайди. Саид бошмоғини оёғига илади-да, ички ҳовлига тушади. Унинг жуда-жуда тепага қарагиси келаётганди. Қани энди шу лаҳзада қиз бирровгина деразада пайдо бўла қолса! Қизга тўйиб қараш учун агар унга бир соат ҳадя этишганда борми, миноралар устига чиқиб ва қалбидаги сирни фалакларга изҳор этиб у бир умр қолиб кетишга рози бўларди. Худди устози қилганидек, у ҳам бир мамлакатдан бошқасига ўтиб юрарди. Самаҳнинг кўзлари — унинг ҳаёт чашмаси. Кошки, қиз унинг аҳволини тушунса! Қани энди қайиққа ўтиришса-да, қўллари билан сувни ҳар томонга сочиб, қиз билан Нил дарёсини сузиб ўтса.

У хаёлан Самаҳни куллик йўқ бўлган шаҳарда кўради. У ерда куппакундузи одамни ўлдириб кетишдек даҳшат йўқ. Шайхнинг қизини олиб қочгани учун минг бир балога гирифтор қилишларидан кўрқиб йўқ. У ерда ғарибларни қамоқхонага тикмайдилар ва одамларни бир умр зиндонда сақламайдилар. У ерда бодринг ўғирлагани учун инсон қўллари чоғиб ташланмайди. Биров таъқиб этишидан кўрқмай, у ерда Самаҳ кўчада бемалол юра оларди. Саид қўлини унинг елкасига қўяр ва қиз ажнабий юртлардан олиб келинган хушбўй сақични чайнаганча беғам хандон отиб йигит билан кетаверарди.

Хужрасидаги тошдек ўриндан турганидан кейин Самаҳ Саидга қиш изғиринидаги ҳароратли нафас, куйдирувчи ёз жазирамасидаги муздек шабада эпкинидек бўлиб туюлмоқда. Қиз — ёвуз тақдирдан қутқариб қолувчи ҳалоскори. Маҳалла уйлари унинг устидан босиб келарди. Қаёққа борсин? Ал-Ҳамзавийга, тутатқифурушларникига борсинми? Лекин узоқдан-узоқ сертакаллуф сўрашишларга асло тоқати йўқ. Танобийда тонггача қола олмаслигини ҳис қилмоқда: чор атрофдаги сукунат ютиб юбораман дейди. Яхшиси овқатлангани Самаҳларникида қолса бўларкан! Лекин шу ҳафта ичида уларникида икки марта овқатланди. Иззатни билиш керак. Балки Самаҳ билан ойтиси ҳозир у тўғрида суҳбатлашаётгандир? Уларнинг нима дейишлари мумкинлигини ўйлаб, Саид ерга кириб кетгудек бўлади.

Ҳамзанинг дўкони кечки овқатдан кейин наshawандларга тўла. Борди-ю, одамлар: “Қаранглар, Абуссауднинг шогирди тонгда қандай намоз ўқишни билиш учун наша чекаяпти!” дейишса-чи? Унда додини кимга айтади? Бир қарорга келмаса бўлмайди. Борди-ю, у нуқул бир жойга бораверса, уни жосуслар албатта ҳисобга олиб қўйишади, унинг исми Закариянинг қулоғига етиб боради. Бир ажойиб кунда шундай бўлишига у заррача шубҳа қилмайди, бунинг эса унинг исмини айтишга муносиб воқеа содир бўлишидан олдин рўй бермаслигини истарди. Ким билади? Эҳтимол, у ҳақда аллақачон юзлаб саҳифали маълумотлар Закариянинг олдига ётгандир? Унинг одамлари Саидни эътибордан четда қолдириб бўпти! Тўғри, Закария олдингидай ҳар жойда ҳозир у нозир эмас. Саид буни ҳис қилади. У бу ҳақда ҳали ҳеч кимга чурқ этмаган. Унинг сири ҳақида ҳеч ким билмайди. Содир бўлаётган воқеаларни у бошқалардан кўра тезроқ тушунади. Биринчи марта Қоҳира кўчаларида Закария бошчилик қилмаган жарчилар жар солиб юришибди. Барча жарчиларнинг жарчилар бошлиғига бўйсунини камдан-кам одам билади. У ёки бу тарзда қаҳвахоналарда шеър ўқийдиган шоирлар, муסיқалар, кўшиқ ва рақслар, кўзбойлогичлар бўлган идораларнинг хўжайинлари, масжидлардаги воизлар унинг хизматида бўлишади. Шуларнинг шарофати билан Саид нега кўк чолворли ва хошиядор яшил қўйлакли жарчилар пайдо бўлиб қолганини англаб етди. Янги кийим уларнинг тўғридан-тўғри тошу тарозилар амирининг ўзига бўйсунини ҳақида гувоҳлик бериб турибди. Аз-Зайний бу билан чекланиб қолмади. Унинг ҳукми билан улар маълум бир вақтда пайдо бўла бошладилар: кун бошида, тушдан кейин, кун ботишидан олдин, кечки овқатдан олдин. Жарчилар кўриқчисиз чиқишарди. Ҳар бирининг қўлида мўъжазгина ноғора чўп бўлади. Улар аҳолига Аз-Зайний жорий этган янги қоидалар ҳақида хабар бера эдилар, аблаҳларни, мутгаҳамларни ва фирибгарларни фош этишга чорлардилар. Саид бу чорловларни эшитганда вужудини шубҳа чулғарди: борди-ю иш вазир ё амирга, Аз-Зайнийнинг ўзига яқин бўлган йирик савдогарга тааллуқли бўлиб қолса-чи? Унга ҳам бошқалар қатори муомала қиладими? Бунақаси ҳали бўлмаган ва агар бўлганда ҳам бунга ишониш қийин.

Чорлов эълон қилингандан уч кун кейин кўчадан кетиб бораётиб Саиднинг қулоғига шовқин эшитилди. Янги либосдаги жарчи атрофида туманот одам тўпланганди. Узи нима гап? Маълум бўлишича, ал-Муғарбилин маҳалласидан бир тикувчи ҳақида гап бораётган экан, оддий бир тикувчи эмас, балки амирлар ва олий даражадаги амалдорлар учун фаражия¹ ва яқтаклар тикадиган қўли гул уста ҳақида. Ёши қирқларга бориб қолган бу эркакни худо ёмон дард билан жазолаб қўйган экан. У ал-Хиёмия бозоридан ўтиб кетаётса, унинг кўзига бир бола яхши кўриниб қолибди.

— Отинг нима? — деб сўрабди тикувчи.

— Камол.

— Юр, мен сени отангнинг олдига олиб бораман. У сени масжидда кутиб ўтирибди. Мен сенга ширин бўғирсоқ олиб бераман.

Бироқ лаънати тикувчи болани Кўк масжид ортидаги эски чолдеворлар ичига олиб кирибди-да, уни роса хўрлабди. Қип-қизил қонга бўялиб, бола отасининг олдига келибди. Ота кўзёшини оқизиб Аз-Зайний ҳузурига йўл

¹ Чакмонга ўхшаш кенг устки кийим.

олибди. Аз-Зайний тикувчини олиб келишга фармон берибди ва болага қараб: “Уша одам шуми?” деб сўрабди. Бола кўзида ёш билан унга қараб, тасдиқ ишорасида бошини силкибди. Тикувчи, бола ёлгонлаяпти, деб қичқира бошлабди. Аз-Зайний тикувчининг башарасига бир туширибди-да: “Болалар алдамайдилар”, дебди. Кейин эшакка тескари миндириб, бутун Қоҳира бўйлаб олиб ўтишни ва ал-Уркана қамоқхонасига ташлашни буюрибди.

Ушанда бунақа воқеалар кунда бўлиб туради деб бир нечта шайх Аз-Зайнийнинг олдига келди. Тўғридан-тўғри эмас, шамалар билан улар бу одамнинг баъзи амирларни билишини ва тез-тез уларникига бориб туришини аналтмоқчи бўлдилар. Улар, ким билсин, тагин...

Айтишларича, Аз-Зайний ўрнидан турибди-да, уларни ҳайдаб юборишга амр қилибди. У шундай дебди: “Менинг ҳукмронлигимда бузуқчилик бўлишига йўл қўймайман! Мен Унинг Ўзидан бошқа ҳеч кимдан қўрқмайман!”. Шундай деб у кўрсаткич бармоғи билан осмонга ишора қилибди. Авомуннос орасида шундай гап юрардики, у бундай даъво билан келганларни дастаси фил суягидан қилинган, тилла нақшли дарра билан орқасига саваларкан ва: “Шу гапларни айтгандан кейин Охират кунида раббингиз олдида қайси юз билан рўпара бўласизлар?!” дерди қичқириб.

Саид Аз-Зайнийдан ташвишланаётгани, айниқса, мана, Али бин Абилжуднинг йигирма кун ўтса ҳамки, жарчилар у кўмиб қўйган пуллар топилганми, йўқлигини ҳалигача эълон қилишгани йўқ. Султон учун пул муҳим эди.

Балки, Закария Аз-Зайнийга қарши султонни гиж-гижлаш учун аллақачон баҳона ўйлаб топгандир? Унда султон уни хазинабонлик лавозимидан четлаштиради. Эҳтимол, Тоштемир билан Хайрбек ўртасидаги машмаша бир мунча вақтгача ҳамманинг фикрини чалғитиб турар. Бироқ... Бу қанақаси? Саид Аз-Зайний тақдири учун ташвишланыаптими? Саид Али бин Абилжуднинг калтақлар остида бойликни қаерга яшириб қўйганини айтишини истар? Гарчи бу Али бин Абилжуд бўлган тақдирда ҳам Саид ўз одамларидан биронтасининг азоб чекишини асло истамасди. Шундай. Аммо унинг дастидан озмунча одам жабр кўрмадими? Охират куни Аллоҳ таоло уни бундан ҳам оғирроқ азобларга гирифтор қилмайдими?

Аз-Зайний унга руҳан яқинлигини Саид инкор этмайди. Шайх Абуссауднинг илтимосини баён қилгани Саид уникага келганда тун эди. Аз-Зайний унинг олдига ғариб сўфи каби оддий кийимда, бошида салла билан, юзини ёпиб чиққанди. Улар жим борар эдилар. Саид зимдан унга қараб-қараб қўярди. Унинг кийимидан таралаётган ҳид Назза қишлоғидаги амакиси ҳақидаги олис таассуротларни уйғотиб юборди: эркак кишининг тери билан аралашган юнг ҳиди. Агар ошналаридан бири унинг бугунги кунда номи Қоҳирада ҳамманинг тилидан тушмайдиган одам билан кетаётганини кўриб қолса борми? Чехрасидаги қайси ифода юқори лавозимдан воз кечиш қобилиятини, гурурини акс этдириб туради? Аз-Зайнийнинг Али бин Абилжудга қарашли мансаблардан бирига тайинлангани ҳақидаги фармон чиққанда, Саид ўзида йўқ хурсанд бўлганди. Бундай ҳолларда одатда уйда ўтириб, муборақбодларни қабул қилишади, мўътабар лавозимга номзоди берилган Баракот бин Мусо бўлса уни қабул қилишдан бош тортиб ўтирибди. Бизнинг хасис замонамизда кишининг фақат орзу қилиш мумкин бўлган лавозимни инкор этиши ноёб ҳодиса.

Бирмунча сукунатдан сўнг Аз-Зайнийга мурожаат қила туриб, Саид деди:

— Устоз менга сизсиз қайтиб бормаслигимни амр этдилар. Жавобига Аз-Зайний фақат бир кўз ташлаб қўйди ва бош ирғади, холос. Саид ўзини ноқулай ҳис этди — балки у Аз-Зайнийни муҳим ишлар борасидаги мулоҳазаларини чалғитиб юборгандир?

Кутилмаганда Аз-Зайний тилга кирди:

— Устозга бўйсунмасдан иложим йўқ.

Шу дақиқанинг ўзида саволлар бера бошлади. Саид унга ўзи ҳақида, вилоятдан қандай келгани, устозни қандай учратгани, уникага танда қўйгани, ҳамроҳлик қилгани, ундан ўрганганларини, у билан узоқ-узоқ қолганлари ҳақида ҳикоя қилиб берди... Саид Аз-Зайнийнинг ундан қандай сўраб-су-

риштирганларини, кейин эса бирдан жимиб қолганини эслайди. Аз-Зайний ва устоз ўртасида не гаплар бўлиб ўтгани унга қоронғи, — шайх унга Ал-Азҳарга қайтишни амр этди. Ўша кундан бошлаб Саиднинг Ал-Азҳардан қайтаётгандаги маросимни ҳисобга олмаганда у Аз-Зайнийга яқин йўламай қўйганди. Бироқ унда Саид кўплар қаторидаги бир одам эди. Аз-Зайний унинг келганини билмаган, эшитмаган эди...

Сўнгги жарчи кўчалардан икки соат муқаддам юриб ўтди. Саид унинг одамларга нималар ҳақида эълон қилганини билмайди. Дастлабки икки ҳафтада одамлар нима ҳақида гапирётганларини тинглаш учун шодиёнага тўда-тўда бўлиб тўпланган эдилар. Бироқ кунлар ўтган сайн оломон сийраклаша-верди. Фақат болалар жарчиларга эргашарди... Саид бирдан тўхтади. Афтидан, у Қаср аш-Шақ маҳалласига келиб қолганди. Қандайдир одам ёнидан тез юриб ўтиб кетди. Балки, у ўшадир? Нима учун Саид тўхтаб, саросима ичида қотиб қолди? У Аз-Зайнийнинг қадди-бастини эслолмайди, семизмиди ё ориқмиди, тикмиди ё букчайганмиди. Унинг ташқи кўриниши хотирасида қолмаганди. Лекин ўша томонга қараб ўтиб кетган одам айнан у эканини Саиднинг юраги сезди. Шубҳасиз, у. У Хазина маҳалласини кесиб ўтди-да, Хукм маҳалласи томон юришда давом этди, сўнг жафокаш Хусайн масжиди томонга бурилди ва... кўздан йўқолди. Қизик, қўриқчилари қани? Қўриқчисиз юриш хатарли эмасми? Борди-ю, бу Аз-Зайнийнинг ўзи бўлса, Саидни кўрганмикан, уни танидимикан?

Жарчи жар чақиради

Аҳли Миср!

Яхшилик қилинглар ва ёмонлик қилишдан тийилинглар!

Бугун

султон Рейданияга чиқди

ва чавгон ўйнай бошлади.

У ўзини аъло даражада ҳис қилаяпти.

Аллоҳ унга куч-қувват бахш этди!

Аҳли Миср!

Амир Тоштемир ва амир Хайрбек ўртасидаги

адоват ва можаро давом этмоқда.

Улар бир-бирининг изидан тушган.

Хушёр туринглар!

Аҳли Миср!

Тутатқифуруш Собир ал-Ҳамзавий тарозидан уриб қолар,
фириб берар эди!

У хулбага тупроқ қўшиб сотарди, ҳинд калтакесакларини
беркитиб қўярди, ҳолбуки бу нарса унда мўл-кўл эди, бу
билан нарҳини оширмоқчи бўлганди.

У эса бундай нарсени сотадиган ёлғиз одам эди.

Шу боис Юқори Миср ва Қоҳира тошу

тарозилар амири, зиммасига шарият ақидаларига

риоя қилиш ва одамлар ҳақ-ҳуқуқини муҳофаза этиш

юкланган, султоннинг хизматкори Аз-Зайний

Баракот бин Мусо қарор қилди:

ундан юз динор ундириб олинсин, яшириб

қўйган калтакесаклари тортиб олинсин ва бошқа

тутатқифурушларга тақсимлаб берилсин.

Токи улар ундан фойдалансинлар ва донасининг

нарҳи уч дирҳам деб белгилансин.

Ҳар бир фирибгар ва муттаҳамга Аллоҳнинг

ўзи жазосини бергай!

Бу барчангизга ибрат бўлсин!

Аҳли Миср!

Аҳли Миср!

ЗАКАРИЯ БИН РАЗИ

Сешанба, зулқайда ойининг еттинчи куни тонги,
хижрий 913 й.

Бу бир соат вақтини у бутунлай ўзига бағишлади: у чақалоқдан кўзини олмайди, унга қараб тўймайди. Кушнинг патидай юмшоқ, мана шу патли жонивор вужудидай илиқ ҳаётнинг нафис ибтидоси! Агар инсон ҳамиша чақалоқ бўлиб қолганидами: истаган пайтда қўлларини кенг ёяр, хоҳлаган нарсадан кулар, эмаклар, ўйнар, йиғларди — ва бир меҳрибон зот бу кўзёшларини қуритишга шошиларди; агар даҳшат ва гумроҳликлар унинг митти қалбини ҳамма нарса сотиладиган ва сотиб олинадиган дўконга айлантирмаганда эди, агар у оламга ҳар доим ҳайрат ва савол билан боққанда эди! Бироқ йиллар орасидан ўз умрининг ибтидосига қайтишнинг имкони йўқ! Уқтин-ўқтин Закария ҳеч қачон ўз фарзанди аржумандидек бўла олмаганини жиддий ўйлайди. Кимнингдир қўли унинг бошидан силаганини у ҳеч эслаёлмайди.

Энг мураккаб шароитлар уни ўзининг биринчи ва ҳозирча яккаю ягона дилбанди Ёс билан дийдор кўришишдан тўхтатиб қололмайди. Уни зардўзи қора барқут чойшабга ўраб олиб келишади. Чақалоқнинг онаси Зайнаб уни кузатиб туради. У Закарияга ўғли ҳақида, унга неча марта кўкрак туггани, уйқусида ширин-ширин кулгани, уйғонганида эса гўё кўзлари билан меҳрибон волидини қидираётгандек аланг-жаланг қилгани, айрим товушларни талаффуз этишга уриниб, чучукланиб сўзлаганини гапирди.

Зайнаб узоқ ҳикоя қилади. Ёс онасини бу одамга яқин қилиб кўяди. Она ҳеч бирида ўғил фарзанд бўлмаган бошқа кундошлари ва канизаклар олдида гердаяди — ахир, у эрига Ёсни туғиб берди-да. У тўрт йил муқаддам дунёга келган ва бир неча ой олдин ҳаётдан кўз юмган Аҳмадни ҳисобга олмайди. Унинг онаси, ҳабаш аёли, ҳамон уйда юрибди, унинг бор-йўқлиги ҳам билинмайди, у бамисоли пинҳоний дард бўлиб, вақти-вақти билан Закария дилини ғуссага тўлдиради. Йиллар ҳам бу гамни юволгани ва дардни юмшатолигани йўқ.

Энг жиддий вазиятлар ҳам уни Ёс билан ўтказадиган лаҳзалардан бирон марта ҳам маҳрум этолган эмас. Гоҳо онасининг қўй деганига ҳам қарамай Закария тунда уни уйғотади-да, у билан ўйнайди, эркалатади.

Бир неча ой бурун улар Хон ал-Халилийда юнон савдогарини қўлга олишди. Айтишларича, у турк султонида давлат аҳамиятига молик маълумотлар юбориб тураркан. Уни Закариянинг одамлари туттишди. Терговни унинг ўзи кузатиб борди: исканжалар билан унинг бўғинларини қисишди, паст оловда орқасини куйдиришди. Мабрук кучининг борича ҳаракат қилди, бор маҳоратини ишга солди. Қолган маҳбусларнинг хандақларида ўлик сукунат ҳукм сурарди. Улар ҳеч қачон ташқарига чиқиш насиб этмайдиган қичқириқларни эшитишди. Улар юрагини қанақанги кўркүв қамраб олганини Закария билиб турарди. Улар, хусусан, янгилари, ўзларига нотаниш кимсанинг қанчалик азоб чекаётганини эшитиб, вужудларини шунақанги даҳшат ва азоблар чулғар эдики, бу тишларини лангиллаб турган қисқичда суғуриб олингандаги азоблардан ҳам кучлироқ эди. Ким билсин, балки уларни ҳам ҳозир шўрлик юнон гирифтор этилган қийноқлар кутаётгандир. Лекин у жим эди. Унинг башараси дабдала бўлиб, кўзлари косасидан чиқиб кетганини, бурни шишиб, жағи осилиб қолганини Закария кўриб турарди. Бироқ юнон бир оғиз ҳам бир нима демади. Закария ғижинар ва уни сукут сақлашидан нима қилишини билмай депсинарди, чунки юноннинг шериклари борлигига унинг ишончи комил эди. Кун охирлай деб қолганда Закария узун, игнадай ингичка, паст оловда қиздирилган темир савағични олди-да, у билан юноннинг қорнига, киндик атрофларига нуқий бошлади. Жизгин гўшт ҳидидан нафаси бўғилиб, Закария ташқарига чиқди, қаттиқ уҳ тортди-да, худди сув ичгандай ҳавони юта бошлади. Сўнг ҳовли орқали аёллар бўлимига йўл олди. Зайнабнинг хонасига олиб борувчи зинадан юқорига кўтарилди.

— Ухлаяптими? — деди у хотинига.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Аёл бош чайқади.

— Мен уни кўрмоқчиман.

Зайнабнинг тарвузи қўлтиғидан тушди — уни тонггача ўзи билан қолишига умид қилган эди. Агар Закария бутун тунни у билан ўтказмаса, Зайнабнинг бошқа кундошлари олдидаги гердайиши бир пул бўлар эди.

Закария ўғлимни кўрсат деб яна илтимос қилди.

— У яқинда ухлади, хўжам, — эътироз билдирди Зайнаб.

— Мен сенга уни уйғот демадим, шекилли, — бу сўзларни у шундай оҳангда айтдики, аёл даҳшатдан титраб кетди.

У хотинига эргашди. Болишлар орасидан кўзлари юмуқ гўдакнинг жажжигина думалоқ юзи кўриниб турарди — булутлар орасидаги ой, янги узилган нақш олма. Юпқа шоҳи парда ортидан у янада нафисроқ кўзга ташланарди. Закария шамни болага яқинроқ олиб борди ва бир неча сониягача меҳр билан тикилиб турди. Юноннинг башараси узоқлаша бошлади.

— Балки, чопонингизни ечиб қўярсиз, хўжам? — сўради Зайнаб.

Закария бирдан қаддини ростлади ва унга қарамасдан эшикка йўналди. У ҳали бугун келтирилган маълумотларни кўриб чиққани йўқ. Бу юнон ҳақида султонга нимадир айтиши керак. Хотини шоша-пиша унга эргашди.

— Ишларингизда омад ёр бўлғай, хўжам, — деди у ҳафсаласи пир бўлганини яширолмай.

Закария узун зинадан уйнинг ички ҳовлисига туша бошлади.

Райҳон шоҳи унинг кўксига урилади, ҳамкасб дўстлари унга Ҳиндистон, Яман ва Ҳабашистондан юборган хурмо ва турфа дарахтларнинг шоҳлари шитир-шитир қилади. Боғнинг ўнг бурчагида бир қанча сариқ гуллар қийғос очилган. Гулларнинг ҳар бирини у яхши эслайди — четлари нафармон ҳошияли нафис сариқ гул. Унинг ўртаси чўгдай қизил бўлиб, учта тўқ-яшил нуқтаси ҳам бор. У гулнинг нақ кўзи олдида очилишини кўрди, мўъжизанинг ўзи!

Боғда бир-биридан ғаройиб қушлари бўлган кичик-кичик қафаслар бор. Ҳозир қушлар сайрамаяпти. Қишда эркин учиб юрган кўплаб қушларга кўзи тушади. Олимларнинг унга айтишича, бу қушлар туни олти ой ва куни ҳам шунчага чўзиладиган олис юртлардан учиб келган. Улар қиш келиши билан пайдо бўлади-да, ёзда яна ғойиб бўлади. Закария боғда илк кулиш кўринган кунни ёзиб қўяди. “Наҳотки бу ўтган йили учиб келган ўша полапон бўлса? — ўйлайди у. — Агар овчи қўлидан омон қолса, у қанча яшаркин? Улар ўз ажаллари билан ўлармикан? Наҳотки табиатнинг бундай мўъжизаси ҳам ўлимга маҳқум бўлса?” У жарчиларга қушларни овлашни тақиқловчи фармонни эълон қилинган деб буйруқ бермоқчи бўлди. Лекин кейин фикридан қайтди: баъзи амирлар, модомики қушларни овлашни тақиқлашга фармон берибдими, демак, Закариянинг бошқа қиладиган иши қолмабди-да, деб ўйлаши мумкин.

Сўнги кунларда қафасдаги қушларни томоша қилгани, Ёс билан ўйнагани тез-тез бу ерга келадиган бўлганди. Бироқ ташвишдан ичига чироқ ёқса ёримади. Хаёли қочган. Агар қушлар ва гўдак, бегона қиёфасида хуфёна шаҳар кезишлар, Сиракуздаги мулкига сайёҳатлар бўлмаганида, ғуссадан бўғилиб ўлган бўларди. Аммо сабр қилиш керак! Ҳозирги вазият вазмин ва қатъий бўлишни талаб этади. Ҳали Аз-Зайнийдан жавоб йўқ. Закария ҳатто унинг мактубни олганига ҳам шубҳа қила бошлаганди. Бироқ кейин ишончли кишиларнинг айтишларича, Аз-Зайний уни ўз қўлида тутиб турибди экан. Мактуб унга топширилганига ишонч ҳосил қилиш учун кўп меҳнат қилишга тўғри келди. Биронта ҳам гувоҳ Аз-Зайнийни унинг уйида кузатмайди. Қоҳира айғоқчиларининг бошлиғи у ерда ўз одамини қўйиб қўйишнинг олдиндан ғамини емаганди. У ҳатто унинг хизматкорларидан биронтасини ҳам билмайди, гўё Аз-Зайний уларни бошқа юртлардан олиб келгандай. Шу билан бир вақтда Қоҳира айғоқчиларининг бошлиғи Аз-Зайний маросими олдида пайдо бўлган ва унга қараб: “Аблаҳ!” деб қичқирган ҳалиги аёлнинг изидан ҳамон ўз одамларини юборишда давом этмоқда. Демак, аёл уни билади. Балки, агар ўша аёлни қидириб топишса, Аз-Зайний ҳаётининг қандайдир сири аён бўлар? Қоҳира айғоқчиларининг бошлиғи ўз маълумотида унинг оиласи йўқ деб ёз-

ган. Ас-Сияриг, Амир ал-Жуюш кучлари ва аш-Шария дарвозаси ўртасида жойлашган маҳаллаларнинг аҳолиси бу аёлни болаликларидан бери билишаркан. Аммо унинг уйи қаердалиги қоронғи. Айтишларича, у ан-Наср дарвозасини ортидаги қабристонда тунаркан. Унинг исми Умм Суҳайр¹ экан. Бошқаларнинг айтишича, унинг исми шунчаки Миска экан, унинг ҳеч қанақа Суҳайр-Пуҳайр деган қизи бўлмаган экан ва Аз-Зайнийни бу иккинчи марта ҳақоратлаши экан: бири ас-Салиб кўчасида ва яна бири ал-Маиз кўчасида. Бироқ ҳар гал аёл ер ютгандай гумдон бўлар экан. Ишончини қозонган, тажрибали айғоқчининг маълумотида айтилганки, Биштак кўчаси ёқасида ҳар доим кўзларини боғлаб олган бир кекса ёшдаги одам ўлтиради. Уша одам шундай дейди: “Бу аёл тез-тез Аз-Зайний Баракот бин Мусоникига келиб туради. Келади-да, уни кучоқлайди ва иккаласи хўнг-хўнг йиғлайди. Эркакнинг бошидан чангаллаганча аёл у билан роса дардлашади. Кейин эса унга эркакка қарши барча ўйлаб юрган ишлари амалга ошишини ва бу тез орада рўй беражagini айтади”. Аёл — худонинг қизил кўзли балоси, миясидан товонигача фишқ-фасод уя қуриб олган. Унинг кимлигини қол билмайди, Аз-Зайний билан қачон хилватда танҳо қолиши ҳам унга қоронғи; нега у Аз-Зайнийни кўпчилик олдида ҳақорат қилади — буни ҳам ҳеч ким билмайди. Чол ўзича тахмин қилиб, Аз-Зайний руҳлар олами билан сирли алоқалар ўрнатган бўлса керак, дейди...

Аз-Зайний ўзини хат олмагандай, уни ўқимагандай ва у ҳақда ҳеч нима билмагандай қилиб кўрсатди.

Бир неча кун аввал шиҳоб Ал-Ҳалабий Аз-Зайнийдан жавоб келган-келмаганини сўради. Закария тутақиб, бақириб берди:

— Сенга ёз деб буюрганим хатга жавоб келдим деб қачондан буён сўрайдиган бўлиб қолдинг? Сизларни мен шунга ўргатганмидим? Тўғри келган нарсани алжираб, ҳар нарсага қизиқавериш нимага олиб келишини, наҳотки, билмайсизлар? Нима деб ёзганингни ўша заҳоти эсингдан чиқаришинг керак!

Шиҳоб Ал-Ҳалабийнинг капалаги учиб кетди — дунёда ҳаммадан ҳам у Закариянинг газабидан кўрқади. Борди-ю, у савол замирида қандайдир ёмонлик бор деб ўйлагудек бўлсами, бундан бешбадтар бўлади. Шиҳоб Ал-Ҳалабий нима қилишини билмайди. Унинг узоқ муддатли хизмати давомида Закария уни хоҳ билиб, хоҳ билмай қилган хатоси учун кечирмаган. Закария ҳар доим унга Усмон давлатининг ўз хизмат бўйича олий мансабларга етишган бош жосуси ёрдамчиси тарихини эслатиб турарди. Кўп йиллар ўтгач, у шоҳ Исмоил сўфийнинг айғоқчиси, усмонийлар ҳукуматининг ашаддий душмани бўлганлиги фош этилади. Шиҳоб Ал-Ҳалабий Закариянинг тирноқча ҳаракатини кўздан қочирмайди. На фақат у, балки унинг бошчилигида хизмат қилаётган барчаси шунақа.

Ғазабини босиб ололмаганидан Закария ўзини ноқулай сезарди. Аз-Зайнийнинг ҳалигача жавоб қайтармаганидан жигибийрони чиқмоқда. Шиҳоб Ал-Ҳалабийнинг саволи ўлганнинг устига чиқиб тепган бўлди. Ҳар куни Закария ўзига-ўзи шундай дейди. “Ҳойнаҳой жавоб бугун кечқурун ё эртага келиб қолса керак”. Бироқ Аз-Зайний бамисоли оғзига толқон солиб олганди.

Амир ал-Шомдар бошини чайқаб Закарияга деди:

— Султон Аз-Зайнийнинг каттаю кичик барча ишларидан мамнун, Аз-Зайний султон ҳузурда ҳар кеч ҳозир у нозир. Улар бир соатча ёлғиз қолади-лар. Уларнинг нима ҳақда гаплашишларини ҳеч ким билмайди.

Закария ўтмишдошларидан биронтаси тушмаган аҳволга тушиб қолганди. Балки, бу хилватдаги суҳбатларда унинг исми ҳам тилга олинаётган бўлса-чи? Балки, унга қарши фитна уюштирилаётгандир? Уша куни кечқурун Аз-Зайнийнинг ўз хусусий қидирув хизматини таъсис этиш ҳаракати ҳақидаги маълумот унинг дилини яна бир тиглаб ўтди.

Закариянинг яқин ошнаси Амир Минклибафо Аз-Зайний билан учрашувви чоғларида қидирув хизмати бутун салтанатда битта бўлмоғи ва хазина каби

¹ Одатда арабларда эркак ё аёлни кўпинча ўгли ё қизи исмига қараб чақирришади, масалан, Умм Суҳайр “Суҳайрнинг онаси” дегани.

у ҳам Закария бин Разига бўйсунити лозимлиги ҳақида шама қилган эди. Бироқ Аз-Зайний бошини чайқаб:

— Мен фақат ўз одамларимга ишонаман, — деди.

Янги қидирувнинг ташкил этилиши Закарияга тинчлик бермаётгани: ким билсин, Аз-Зайний одамларидан биронтаси аллақачон Закариянинг хонадонига суқилиб кириб олгандир? Ёки бўлмаса, Хуфия ишлар девонхонасидами?

Қоҳира, Юқори ва Қуйи Миср, Нубиядаги айғоқчилар бошлиқларига Закария Аз-Зайний жорий этган барча янги тартиблар устидан назоратни кучайтириш, унинг одамларини кузатиб бориш, улар кимлар, қаердан ва қандай ишлаётганларини мерида-сиригача суриштириш ҳақида буйруқ берди.

Ҳозирча бу борадаги маълумотлар жуда ҳам ғарибона эди. Аз-Зайнийнинг илдизини қирқиш учун гоят ҳушёрлик билан, аммо сусткашликка асло йўл қўймасдан ҳаракат қилмоқ керак, акс ҳолда жосуслар хизмати мавжудлигининг ўзи хавф остида қолиши ҳеч гап эмас.

Закария ҳузурига Миср хонандалари ва шоирлари шўъбасининг сардори Иброҳим ибн ас-Суккор вал-Лимуни¹ чақиртирди. Иброҳим — унинг учун жонини бағишлаган фидойилардан. У туғилган кунлар ва бошқа тантанали воқеалар нишонланадиган улуг айёмларда қаҳвахоналарда томоша кўрсатадиган рубобчилар ва хонандаларнинг чиқишларини бошқариб боради. Бундай тантаналарда улар намойиш этадиган ҳамма нарса учун у жавоб беради. Қуйланадиган барча қўшиқлар аввало Иброҳим томонидан тасдиқланиши шарт. Дин ва ахлоқ қоидалари учун зарарли туюлиши мумкин бўлган, бирон мўътабар шахс ё амирни ерга урувчи нарсани шартта тақиқлайди.

Иброҳим ҳар сешанбада Закария ҳузурига ташриф буюради ва унга хонанда ва шоирларнинг қандай яшаётганликлари, улар муҳитида нималар бўлаётгани ҳақида ахборот беради, улардан ҳар бири нималарни ўйлайди, ким нима устида ишляпти ва бу Закарияга тааллуқлими, йўқми ёки фақатгина хонанданинг ўзига унинг ижрочилик маҳоратига тегишлими — икир-чикиригача сўзлаб беради.

Закария мийғида кулиб қўяди: бунақаси Аз-Зайнийнинг миясига келиб бўпти! Одамлар қаҳвахоналарда қўшиқ тинглайдилар, Зот ал-Ҳиммага бўлган муҳаббатдан юраклари орзиқади, ҳамма Ал-Барамиканинг Банил-Аббос билан, Абу Зайд Видёбнинг Аз-Зайнатий Халифа билан, Сулаймоннинг Кайф Таҳкум фил-Жон² билан кечираётган ҳаётлари ҳақидаги янгиликлардан воқиф бўлади. Барча кўнгилочар жойларнинг хўжайинлари, Мисрнинг хонанда ва ровийлари бир ишга боғлаб қўйилганларини ҳеч ким билмайди.

Закария Иброҳим ибн ас-Суккор вал-Лимуний билан танҳо қолгач, ундан ҳокимиятга келиб қолган ва дунёда адолатни тиклашга қарор қилган насл-насаби номаълум одам ҳақида рубобда ижро этиладиган эртақнамо бир нарса ёзиб беришни илтимос қилди. Закария эртақни тўрт суҳандон “Ланадий” дўқонида, Ал-Хусайния маҳалласидаги “Ал-Баҳжурий” дўқонида, Фустатдаги “Юнус” дўқонида, Булоқдаги “Абдул-Ҳайт” дўқонида ўқилсин деб амр қилди. Биринчи ва иккинчи дўқонлар Мисрдаги энг йириклари ҳисобланарди, у ерда мижозлар ҳулба тановул қилишлари, занжабил шарбатидан тотиллари ва чилим чекишлари мумкин. Кунда-шунда одамлар у ерда ҳар доим керагидан ортиқча бўлади. Гиёҳвандлик у ерда кечки овқатдан кейин бошланади. Учинчи билан тўртинчи дўқонлар эса афтодаҳол бўлиб, унинг мижозларини паст табақа вакиллари ташкил этарди. Улардан кўпчилиги — ҳунармандлар. Икки кундан кейин Қоҳиранинг ўнлаб дўқонларида, турли маҳаллаларида эртақдан ҳамма хабардор бўлади. Бир ҳафта кейин эса у одамларнинг оғзида юра бошлайди. Эртақнинг маъносини “тушунтириб” бериш учун одамлар орасига ҳозир нозир хуфияларга мурожаат қилиш мумкин, ахир. унақа-мунақани фаросатлай олмайдиган “томи кетган”лар озмунчами.

Иброҳим бин ас-Суккор вал-Лимуний кетди. Закария ўрнидан турди ва боққа тушди. Вужуди кучга тўлганини ҳис қилди. Миясида бир-бирдан ўткир

¹ Яъни, Шакар ва Лимон ўғли Иброҳим ёки Иброҳим Шакар-Лимонийни.

² Кўпгина исмлар тўқима бўлиб, 60-йиллардаги айрим Миср санъат номояндаларига ишора қилинмоқда.

фикрлар чарх ура бошлади. Хотирасида ўнлаб исмлар ва ишлар жонланди. У кафтига муштлаб қўйди ва гулоб нўш этгани эгилди.

Ажойиб фикрлар бирдан пайдо бўлади. Унинг бутун вужудини қамраб олади. Закария кўп ўтмай ҳақиқатга айланувчи режалар тузади, унинг барча тафсилотларигача кўриб туради. Бу ишдаги энг асосий нарса — зарур шарт-шароитларни яратиш, вассалом.

Иброҳим келгандан кейин бир неча дақиқа ўтгач, бутунлай бардамлашган Закария хотини Зайнабнинг хонасига чиқди. Ёсни қўлига олиб кўтарди, елкасига миндириб айлантирди. Кейин унинг олдида тўрт оёқлаб эмаклади, қўй бўлиб маъради ва эшак бўлиб ҳангради. Ёс кулганда шодлик ва бахтдан сал бўлмаса ўзидан кетаёзди, гўдакнинг кулгиси худди хушбўй норжил чилимининг овозига ўхшарди. Чилимининг тутунидан ялпиз, райҳон ва балзам ҳиди келиб турарди-да. Тўсатдан Закария болани онасига тутқазди ва шошиб пастига тушиб кетди. Зайнаб ҳайрон бўлмади — у эрининг бунақа хурмача қилиқларига кўникиб кетганди.

Закария одамлар орасида нашавандлиги, тили ботирлиги ва мазахўраклик билан Мулла Кайфий деб лақаб орттирган муаллим Авазга одам юборди. Муаллим келди-да, Закария нима дер экан деб тек қотди. Муаллим — унинг ёмбиси, Закария ундан хурсанд. “Бир им қоқсам бўлди, бу одамларнинг барчаси изимдан юришга тайёр эканлигини Закария тушунармикан? Эҳтимол, улар нега ҳеч нарсага арзимайдиган, бунақа ишларга ҳеч қандай алоқаси йўқдай бўлиб кўринар? Бироқ улар жуда катта ишлар қилиши мумкин!”

Мулла Кайфий йўғон, чийилдоқ овозли вазмин одам эди. Шундай бўлса-да, Закария унга томон юра бошлаганда бир чайқалиб тушди. Закария уни кучоқлади ва юзидан ўпди. Муаллим нима қилишини билмай, хижолат тортди: унга ҳам шундай жавоб қилсинми ё султоннинг бош жосуси хузурида қимир этмай тураверсинми? Закария уни танасининг пастки қисми ҳарир ялтироқ мис туноқа қопланган баланд хурмо олдига бошлаб келди. Закария муаллимнинг хотин-бола-чақалари қандай яшаётганини сўради. У тўрт кун аввал қувиб юборган ва онасиникига бориб яшаётган хотини билан ярашди-ми ё жанжал ҳали ҳам бир ёқли бўлгани йўқми? Кейин тезгина муаллимнинг у билан ажрашмоқчи эканлигини эшитганини ҳам қўшиб қўйди. Товушини пасайтириб ва бошини орқага ташлаб, Закария сўради: “Наҳотки талоқ қилишдан бошқа иложинг бўлмаса? Ахир, талоқ қилишдан ҳам худога ёқмайдиганроқ иш йўқлигини биласан-ку. Лекин хоҳламас экансан, мен сенга бир нарса деёлмайман”.

Муаллим ўзининг ҳайрат ва даҳшатини яширолмади. Закария ҳаммасини билади: муҳимини ҳам, номуҳимини ҳам. Закария унга томон эгилиб, унга қуйидаги гапларни айтганида, муаллим хижолатдан донг қотиб қолди:

— Орамиздаги гап, сен ноҳақсан, муаллим! Сен унга керакли нарсани бермаяпсан. Уша ёшгина охирги хотининг баданингдаги бор кучингни сўриб олаяпти. Бундай қилиш ярамайди! Адолат бўлиши керак! Сен у билан охирги марта қачон бўлгансан? Қачон? Мен сенга ўзим айтаман: бир ою бир ҳафта илгари! Сен узоқ умр кўрдинг, энди сенга ҳаммаси бир пул. Лекин хотинни хўрламоқ нечун?

Аваз бутунлай ўзини йўқотиб қўйди ва оғзидан хириллаган, фақат икки сўзнигина англаш мумкин бўлган овоз чиқарди: “Сиз ҳақсиз! Сиз ҳақсиз!”

— Мен қилмоқчи бўлиб мўлжаллаганим бир кичик иш бор, — қутилмаганда деди Закария.

У меҳмонга кўз қисиб қўйди ва бармоқларини бирин-кетин букиб, вази-фа ва илтимосларни санай кетди: Мунгли кўзларини пирпиратганча атрофга алангларди.

Закариянинг овози босиқ эди, афтидан, уни ҳеч нарса ташвишга солмаётганди, ҳолбуки юрагини ағдар-тўнтар қилиб юборишга тайёр минг битта сабаб ҳар доим топиларди. Агар дафъатан энг хатарли ва мураккаб ишлар тўғрисида гапиришга тўғри келганда ҳам у гапни доим бир меъёрда бошларди.

Бу гал у одамлар орасида маълум миш-мишлар, суҳбатлар, узункулоқ гаплар ёйилишини истамоқда.

Аваз қулоқ солиб туриб, шундай деди:

— Яхши, мен шундай қиламанки, уларнинг оғзидан айнан сиз хоҳлаган гап-сўзлар бир нафас тушмайди.

Закария қошини чимирди.

— Аммо орамизда бўлиб ўтган бу суҳбат битта-яримтанинг қулоғига етиб борсами...

— Бундай дегандан кўра юзимга шапалоқ тортганингиз маъкул эди!

Закария қўлини узатди.

— Биладан, биладан. Энг асосийси, ҳеч ким сенинг эртақ ва чўпчакларингда ўтрик-ўшак борлигига шубҳа қилмасин.

Муаллим кафти билан кўксига урди:

— Мулла Кайфий ўз ишини билади!

Закария мамнун кулиб қўйди:

— Сен менга ёқасан, сен эркакларимизнинг фахрисан!

Лаҳза ўтиб, Закария қўшиб қўйди:

— Биз гаплашган ишга шу бугундан киришишни унутма...

— Қандай ишга?

Бироқ Закариянинг истеҳзоли табассумини кўрди-ю, Аваз гап нимадалигини дарҳол англади.

— Сирасини айтганда, мен ўйлаб кўраман, шиҳоб. Биладан, талоқ — ҳудога асло хуш келмайдиган иш.

Закария хўмрайганча бош ирғади — демак, ҳаммаси ҳал бўлди.

— Бир парча латта билан ул-бул ширинлик олиб, унинг олдига бор, — деди у. — Хотинларнинг ақли болаларга ўхшаган бўлади.

— Аллоҳ ўзи ёр бўлмай! — ўзича деди Аваз.

У орқага тисарилди, хайрлашган маънода эгилиб таъзим қилди ва Мабрук ҳамроҳлигида боғдан чиқиб кетди. Унинг девордаги ҳар бир эшигу йўлак, ҳар бир бута билан чийилдоқ овозда қандай хайрлашаётгани эшитилиб турарди.

Қиш забтига олаётгани энди кундузлари ҳам сезилмоқда эди. Кўчадаги тошларни юпқа муз боғлаб, йилтирарди. Қафаслардаги қушлар тинимсиз одамлар тушунмайдиган ривоятларни ҳикоя қиладилар. Тунда улар сукутда бўладилар. Лекин ҳозир, кундузи, овозлари борича сайраб, юракларини бўшатмоқда эдилар.

Закария биринчи қаватдаги хонасига кирди. У қабул учун мўлжалланган. Туяқуш пати солинган паркў ёстиқлар хиёл нам тортган. У шу жойда ёлғиз ўтиришни яхши кўради. Бу ерда пешайвондаги ўсимликларнинг ям-яшил буталари ҳиди ташқаридан уриб туради. Бу ерда шох ва баргларнинг шитиридан ўзга сас йўқ. Баланд ўймақори шифтдаги нақшларга тилла ва кумушдан ҳал берилган. Бу Форсдан келган моҳир уста Хусравонийнинг санъати.

Закариянинг ёнгинасида — мис бонг. Керак бўлганда қўл шаклидаги чарм болғача билан бонг уриб қўяди. Мабрук пайдо бўлади. Борди-ю, хўжайин уни шивирлаб чақирса ҳам, худди доим шуни кутиб тургандай, ўша заҳоти “лаббай” деб жавоб беради.

Закария бу ерда ўтказадиган дақиқаларда паркуга ёнбошлаганча хаёлга берилади: ҳозир унга ёзилаётган маълумотларнинг нечтаси бир варақча жо бўларкин? Эҳтимолки, айна шу лаҳзада одам ўлаётгандир? Йўқ, бу энди ўтиб кетди. Бошқаси бошланди. Одам ўлди. Унинг исмини нечталар эслаётган бўлса? Аз-Зайний миясида ушбу соатда қандай фикрлар туғилаётган бўлса? Шу лаҳзада қандайдир аёлнинг кўзи ёриди. Уттиз йилдан кейин у ким бўларкин? Қайси заминда ўларкин? Эҳтимол, кема дарғасининг денгиз гирдобидаги муқаррар ҳалокатдан дарак берувчи қичқириғи янграётгандир?

Ерга тун иниб келди. Уйли нигоҳ билан Закария зулмат қаърига кириб боришга интилади. Ушбу дамда шаҳарда нечта эр ва хотин қовушаётган бўлса? Уларнинг саноғи йўқ.

Бундай дақиқаларда, унинг нигоҳи ҳар қанча ўткир бўлмасин, шу лаҳзада содир бўлаётган ҳамма нарсани кўра олишнинг уддасидан чиқолмайди. Агар қанча эркакларнинг хотинлари билан ётгани, она қорнида қанақа болалар ҳомила бўлаётгани, улардан қайсилари туғилади, ўлади ва ташвишу тадо-

риқлар келтиради — жосуслар шуларнинг барини аниқлашга муваффақ бўла олганларида ва буларни у билан олганда эди, у эркакларнинг шундай зурёд берадиган хотинлар билан қовушишини тақиқлаб қўйган бўлар эди. Шунда илдиз отиб кетиши мумкин бўлган ёвузликларнинг олди олинган бўлар эди. Агар Миср фиръавни она дарёга ташлаган боланинг ким бўлиб етишишини сеза оладиган яхши жосусни қўйганида эди, дунё пайгамбар Мусони билмаган, фиръавн ва унинг қўшини денгизга ғарқ бўлмаган бўлар эди!

Закария ишонади: унинг жосуслари ал-Муқатта тоғида ўтирганча Шом сараминида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни билла оладиган вақт келади. Агар унинг қидирув усулига назар солинса, у бор-йўғи ўттиз йил олдинги, Айюбийлар давлатида ёки шонли Қайтабой хукмронлиги даврида фойдаланилган усулларга ўхшаб кетмайдими? Дунё ўзгаради, ҳеч нарса бир жойда туриб қолмайди. Шундай вақтлар ҳам бўлган эдики, шубҳали одамни шу жойнинг ўзида ўласи қилиб савалаганлар. Ҳозир бунақаси учрамайди. Қонунни бузганнинг ўлими кимга керак? Одам қатори эс-ҳуши жойида бўлган тирик жон учун унинг ўрнини азоб эгаллайди. Борди-ю, у ҳушидан кетган бўлса, уни ҳушига келишга мажбур қиладиган усуллар бор. Бундай усулларни Аз-Зайний билмайди! Бўлмаса унинг ўтмишоши Али бин Абилжуд қийноқларининг натижаси қани? Бир ой олдин жарчилар у Аз-Зайний ҳоқимиятига ҳавола этилди, деб эълон қилдилар. Бироқ жарчилар айбдор, ҳеч бўлмаганда бир дирҳамни қайтарди ёки ўз жиноятига иқроор бўлди, деб ҳалигача жар чақирганлари йўқ-ку. Айтишларича, Аз-Зайний маҳбусларни қийнашни билмас эмиш. Айрим амирлар Али бин Абилжуд теварагида юрган миш-мишларнинг ростлигига шубҳа қилишар экан. Амир Элбига ал-Жашинкир шундай деди: “Борди-ю, қора-қуралар ва ғарибу бенаволар давлат тепасидаги энг асосий одамни ҳақорат қилган бўлса, айтилаётган гапларга қандай ишониш мумкин? Булар ҳаммаси ёлгон”.

Аз-Зайний уни, Закарияни менсимади! Унинг хатига жавоб бермади. Майли, бу қайсарлиги мевасини бир тотиб кўрсин! У минглаб жосусларни менсимади, улар эса унинг бадани аъзолари, сезги аъзолари-ку: улар билан кўради ва эшитади. Хаёл Закарияни яна олға судраб кетади. Ахир ҳар бир одамнинг елкасида иккита фаришта ўлтиради дейишади: савоб ишларни ёзиб борадиган бири ўнг елкада, гуноҳ ишларни ёзиб борадигани эса чап елкада ўлтираркан. Бироқ бу ҳали оз: Мункар ва Накир марҳумни қабрда тутиб ўтирадилар, марҳумни ўзларининг фариштача сўйиллари билан дўппослаб, сўроқ қиладилар, аниқлайдилар, ҳақиқатни билиб оладилар. Мункар ва Накирнинг ёрдамчилари бормикин? Борди-ю, бир вақтнинг ўзида икки одамни баравар дафн қилишса, уларни қандай сўроқ қилишаркин? Бу иккаласига бирданига қандай қилиб савол беришаркин? Ахир, иккаласи бир вақтда икки қабрга кира олмайди-ку?

Закария ўй суришда давом этади: “Улуғ тартиб — бу бутун дунёни қўлингда тутиб туриш ва ёмон ҳам, яхши ҳам сендан қочиб кетолмаслигида, вассалом”.

Унинг фаҳмлашича, жосуслар учун нима зарурлигини у бир амаллаб батафсил баён қилиб беради. Инсон нимани ўйлаётганини билишга сеҳр ёрдам беради. Вақтни тескари томонга буриб юбориш ва ўз айбидан тоҷаётган одамнинг ақлини киргазиб қўйишнинг бошқача усуллари ҳам бор.

Закария ўрнидан туради ва кўзларини ерга қадаганча хонада у ёқдан-бу ёққа бир маромда бориб кела бошлайди: ўн тўрт қадам у ёққа ва шунча қадам ортга. У оғир фикрларга берилади. Бир қўл юрагини аёвсиз гижимлайди. Аз-Зайний адоватни бошлаб берди. Шу дамгача Закария Аз-Зайнийни табоҳ қилиш учун бир қадам ҳам қўймаган эди. Закария таслим бўлди деб ўйлаганлар чучварани хом санабди. Энди ҳаракат қилиш вақти етди. Борди-ю, султон Аз-Зайнийни кўллаб чиқса-чи? Закария қошини чимиради, одамларига зўр беради, хонани ўн одимча кесиб ўтади. Шайх ал-Ҳамавий тахтга минганида унинг тарафкашига ким ёрдам берганиди? Ким? Шомойил зиндонда узоқ муддат ётиб чиққандан кейин салтанат тахтига уни ким ўтказганини Аз-Зайний билмайди ва султон бундан беҳабар. Зиндонда ётганида у, агар у ердан омон чиқсам, бу мудҳиш зиндонни йўқ қиламан ва ўрнида

келажак авлодлар таърифлу тавсифлар қиладиган масжид барпо этаман, деб қасам ичган эди. Дарҳақиқат, у чиқди, Шомойил зиндонини буздирди, эндиликда бутун Қоҳира гурурланадиган масжид қурдирди! Бироқ намоз ўқийдиганлар ва художўйлар ҳукмдорга ким ёрдам берганидан хабардормикан? Кимнинг шарофати билан тикланди масжид? Тарихий солномаларда бу ҳақда эслатилмайди. Иш қидирув девонхонасида сақланади. Бош жосус — мана, бу савобли ишларнинг барчасига сабабчи ким бўлган!

Закария султон тахтидан сал берида тик турибди. Унинг йўлига гов солишга кимнинг ҳадди сиғади? Шаббоннинг умри узун бўлганида Закария йигитча билан Ал-Ҳурий ўртасида нима бўлганини аниқлаган бўларди. Бироқ Закария уни ўлдиришга мажбур бўлганди. Шаббон ой каби гўзал эди, бироқ ой ўз вақтида ботмоғи лозим эди.

Бугун Закария хатэлтар кабутарлар амирига одам юборади. Бошқа давлатларнинг жосуслари олдида мақтанишга арзигулик гаройиб қондани у ҳаётга татбиқ этди. Ҳар бир кабутар қаёққа қараб учинини яхши билади. У одам барча турар-жойлар устидан, саҳродаги карвонлар тепасидан учиб ўтади, гарчи йўли узайиб кетадиган бўлса ҳам у кимсасиз жойлардан ўз мақсади сари интилиб бораверади. Мулкларнинг мутасаддилари ва хўжайинлари, Аз-Зайнийга ишонган мамлакат шайхлари ва авомуннос Миср диндорлари устига наслу насабсиз, жумъа намозини жамоа билан ўқиганини ҳеч ким кўрмаган, ўзини ҳақпарвар деб кўрсатадилар, аммо миясида не гаплар борлигини ҳеч ким билмайдиган одамни қўйиб, султон хато қилганини билишлари учун бугун кабутарлар галаси йўлга тушади. Зеро гап Али бин Абилжуднинг хуфий хазиначаридан пулларни ундириб олиш устида кетмоқда. Ким билсин, балки Аз-Зайний одамларни қийнашда унга орқаваротдан ҳамкорлик қилгандир?

Кабутарлар салтанат қурилишлар бошлиғи амир Туғлақ ва Туллак Дарвоза лақабли Баштак уйи томон учиб кетадилар. Тоштемир ва Хайрбек ўртасидаги битта можаро камлик қилади. Султон аш-Шарабшин бозорида қурдирган янги масжид ҳақида Баштак ёмон гапирганини Туғлақ яхши билади. Шу билан бирга Туғлақ уларни масҳара қилгани, амирлар ва султоннинг ақорибларига тақлид қилгани, ўзининг “лойдан чиқиб бой бўлгани” тўғрисида лофлар органидан хабар топди.

Закария жилмайиб қўйди-да, қадамларини жадаллатди. Туғлақнинг қони қайнайди, униси ҳам, буниси ҳам ўз мамлукларини бир-бирига қарши гиж-гижлай, қайрай бошлайди.

Осойишталикка путур етади. Бозордан моллар гойиб бўлади. Босқин ва талон-торож авж олади. Энг қаттиққўл айғоқчилар ҳам бокира қиз ва ўғил болаларни ўғирлашга тушадилар.

Закария у ёқдан-бу ёққа одимлашдан тўхтайти... Кун охирлаб борарди. Куннинг қандай ўтганини ҳам пайқаш қийин. Закария қишни жонидан яхши кўради! У чарм болғачани қўлига олади ва мис филдиракка уради. Бонг овози янграйди.

СЕШАНБА. ЗУЛҚАЪДА ОЙИНИНГ ЕТТИНЧИ КУНИ ОҚШОМИ

Жарчи жар солади

Аҳли Миср!

Аблаҳни тўхтатиб қоладиган номига дуо қилинг ва таъзим бажо айланг!

Аҳли Миср!

Хушхабар!

Ҳақиқий аҳвол тўғрисида жаноби султонимиз унга хазиначон Аз-Зайний Баракот ҳавола этган ишончли ахборотдан хабар топдилар. Шу боис ҳукмдоримиз амр этмишлар: туз солиғи бекор қилинсин,

тузга эркин савдо таъсис этилсин,
ва унга оз сонли одамлар ҳукмронлиги тақиқлансин.
Аҳли Миср!

Аз-Зайний Баракот ишларнинг асли қандайлигидан хабардор этган жаноби султонимиз фармони билан шанбар навли бодрингни ҳамда бошқа сабзавоту кўкатларни бир киши сотиши борасидаги ҳуқуқ амир Туғлақдан соқит қилинади, зероки фаллоҳлар¹ зарарни кўтаролмадилар ва мол нарҳини пасайтириш учун уларни бозорда ўзлари сотадилар. Ҳамонки сабзавот ва бодринглар элтиш учун ўлпон олинар экан, айбдор мамлук ёхуд посбон бўлган тақдирда ҳам Қоҳиранинг қайси дарвозасида қўлга тушмасинлар, муқаррар сувратда дорга тортилгайлар.

Зулқаъда ойининг ўша еттинчи
куни сешанба оқшомида
машғалдорлар ўқиган мурожаатдан

Қоҳира ва Юқори Миср хазинабони
Аз-Зайний Баракот сўзларидан
ишларининг ҳолати хусусида воқиф бўлган
жаноби султонимиз фармонлари ила мамлукларга
кун ботгандан кейин ёпиқ юз билан кўчага чиқиш
ва кечки овқатдан кейин маҳаллаларга қурол билан
кириш ман этилади.

Зулқаъда ойининг еттинчи сешанба оқшомида
Аз-Зайний одамлари кўчаларда тўпланган ва нима хабар
қилаётгани ва нималарни гапираётганларини хушҳол
тинглаган кишилар орасида тарқатилган ғайриоддий
мурожаатдан

Қоҳира ва Қуйи Мисрнинг тошу тарозилар амири Аз-Зайний Баракот бин Мусо одамлар шикоятини қабул қилиш учун ўз эшикларидан бирини очиб қўйди. Даромади қандай бўлишидан қатъи назар зўравонлик қурбони бўлган ҳар бир одам Баракот бин Мусо ҳузурига келсин — ўша ерда адолат ва ҳақ қарор топгай.

Аз-Зайний номаси Закарияга етган соатда, чоршанбага
ўтар кечаси эълон қилинган мурожаат

Айни пайтда ва бундан кейин...

ҳар бир маҳалла дарвозаси узра катта
фонуслар осиб қўйилади, ҳар қандай уй эшиги ва сарой
пештоқида, ҳар бир қарвонсарой эшигида ҳам.
Ушбу мой фонуслар хазинабон Баракот билан фикр
алмашиб олишгандан кейин қурувчи амир Туғлақ томонидан
ихтиро этилди.

Қоҳира аҳли тинч ухлаши учун ҳар кун оқшом, кун
ботгандан кейин ўз ихтиёрига кўра уларни Баракотнинг
одамлари ёқиб чиқадилар. Кимки фонусни жойидан олиб
қўйса, жарима ва жазога мустаҳиқ бўлгай.

Аҳли Миср!

Бундай номаъқул иш сизга бир дирҳамга ҳам арзимади. Хазина-
бон ишларига эш бўлинг!

Аҳли Миср!

Аҳли Миср!

¹ Деҳқонлар.

Жаноби султонимиз фармонлари ила Закария
бин Рази илгаригидек хазинабон муовини бўлиб
қолаверади, у ўзининг барча лавозимларини бажарган ҳолда
“шиҳоб” унвонини ҳам ўзида сақлаб қолади.
Аҳли Миср!
Аҳли Миср!
Янги фонусларга эҳтиёт бўлинг!
Кимки хазинабон фармонини бузгудек бўлса,
бўйнига сиртмоқ тушгусидир.

Ўмру бин Ўдвийдан Қоҳира жосуслар
бошлиғига

Маълумот

Зулқаъда ойининг еттинчи куни сешанба оқшомида оддий
халқ ва Қоҳиранинг бошқа аҳолиси орасида
содир бўлган воқеалар хусусида.

Кексалар, девон муншийлари, қозилар, ўтмишнинг билимдонлари бир овоздан тасдиқлайдиларки, зулқаъда ойининг еттинчи куни сешанба оқшомида содир бўлган бундай воқеани Қоҳира шу пайтгача кўрмаган. Бошқа бирон мамлакатда ҳам бунақаси ҳеч қачон бўлган эмас. Мен булар барчасини Ал-Азҳар толиби илмлари, ал-Халлужий намозгоҳи кексалари, ал-Ҳурия ва ал-Ботиния маҳаллаларининг сотувчилари, ал-Музайнин дарвозаси олдида ўлтирган сартарошлардан, Кўрлар намозгоҳида Ал-Азҳар масжидида ўз қулогим билан эшитдим. Зеро шу пайтгача жарчилар ҳар ярим соатда чиқиб жар солган ҳол учрагани йўқ. Улар пайдо бўлишидан олдин ноғора гумбури эшитилади. Ҳар гал улар янги иш ҳақида хабар берар ёки янги мужда олиб келар эдилар. Хабар ва мурожаатларнинг кўплигидан улардан ҳеч бири икки бор такрорланмас эди, ҳолбуки одатга кўра султон фармони бутун ҳафта давомида кунда беш қарра такрорланиб турар эди.

Халойиқ ҳаддан ташқари кўп тўпланган эди. Бутун ал-Ботиния маҳалласи, унинг барча аҳолиси — эркагу аёллар кўчага чиққан. Улар шодон қичқиришар, қўлларини силкитишар, овозлари борича қийқиришар эди. Ҳар хил мавзуда гаплашишарди. Гапни чўзиб ўтирмай-да, эшитганларимдан энг қизиқарлиларини ҳикоя қилиб берай.

Биринчи. Биринчи ва тўртинчи мурожаатдан кейин кўплар баланд овозда Аз-Зайнийни дуо қилдилар. Ҳамманинг, айниқса, аёлларнинг оғзидан олқиш сўзлари тушмайди. Улар бор овозда қичқириб: “Аллоҳ Аз-Зайнийнинг умрини узун қилсин!” дер эди. Ҳамма, Аз-Зайний инсон жисму жони азоблар манбаи эканлигини билади, зеро унга такаббурлик ва ажнабий тартибқоидаларга тақлид қилиш ётдир, деб ҳисобларди. Ноҳақлик ҳақидаги биргина сўздан у титраб кетади. Одамларнинг жабр тортишига унинг тоб-тоқати йўқ. У беш вақт намозни қанда қилмай, керакли вақтда саждадан бош кўтармайди. Шалес ар-Рамазоний деган бир ҳарисфуруш¹ (ар-Рум ал-Жавония маҳалласидаги биринчи уйда туради, ёши қирқдан сал ошган, мошгуруч соқолли одам)нинг айтишича, халқ қандай яшаётганини, нимадан азоб чекиб, қийналаётганини билиш учун ҳеч кимга билдирмай гоҳ кундузи, гоҳ тунда Аз-Зайний хуфёна кўчага чиқиб кетади. Сотувчининг айтишича, шундай замонларда ғарибларни ҳимоя қилиш учун Аллоҳ Аз-Зайнийни юборган. У, Аз-Зайний Баракот уйидаги бир хизматкорни билишини, хўжайини ухлагани ётишдан олдин зулм ва тазйиқлардан азоб чекаётган бегуноҳ одамлар узра тун ўзининг қора чодрасини ёйганидан қайноқ кўзёшлари тўкишини айтганини ҳам кўшиб кўйди. Шу боисдан ҳам Аз-Зайний даҳшатли руҳий азобларни бошидан кечиради ва зулмга барҳам беролмагани учун Аллоҳдан кечирим сўраб, илтижолар қилади.

¹ Ҳ а р и с — ун, шакар ва ёғдан қилинган ширин таом.

Тўртинчи мурожаат эълон қилингандан кейин шундай овозалар ёйилдики, гўё Аз-Зайний султон ҳузурига борган ва у билан хилватда узоқ суҳбат қурган. Аз-Зайний гўё султонга шундай деган: “Охират кунда фуқароларинг қилган зулмларинг учун Аллоҳга жавоб берасан. Билиб-билмай қилган жиноятларимиз учун сен ҳам, мен ҳам ажру мукофотларимизни олғаймиз. Ўша куни бизлар унинг даҳшатли гурзиси зарбидан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмаймиз!”

Султон унинг гапларига узоқ қулоқ солиб ўтирган Аз-Зайний ўз сўзлари орасига Қуръон сураларидан, пайғамбар ҳадисларидан, фақат билимдон уламоларгина биладиган шариат қонунлари матнларидан қистирмалар қилган. (Савдогарларнинг айтишича, Аз-Зайний бутун Қуръонни ёддан билган ва унда ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган қўлёзма шаклдаги Қуръон шарҳлари мавжуд.) Аз-Зайний султонга бутун Миср ҳудудида туз савдосини қўлга олиб олган амир Шаррбек ҳақида сўзлаб берган. Агар амир тузни ярим дирҳамга сотган биронта шўринг қурғурни тутиб олгудек бўлса, унинг ўнг қўлини чопиб ташларкан, чунки унинг чап қўли олдин чопиб ташланган; агар иккала қўли чопиб ташланган бўлса, ўнг оёғини чопаркан, агар иккала қўли ва ўнг оёғи чопиб ташланган бўлса, чап оёғини чопаркан. Борди-ю, қонунбузар барча қўл ва оёқларидан ажраган бўлса, унинг ўрнига жазони унинг укаси, онаси ёки ўғли ўтаркан. Шаррбек туз билан савдо қилувчи яккаю ягона одам бўлгани туфайлидан у нархини кўнгли қанча хоҳласа шунча кўтараверган.

Агар амирнинг кайфияти яхши бўлса, у туз нархини энг қуйи даражагача туширган. Ҳазабланган пайтларда эса нархнинг ошиши ҳақида эълон қилган. Бу султон манфаатига зиён келтиради, албатта. Ўшанда одамлар, Аз-Зайнийнинг айтишича, ўз норозиликлари ва ғазабларини яширмай, султоннинг ўзини ошқора лаънатлайдилар.

Бодринг савдосидаги аҳвол бундан ҳам ёмон, чунки амир Туғлақ ўз гушталаридан бошқа бирон-бир савдогарнинг деҳқонлардан бодринг сотиб олишини тақиқлаб қўйган. Сотувчиларнинг таъкидлашича, Аз-Зайний ўз сўзлари билан султонни кўзеши тўкишга мажбур қилган ва султон унга мамлакат хазинаси бир дирҳам ҳам зиён кўрмаслиги шарти билан тўлиқ харажат қилиш ҳуқуқини берган. Салтанат шу кунларда маблаққа жуда-жуда эҳтиёж сезмоқда, чунки даромадларнинг кўплаб манбалари аллақачон барҳам топиб бўлган.

Аз-Зайний бу ишни уддалайман, деди. У мурожаатларни эълон қилгандан кейин ҳамма амир Туғлақни лаънатлаб, дод-фарёд сола бошлади ва қўлимизга тушгудек бўлса, уни парча-буриш қилиб ташлаймиз деб ошқора хитоб қилдилар. Авоमुнос амир Шаррбекнинг отаси, бобоси ва барча аждодларини лаънатлаб, ўзини энг ифлос сўзлар билан ҳақорат қилди.

Иккинчи. “Ланадий” қаҳвахонасида уч эркакнинг суҳбатини ўз қулоқларим билан эшитдим. Улардан бирини мен биламан. Унинг исми Фаттуҳ ал-Искандаронийдир. У аш-Шаория дарвозаси олдида туради ва жувозкашлик қилади. У эллик беш ёшда. Унинг гапларининг маъноси бутунлай бошқача. Фаттуҳ ал-Искандароний Аз-Зайнийнинг мурожаатига нисбатан ўз шубҳаси ва ишончсизлигини баён этди. У деди:

— Бундай давом этиши мумкин эмас. Иш шу тахлитда кетишига султон рухсат бермайди. Агар бу... агар буларнинг барчаси унинг манфаатларига мос келмаса, албатта.

У ҳозир бўлганларни ҳеч қандай жиддий чора кўрилмаслигига ишонтиришга уринади. Мен яна кўпроқ нарсаларни билишга ҳаракат қилдим, бироқ бизнинг бундан кейинги суҳбатимиз ҳеч нарса бермади.

Бошқа бир қаҳвахонада Абу-Ғазал деган исмли бир одам (Баҳҳор ал-Майданинг буёқхонасида ишлайди) қичқириб шундай деди: “Тўғри-да, ҳукмдор адолат тарафида турганини ким кўрган?”

Учинчи. Кўплаб аёллар Шом савдогарлари дўконларига танда қўядиган ат-Тарбия бозори ёнида эркаклар ажабланиб бир-бирларидан аёлларнинг ўлганга аза тутиб чилдирма қоқишлари тақиқлаб қўйилгани ҳақида сўрар эдилар.

Ҳамма бир овоздан, тошу тарозулар амири Аз-Зайнийнинг бу маросимни тақиқлаш ҳуқуқига эга, деган битимга келдилар.

Бироқ бундан ҳам жиддийроқ иш бор. У фонусларга тааллуқли. Қоҳира мешкобчилари шўбасининг бошлиғи Абдулҳамид (у доим ўша савдогарлар олдида ивирсиб юради) шундай деди: “Бу янгилик бизларга ёт. Уни мусулмонлар орасида ёйиш хатодир”. Бир толиби илм эса (унинг исми Жодулла, Юқори Мисрдан, Юқори Миср толиби илмлари ётоқхонасида яшайди) шундай гапларни айтди: “Ном қозониш учун Аз-Зайний янгилик киритмоқчи”. Бошқа бир толиби илм эса: “Ким билсин, балки бу янгилик билан одамлар осмон раҳматидан маҳрум бўлар?” — деди.

Фонус осииш ҳақидаги ҳангомалар жуда кўп.

“Дўкон ва хонадон эгаларининг фонус осииш мажбуриятини зиммага олишларига нима ҳақи бор?” — деб ҳайрон бўлиб сўради баъзилар. Унга жавобан бошқалари дерди: “Балки, бу бизларни тунги қароқчилар галаси ҳужумидан сақлаб қолар?” Баъзилар саволга савол билан жавоб қайтарардилар: “Ҳали бу халқ нурдан чўчидиган бўлиб қолибдими? Агар ўғрилар ё мамлуклар маҳаллалардан бирига ҳужум қилмоқчи бўлса, фонус уларни тўхтатиб қолармиди? Бир уриб чироқни чил-чил қилади-да, нима хоҳласа, шуни қилаверади-да”.

Яҳудийлар, ҳозирча бу бир дирҳамга арзимайдиган иш, хоҳлаганлар ўзига осавермайдими, деб ҳисобларди. Айрим шайхлар шундай дейди: “Шу вақтгача Аз-Зайний фақат савоб иш қилиб келган. Демак, янги иш ҳам фойдали бўлиши керак”.

Жарчилар кўчама-кўча юришларини бас қилгандан кейин Аз-Зайнийнинг одамлари пайдо бўлди. Улар ёғоч нарвонлардан чиқиб, деворларга катта-катта миҳлар қоқиб, уларга фонус илиб чиқа бошладилар. Кейин улар фонусларни ёқиб кўйишди. Ёғду таралганда қувноқ қийқириқлар янгради. Ҳамма: “Яшасин фонуслар!” деб қичқиради эди. Бутун Қоҳира ўша куни тунда ухламади.

Тўртинчи. Тонг чоғи. Ал-Азҳар масжиди эшиги олдида азҳарлик толиби илм Саид ал-Жуҳайнийни (мен уни олдин бир неча бор эслатиб ўтгандим) кўрдим. У бир қанча талабалар билан бирга ўлтирар ва муштумларини ўйнатар эди. Унинг чеҳрасида ғазаб, изтироб ва ошқора нафрат ифодалари зоҳир эди. Ҳамма унинг гапларига диққат билан қулоқ соларди. Мен унинг ҳамма сукут сақлаб жавоб қайтарадиган иш тўғрисида гапираётганидан таажжубга тушдим. Саид ал-Жуҳайний фонус тўғрисидаги Мурожаатда шиҳоб Закария бин Рази бош хазинабон ёрдамчиси этиб тайинлангани ҳақида гапирарди.

Толиби илм гапларининг мазмуни қуйидагича эди:

Шиҳоб ва унинг гумашталари Аз-Зайний Баракот бин Мусодан устун келишди, шу боис Закария бош хазинабон муовини этиб тайинланган. Саид Аз-Зайнийни билади ва у бу қарордан норози эканига амин. Мурожаатларнинг бири кетидан бири эълон қилинишидан мақсад халқ эътиборини энг муҳим нарсадан чалғитишдир, бу эса улўф шиҳобнинг лавозимга қонун асосида тасдиқланишидан иборат.

Саид ўз оғзи билан қуйидагиларни айтди:

“Вазият тобора кескинлашмоқда. Бу яхшилик аломати эмас. Ишқилиб бизларни худонинг ўзи паноҳига олсин!”

Мен бу маълумотни тузгунимча Саид талабаларнинг кўнглига гўлгула солишда давом этди ва шайх Абуссауд ҳузурига бориб, ундан бу ишга ўзи аралашини илтимос қиламан, деди. Буюк шиҳобнинг кимлигини ва қандайлигини унга рўй-рост айтиб солладиган бўлди.

Бешинчи. Масжидда жамоа олдида сўзлар экан, айрим воизлар фонуслар хусусида ёмон фикр билдиришди. Шоирлар қаҳвахоналарда бу янгилик устидан кулдилар ва у ҳақда шеър тўқиб ташладилар, шеърда мана бу сатрлар бор эди:

Ағраймагил, эй шўрлик улус,
Манглайингдан осурлар фонус.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Жарчи жар солади

Жумъа, зулҳижжа ойининг ўнинчи куни

Аҳли Миср!

Яхшилик қилинг ва ёмонликдан қайтинг!

Бугун султон Ҳабашистон негуси¹

ва Венеция дожи² элчиларини

қабул қилди.

Биринчисини ҳам, иккинчисини ҳам ўз роҳибаси

бошидаги қундуз қалпоқ билан сарафроз этди.

Аҳли Миср!

Туллак Дарвоза — амир Баштак ва амир Қурувчи, яъни

Туғлақнинг ўзи ўртасида тўсатдан жанжал чиқди.

Қаттиқ эгилгани учун Султон масжиди минорасини

Баштак аямай сўкди,

Унинг меъмориини ҳам ҳайвондан бадтар деди.

Аҳли Миср!

Ҳар икковидан ҳам огоҳ бўлинг!

Амирлар Хайрбек билан Тоштемирлардан ҳам эҳтиёт бўлинг,

Чунки улар ўртасидаги адоват заррача

сусайгани йўқ.

Аҳли Миср!

Тез орада сиз даҳшатли ишлар,

ҳазиналар, бойликлар ва пуллар ҳақида кўп

нарсалардан воқиф бўласиз,

уларни қонхўр ва қаззоб

Али бин Абилжуд яшириб қўйган экан.

Аҳли Миср!

Салимнинг ҳазинабони Лўза бир сотувчини ушлабди:

у бир ратл³ ва қунафани⁴

Баракот кўрсатганидан ортиққа сотибди,

Ҳазинабон уни жазолади:

унга ўзи ширинлик пиширадиган қизиган товага

ўтиришни ва яланғоч кетини унга қаттиқроқ босишни буюрди!

Эй Аҳли Миср! Аҳли Миср!

Зулмни кўриб туриб,

Ўзини кўрмасликка солиш

мусулмонга ярашмаган иш,

Зеро у дўст эмас,

ҳам муртад, ҳам ўғри, ҳам душмандир, бас.

САИД АЛ-ЖУҲАЙНИЙ

Мана у, ғалаёнлар, шубҳалар, ҳақиқатга бўлган ишончнинг емирилиши, равшанликнинг барҳам топиши: инжиқликлар тантанаси замони! Эҳ, қани энди чексиз ва поёнсиз, унинг муҳаббати ғойиб бўладиган, унинг жисми сингиб йўқ бўлиб кетадиган саҳрога бош олиб кетишнинг иложи бўлса, балки у ўшанда нимадан маҳрум бўлгани ва нимани тарк этгани, булут ва туманлар нимани беркитгани, унинг ҳаёти қандай барбод бўлаётгани, борлиги умидсиз муҳаббат қаърида эриб кетаётганини англаб етармиди. Гарчи уни бир бора кўришни хоҳласа-да, у ҳафтада икки мартагина тақиллатадиган хонадонда унинг мавжудлигини ҳис этиш учун яшяпти, холос. Қуёш Шарқдан бош кўтаради ва Ғарбда уфқ ортига чўқади. На фақат еттинчи осмон, балки биринчиси ҳам биздан нақадар узоқда! Масофани қандай ўлчаш керак — узун-

^{1,2} Давлат бошлиқларининг унвонлари

³ 450 гр га тенг оғирлик ўлчови.

⁴ Бир хил ширинлик.

лик биланми ё вақт биланми? Юлдузлар ердан бунчалар олис бўлмаса! Уларни юксакликда тутиб, қулаб тушишга йўл қўймайдиган қанақа мустаҳкам занжирлар экан? Қулаб тушган юлдузлар-чи? Булар жаннатдан қувилган ёвуз юлдузларми? Ерга ҳам етмай ва фалакда ҳам қарор топмай, ғойиб бўлиш учун улар бир лаҳзагина зулматда намоён бўладилар. Ҳатто уларнинг ялтираган излари ҳам абадий кўздан йўқолади. Нима учун денгиз қуруқликни босиб кетмайди? Нил дарёси сувга қандай тўладию қирғоқлардан тошиб, яна қандай саёзлашади? Аз-Зайний Баракот дунёга келганида манглайига бир кун келиб у хазинабон бўлади, тақдир уни Закария исмли одам билан рўбарў қилади, деб ёзиб қўйилган эдими? Закария бин Рази унинг муовини бўлишига у қандай рози бўлиши мумкин? Закария хазинани энг пих ёрган жосуслари билан қуршаб олади, энг моҳир усталари билан хонадонларда, кўчаларда ва намозгоҳларда, ухлаётганларнинг ёстиқлари устида, масжидларнинг мезаналарида, худога илтижо қилинадиган меҳробларда даҳшат уйғотади. Аз-Зайнийни Кум-ал-Жарихга қузатиб қўйиш учун унинг уйига бориб, наҳотки, Саид хато қилган бўлса? Ахир Аз-Зайний қачон қарамасин, нуқул: зулм кўрган ҳар бир одам менга мурожаат қилсин, деб такрорлагани-такрорлаган эди-ку. Амирлар ва қозиларни четлаб ўтиб, фақат унинг ҳузурига келадиган муддатлар ҳар куни унинг эшиги олдида саф тортадилар. Аз-Зайний хазина ва қозикалонлик лавозимларини эгалламоқчи бўлиб юрибди, деган миш-мишлар ёйилган. Ушанда Аз-Зайний кўтасига минади-да, намоз ўқигани Ал-Аз-ҳар масжидига йўл олди. У ерда халқ олдида нутқ ирод қила туриб, барча миш-мишларни рад этди. У, тошу тарозилар амирлиги мижжа қоқмасликни ва ўта зийракликни талаб этади, деди. Ахир у шундай оғир юкни кўтара олармиди ва бир вақтнинг ўзида бошқа ташвишларни бир ёқлик қилишга улгурармиди? Халқ уни олқишлар билан қарши олди. Одамларнинг унинг ишларига Аллоҳдан баракотлар тиладилар ва абосининг этагини ўпдилар. Аммо Аз-Зайний жаҳл билан уларни силтаб ташлади. Шу лаҳзада Саиднинг кўксини бир ташвиш қамради: унинг кўзи Аз-Зайнийнинг биринчи ўринбосари, буюк шиҳоб Закария бин Разига тушди. У сариқ ҳошияли абада Аз-Зайнийнинг ортидан эргашиб келарди. Унинг одатдаги салласини қизил ёқут суруп тасма безатиб турарди.

Саид ташвишларини ўртоғи ва ҳамтовоғи Мансурга айтди. Мансур ҳаяжонланиб кетди: мадрасани яна Закариянинг одамлари, унинг қулоқлари ва хабарчилари тутиб кетган. Ҳар гапда эҳтиёткорлик керак. Саид уларни билади, юртдан уларнинг товушсиз одимларини эшитади, осмондан тушганда бирдан пайдо бўлишларини сезади. Ўмру бин ал-Удвийнинг ниғоҳи баданини тешиб ўтгудек бўлади.

Ўмру янги аҳо сотиб олди ва уни кийиб, худди лиммо-лим тўлдирилган идишдек эҳтиётлик билан юради. Миш-мишларга қараганда, у “байтулфараҳ”-даги аёллардан бири олдига келиб туради, унга деб гўшт, сабзавот ва бўғирсоқлар харид қилади.

Саид Ўмру билан дилдан гаплашишни, ундан ҳар бир шивир ва нафас ҳақида Закарияга хабар беришга уни нима мажбур қилишини сўрашни кўнглига туғиб қўйган. Бироқ не сабабдан у бундай хаёлга борди? Шериги Мансур, афтидан, Закариянинг ташрифидан изтироб чекмайди. Манзуранинг айтишича, Аз-Зайний ҳам ҳукмини ўтказолганича йўқ. У эндигина лавозимга ўлтирди ва у Закариядек одамни менсимаслиги, уни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Тагин ким билсин, балки бу ҳам Аз-Зайнийнинг билиб туриб қармоқ ташлашимикан? Закария йўлдаги сув остида яширинган чуқурликдек хатарли. Қўлида салтанат ва амирларнинг сирлари тизгини бўлгач, уни қандай барта-раф этиб бўларди? Аз-Зайний Закария билан адоватга борармикан ё уни ўзига яқинлаштириб, илтиб олармикан?

Саид чурқ этмади. Қайси йўл тўғрироқ? Саид бу дунёдаги ҳамма ишлар олдиндан белгилаб қўйилган илонизи йўлдан, қалин туман ва тутунлар орасидан бораётганини кўриб турибди. Мансур “Ланадий” қаҳвахонасидаги ўз жойига қараб йўл олади, қўлини узатади, чилим тутади ва барча гаплардан фориг бўлиш учун тутунга кўмилади. Унинг олислардаги машуқаси унга томон яқинлашиб кела бошлайди. У қизга қучоғини очади, уни бағрига босади.

Қиз унинг оёқлари остига йиқилади. Саид хаёлан Вақ-Вақлар ерига бориб қолади, ёввойи малаклар жазирасини забт этади, Аз-Зайнийни фалак элчиси, Закарияни эса унинг содиқ маслакдоши, осойишталик посбони, мусибатлар кушандаси, талотўплардан ҳимоя қилувчи балоғардон қиёфасида кўради. Хаёллар оламига чекинишдан олдин Мансур шундай дейди: “Менинг улар билан нима ишим бор асти? Шундоқ экан, ўзимни бекорга қийнаш менга зарур келибдими? Бу дунёи фонийда тақдиримга ёзилганча яшайман. Лаззат чашмасидан мириқиб симираман-да, ақл амрига қараб иш тутаман. Мен қаттиқ турмайман: гоҳ қисиламан, гоҳ чўзиламан, гоҳ яна бир сиқим бўламан”.

Мансур Саидни ёнига чорлайди: устида ҳурлар ўлтирган мовий булутлар оламида бўлганида у ўзини дилгир ҳис этади. Саидга ноқулай. У фонуслар ёритиб турган “Ланадий” қаҳвахонаси кўчаларидан ўтиб боради. Ҳалигача фонус иши бир ёқлик бўлгани йўқ. Қачон қарамасин, фонуслар дастидан бир ғалва чиқиб турибди. Дарвоқе, у фонус тарафдорими ё унга қаршими? Буни унинг ўзи ҳам билмайди. Роса тўрт кундан бери Саид устози ҳузурига боргани йўқ. Эҳ, шартга жанубга кетиворсами! У Ал-Азҳарга келганидан буён елкасидан босиб тушган тоғдек юкларни улоқтириб ташлагандами! Ҳусайннинг масжидига борса, маъшуқаси ундан айрилмаслиги учун Яшил дарвозага қийиқча боғлаб қўйса ва илтижо қилиб авлиё ҳаққига дуолар ўқиса. Тўғри Самаҳнинг олдига борса, паранжисини олиб ташласа ва уни қимматбаҳо инъомдек, тумордек, йўқотиб қўйган жаннатидек, бундайини ҳали ҳеч ким ўқимаган бир дostonдек қабул қилса. Бироқ Самаҳ — унинг муҳаббатга ташна қалби учун сароб. Самаҳнинг ёнида бошқа аёл зоти бўлмайди. Усиз ер юзи — Саҳройи Кабир. Ҳатто ундан сал узоқлашди дегунча тинчи бузилади. Тунлари оловда жизгинак бўлиб қовурилади. Саид “байтулфарах”да нималар бўлаётганини билишга ҳаракат қилди: эркаклар у ерга қандай киришаркин, ўзларига ёққан аёлни қандай танлашаркин. Эркак у билан тўшакда ётадиган аёлнинг исмини билмайди. Мансур дейди: “Биринчи марта борганимда мен қиздан унинг исмини сўрадим. У кулиб юборди-да: “Ровия”, деди. Кейин билсам, унинг оти бошқача экан”.

“Байтулфарах”га бир кириб чиқсамикан? Нима қилибди? Унинг кўлидан келмайдими? Унинг тасаввурида кийимлар Самаҳнинг эгидан ҳеч қачон тушмайди. Уни шаҳват қўзгатувчи қиёфада ётганини у тасаввур ҳам қилолмайди. Балки, Самаҳ туш, рўёдир?

Бир неча йил аввал Саид ҳали қалам учи тегмаган оппоқ саҳифадек эди. Энди ҳаёт унга ҳарфларни чизиб-чизиб, сўроқ ва ундов белгиларини, минглаб саволларни қўйиб ташлаган, саволлар эса уни боши берк кўчага олиб кириб, ҳақиқат йўли қайси эканлигини айтишдан бош тортган! Ҳаёт — битмас-туганмас савол, у саҳифалари титилиб кетган, четлари юлинган, ҳарфлари эса унниқиб кетган қадимги кўлёмза.

ФОНУСЛАР ҲАНГОМАСИ ХУСУСИДА АЙТИЛГАН ҒАПЛАРДАН ИБОРАТ ҚИСМ

Ҳижрий 913 йил зулқайда ойнинг охириги кунда масжидларнинг минбарларидан янграган жумъа ваъзларининг бир қисми. Воизларнинг барча тоифалари шундай деган эди:

“Аҳли Миср!

Пайғамбар с.а.в. дедилар: агар олимдан сиз билмайдиган нарса борми, деб сўрашганда, агар у: “мен ҳеч нарсани билмайман” деб жавоб қайтарса, бунинг ҳеч қандай уятлик жойи йўқдир. Биз бу гапларни хонадонлар ва дўконлар олдида фонус осииш ишқибозларига ўзларини бўлиб ўтган ва бўлаётган нарсаларни биладигандай қилиб кўрсатмоқчи бўлганларга ва энди бўладиган нарсаларни гапириб беришга оғиз жуфтлаганларга айтмоқдамиз. Биз бундайларни динсизлар қаторига қўямиз. Уларнинг айтишича, кўплаб халқларнинг ҳукмдорлари фонусларни ўз кўчаларига осиишган. Лекин нима учун улардан

ҳеч бири биронга мисол келтирмади? Ёки пайғамбаримиз фонус ёритган йўлдан юрганмидилар? Ёки ёзда ва қишда Шом ва Яманга ҳижрат қилган чоқларида унинг йўли қўлбола фонус билан ёритиб турилганмиди? Биз овозимизни баралла қўйиб гапирамиз, биз дангал гапирамиз, биз ақлу ҳушимизни жойига қўйиб гапирамиз, биз ҳикматларни, пайғамбар ҳадисларини, пинҳоний қонунлару қабул қилинган тузукларни биламан деб даъво қилувчи, аслида эса ўзларининг ҳеч нарса билмасликларини яширувчи жоҳилларга қарата ҳеч бир ҳадиксиз, қўркувсиз ва хавотирсиз шундай деймиз: Аҳли Миср! Илгари ҳеч қачон фонус илми деган гап бўлмаган эди! Муҳтарам пайғамбаримиз нигоҳимизни одамдаги уят жойдан олиб қочишни буюрганлар, фонуслар эса бизнинг уят жойларимизни намоён қилиб туради. Аллоҳ кун билан тунни яратди — кунни ёруғ, тунни эса қоронғи қилди. У тунни яланг баданимизни яшириб турувчи пана, чодра қилди. Шундоқ экан, нега энди бу чодрани олиб ташлашимиз керак? Аллоҳ оврамизни беркитган чодрани итқитишимиз яхшими? Шаҳардаги ҳар бир қарич ердан тун қоронғилигини қувиб юбориш даражасигача бориб етамизми ҳали? Бу даҳрийлик, биз бунга ўлсак ҳам рози бўлмаймиз. Бу ҳар қандай чегарадан чиқиб кетиш бўлади ва биз буни хоҳламаймиз. Агарда, ҳар биримиз Аз-Зайний Баракот ниятларининг поклигига ишонмаганимизда эди, биз уни ғаламислик қиляпти деб ўйлаган бўлар эдик. Лекин хазиначилик мансабини қабул қилганидан бери биз унинг фақат савоб ишлар қилганини кўрдик. Фонуслар бизнинг унга бўлган ишончимизни йўқотолмайди ва унга нисбатан шубҳа уйғотолмайди. Аҳли Миср! Гуруҳ-гуруҳ бўлиб, битта-битта бўлиб, оломон бўлиб, якка ўзингиз бўлиб, Аз-Зайний Баракот бин Мусо уйига боринг, сирларни фош этувчи, шомдан кейин аёлларни кўчага чиқишга ундовчи фонусларни тақиқлашни талаб этинг. Вазминлик билан ва зўр бериб, илтимос қилиб ва тушунтириб талаб этинг. То ниятингизга етиб, талабингиз қондирилмагунча қайтманг! Фонуслар — бу охирзамон белгиси. Султондан илтимос қилинг, у Аз-Зайний миясига шу фикрни қуйган одамни тошбўрон қилишга рухсат берсин. Тагин бу жоҳиллар ўзларини билимдон санайдилар! Кўчаларимизда фонуслар милтираган кундан бошлаб Аллоҳ бизни ёмонликлардан ҳимоя қилмай қўйди, бизни ўзимиздан жудо қилди, ўзимизнинг кимлигимизни кўриш учун кунларимизни узайтирмай қўйди”.

(Шунда масжидга йиғилганлар йиғлаб юбордилар, айримлари эса: “Худо фонусларни битта қўймай чил-чил қилсин! Фонуслар худонинг балосига учрасин!” деб қичқира бошлади.)

* * *

Қоҳира олий қозисининг қарори:
“Фонус осилгандан буён одамлардан тақвою тоат кета бошлади”.

* * *

913 ҳижрий муҳаррам ойининг¹ биринчи куни.
Ҳанафийлар² қозисининг бу борадаги фикри бўлакча:
“Фонуслар жинларни ҳайдайди, мусофирларга тунда йўлни ёритиб беради, мамлуклар ва ўғриларнинг бегуноҳ одамлар устига қиладиган тунги ҳужумларидан сақлайди”.

Миср қозикалони:

“Фонус тарафдорлари сафига қўшилиб, уламолардан бири диннинг барча қонун ва қоидаларини поймол қилди”.

¹ Камарий тақвимнинг биринчи ойи.

² Имом Абу Ҳанафий мазҳабининг издошлари.

Буюк амирлар Қалъага мурожаат қиладилар:

“Жаноби султонимиз, барча маҳаллаларда фонусларнинг пайдо бўлиши авомуннос хотинларининг шомдан кейин кўчага чиқиб кетишлари ва шаҳар бўйлаб сайр қилишларига, ҳар қандай андиша-пандишани йиғиштириб қўйиб, кечкурунлари уйларнинг олдиларида ва бозорларда тўп-тўп бўлиб йиғилишларига сабаб бўлмоқда”.

Хайрбек:

“Ёш болалар энди алламаҳалгача уйларига тарқалмайдилар, балки кўчада соатлаб сандироклайдилар, қўшиқ ва яллалар айтишади, бизларни қийнайдилар ва мамлукларимизга тош отиб хужум қиладилар. Оғизларидан турлитуман ифлос сўзлар чиқади”.

Қавсун:

“Кўнглида исён ва ифтиро бўлган одамгина бундай номаъқулчиликни ўйлаб топади”.

Туғлақ:

“Шаҳарга чикроқ ёқилиши ва фонус ёғдусида аҳолининг оқшомги гурунглари мусулмонлар қадрини ерга уради ва салтанат учун ҳақоратдир”.

Конбек:

“Кечкурунлари Аз-Зайний одамларини фонусларни тозалашга юборади, бунинг учун улар ёғоч нарвонларга тирмашиб чиқадиладар. Бу унинг айтгани. Ҳақиқатда эса улар, эҳ жанобимиз ва амирларимиз, бизлар ва авомуннос нима билан машғулгизимизни билмоқ бўладилар, одамларнинг уйларида нима билан бўлаётганини зимдан кузатадилар”.

Тоштемир:

“Ҳа, худди шундай!”

Қозикалон Абдул Барр:

“Ҳанафийлар қозиси шу пайтгача мисли кўрилмаган хатарли намуна кўрсатди. У бизларнинг юзимизга оёқ тираб, шартта “йўқ” деди. Бу ғоят хатарли жавоб эди”.

ЮҚОРИ МИСР ТОЛИБИ ИЛМЛАРИНИНГ ЁТОҚХОНАСИДА

Айрим толиби илмлар қозикалон Абдул Барр бин аш-Шаҳна гапларини маъқул деб топдилар. “Унга ўхшаган одам, — дейишди улар, — агар иш кимгадир муҳим бўлиб кўринганидан ҳам муҳимроқ бўлмаганида, фонуслар билан шуғулланмаган бўларди”.

— Сизларга ҳаммаси галати бўлиб кўринаверар экан-да, — деди Саид ва Қоҳиранинг дўконлари олдида тун бўйи фонуслар порлаб турадиган бош кўчаларини мисол қилиб келтирди.

Толиби илмлардан бири унга эътироз билдирди:

— Бу тўғри эмас. Дўконлар кечки овқатдан кейин ёйиб қўйилаяпти, ярим тунгача эса ҳамма тўшагида хуррак отаётган бўлади.

— Наҳотки сизлардан биронтангизга маҳалла ва уйларнинг ёритилиши ва одамлар ўзини бежавотир ҳис қилиши ёқмаса? — қизишиб деди Саид. — Амирлар қоронғи бўлишини ва мамлуклари кўнгилларига келган ишларни қилишларини исташади.

— Ҳа, ҳа, Саиднинг барча гапи тўғри, — деди Ўмуру бин-Ўдвий.

— Сен доим норозисан, — деди Шомдан келган бир толиби илм.

— Мен фақат хато деб ўйлаган нарсадан норозиман, — эътироз билдирди

Саид қизишиб.

— Қозикалон хато қилар эканми? — сўради нубийлик.

— Рост-а, наҳотки қозикалон хато қилса? — чуғурлашишди қолганлар.

Мансур Саид томон эгилиб, шипшиди:

— Бу фонус деган янгиликка бало бормиди? Наҳотки, одамларнинг бундан муҳимроқ ва Аз-Зайний ташвиши ва эътиборига лойиқроқ ишлари қолмаган бўлса? Бундан ташқари, очигини айтадиган бўлсак, бу янгилик фақатгина ахлоқнинг янада тубанлашиб кетишига имкон туғдиради, холос.

Саид жим бўлиб қолди. Ким билсин, балки фонусларнинг татбиқ этилиши у кўрмаётган мақсадларни хаспўшлаб турар?

— Бу фонус деганлари ҳамма нарсанинг оёғини осмондан келтириб юборди, — деди шомлик. — Наҳотки мўтабар зотлардан ё мўтабар бўлмаганлардан биронтаси ўз уйидаги фонусни олиб ташлашга журъат этолмайди?

— Ҳамма Аз-Зайнийдан кўрқади, — қичқириб деди Манфалутадан келган толиби илм.

— Ҳа, ҳа, — тасдиқлади Ўмру.

— Наҳотки, ундан Исабек жангчининг ўзи ҳам кўрқса? — киноя қилиб деди Мансур.

Саид юқори лабини тишлади. Э, қани иложи бўлса-ю, уларга шундай деса: “Бекорга валақлаганча Закария нима ҳунарлар кўрсатаётганига қарасаларинг-чи! У Аз-Зайнийнинг кўйнига кириб олди!” Бироқ... ростдан ҳам кўйнига кириб олдимиз? Ким билади? Балки, Аз-Зайнийнинг розилиги билан у шу лавозимга эга бўлгандир?

— Лекин гап фонусда ҳам эмас, — деди Ўмру бин ал-Ўдвий.

* * *

Халқ кўча ва масжидларда қичқирарди:
“Фонусларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин!”
“Фонусларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин!”

САИД АЛ-ЖУҲАЙНИЙ

Ўшанда Саид аввал Аз-Зайнийникига, кун чиққандан кейин эса шайх Абуссаудникига чопган эди. Мана ўша уй. Эшик очиқ, Аз-Зайний бинони кенгайтиришга ҳаракат қилмади. Тошу тарозилар амири сифатида у катта ҳажмдаги уйга кўчиб ўтишга ҳақли эди. Лекин у шу ерда қолди.

Эшик олдида сариқ енг ва ёқали яшил кўйлактаги бир нубийлик турарди. Аз-Зайний янги нарса ўйлаб топганди — хизмат соатларида одамларига бир хилдаги кийим-кийдириш. Унинг иккинчи томонида навбатда турган узун саф.

— Сен Аз-Зайнийнинг ўзи билан кўришмоқчимисан? — сўради нубийлик.

Саид бош ирғади. Нубийлик ичкарига кириб кетди.

Гарчи катта миқдорда бўлса-да, зўравонлик қурбонларининг товуши кулоққа аранг чалинади. Агар Саид Аз-Зайний билан учрашолса, унга юрагидаги борини очиб солади. У шартта шундай дейди: “Барча синовларга чидашда Аллоҳ ўзи қўлласин!” Ўша олис тунда Саид у билан ёнма-ён кетаётганида Аз-Зайний келган эди, тафсилотларга берилмаганди. Агар у Аз-Зайнийни ҳозир кўролса, уларнинг суҳбати узун бўлади. Саид кўнглида шубҳа турдирган ҳамма нарсани сўзлаб беради. Аз-Зайний ҳам унга ҳамма гапни айтади, тошу тарозилар амири лавозими унинг бошига солган ташвишлар жонига теккани борми, одамлар билан бўлган суҳбатлардан олган таассуротлари борми, ҳеч бири қолмайди.

Нубийлик қайтиб келди.

— Аз-Зайний тонгла кетган экан. Тушга яқин қайтиб келса, эҳтимол.

Саид қоққан қонқдек саррайиб қолди.

— Қаёққа кетганини билолмадингми?

— Халқ ташвишидан боши чиқмаган Аз-Зайнийнинг қаёққа боришини ким билиб ўтирибди. Лекин бугунги ишларининг биттасидан хабарим бор. Ўзинга маълум, Тоштемир билан Хайрбекнинг мамлуклари бир-бири билан жиққамушт. Улар ал-Жавиния маҳалласи олдида тўқнаш келиб қолдилар ва икки орада бир нечта дўконни шипшийдан қилишди. Қанча буюм ўғирланганини, эгалари қанча зарар кўрганини ҳисоблаб чиқиб, бу ҳақда султonga хабар бериш учун Аз-Зайний ўша ёққа кетди.

— Бу қачон бўлди? — сўради Саид.

Нубийлик бир оз таажжубланган ҳолда гудраниб қўйди:

— Тунда.

Нега Саид бу ҳақда ҳеч нима эшитмади? Балки, тушгача у машғулотда бўлгани учундир?

— Ҳеч ҳам йўқ, энди ниҳоят Тоштемир билан Хайрбек ярашадиган бўлибди-да.

Нубийлик бош чайқади.

— Қаёқда! Бошқа амирлар каби фонусларни йўқотиш керак деган гапни қувватлаб, Хайрбек: “Йўқ, мен икки дунёда Тоштемир билан ярашмайман!”

— дебди.

Бу гап Тоштемирнинг қулоғига бориб етибди, у:

— У мени ёмон кўради! Худо ҳаққи, мен бу фонусларни битта-битталаб унинг бошига уриб синдираман! — дебди.

Тўсатдан юзларини чанг босган муддаий деҳқонлар сафида шовқин кўтарилди. Уларнинг чеҳралари ва олазарақ кўзларига қараб, Саид ўзининг олис қишлоғидаги болаларни эслади: уларнинг ҳам қилдек ингичка бўйинларига хумдек бошлари ўйнаб турарди. Улар йўлдаги ўтларни ғажир эдилар. Кўзларининг гирдида пашшалар гужғон. Худога минг қатла шукрки, Саидни деҳқон қилиб яратмаган, акс ҳолда далада тинка-мадори қуриб, анҳордан ариққа сув ташлар, ўлпон тўларди, нозирнинг калтагини ерди-да, шикоят қилгани шаҳарга чиқарди ва ўшанақаси бутунлай гумдон бўларди. Агар деҳқон бўлганимда ҳолим тагин нелар кечмасди, деб ўйлади Саид.

Бирпас сукут сақлаб, нубийлик дарбон сўради:

— Аз-Зайний сенга нимага керак бўлиб қолди? Ҳозир бу ерда унинг муовини бор. Арзингни унга айтишинг мумкин.

— Аз-Зайний мени билади, — деди Саид. — Мен унинг ўзига учрашим керак.

Саид ҳеч кимнинг устидан чақимчилик қилмайди. Бироқ унда шундай далиллар борки, улар лўвияфуруш, Нилдаги бир қанча кемаларнинг ва Минядаги конларнинг эгаси, анча вақтдан бери деҳқонлардан лўвияларини сотиб олаётган ва уларни уйига босиб қўяётган Бурҳониддин ибн Саййидинносни фош қилар эди. У Эски Қоҳирадаги Осор ан-Набий соҳилида кўплаб омборлар қурган, султондан лўвия билан якка ўзи савдо қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат олиш учун энг эътиборли амирларга пора берган. Бунинг натижасида Аз-Зайний таг-туги билан йўқ қилишга саъй-ҳаракат қилиб юрган эски адоватлар қайтадан илдиз отиб кетмоқда. Хоҳ сабзавот бўлсин ёки лўвия, бирон-бир мол савдосини бир киши ёки бир ҳовуч одам бутунлай ўз қўлига олишига йўл қўйиб бўлмайди-ку, ахир. Ахир, бу барча одамларга тегишли нарса эмасми? Борди-ю, Бурҳониддин ибн Саййидинноснинг миясига бозорларни лўвиясиз қолдириш ёки уни камёб молга айлантириш фикри келиб қолса, унда нима бўлади?¹ Бунақа ишлар бу ердагиларнинг ҳали етти ухлаб тушига кирган эмас! Шу пайтгача Мисрда ҳали биронта олибсотар лўвия савдосини ўз қўлига олишга уринган эмас. Аз-Зайний бунга жим қараб туролмайди.

Саид ўзидан ўзи сўрайди: ҳақиқатан ҳам бу иш уни ташвишга солаяптими ёки шу баҳонада Аз-Зайнийнинг адолатпарварлигига ишонч ҳосил қилмоқчимиз? Ҳозирча бунини билмайди. Саид кўчани кесиб ўтади. Қозон ва човғум ясатаётган мисгарларнинг болғачалари қизил мисга тақ-туқ урилади. Эшакнинг эгаси уни йўлдаги симёғочга боғлаб қўяди, эшаги ёнига ўлтиради ва нонга туруп қўшиб кавшай бошлайди. Анави Ҳамза бин Абуссағирнинг дўкони. Бу ерда бемалол ўлтирса бўлади: дўкон эгасидан бошқа биронта жон танимайди. Ҳатто шериги Мансур ҳам узоқда.

— Ассалому алайкум, хуш келибсиз! — илиқ қарши олади уни Ҳамза.

Саид қўлини кўксига қўйиб, саломга алик олади. Чилим сўрайди. Биринчи тортишдаёқ боши ёқимли айланади. Нима бўлган ва нима бўлади, агар бугун кечқурун Аз-Зайний билан учрашмаса, унга нима дейди — мана шулар барчаси ҳақида дўпписини ерга қўйиб ўйлаши ва миясида пишитиб олиши керак.

¹ Лўвия оддий мисрликларнинг асосий озуқаси.

* * *

Султоннинг фармони:
 “Шайх Саид бин ас-Соқитни ҳанафийлар қозиси лавозимидан олиб ташлансин”.

* * *

Қозикалондан Миср султонига:
 “Сен ҳақиқатни ҳимоя қила олдинг, ислом каломини кўкка кўтардинг, даҳрийларнинг додини бердинг. Аллоҳ сени мамлакатимиз ҳукмдори лавозими билан сарафроз этгай!”

* * *

Султоннинг фармони
 “Фонус осиш тўхтатилсин. Илгари осилганлар битта қўймай олиб ташлансин”.

* * *

Ер амирларидан Миср султонига:
 “Сен ҳақиқатни тингладинг ва адолатни барқарор этдинг. Илоё фонусларга Аллоҳнинг лаънатлари бўлгай!”

САИД АЛ-ЖУҲАЙНИЙ

— Гапир, аҳволларинг қалай?..

— Нимадан бошлашни ҳам билмай қолдим... Ал-Азҳардаги ҳадислар билимдони шайх Ал-Балқиний оламдан ўтди. Тўқсон уч ёшида ўлди.

Шайх Абуссауднинг чеҳрасида ғам ифодаси сезилмайди. У аста бош чайқайди.

— Уни ҳам, бизнинг барчамизни ҳам тангри ўзи яралақасин!

— Закария ва Аз-Зайний иккаласини ҳам.

— Биладан.

Саид ҳайрон.

— Аз-Зайний кеча ҳузуримда эди. Хабарни эшитиб, ўзи нима гаплигини ва ҳақиқатни билиш учун унга одам юборсаммикан деб ўйладим. Бироқ унинг ўзи келиб қолди ва ҳаммасини тушунтирди.

Устоз Саидни ортиқча саволлар беравермаслик ва миридан-сиригача тушунтириб беришни талаб қилмасликка, балки нималар дейилаётганини тинглаш, тушунишга ҳаракат қилиш ва хулосалар чиқаришга кўниктириб қўйганди.

— Устоз, содир бўлаётган воқеа-ҳодисотдан кўнглим ғоят озурда.

Жавобан шайх самимий илжайиб дейди:

— Наҳотки, барчасидан бўлса?

— Устоз, уйингизга етгунча мен Аз-Зайнийга ҳамроҳлик қилдим, маросим чоғида унинг одамларидан бири сифатида ундан олдинда бордим, уни олқишладим, қўллаб-қувватлаб турдим! Энди ундан шубҳаланмоқдаман, унинг дастидан азоб чекмоқдаман! Бир ой аввал унинг олдига боришга қарор қилдим. Келдим, эшитганларимни оқизмай-томизмай айтиб бердим ва Бурҳониддин ибн Саййидиннос исмли одамга қарши рад этиб бўлмас далилларни тақдим этдим.

— Бурҳониддин?

— Ҳа, менинг устозим. Мана шу Бурҳон лўвия савдосини ўз қўлига ола бошлади. Мен унинг кирдикорлари тагига етдим, яқин орада лўвия нархи осмонга чиқиб кетишини билдим. Бир неча бор келиб бекорга овора бўлганимдан кейин мен охири Аз-Зайний билан суҳбатлашишга муваффақ бўлдим, фонуслар дастидан халқ норозилигидан ташвишдалигини билдирди ва фонус илш ҳақидаги фармонни месимамай амирлар халқни тўғри йўлдан оздирдилар, деди. Мана шу нарса султонни мазкур фармонни бекор қилишга мажбур этибди. У фонуслар тўғрисида, фонуслар туфайли кўп нарсаларга эришишга умид қилгани тўғрисида узоқ гапирди, одамларнинг жабр-зулмлардан қилган шикоятларини султонга ҳавола қилиш ниятидалигини айтди; тошу тарозилар амирининг лавозими унинг учун хижолатдан бошқа нарса эмаслиги, уни нақадар ноқулай аҳволга солиб қўяётганлиги тўғрисида сўзлаб берди. Ўзингиз ўйлаб кўринг-а, устоз, у пулдан сиқилганидан шикоят қилапти, ахир: бу лавозимни қабул қилгунга қадар у турли мамлакатларга бораркан, улар билан савдолар қиларкан, Дамйеттадаги ўзининг чоққина мулкида иш юритаркан. Энди бўлса ери ва даромадларини ташлаб қўйибди. Девон унга эллик динор маош тайинлабди, бу эса унинг лавозими талаб қилган даражада юрибтуриши учун ҳам етмас экан. Ҳар гал султон ҳузурида ҳозир бўлганида, яхши кийинган бўлиши керак экан, бу эса унга жуда қимматга тушар экан.

У мендан ҳеч нарсани яширмасди — ўз ишлари тўғрисида муфассал ҳикоя қиларди. Худо ҳаққи, устоз, унинг менга қанчалик яқинлигини, мен ҳам ўзимни ташвишлантираётган ҳамма нарса тўғрисида очиқ-ошкор гапиришга тайёрлигимни ҳис этдим. Ҳатто: “Закария бин Рази нима учун муовинингиз бўлиб қолишига розилик билдирдингиз?” деб сўрашимга бир баҳя қолди. Закария халққа қанақанги зулмлар қилмаётганини сўзлаб бермоқчи ҳам бўлдим. Унинг жосуслари қилиғи заррача ўзгарган эмас — Ал-Азҳарда улар ғужрон ўйнайди. Ахир бунга йўл қўйиб бўладими? Худо ҳаққи, устоз, сал бўлмаса мен унга шулар барчаси тўғрисида сўзлаб бермоқчи бўлдим! Лекин ўзимни босдим, унга фақатгина бу ерга не мақсадда келганимни айтдим, холос... Аз-Зайний бош чайқаб қўйди-да, шундай деди: “Мен муовинимга Бурҳон устидан назорат ўрнатишни, у нима ишлар қилаётган бўлса; барчасини кузатиб боришни топшираман. Агар сенинг айбловларинг тасдиқлангудек бўлса, у жазосини олгай”. Ўзингиз ўйлаб қаранг, устоз, келиб-келиб адолатни ким ўрнатариш? Бурҳониддин ибн Саййидинноснинг йўлига ким гов солармиш?... Закария! Закария бин Рази эмиш!

Лекин ўзимча шундай ўйладим: балки Аз-Зайний Закариядан халқ фаровонлиги йўлида фойдаланмоқчидир? Мен Бурҳониддинни кузатишга киришдим. У ўзини ҳеч нарса бўлмагандек тутар эди. Мен тагин Аз-Зайний ҳузурига йўл олдим. У, бундай ишлар фурсат талаб қилади, деди ва айрим амирлар тикувчининг ёнини олган бўлишига қарамай, ёш болага тажовуз қилгани учун тикувчини жазолаганини эслатди.

Аз-Зайний нимага эришаётганини ҳеч тушунолмаيمان, устоз: Бурҳониддинни тийиб қўйиш учун у ҳалигача пинагини ҳам бузгани йўқ! Наҳотки, бир гал маросим чоғида ундан олдинда югуриб борганим учун пушаймон қилишимга тўғри келса?

Адолатсизликни кўриш менга оғир. Нима учун деҳқонларни калтаклашадими? Нима учун Ал-Азҳарнинг мана мен деган олими уни кўргани қишлоқдан келган онаизоридан тонади? Нега? Бор-йўғи у деҳқон аёли бўлгани учунми? Олдин бўлган, ҳозир бўлиб турган ва бундан кейин бўладиган ҳамма нарса тескарисини айтиб турганда, устоз, одамлар тенг қилиб яратилганлигига мен қандай ишонай? Борди-ю, барча одамлар баркамол бўлишга интилганларида эди, на фақат Миср сарзаминида, балки бутун борлиқ оламда ҳар қандай адолатсизлигу иллатни таг-томири билан йўқотган бўлар эдик! Аммо умримиз ҳайф кетмоқда, чўнки бу нарсалар қўлимиздан келмайди...

Биласизми, устоз, Умуру бин-Удвийни кўрдим демагунча вужудимни даҳшат, кўрқув чулғайди? “Мен тўғримда нима ёзаётганинми? — сўрайман мен ўз-ўзимдан. — Бир ажойиб кунда мени ал-Муқашширгами, ал-Ўрконгами ёки ал-Жуббагами итқитишларига қайси ёзуғим имкон туғдириб бераркин? Улар

мени нима қиларкинлар? Ал-Азҳарда ўқишимни давом эттиришига қўймайдиларми? Тирикчилик воситалари ва нафақадан маҳрум этадиларми? Лавозимлар йўлини тақа-тақ бекитишадими? Майли! Агар лоақал биргина одамга қилинаётган адолатсизлиқни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлаолсам, майли, хоҳлаганларини қилишсин! Бироқ туриб-туриб маҳрумиятлар, қамоқхона ва қийноқлар мени чўчитаётганини ҳис қиламан. Мен Закария исмини эшитишим биланоқ титраб кетаман. Ўзингиз ўйлаб кўринг, устоз, қишлоғим болаларини, уларнинг пашша босган кўзларини кўришдан юрагим пора-пора бўлиб кетар экан, мени деҳқон қилиб, қаттол ҳаёт ва нозирнинг зулмидан азоб чекувчи қилиб яратмаганидан Аллоҳга қайта-қайта шукроналар айтаман.

Устоз, мени эзаётган ва мажақлаётган нарсалардан сизга ёзғураётганим учун маъзур тутгайсиз! Бироқ замон бўйнингга сиртмоқ ташлаб, оғзингни муҳрлаб, ошкоралик нима эканини унутишга мажбур қилиб қўйгач, бошқа иложимиз қанча?

Аста кун ботади. Аввалига унинг нурлари кишини чалғитади. Кун охирига келиб улар тобора қуюқлаша боради ва кўп ўтмай коинот худонинг бандалари овози тинган зулмат қаърига маҳв бўлади.

Саид тун чўкишидан кўрқади ва ҳеч қачон уни ётоқхонада кутиб олмайди. Кўчада у сўнги нур зарраларини кузатади. Саид ички саҳнага кўз югуртиради. Ҳовли ўртасидаги кекса хурмо дарахти ўзининг мустаҳкам танасини роз тутиб турибди. Саид жимиб қолганини шайх сезмайди. Саид дўнглик ҳажмини чамалаганча тупроқ уюмини кўрсатади.

— Илгари кўрмаган эканман, — дейди у.

Сукунат бузилади.

— Гоҳ-гоҳ ўзим танҳо қолишим керак, шунинг учун мана шу ҳужрани кавладим. Руҳим чўкиб, вақт олдида ночор қолганда, мен вужудимни унга топшираман.

Бу тор тирқиш узлатгоҳга олиб боради. Уни шайхнинг бир ўзи ердан суғуриб олган. Руҳи азалий ҳақиқатни англаш, борлиқ эшигини қоқиш, унинг сир ва жумбоқларини ечиш мумкин бўлган жойга интилади. У ерда қалб кўзи очилиб, ҳақиқатни кўра бошлайди.

Жарчи жар солади

Аҳли Миср!

Яхшилик қилинг ва ёмонликдан тийилинг!

Яширин нарсалар ошкор бўлди.

Кўмилган нарсалар юзага чиқди.

Жуднинг иши маълум бўлди.

Фақиҳ ҳар бир масжидда қоғозни ўқимас,

сиз унда қачондан бери

кутганингизни топмас,

мусулмонлар қонини ичган қонхўр

муносиб жазоланмас экан, кўёш асло ботмагай!

Давоми бор

Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.

Антонио ЖАСИНТО

Ўлмаган умид

ИШЛАБ, ТИШЛАМАГАН ҚОРА ДЕҲҚОНМАН

Ёмгир йўқ. Поёнсиз қақраб ётар ер.
Суғорар юзимдан оққан қора тер.

Қаҳва пишиди,
етиб вақти-соати,
Олчадай қип-қизил бўлиб етишди.
Қоним томчисидай унинг шарбати.

Янчилар, қоврилар дон.
Минг азобга тушар жон.
Шартномага кўра у қора бўлмоғи керак.
Шартномага кўра у қора бўлмоғи керак.

Чаҳчаҳлаб сайраётир — сўрангиз саъвалардан,
Илондай тўлғанмоқда — сўрангиз жилгалардан,
Ер узра сузаётир — сўрангиз саболардан:

Ким ҳаммадан олдин турар?
Суғоришга борар ким?
Қоп-қанорни узун йўлда
Ким кўтариб борар жим?

*Рус тилидан
Миразиз АЪЗАМ
таржималари*

XX асрнинг 40-50 йилларида бутун Африка мустамлакачиликка қарши, тараққиёт учун оёққа турди. Мустақиллик учун ҳаёт-мамот жангига отланган мамлакатлар орасида Ангола ҳам бор эди. Денгизчилар, инсонлик ҳақ-ҳуқуқлари оёғос-ти қилинаётган ёлланма ишчи ва деҳқонлар билан биргаликда зиёлилар, шу жумладан шоирлар ҳам озодлик учун жонларини тикиб майдонга тушдилар. Агостиньо Нето, Антонио Жасинто, Жеральдо Бесса Виктор, Марио Антонио Оливейра, Марио де Андрадо, Вириато Крус. Алда Лара каби шоирларнинг шеърлари фақат Ангола халқи орасида эмас, ўша Португалиянинг ўзида ҳам ва озодлик учун курашаётган бошқа узоқ-яқин мамлакатларда ҳам, кўйингики, бутун жаҳонда янграй бошлади. Антонио Жасинто 1924 йилда Анголанинг пойтахти Луандада туғилди. Лицейни ҳам шу ерда тугатди. Ўша йиллардаёқ халқнинг оғир ҳаётини акс эттирувчи шеърлар ёза бошлади. Португалиянинг пойтахти Лиссабонга кетди. У ерда ёш африкалик зиёлилар бирлашиб, адабий-ижтимоий тўгараклар тузишди ва журналлар ташкил этишди.

Ким дарахтдан мева терар?
 Ким олар қутилardan?
 Ўтоқ қилган, йиққан киму
 Ким жирканар улардан?
 Ҳидланган гўшт, аччиқ ун-ла
 Боқилувчи ким, ахир?
 Ким олмоқда мукофотга
 Зўравонлик ва таҳқир?
 Қора ишни эп кўрмай,
 Совуқ сувга қўл урмай
 юрган ким?
 Бошида доим калтак;
 Эгнида эски кўйлак
 турган ким?
 Пахтага сув тараган,
 Пўртахолга қараган
 ким?
 Амалдорга хазина,
 Қўша-қўша машина
 Қатор ўйнашлар яна
 бераётган ким?
 Ўшаларга пул топган,
 Ҳузур-ҳаловат берган,
 Узи тупроққа ботган,
 ўлаётган ким?

Чаҳчаҳлаб сайраётир — сўрангиз саъвалардан,
 Илондай тўлганмоқда — сўрангиз жилғалардан,
 Ер узра сузаётир — сўрангиз саболардан:

Ишлаб, тишламаган қора деҳқон —
 мен...

Баланд хурмо дарахтига чиқайин, қочинг.
 Кайф қилайин, шарбатидан ичайин, қочинг.
 Сархуш бўлиб унутайин бор-йўқлигимни —
 Ишлаб, тишламаган қора деҳқон —
 мен...

ПОЕЗД-ИБЛИС

Қасида

Қани, бирпасгина нари турингиз,
 Буғ пуркаб парт қилар йўқса бу иблис.
 Филдирак остида йўллар зириллар,
 Темир из, шпаллар қизиб гуриллар:

1961 йилда бир қатор ёш шоирлар қаторида Антонио Жасинто ҳам ҳукуматга қарши фаоллик кўрсатганликда айбланиб қамоққа олинди ва 14 йил Таррафал концлагерида сақланди.

1975 йил 11 ноябрда Ангола давлат мустақиллигини қўлга киритгач, ватанига қайтиб келди ва Ангола Халқ Республикасининг Маданият Кенгашига раҳбар этиб тайинланди. У португал тилида ёзди. Шеърлари 50-йиллардан бошлаб эълон қилина бошлаган. Унинг илк тўплами "Шеърлий мажмуа" номи остида 1961 йилда чиққан.

1980 йилда халқаро Нилуфар мукофотига сазовор бўлган.

пу-пу-пу,

та-қақ-қам, та-қақ-қам, та-қақ-қам,
впш-впш-впш...

Кимнидир бу иблис доим парт қилар.
Дарчада бир-бирин ёшлар тортқилар.
Йўлингиз оқ бўлсин, сафар бехатар,
хайр, одамлар!..

Далаларнинг кўкчи гўзал қизлари,
Манглайга танғишиб қизил дуррача,
Ўтли назар билан ўртаб кўзларни
кетишар Луанда бозоригача:

впш-впш-впш...

Темир панжарали битта вагонда —
сўқимга боқилган моллар, буқалар:

мўў, мўў...

Худди шундай бошқа катта вагонда —
занжилар, занжилар — тани қоралар:

вой-буў, вой-буўўў...

Кўрқита олмайди занжини юмуш —
кетмоқда мол каби чанг ютиб бу дам,
аммо буқалардай кўзлари хомуш —
молликка кетмоқда ёлланган одам.

Буқалар сўйилиб битар йўлларда —
моллар бир-бир ўлиб кетар йўлларда,
қора одам ўлмас ўтда ва сувда,
қўшиқ айтиб борар бамисли бола:

— Мулонда иа Кессуа

вадибала, вадибала, вадибала...

Шпаллар устидан дала-қир ошиб
бу поезд, бу иблис ўтади шошиб,
парт қилар ким яқин ёндошса аммо,
зумда ўтиб кетар лоқайд, бепарво:

пу-пу-пу,

тутунга тўлади теварак, само:

впш-впш-впш,

та-қақ-қам, та-қақ-қам, та-қақ-қам...

Бу поезд, бу иблис тўхтамай бир зум
ўтлоқларга пуркаб ўтади курум.

Ҳой иблис!

Мунча тез юрдинг, беъмани!

Хонавайрон қилдинг менинг кулбамни!

Қуриди-ку шудгор,

бу жўхоризор...

Кўтос пайҳон қилса экинзоримни,
мен уни ўлдириб, кўмиб ташлайман!
Тўнғиз тумшук суқса полизларимга,
эски милтиқ билан отиб ташлайман!
Аммо иблис поезд юзсизлик ила
олов ёмғир пуркаб ўтса, нетай мен?

Пу-пу-пу,

та-қақ-қам, та-қақ-қам, та-қақ-қам, —

майли, курумнинг соч, тўла тезликда,
майли, мен кутайин, озроқ кутай мен...

Бир қуни портлагай

бу темир излар,

четдан занжи излар

у пайт оқюзлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мени ҳам чорлашар дала бағридан —
мен хўжақўрсинга ишлайман бироқ —
қўрқмайман мутлақо қамчиларидан,
йўлига ҳашарчи дўстларни яниб,
гулдираб қўяман мисли қалдирик:
— Қани кўтардикми!

Қани кўтардик!..

Ўшанда бу иблис, бу поезд бешак
оёғин узатиб ётиб қолажак
сўнгсиз темирйўлнинг қоқ ўртасида...

Шунда охирланиб битар қасида.

БУГУНЧА МЕН ФАҚАТ ШУНДАЙ ЁЗАМАН

Гумбур-гумбур, қасир-қусур, тасир-тусур.
Қўллар, оёқлар, занжилар жони,
Анголанинг қора устихони,
пахтаси, пахтаси, қони ва қони.
Қоралар ялангоёқ, яланғоч,
пахта, югур-югур, болалар оч.

К

О

Т

О

котонанг

а

н

г¹

Парчинланган Исо расми деворларда.
Пуллар, акциялар директорларда.
Муҳандислар, мутахассис оқтанлилар хур:
ур-ҳо-ур, ур-ҳо-ур, ур-ҳо-ур!
Яшасин озодлик, бирлик ва мардлик —
ватансеварлик!
Пул ва қон, ёнида ағдарилган ичак.
Пул, боғлам, банк, қурол, бақувват юрак.
Оқтанли овчилар, ёндиргич модда.
Бу шунчаки пам-пам — ўйин-ку содда...
Кўпроқ занжи ўлдир, бу айни вақти!
Очлик, яланғочлик, ўксизлик, пахта.
Ботирлик, қўрқоқлик, маккорлик, илон.
Инсон ҳуқуқлари, очлар чалажон.
Қурумдан ҳам қора қоранинг жони.
Кассанже, Кассанже², қирғин макони.

ХАЛҚ УРУШГА КЕТДИ

Мафумейра дарахтининг шох-бутуқлари
куёш нурларини кесаётир.
Сояда бордонга ўтириб
Лемба она ўглини эмизаркан,
жўнаб кетган эрини эслаётир.
Каянга урушга кетди. Каянга урушга кетди.
Каянгадан қолган бирдан-бир ўгли
тинмай йиглаб бағрини эзаётир.

¹ Котонанг — Анголада пахта ишлаб чиқариш бўйича акционер ишхона.

² Кассанже — Анголанинг пахтакор тумани, унда 1961 йилда деҳқонлар исёни аёвсиз бостирилган.

Қаровсиз бир қишлоқ.
Кулбалар аро нур ва соялар ўйнар бекинмачоқ.

Болалар уйқуда.
Ўйлашар чоллар.
Эрларин эслашар аёллар.
Итлар ташналиқдан аранг нафас олар.
Жазиранинг иссиқ оқимларида
пашшалар финғиллаб учгани-учган.
Кўнгилсиз манзара ҳар ёқда.
Эрлар
уруш майдониға — жабҳаға кўчган.
Кўёш саволларни қиздираётир.
Ҳамманинг оғзида битта хавотир:
Халқ урушға кетди. Халқ урушға кетди.
Халқ урушдан қайтаркин қачон?
Қуш қаноти кўяр — қизиган осмон.

Каянға урушға кетди. Каянға урушға кетди.
Қайтиб келармикин, билмайман.

Халқ урушға кетди. Халқ урушға кетди.
Халқ қайтиб келади, аниқ биламан.

ДОСТОН ЎРНИДА ЎТАДИГАН ШЕЪР

Маълум ҳақиқатлар замони келиб
Жамики умидлар имон бўлади:
Тўғри сўз ҳайкалдай кўкка юксалиб,
“Тинчлик-барқарорлик” — “Эришилган ютуқ”
Маънодош бўлади, мезон бўлади.

Ич-ичингга ютган дардинг, аламинг
Йўлдан қайтаргувчи қўрқув ва даҳшат
Устун чиқар эртақ, афсоналардан.
Шундай улғ сўз бор:
Кутлуғ муҳаббат —
Енгиб ўтар машғум остоналардан.

Дунё ухлар. Кўкда юлдуз кўринмас.
Муҳимми шу онда кимнингдир ухлаши?
Бизни офатлару
Хотиржам уйқу,
Уйлардан юксалган фарёдлар эмас,
Бизни юксалтирар юрак дуқуллаши.

ҚИСҚА БИР ТАФСИЛ

Кўмкўк чангалзорда кичик бир қишлоқ,
Нур-ла соя ўйнар қувлашмачоқ...
Кулба эшигида Кайсонго бобо
Серрайиб қолибди ҳайкалдай гўё.
Ана, пориллади —
отишмалардан —

Сочма ўқдай учди ҳар ёққа қушлар.
 Бобонинг бўшаши борлиги бирдан —
 Йиқилса — ким унинг кифтидан ушлар?
 “Қаерда набирам? Набирам қани?
 Отилган умасми? Қани набирам?
 Ана, эшитилди войвойлагани...
 Вой болам, қайдасан, жоним набирам?
 Ҳой, ким бор? Мард болам бўлдимиз шаҳид?
 Енгиб қайтишига борми ё умид?”
 Кўм-кўк чангалзорга — кичик қишлоққа —
 Етиб келди зумда жазо чериги.
 Кимса йўқ қишлоқда бободан бошқа,
 Йўқ эди Кайсонго чолнинг шериги.

“Ким ўлди? Ким қолди? Ким ўлди!
 Анов муртад чолнинг навбати келди...”

Жазо черигининг сўнгги аскари кетди.
 Учиб келди қузғунлар дарҳол.
 Қари Кайсонгонинг қари жасади
 Ем бўлди уларга — шудир сўнгги ҳол.

О, бу хотиралар — тун каби қаро —
 Шундоқ кўз ўнгимда Кайсонго бобо.

ШИЛОАНГО

Шилоанго дарёси —
 Бу азим дарё —
 Шу қадар узунки, шу қадар улуг.
 Бу дарё
 Бизларга берилган ҳаёт —
 Шу қадар қисқаки, шу қадар қутлуг.

Бу дарё
 Қалбаги умидимиздир —
 Шу қадар давомли, шу қадар сокин.

Бу дарё нимадир, хўш, у нимадир —
 Юзидаги ажин,
 Ичидаги жин?
 Ҳаёт оқимими
 Ёки гунчами?
 Буларнинг ҳаммаси қайга оқадир? —
 Қалбига кўмилган дарди шунчами?

Муҳими —
 Шу сувлар...
 Ва сувлар узра
 Жилмайиб тургувчи ўлмас нилуфар —
 Бизнинг умидимиз,
 ўлмаган умид.

Муҳими —
 Нигоҳга жон бергувчи нур,
 Сувлар кўзгусида
 акс этган нигоҳ
 Сўнг яна нигоҳда акс этган шуур.

ЁЛЛАНГАН ИШЧИ ХАТИ

Бир хат ёзгим келар сенга,
Севгилим,
Кўриб қўйгин дея менинг юзимни.
Кутиб ҳормадингми?
Кўрқаяпман, гулим...
Соғингансан, балки, маъюс кўзимни.

Бу ачкиқ, аламли
Ҳижрон оғриғи
Яшаб келаётир яра қалбимда.
Нетай, сен йироқда,
Мен узокдаман,
Не-не тўсиқлар бор ора йўлимда.

Барибир кимгадир ёзиб ишончхат,
Сенга йўллар эдим хатимни албат
Ва унда ҳар сатр, ҳар бир варақда
Гапим кўп бўларди, гулим, сен ҳақда.
Тақула сингари қизил лабларинг,
Дилоа сингари қора сочларинг,
Маконгедай ширин қора кўзларинг,
Пишган олма каби таранг кўксларинг,
Ипақдан-да майин силлиқ кўлларинг
Ва қушдан-да енгил одимлашларинг —
Барини ёзардим... таърифлаб сени...
Ҳайратга солган-ку жамолинг мени.
Мен, ахир, кўрмадим ҳеч бир томонда
Сенинг юзларингдай юзни жаҳонда.

Бир хат ёзгим келар сенга,
Севгилим,
Сен кутиб ҳординг-а
Кўрқаяпман, гулим...
Қачон такрорланар у гўзал чоғлар?
Бизни кўрармикан ўшал сўқмоқлар?
Тунда шитирлаган хушбўй ўтлоқлар?
Сершоҳ жамболарнинг яшил сояси,
Барг оралаб тушган ойнинг шуъласи,
Севги офатини ёзгим келади,
Ҳижрон даҳшатини ёзгим келади.

Ёзсам ёзардимки шундайин бир хат,
Ташлаб кетолмасдинг, кўл силкиб ҳеч вақт.
Ўқир эдинг яна
Очиб қайтадан,
Гизлаб Къеза она,
Бомбо отадан.
Қанча ўқимагин, қонмай қолардинг,
Ҳар битта сўзимни ёдлаб олардинг.
Бутун Киломбода бундайин бир хат
Бошқа топилмасди ҳеч кимда ҳеч вақт.

Мен хат ёзсам агар сенга,
Севгилим,
Еллар-ла йўллардим,
Ҳид ол, деб, гулим.

Дардимни англарди жамики олам —
 Қаҳва бутаси ҳам, саҳро гули ҳам,
 Жайрон ҳам,
 Сиртлон ҳам,
 Ҳатто арслон ҳам,
 Балиқ ҳам, тимсоҳ ҳам, ҳатто илон ҳам...
 Шамоллар чарчаса, учраб довонлар,
 Гапимни элгарди ўтлар, ҳайвонлар —
 Биз чеккан азоблар, чексиз ҳижронлар
 Кўзгарди оламда яна бўронлар —
 Кўшиқлар кўшиққа, овоз овозга,
 Шитирлар шитирга, қоғоз қоғозга
 Хабар берар эди махфий бесабр, —
 Етар эди сенга пок сўзим ахир.
 Қайноқ ва қийналган, толган сўзларим —
 Зулматда чирокдай ёнган сўзларим
 Етиб борар эди сенгача хатда...

Аммо сенга хатим бормас, албатта.
 Унутган яхшироқ бундай ниятни.
 Чунки, чунки, чунки
 На менинг қўлимдан хат ёзиш келар,
 На сенинг қўлингдан ўқимоқ хатни...

СЕВГИ ҲАҚИДА ШЕЪР

Мен худди шу тупроқ сингари,
 Умум фарзандиман, ҳамманикиман.
 Менинг юрагимда нафрат ва ғазаб
 Йўқдир заррача.
 Ҳовучимни очиб
 Узум гужумларин
 Шамолда сочқидай сочиб бораман.

*(Пабло Неруда. "Оврупо тоқзорлари"
 тўпламидан).*

Қачондир чиқаман яна кунгайга,
 Бугун кўрсатмаслар менга қуёшни.
 Севгилим,
 Иккимиз борамиз бирга
 Қуёш нурларига чўмганча бошни.
 Бурама сўқмоқлар,
 Гулшан оралаб,
 Лабларда табассум, кўзларда қувонч,
 Қадростлаб тураркан олдинда тоғлар,
 Борамиз
 Иккимиз
 Бир-биримизни
 маҳкам қучоқлаб.
 Чексиз қаҳвазорлар, пахтазорлардан
 Баландлаб кетамиз юлдузларгача,
 Ҳол сўраб ўтамиз бахтиёрлардан,
 Келдик, деймиз порлоқ кундузларгача.
 Сўнг ҳар бир қадамни босамиз ўйлаб,
 Йўлимиз тўсолмас ҳеч қандай мурдор,
 Билган ва билмаган бугунги қуйлар,
 Ҳамма кўшиқларни айтамиз ҳушёр.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қачондир чиқаман яна кунгайга,
 Бугун кўрсатмаслар менга қуёшни.
 Севгилим,
 Иккимиз борамиз бирга
 Номсиз қабрларга эгиш-чун бошни.
 Бу ҳаётдан кетган қондошларимиз,
 Йиғлаймиз, уларни бир зум хотирлаб,
 Йўқ асли уларнинг қабртошлари,
 Улар ўтган обрў, жаноза кўрмай;
 Қарамлик, қулликдан, яшашдан безиб —
 Кунгайга чиқишдан умидин узиб...
 Севгилим,
 Иккимиз борамиз бирга,
 Келдик, биз озодмиз, деймиз уларга.
 Келсак биз муҳаббат деган жаҳонга,
 Қўрамиз: бунда тонг беланган қонга...
 Қачондир чиқаман яна кунгайга,
 Бугун кўрсатмаслар менга қуёшни.
 Озодлик машғали порлаган жойда
 Маъмур кўражакмиз уруғ-қаёшни.
 Севгилим,
 Иккимиз бориб ёнма-ён
 Йиғамиз жўхори пояларини.
 Қайта улашамиз ўлганларга жон,
 Борларга ўлмаслик ғояларини.
 Биз босиб ўтамиз кўк гумбазини,
 Ўғлимизга ёйнинг расмин соламиз.
 Тинглаймиз ёшларнинг жўр овозини —
 Мағрур қуйлар у вақт ҳар бир боламиз:
 Ёмғир, ёмғир, яйраб ёғ,
 Бизга ёмғир ёғдир, кўк!
 Сувга тўйсин ҳаммаёқ,
 Ғалла битсин беҳад кўп!

Олисга кетяпман ҳозир, севгилим.
 Мен энди кишанлар сингач қайтаман.
 Гуллай бошлаганда шу улкан элим
 Бошдан ўтганларни сенга айтаман.
 Булбуллар чаҳчаҳлар, ёшлар бахтиёр,
 Шаррос ёмғирларда мириқар тупроқ.
 Хур элга қайтганлар бошлашар алёр,
 Шаҳдам қадамлардан зириллар ҳар ёқ!

Севгилим!
 Қўрамиз шундай ватанни —
 Баҳор гулларига чўмган масканни...
 Гуллар, ўпишишлар байрами бўлар
 Гуллаб яшнаётган пахтазорларда,
 Довулдан қулоқлар қоматга келар,
 Иккимиз бўлармиз у қаторларда.
 Борамиз у кунга,
 Борамиз,
 Севгилим!

Эрик СИГАЛ

Муҳаббат тарихи

1

Йигирма беш ёшида оламдан ўтган қиз ҳақида нимани гапириш мумкин? Ҳа, у жуда гўзал эди. Ақлли эди. Моцарт билан Бахни яхши кўрарди. Армстронгни севарди. Битлз деса жонини берарди. Мени ҳам яхши кўрарди. Бир куни у атайин мени ана шу донгдор мусиқа валломатлари билан аралаш-қуралаш қилиб юборганда, мен ундан “суйгиликларинг қай тартибда саф бўлади?” деб сўрадим. У эса менга қараб жилмайди-ю, “алифбо тартибда” деб жавоб берди. Ўшанда мен ҳам унга жилмайгандим. Энди эса ўтириб олиб унинг рўйхатида менинг номим қай ўринда туриши тўғрисида бош қотирмоқдаман. Исминим бўйича Моцартдан кейин бўлишим керак, фамилиям бўйича эса Армстронг билан Бахнинг ўртасига суқилиб кираман. Ҳар нима бўлганда ҳам биринчи ўринга ўтолмайман. Албатта, бунинг бари бемаънилик, лекин бу менга тинчлик бермаса нима қилай? Ахир, кўнглимда бир фикр билан ўсиб-улғайганман — мен ҳамини биринчи бўлмоғим керак. Ҳамма оила аъзоларимизга хос хислат бу, билдингизми?

Кузда охири курсга ўтганимда Рэдклифор коллежининг кутубхонасига серкатнов бўлиб қолдим. Бундан мақсад дўндиқчаларнинг ҳуснига маҳлиё бўлиб томоша қилиш эмас эди. Лекин тан олмоғим керакки, бу машғулотга суягим йўқ. Лекин бу гал уни кўзлаганим йўқ. Сирасини айтганда, кутубхонадай тинч жой йўқ. У ерда мени ҳеч ким танимас эди. Китобларга талаб ҳам бу ерда камроқ эди. Тарихдан навбатдаги имтиҳонга атиги бир кун қолган, мен эса ҳали тавсия қилинган рўйхатдаги китобларнинг биринчисига ҳам қўл теккизганим йўқ — Гарвард талабаларига теккан одатдаги касал эди бу. Мен пештахта олдига бориб, навбатдаги китобни олмоқчи бўлдим. Бу китоб эртаси куни имтиҳонда жонимга аро кирмоғи керак эди. Пештахта ортида иккита дўндиқча турарди. Уларнинг бири новчадан келган, қадди-қомати теннисчи қизларникига ўхшайди. Иккинчиси — кўзойнак тақиб олган тўпоригина қиз. Мен тўрткўз Синчалакни танладим.

— “Ўрта асрлар шони” деган китоб борми сизда? — деб сўрадим.

У совуқ қараши билан мени чақиб олгандай бўлди.

— Ўзингизнинг кутубхонангиз йўқми?

— Менга қара, Гарвард талабаларининг Рэдклифор кутубхонасидан фойдаланишга ҳақлари бор.

— Мен “ҳаққинг борми?” деб сўраётганим йўқ, чаламулла. Мен одоб-ахлоқ тўғрисида гапиряпман. Сизлардаги китоб беш миллион жилддан кам эмас. Бу ерда эса бор-йўғи бир неча минг китоб бор, холос.

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

ЭРИК СИГАЛ — замондош америка ёзувчиси. Асари ўзбек тилида илк бор эълон қилинаётир.

Вой жин ургур-ей, роса тозисига учрабман-ку?! Бундай қизлар ўзига роса бино кўйган-да — модомики, Гарвардга қараганда Рэдклифорда талабалар беш барабар кўп экан, бу қизлар ҳам беш барабар ақллироқ-да! Бунақа кек-кайганларни толқон қилиб туйиб ташлардим-у, лекин ҳозир менга бояги ланати китоб зарурдан ҳам зарур эди-да!

— Менга қара, бу ланати китоб менга ҳам жуда зарур.

— Оғзингга қараб гапир, чаламулла.

— Нега мени “чаламулла” дейсан? Тайёрлов мактабига қатнаганимни қайдан била қолдинг?

— Башарангга ёзиб кўйипти-ку — бадавлат-у бефаросат деб, — деди қиз кўзойнагини олиб.

— Адашдинг, дўмбоғим, — деб эътироз билдирдим, — аслини олганда мен фақир-у зуккоман.

— Йўқ, йўқ, чаламулла. Фақир-у зукко менман...

У менга еб кўйгудай тикилиб турарди, кўзлари кўнғир эди. Майли, эҳтимол, сиёғимдан мен бадавлат одамга ўхшарман, лекин аллақандай сурбет бир қизга кўзлари чиройли бўлгани учун мени “аҳмоқ, бефаросат” деб таҳқирлашига йўл қўя олмайман.

— Сенинг зукколинг нимадан билинади?

— Лоақал шундан билинадики, мен сен билан ҳеч қачон кафега бормаган бўлардим.

— Мен сени ҳеч қачон таклиф ҳам қилмас эдим-да...

— Ана, айна шундан кўриниб туриптики, — деди у комил ишонч билан, — сен қип-қизил бефаросатсан...

Энди, нега уни бари бир кафега таклиф қилганимни гапириб берай. Ҳал қилувчи дақиқада мен айёрлик билан таслим бўлдим. Яъни тўсатдан ўзимни бу қиз билан кафеда чой ичгиси келиб кетган одам қилиб кўрсатдим. Шу йўл билан керакли китобни олдим. Тўрткўз синчалак кутубхона ёпилмагунча бу ердан чиқиб кета олмас эди, шунинг учун ўн биринчи асрнинг охирида қирол ҳокимиятининг таянчи руҳонийлардан қонунпарастларга кўчиб ўтгани тўғрисидаги беш-олтита ғализдан-ғализ ибораларни ўзлаштириб олишга фурсат топилди. Имтиҳонда менга манфийли “А” баҳо кўйишди. Мен ҳам биринчи марта Женни пештахта ортидан чиқиб келганида унинг оёқларига худди шу баҳонани кўйган эдим. Лекин унинг эғнидаги либосини ҳам шунақа юқори баҳоладим дея олмайман — ҳаддан зиёд ҳашаматли кийимлари дидимга унча ўтиришмади. Айнақса, аллақандай ҳиндча буюмга ўхшаб кетадиган бир нарсаи менга сира ёқмади. Бу буюм унга сумка ўрнида хизмат қилар экан. Яхшиямки, мен бу гапни унга эшиттириб айтмабман — кейин билсам, бу сумканинг фасонини унинг ўзи ўйлаб топган экан.

Биз “Пакана” деган кафега бордик. Шу ўртада жойлашган япасқигина мана шу емакхонада ҳар хил бутербродлар бўлгучи эди. Буни қарангки, номига қарамай, кафега ўртача бўйли росмана одамларни ҳам кўяверишар эди. Мен иккита кофе ва яна шоколадли ёнғоқ солинган пирожное ҳамда унинг учун музқаймоқ буюрдим.

— Менинг исми Женифер Кавиллери, — деди тўрткўз Синчалак. — Мен Италиядан келиб қолган америка фуқаросиман.

Гўё ўзимнинг ақлим етмайдигандек:

— Мен музыка билан шугулланаман, — деб илова қилди у.

— Менинг исми Оливер, — дедим мен.

— Бу исмингми ё фамилиянгми? — деб сўради қиз.

— Исми, — деб жавоб бердим мен. Кейин менинг тўлиқ исми, тўғрироғи исмининг кўп қисми Оливер Баррет эканини тан олдим.

Шундан кейин орага сукунат чўкди. Бундай пайтларда одатда мендан “Баррет деганинг Баррет — холми?” деб сўрашарди. Бу савол роса менинг жимга тегарди. Ҳайтовур, қиз бундай демади.

Бунақа савол берсалар жон-поним чиқиб кетишининг боиси шунда эдики, шундай деб менинг Баррет — холлни кўрган одамга қариндошлигимга

шама қилишарди. Бу иморат Гарвард дорилфунуни шаҳарчасидаги энг катта ва энг бесўнақай иморат бўлиб, гарвардликларнинг шухратпарастлигини қондириш учун қўйилган ҳайкалдай гап эди.

Кейин у нечукдир жимиб қолди. Наҳотки, бир зумда гаплашадиган гапимиз тугаб қолган бўлса? Ёки шоиранинг¹ қариндоши эмаслигимни билиб, мендан ҳафсаласи пир бўлдими? Нима воқеа рўй берди? Бир нима билан чалгиш учун, мен унинг дафтарларини варақлай бошладим. Унинг ёзуви жуда ғалати эди — майда ва учи ўткир. У бош ҳарфларни тан олмас экан (билмадим, ўзини ким деб ўйларкин — Каммимгс² деб ўйлайдими, нима бало? У таҳсил оладиган курслар анчагина алламбало эди — “Жаҳ ад-ти-тарихи — 105”, “Мусиқа — 150”, — “Мусиқа — 201”...

— Мусиқа — 201 деганлари аспирантлар ўқийдиган курс эмасми?

У гурурини яширолмай, бош ирғаб гапимни тасдиқлади.

— Уйғониш даврининг полифонияси.

— Полифония дегани нима?

— Сен ўйлагандай шаҳвониятга алоқаси йўқ, чаламулла!

Нега энди мен бунақа гапларга чидаб ўтирибман? Бу қиз, нима бало, “Кримсон”ни ўқимайдими? Менинг кимлигимни билмайдими?

— Ҳов, менга қара! Менинг кимлигимдан хабаринг йўқми?

— Биламан. Ким бўлардинг? Ўша Баррет — холлнинг эгасисан-да, — деди у беписандлик билан. Йўқ, ҳар қалай, у менинг кимлигимдан беҳабар эди.

— Аллақачон у менинг ихтиёримдан чиқиб кетган, — деб закийлигимни кўрсатиб қўймоқчи бўлдим. — Менинг улуғ бобокалоним уни Гарвардга совға қилиб юборган.

— Унинг унчалик улуғ бўлмаган чеварасини Гарвардга имтиҳонсиз қабул қилишлари учун совға қилгандир-да?

Вой бемаза-ей, роса бошга чиқяпти-ку!

Менга қара, Женни. Ҳеч нарсага ярамаслигимга ишончинг шунчалар комил бўлса, мен билан кафега бораман деб мунча ёпишиб олдинг?

У кўзларимга тик қараб, истехзо билан ишшайди:

— Менга қадди-қоматинг ёқиб қолди.

Ғалаба қозонишни истайдиган одам мағлуб бўлишни ҳам билиши керак. Бу шунчаки айтилган чиройли гап эмас.

Ҳар қандай мағлубиятни ғалабага айлантира олиш қобилияти гарвард аҳлининг фазилатидир.

“Омадингиз чопмапти-ку, Баррет! Лекин ўйинда зўр ўйнаб қўярдингиз!”

“Худо ҳаққи, йигитлар, фиғонларинг фалакка чиқмаётганидан хурсандман. Мағлуб бўлишни нечоғлик ёқтирмасликларингни мен яхши биламан”.

Албатта, росмана ғалабага нима етсин! Айниқса, сен энг сўнгги дақиқада бу ғалабани юлиб олган бўлсанг. Бу — энг маъқул ғалаба. Албатта, ғалабанинг ҳар хил турларидан танлаб олиш керак бўлса. Хуллас-калом, Женнини ётоғига кузатиб қўяр эканман, мен ҳали бу рэдклифор зирапчасининг устидан голиб чиқишимга ишончимни йўқотмаган эдим.

— Менга қара, зирапча, жума куни кечкурун Дартмутда хоккей ўйини бўлади.

— Нима бўпти?

— Нима бўларди? Мен шу ўйинни кўришингни истар эдим.

У одатда рэдклифорликларга хос тарздаги спортга эҳтиром билан жавоб берди.

— Нима учун мен бир бемаъни хоккей ўйинини томоша қилар эканман?

— Шунинг учунки, мен ўйнайман, — дедим маънодор қилиб.

Бир зум жимлик чўқди. Назаримда мен қорнинг қандай ёғаётганини эшитгандай бўлдим.

— Қайси команда учун ўйнайсан? — деб сўради қиз.

¹ Инглиз шоираси Элизабет Баррет Браунинг (1806-1861) кўзда тутилган.

² XX аср америка шоири.

Оливер Баррет IV.

Ипсвич. Масса Чусетс.

Ёши 20 да.

Бўйи 5 фут 11 дюйм. Вазни 185 фунт.

Коллеж: Филлипс Эксетер.

Курси: битирувчи.

Асосий фани: ижтимоий фанлар.

Курсда энг яхши ўн талаба рўйхатида 1961, 1962; 1963 — йилларда бўлган.

Келгусидаги мутахассислиги — ҳуқуқшунослик.

Янги Англия университетларининг терма командасида 1962, 1963 йилда ўйнаган.

Бу пайтга келиб, Женни менинг биографиямни, албатта, ўқиб чиққан бўлиши керак. Мен менежеримиз Вик Клейманга қизга дастурни бериб қўйиши тўғрисида уч марта эслатдим.

— Вой тавбангдан кетай, Баррет. Умрингда бирон марта ҳам қиз кўрмаганга ўхшайсан-а!

— Учир унингни, Вик, бўлмаса, тишларингни ўзинга ем қилиб қўймай.

Биз ўйин олдидан муз устида машқ қила бошладик. Мен унга қараб қўл силкмадим (бир камим шу эди), ҳатто унинг томонига қайрилиб қарамадим ҳам. Шундай бўлса-да, ҳойнаҳой, мени ўзига қараяпти деб ўйлаётган бўлса керак. Ахир, миллий мадҳиямиз ижро этилаётганда у америка байроғига эҳтиромини изғор қилиш учун кўзидан кўзойнагини олмагандир?

Иккинчи бўлимнинг ўртасига келганда биз Дартмут командасини 0:0 ҳисобида ютмоқда эдик. Бошқача айтганда, Дейни Жонстон билан мен ҳализамон уларнинг дарвозасини ишғол қилмоғимиз керак эди. Яшил алвастилар буни ҳис қилиб, кўполлик қилишга ўтишди. Биз уларнинг мудофаасини мажлаб ташлашимиздан олдин улар бизлардан баъзи бировларнинг қовурғасини мажақлаши мумкин эди. Ишқибозлар қон талаб қилиб ўқиришмоқда. Хоккейда бу тўғри маънода қон тўкишни англалади, агар бунинг иложи бўлмаса, унда лоақал гол бўлиши керак. Обру талаб бўлсанг, шунақа қиласан-да... Мен ҳеч қачон томошабинларнинг бу талабларини бажаришдан бўйин товлаган эмасман.

Дартмутликларнинг марказий ҳужумчиси Эл Реддинг бизнинг зонамизга ёриб кирди, мен учиб бориб унга урилдим-у шайбани тортиб олиб, олдинга ташландим. Томошбинлар яна ўқириб юборди. Менинг чап томонимда Дейв Жонстон югуриб боряпти, лекин мен шайбани ўзим урмоқчи бўлдим. Дарвозабоннинг юраги така-пука эканини сезиб турибман: “Дирфилд” командаси учун ўйнаган кезлардаёқ мен унинг юрагини олиб қўйган эдим. Бироқ шайбани улоқтиришга улгурмадим — Дартмут ҳимоячиларининг иккитаси устимга ташланди. Мен шайбани бой бермаслик учун дарвозанинг орқасига ўтишга мажбур бўлдим. Дарвозабоннинг орқасида биз уччовимиз бир-биримизни турткилаб, бортга қапиштиришга киришиб кетдик. Бунақа олишув чоғларида менинг ўзимга хос усулим бор — рақибларимнинг либосидаги нимаики дуч келса, ҳаммасини кучим борица дўппослаб кетаман. Муз устида конькиларимиз орасида шайба чирпирак бўлиб айланади, бироқ бизнинг унга қарагудек аҳволимиз йўқ — ҳаммамиз жон-жаҳдимиз билан бир-биримизни дўппослаш билан оворамиз.

Судья хуштагини чалди.

— Бас! Икки дақиқалик жарима!

Мен нигоҳимни кўтардим. Судья мени кўрсатмоқда эди. Нима гуноҳ қилдимки, мени майдондан ҳайдайди?

— Қўйинг-е, судья! Мен нима қилдим?

Бироқ рухсорига қараганда судьянинг суҳбатни давом эттирадиган чоғи йўқ эди. У судьялар столчасининг ёнига борди-да, овози борица қичқирди: “Еттинчи рақамли ўйинчига икки дақиқа!”. Шундай деб қўл ҳаракати билан мен қандай қонидани бузганимни кўрсатди.

Мен, албатта, жиндай тихирлик қилдим — шунақа қилмаса бўлмайди-да. Аммо судья менга қўл силтаб қўя қолди ва мен ғазабдан бўзариб, жарима солинганларга аталган курсига бориб, ялпайиб ўтириб олдим. Утирар эканман, конькиларим музга тегиб тинғиллади. Шу лаҳзада радио карнайларидан бутун зални титратиб, баланд овоз янгради: “Оливер Баррет, Гарвард командасидан. Рақибини ушлаб қолгани учун икки дақиқагача майдондан четлатилди”. Оломон норози бўлиб гувиллади. Гарвардлик ишқибозларнинг баъзи бирлари судьянинг кўриш қобилиятини ва холислигини шубҳа остига олиб, овозлари борича қичқира бошладилар. Каталагимда ўтирар эканман, нафасимни ростлаб олишга ҳаракат қилиб, бошимни қуйй солиб олдим-да, бизнинг тўрт йигитимиз Дартмутлик беш йигитга қарши жон-жаҳдлари билан курашаётган майдонга ҳатто кўзимнинг қирини ҳам ташламасликка ҳаракат қилдим.

— Ўртоқларинг жон-жаҳдлари билан курашиб ётса, сен нега энди бу ерда шабадалаб, ҳузур қилиб ўтирибсан?

Бу — Женнининг овози эди. Мен унинг саволига эътибор ҳам бермадим-да, шерикларимга далда бериб, қичқира бошладим:

— Бардам бўлинглар, йигитлар. Шайбани тортиб ол ундан! Бўлақол!

— Нима гуноҳ қилиб кўйдинг?

Бу гал ўгирилиб қарадим — ҳар нима бўлганда ҳам Женни мени деб бу ерга келган.

— Жиндай ошириб юборибман. Бор гап шу, — деб жавоб бердим мен ва яна кўзларимни майдонга қададим. У ерда йигитларимиз дарвозага юлқинаётган Эл Рэддингни тўхтатиб қолишнинг пайдидан эди.

— Бу сен учун оғир шармандаликмиди?

— Женни, сендан илтимос. Мен диққатимни жамлашим керак.

— Нима масалада жамлайсан?

— Нима масалада бўларди? Майдонга тушиб манави ҳароми Рэддингни бир ёқли қилишим керак.

Мен яна ўйинни кузатиб, шерикларимни лоақал руҳан қўллаб-қувватлашга интила бошладим.

— Сен фирромлик қилишни ёқтирасанми?

Менинг нигоҳим дарвозамизга қадалган эди — унинг олдида яшиллар роса қутуриб ола-говур қилиб ётипти. Мен яна майдонга тушгани ошиқаман. Аммо Женни ўжарлик билан гапини давом эттиради:

— Эҳтимол, бир куни мени ҳам “бир ёқлик” қилиб кетарсан?

— Агар жим бўлмасанг, ҳозирнинг ўзидаёқ бир ёқли қилвораман.

— Тушунарли. Мен кетдим. Саломат бўлинглар.

Мен ўгирилиб қарагунимча дарров ғойиб бўлиптилар. Ўрнимдан туриб, нигоҳим билан уни қидира бошладим, шу чоғ жарима вақтим тугаганини эшитдим. Мен бортдан ошиб ўтиб, сирпаниб майдонга чиқдим.

Менинг майдонга чиққанимни томошабинлар гулдурол қишлар билан кутиб олишди. Баррет майдонга тушса бас, ишлар юришиб кетади. Ҳозир Женни қаерда яшириниб ўтирган бўлмасин, у, албатта, менинг майдонга чиқишимни кўриб, ишқибозлар нечоғлик шодланаётганидан хабардор бўлади. Шундоқ бўлгандан кейин, ҳозир унинг қаердалигидан ким ҳам ташвиш чекарди, дейсиз?

Лекин қаёққа ғойиб бўлдийкин бу жин ургур тирранча?

Эл Родринг шайбани зўр куч билан дарвозамизга йўллади, дарвозабонимиз уни Жини Кеннауэй томонга қайтарди, Жини шайбани менга етказиб берди. Шайбанинг кетидан югурар эканман, бир неча сония вақтим бор, минбарларга бир назар ташлаб, Женнини топишга ҳам улгурарман деб ўйладим. Шундай қилдим ҳам. Назар ташладим-у, уни дарҳол кўрдим. У кетмаган экан.

Кейинги лаҳзада “поп” этиб муз устига ўтириб қолдим. Икки яшил барзанги икки томонимдан қисиб келган эди. Мен кетим билан музни эзгилаб ўтирибман-у, ер ёрилса, ерга кириб кетгудек аҳволдаман. Барротни ағдаришди-я! Сирпанишимни тўхтатишга уринар эканман, садоқатли мухлисларим йиқилганимдан ранжиб, оҳ-воҳ қилишаётгани қулоғимга чалинди. Дартмут ишқибозлари эса ҳижжалаб “У-р уни! У-р уни!” дея ҳайқирмоқда.

Женни нима дейди энди?

“Дартмут” яна шайбани дарвозамиз олдига олиб келди ва дарвозабонимиз уни яна қайтарди. Кеннауэй шайбани Жонстонга узатди, у эса менга ташлаб берди. Мен оёққа туриб улгургандим. Томошабинлар жазавала. Уриш керак! Мен шайба билан тезликни сусайтирмай Дартмутнинг зонасига ёриб кирдим. Иккита ҳимоячи жон ҳолатда менга ташланди.

— Олга, Оливер, олга! Таъзирини бериб қўй бу занғарларни!

Женнинг жон ҳолатда чинқиргани томошабинларнинг чуввосини босиб тушди. Жанг шиддати Женнига ҳам таъсир қилган эди. Шундан у ҳам жазавага тушганди. Мен ҳимоячилардан бирига чап бериб қолдим, иккинчисини тирсагим билан шунақа туширдимки, у оғриқдан дами ичига тушиб кетди, сўнгра йиқилаётиб, шайбани дарвозага йўллаш ўрнига, уни ўнг томонимдан сирпаниб келаётган Дейви Жонстонга оширдим. Дейви бир зарб билан шайбани дарвозага киритди. Гол!

Кейинги сонияда биз — мен, Жонстон ва қолган йигитлар бир-биримизни кучоклашга тушиб кетдик. Биз бир-биримизни бағримизга босар, эзгилар, ўпишар, елкаларимизга қоқар ва қувончимиз ичимизга сиғмай ирғишлар эдик. Оломоннинг чуввосидан қулоқ қоматга келади. Мен туртиб йиқитган Дартмут ҳимоячиси эса ҳали ҳам кетини муздан ажратиб ололмай ҳалак эди. Ишқибозлар майдончага дастурларни ирғита бошладилар. Бу зарба рақибимизнинг умуртқасини пачақлаб ташлади (кўчма маънода, албатта. Ҳимоячи нафасини ростлаб, туриб кетди). Охир-оқибатда, уларни 7:0 ҳисобида дабдала қилдик.

Агар мен ҳисчанроқ одам бўлганимда ва деворга Гарвард ҳақида хотира бўлсин деб биронта сувратни илиб қўйишни ихтиёр этганимда, бу Уинтроп — Холус ёки Хотира Черковининг эмас, Диллон Филдхауснинг сурати бўлар эди. Агар сиз мендан Гарвардда ўзингни худди уйимдагидек бемалол ҳис қилганмисан деб сўрасангиз, мен “ҳа” деб жавоб берган бўлардим. Бу бизнинг спорт иншоотларимиз жойлашган Диллон-Билд-Холус эди. Яна — майли, Нейт Пуси мендан дипломини олиб қўйса қўяқолсин, лекин мен учун Уайдмер кутубхонасидан кўра Диллон ардоқлироқ. Университетда ўқиган ҳамма йилларим мобайнида ҳар оқшом мен бу қаҳқашоннинг остонасидан хатлаб ичкари кирардим-да, йигитларни бир жуфт “ширин” сўз билан муборакбод қилиб, устимдаги маданият қобиғини ечиб ташлаб, спорт одамига айланардим. Болдиримга хоккей қалқончаларини боғлаб, устимга етгинчи рақамли кўйлакни кийиб олиш (у пайтларда бу рақамни умрим сўнгигача менга беришади деб орзу қилардим, лекин бундай бўлмади), оёққа конькини боғлаб, бесўнақай лапанглаб йўлак бўйлаб майдончага йўл олиш — жоннинг хузури эди-да! Нима етсин бунга!

Уйиндан қайтиб кириш янада мароқли эди — терга ботиб кетган либосларингни баданингдан кўчириб олгандай бўласан, қип-яланғоч ҳолингда тоза сочиқлар қўйилган курси томон шап-шап одимлаб борасан.

— Қалай бўлди бугун ўйин, Олли?

— Жойида, Ричи. О' кей, Жимми!

Кейин душга тушасан, шанба оқшомида ким-ким билан неча марта нима қилганини эшитасан. — “Биз Маунт-Идидан анави сатангларни бошлаб келдик, билдингми?” Бошқалардан фарқ қилароқ менинг ўзимнинг хилват жойим бор эди — у ерда бемалол ўй сураверардим. Тақдир иноят қилиб, менга шикаста тизза ато қилган эди (ҳа, буни иноятдан бошқа сўз билан атаб бўлмайди — мана, ишонмасанглар, ҳарбий билетимни кўринглар). Ҳар бир ўйиндан кейин тиззамни махсус ваннага солмасам бўлмас эди. Ваннанинг четида ўтириб олиб, тиззам теварагида қайнамадек жавлон ураётган сувларни томоша қилардим, ўйин давомида кўқарган ва шилинган жойларимни (мен уларни кўрганда, алланечук хузурланиб кетардим) кўздан кечириб ўтириб, хаёлимга келган нарса тўғрисида ўйлардим ёки ҳеч нарсани ўйламас эдим. Бугун оқшом эса ўзимнинг голим тўғрисида, аниқроғи, мен ошириб бергандан кейин урилган гол тўғрисида хаёл сурдим ва Янги Англия университети терма командаси таркибида узлуксиз уч мавсум ўйнаб тугатганимни ўйладим.

— Тиззангни сувга пишяпсанми, Олли?

Бу — бизнинг тренеримиз Жеки Филт эди. У ўзини ҳаммамизга мураббий қилиб тайинлаб олганди.

— Ҳа, Жеки. Агар ташқаридан қараганда бу бошқа нарсага ўхшамаса, шунақа деса ҳам бўлаверади.

— Тиззанг нега бунақа панд беришини айтиб берайми, сенга? А, айтиб берайми?

Мен Шарқий соҳилдаги ҳамма ортопедларга тиззамни кўрсатиб чиққанман, лекин Филт, албатта, бунақа ишларни пухта билади.

— Нотўғри овқатланасан. Сабаби шундан. — Мен унинг гапларига кўп ҳам эътибор бермадим.

— Туз кам истеъмол қиласан, тушундингми?

“Хўп” деб қўяқолсам, тезроқ чиқиб кетармиди?

— О’кей, Жек. Бўпти, кўпроқ туз ейман энди.

О, худойим-эй, у бирам хурсанд бўлди...

У кетаётганда, унинг туссиз башараси мамнуниятдан бир одамга қилган яхшилиги учун ифтихор туйғусидан чарақлаб ёришиб кетган эди. Бунинг эвазига мен яна ҳоли қолдим. Бутун баданим кишига хушёқадиган тарзда зимиллаб оғриб турибди. Мен жўшиб турган сувга тушдим, кўзларимни юмиб, томоғимгача сувга чўмиб, бутун баданимга ёйилаётган илиқликдан роҳат қилиб ўтирдим. Уф-ф-ф!

Эҳ, жин урсин-а! Ахир, кўчада мени Женни кутиб турган бўлса-чи! Ҳар нима бўлганда ҳам кутаётган бўлса-чи? У шўрлик кўчада, баданлари жунжикиб, совуқда изиллаб турса-ю, мен иссиқ ванна ичида мазза қилиб ётсам! Кийинар эканман, мен тез кийинишда жаҳон рекорди ўрнатдим-ов! Ҳали баданим қуриб бўлмасдан, Диллоннинг марказий эшигини ланг очиб ташқарига чиқдим.

Юзимга муздек шабада урилди. Бр-р, бутун вужудим жунжикиб кетди. Совуқни қаранг-а! Қоронғиликни айтмайсизми! Шу яқин ўртада ҳали ҳам бир тўп ишқибозлар йиғилиб туришган экан. Улар — энг содиқ ихлосмандлар, кўшлари Гарварднинг терма хоккей командасининг собиқ ўйинчилари, собиқ бўлсаларда, кўнгилларида ҳали човганларини ташлаган эмаслар. Кекса Жордан Женксга ўхшаган йигитлар-да! Жордани тушмагур “Гарвард” қатнашган биронта ҳам ўйинни — на уйда, на сафарда бўлсин, бари бир, қолдирмайди. Қандай қилиб бунинг уддасидан чиқади — ҳайрон бўласиз. Чунки Женкснинг ўзи аслида йирик банкир, иш демагани бошидан ошиб-тошиб ётади.

— Сенга анча қийин бўлди-да бугун, Оливер.

— Ҳа, энди, жиндай шунақа бўлиб қолди, мистер Женкс. Ўзингиз кўрдингиз-ку, уларнинг қанақа ўйнаганини.

Мен Женнини излаб, кўзларим тўрт томонга олазarak. Наҳотки, у ётоққа қайтиб кетган бўлса? Наҳотки, Рэдклифоргача бутун йўлни ёлғиз босиб ўтган бўлса?

— Женни! — деб чақирдим мен.

Қоп-қоронғи зулмат ичида бирон нарсани илғаб олишга ҳаракат қилиб, бир неча қадам ишқибозлардан нари кетдим. Қўққисдан у дарахт ортидан чиқиб келди. Юзини шарфига чирмаб ўраб олибди — фақат кўзларигина кўришиб турибди. Мен қизишиб кетганим йўқ.

— Эй, чаламулла! Бу ер роса изғирин экан-ку!

Мен суюнганимни яшира олмадим.

— Женни!

Мен унинг ёнига югуриб бориб, муздек пешонасига лабимни астагина теккиздим — ўз-ўзидан шундоқ бўлиб қолди.

— Сенга ижозат берганим борми? — деб сўради.

— Нима? — деб сўрадим гапига тушунмай.

— Мени ўпишингга руҳсат бериб қўйганим борми?

— Узр. Қизишиб кетибман.

— Мен қизишиб кетганим йўқ.

Биз икковимиз бутунлай ҳоли қолдик. Теварак зим-зиё, совуқ. Вақт алла-

маҳал бўлган. Мен уни яна ўпдим. Лекин бу гал пешонасидан эмас. Қоронғида лабларига лабларимни босдим. Шу аҳволда лабимни узмай анча турдим. Бўса тамом бўлганда, Женни менинг енгимдан ушлаган кўйи туришда давом этарди.

— Бу менга ёқмайди, — деб минғирлади у.

— Нима?

— Бунинг менга ёққани.

Қайтишимизда бутун йўл давомида (менинг машинам бор, лекин Женнининг пиёда кеткиси келди) Женни енгимдан ушлаб кетди. Қўлимдан эмас, енгимдан. Ётоқнинг эшиги олдида мен хайр-маъзур маъносидан уни ўпмадим.

Биласанми, Женни, мен бир неча ой мобайнида сенга кўнғироқ қилолмаслигим мумкин.

У бир неча сония индамай қолди. Ниҳоят сўради:

— Нима учун?

— Балки хонамга киришим биланоқ кўнғироқ қиларман.

Мен ўгирилдим-да, тезгина одимлаб кета бошладим.

— Ярамас! — деб шивирлаб қолди у орқамдан.

Мен яна ўгирилдим-да, бўш қолган ҳимоясиз дарвозани голибона ишғол қилдим:

— Ҳа, қалай? Ёқмас эканми? Бошқаларни таҳқирлашни биласиз.

Мен яна бир марта ўгирилиб, унинг башараси қанақа тусга кирганини жуда-жуда кўргим келди-ю, лекин айрим мулоҳазаларга бориб бундай қилмадим.

3

Хонамга кириб борганимда кўшним Рэй Страттон ўзининг футбол командасидаги йигитлари билан қарта ўйнаб ўтирарди.

— Салом, чурвақалар!

Менга жавобан бир нарсалар деб минғирлашди.

— Бугун сени нима билан табрикласак бўлади, Олли?

— Гол ва ошириб берганим билан.

— Биз Кавиллери масаласини айтяпмиз.

— Ишларинг бўлмасин, — деб оғизларига урдим.

— Ким экан у? — деб сўради чурвақалардан бири.

— Женни Кавиллери, — деб жавоб берди Рэй. — Озғингина, навдадай.

Мусиқачи.

— Бўлди, биламан, — деди учинчиси. — Чакки эмас.

Бу шаҳватпараст пандавақиларнинг говурига парво қилмай, телефон синининг чигалини ёйдим-да, аппаратни ухлайдиган хонамга олиб кирдим.

— Бу қиз Бах жамиятида фортепиано чалади, — деб хабар қилди Страттон.

— Баррет билан нима иш қилади?

— Ким билсин, мушук-сичқон ўйнашар...

Елка қисишлар, томоқ қиришлар, ваҳахалар...

— Жентельменлар! — дедим мен чиқиб кетар эканман. — Онангизни кўрсатиб қўймай тагин.

Ғайриинсоний товушлар тўлқини устимга вулқондай ёпирилиб улгурмай эшикни ёпдим, бошмоғимни ечиб, каравотга ўрнашиб ўтириб олдим-да, Женнининг номерини тера бошладим.

Биз шивирлашиб гаплашдик.

— Ҳой, Жен...

— Лаббай!

— Сенга айтадиган гапларим бор.

Мен дудмалланиб қолдим. У сабр-тоқат билан кутарди.

— Назаримда... Назаримда, мен сени яхши кўрадиганга ўхшайман.

Сукунат. Кейин у жуда оҳиста жавоб берди.

— Наридур-е... Турқинг курсин...

Шундай деб гўшакни осиб қўйди.

Мен хафа бўлмадим. Ҳатто ҳайрон ҳам бўлмадим.

Корнелл билан ўйинда менинг роса таъзимни беришди.

Сирасини айтганда, мен ўзим айбдорман.

Эҳтирослар роса оби-тобига келганда мен ёмон хатога йўл қўйдим — уларнинг марказий ҳужумчисини “сассиқ канадалик” деб атаб қўйибман. Уларнинг командасида канадаликлар тўрт киши экани буткул эсимдан чиқиб кетипти. Менинг энг қатта хатоим ана шунда эди. Уларнинг тўрттови ҳам ашаддий ватанпарвар, устига-устак роса барзанги йигитлар экан. Қулоқлари ҳам “тиқ” этган нарсани дарров эшита қолар экан. Мени роса ўрнига қўйиб дўппослашгани ҳам майли-я, яна бунинг устига ўйиндан ҳам чиқариб юборишди. Шунчаки чиқариб юборишса ҳам гўрга эди-я, муштлашганим учун роппа-роса беш дақиқалик жаримани ҳам ёпиштиришди. Бу ҳақда бутун стадион бўйлаб эълон қилишганда, Корнелл командасининг ишқибозлари мени таҳқирлаб, қанақа хуштакбозликлар қилганини бир кўрганингизда эди! Бу ўйин Янги Англия университетларининг биринчилиги учун ҳал қилувчи ўйин бўлса-да, Нью-Йоркнинг Итакасидай ит ўлган жойга бизниклардан жуда кам одам келган эди. Беш минут-а! Жарима солинганлар курсисига ўтираётиб, тренеримиз хуноб бўлиб, сочларини юлаётганини кўриб қолдим.

Жеки Фелт олдимга ҳаллослаб югуриб келди. Шундагина мен башарамнинг ўнг томони қонли аталага айланиб кетганини пайқадим. “Ё парвардигор, — деди жигибийрон бўлиб Жеки қон тўхтатадиган қаламини башарамга суркар экан, — Ё парвардигор, Олли!”. Мен рўпарамга маъносиз тикилганча индамай ўтиравердим. Менинг майдонга қарашга бетим чидамасди. У ерда ўйлаганимдай ўта ёмон воқеалар содир бўлмоқда, даҳшатли хавотирларим рўёбга чиқмоқда эди. “Корнелл” ўйинчилари дарвозамизга шайба киритишди. Қизил либосли ишқибозлар қичқариб, бизни мазах қилиб, айюҳаннос солдилар. Ҳисоб тенглашди. Корнелл энди бу ўйинни бемалол ютса бўларди. Ўйинни ютса, у университетлар биринчилигини ҳам ютарди. Вой жин ургур-ей! Мен жарима вақтини ярмигача зўрга ўтирдим. Гарвардликлар қарама-қарши томондаги минбарларда ўтиришарди. Улар гиринг деб оғиз очолмай қолишганди. Бу пайтга келиб, ўзимизнинг ишқибозлар ҳам, бегона ишқибозлар ҳам мени паққос унутиб юборишганди. Фақат биттагина томошабин аввалгидай жарима солинганлар ўтирадиган курсидан кўз узмасди. Ҳа, у шу ерда эди. “Агар кенгаш вақтида тугаса, Корнеллга етиб боришга ҳаракат қиламан” деганди у. Гарвардлик ишқибозлар ўртасида Оливер Баррет III ўтирарди. Бу қари тўнка музхонага айланиб кетган ўриндиқларда ўтирганича, ёлғиз ўглининг башарасидаги қони сирқиб турган яраларга қандай қилиб елим қоғозларни ёпиштиришаётганини индамай, лоқайдгина кўриб турарди. Қизик, бу дақиқаларда у нималарни ўйладийкин? “Астароқ! Астароқ! Ҳой, секин деяпман!”, деган гап ўтдимикин хаёлидан? Ёки бошқа бирон шунга ўхшаш нарсани ўйладимикин?

“Оливер, сенга муштлашиш шунчалик маъқул бўлса, бокс билан шуғуллана қолмайсанми?”

“Эксетерда боксерлар командаси йўқ-да, ота”.

“Мен сенинг ўйинларингга қатнамай қўя қолсам ҳам бўлар экан”.

“Мен сени хурсанд қилмоқ учун муштлашади деб ўйлайсанми?”

“Мен “хурсанд қилиш” учун деган иборани қўлламаган бўлардим”.

Ҳа, энди қўяверасиз, унинг нима тўғрисида ўйлаётганини топиш бирор инсон зотининг қўлидан келармикин? Баъзан шундай дейишади — Оливер Баррет III — юриб турадиган Рашмор тоғи. Баъзан тилга кириб қолади. Бошқача айтганда, тўнка деса ҳам бўлаверади.

Менинг отам ҳозир ўзининг севган иши — ўз-ўзига маҳлиё бўлиш билан шуғулланаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Менга қаранглар! Ҳаммангиз қаранг! Бу ерда гарвардлик ишқибозлар жуда кам. Шундоқ бўлса-да, улардан бири мен. Мен Оливер Баррет III ман, жуда банд одамман, менинг сон-саноқсиз банкларим бор, уларнинг ҳаммасини бошқариш керак ва ҳоказо, ва ҳоказолар. Шунга қарамай, Корнеллга аллақандай ипирисқи бир ўйинни томоша қилишга вақт топиб келиб ўтирибман. Бу жуда ҳам соз бир нарса эмасми! (Ким учун?)

Оломон яна ўкириб юборди. Бу галгиси аввалгисидан ўн чандон зўрроқ бўлди. Яна бизга гол уришди. Мен ҳали яна икки дақиқа дам оламан. Ғазбдан башараси унниқиб кетган Дэйви Жонстон ўз дарвозаси томон сирганиб кетди. У шундоққина ёнимдан ўтди, лекин менга бир қайрилиб қараб ҳам қўймади. Ие, буниси қандоқ бўлди? Унинг кўзларида ёш ялтираятгими? Шу пайтда мен капитанимиз Дэйви Жонстоннинг ақл бовар қилмайдиган зўр муваффақиятини эсладим — у етти йил муттасил хоккей ўйнаб, на мактаб командалари, на университет командалари таркибида бирон марта ҳам ютқазган эмас. У аллақачон ривоятлар қахрамониغا айланиб бўлган. Ҳозир у охириги курсда ўқияпти. Бугунги ўйин унинг учун энг сўнгги муҳим ўйин эди.

Бу ўйинни биз 3:6 ҳисобида ютқаздик.

Ўйиндан кейин мени рентгенга солиб кўришди. Ҳар қалай, ҳамма суякларим бугун экан. Сўнгра доктор Ричард Зельцер ўнг жағимга ўн иккита малҳам қўйди. У малҳамларини қўяётганида Жеки Фелт кабинетда саланглаб юриб, Корневил табибига менинг нотўғри овқатланишимни, агар ҳар куни туздорилардан ичиб турганимда, бугунги дилхиралик рўй бермаган бўлишини гапириб берарди. Зельцер унинг гапларига эътибор бермади, менга эса кескин оҳангда зинҳор-базинҳор “орбита деворлари”га заҳа етказмаслигим кераклигини тайинлади. (Бу тиббийёт атамалари роса жонга тегди-да.) Унинг айтишича, ҳозир мен лоақал бир ҳафта муз устига чиқмай турмоғим маъқул экан. Маслаҳати учун докторга миннатдорлик изҳор этдим. Доктор кетди, унинг кетидан изма-из Фелт чиқиб кетди. У ҳали ҳам парҳез масалаларида докторни гапга солиш умидидан воз кечмаган эди.

Мен шошилмай душда чўмилиб чиқдим. Зирқираб турган юзимга сув теккизмасликка ҳаракат қилдим. Новокаиининг таъсири ўта бошлади, лекин оғриқни ҳис қилиш менга ҳатто ҳузур бағишларди. Айтмоқчиманки, ишни расво қилган мен бўлдим-ку, ахир. Биринчилиқни бой бердик, шунча вақт ютқазмай келиб, бугун ютқаздик (ҳозир охириги курсда ўқиётганларнинг биронтаси ҳам шу чоққача мағлубият нималигини билмай келаётган эди). Жонстоннинг етти йилдан бери ютқазмай келаётганини-ку айтмай қўя қолса ҳам бўлади. Эҳтимол, буларнинг барчасига ёлғиз мен айбдор эмасдирман, лекин ҳозир ўзимни гуноҳқордай сезаётган эдим.

Ечиниш хонасида ҳеч ким йўқ эди. Йигитлар, афтидан, аллақачон мотелга етиб олган бўлишса керак. Воқеалар оқимига қараганда улардан ҳеч қайсисининг мени кўришга тоқатлари йўқ эди ёки мен билан гаплашмоққа ҳам хушлари йўқ эди. Оғзим тахир, аҳволим шу қадар расвоки, оғзимнинг тахири орқали бунинг таъмини сезиб турибман. Лаш-лушимни халтамга тиқиб, кўчага чиқдим. Нью-Йорк штатининг шимолидаги кимсасиз ҳудудларда тентираб юрган муздек изғиринда бир ҳовуч гарвард ишқибозлари дилдираб туришарди.

— Жағинг қалай, Баррет?

— Раҳмат, ҳечқиси йўқ, мистер Женкс.

— Ҳойнаҳой, ҳозир сен бир яхши бифштекс еб олсанг чакки бўлмас эди, — деган яна бир таниш овоз эшитилди. Бу Оливер Баррет III нинг овози эди. У ҳеч ўз билганидан қолмайди-да — кўзнинг тагидаги моматалоқ жойларни бувисидан қолган усул билан даволашни маслаҳат берапти.

— Раҳмат, ота, — дедим мен. — Доктор ҳамма дори-дармонини тахт қилиб кетди: — Мен курси устига ёпиб қўйилган докага ишора қилдим — доктор буюриб кетган дори-дармонлар шу доканинг остида эди.

— Озиқлик от хоримас демоқчи эдим, ўғлим.

Тушлик чоғида ўртамизда одатдаги суҳбатларимиздан бири бўлиб ўтди. Бундай суҳбатларни мен “аксил суҳбат” деб атайман. Уларнинг ҳаммаси бир хил савол билан бошланади: “Хўш, қалайсан, ўғлим?” ва яна бир хил савол билан тамом бўлади: “Сен учун бирор нарса қилиб бера оламанми?”

— Хўш, қалайсан, ўғлим?

— Жуда яхшиман, сэр.

— Оғрияптими? — у менинг мажақ бўлган жағимга ишора қилди.

— Йўқ, сэр.

Аммо оғриқ зўрайгандан зўрайиб бормоқда эди.

— Мен Жек Уэллсга айтай, у сени душанба куни кўриб қўйсин.

— Хожати йўқ, ота.

— У яхши мутахассис.

— Корнелл врачлари ҳам подадан қочган мол доктори эмас, — дедим мен отамнинг беписанд оҳангини пасайтириш мақсадида. У ҳаминча ҳар хил мутахассислар, экспертлар ва ҳоказо каби “одамларнинг гуллари” тўғрисида менсимай беписанд гапиришни яхши кўради.

— Афсус, — деди Оливер Баррет III. Аввалига мен уни бирон ўткир гап айтмоқчи деб ўйлабман. — Яра-чақаларинг ўта ваҳшиёна.

— Ҳа, сэр (Эҳтимол, бу ўринда мен кулиб қўя қолишим керакмиди?)

Бирдан ярқ этиб калламга бир фикр келди — у ўзининг ёлғондака “ўткир” иборалари билан менинг муз устидаги хатти-ҳаракатларимдан норози эканига ишора қилмаётганмикин?

— Ёки сен менга — ўзингни ваҳшиёна тутдинг демоқчи бўлаяпсанми?

Унинг чехрасида мамнуниятга ўхшаш бир кайфиятнинг шуъласи соя ташлаб ўтгандек бўлди — унинг фикрини билишга қизиққанам унга маъқул келган кўринади.

Лекин у жўнгина жавоб берди.

— Мол докторлари ҳақидаги гапни ўзинг бошладинг-ку.

Гап шу ерга етганда, мен таомномани синчиклаб ўқий бошладим.

Иссиқ таом олиб келишганда отам ўзининг бемаъни ваъзаларидан бирини бошлади — агар хотирам панд бермаётган бўлса (мен унинг гапларини эслаб қолишга уринганим йўқ), бу гап у мағлубиятлар ва музаффариятлар тўғрисида гапира кетди. У бизнинг чемпионлик унвонини бой берганимизни таъкидлади (қойил-е, дадажон! Мунча доно бўлмасангиз! Лекин спортдаги асосий нарсаси ютуқ эмас, ўйиннинг ўзи экан. Унинг бу гапи Олимпия ўйинлари шиорининг жиндай ўзгартирилган нусхасига ўхшаб кетарди. Тушундимки, бу ҳали гапнинг дебочаси, холос, асосий гап энди бошланади. Ҳозир у университет биринчилиги деган нарсаси моҳият эътибори билан олганда жуда майда ва арзимас нарсаси экани ҳақида сафсата сўқабошлайди. Мана, Олимпиада бўлса, бу бошқа гап, албатта. Лекин мен унинг Олимпиада хотираларига йўл очиб берадиган кўприк куриб бериш иштиёқим йўқ эди. Бунақа вазиятларда айтилиши керак бўлган “Ҳа, сэр” қабилдаги гапларимни керагича айтиб, унани ўчирдим.

Кейин биз “менинг режаларим” деб аталмиш унинг жон-дилидан яхши кўрган мавзусининг (тўғрироғи — аксия мавзусининг) турли жиҳатлари бўйича гаплашдик.

— Умуман, айтганда, ота, мен юридик ўқув юрти масаласида ҳали бир тўхтамага келганим йўқ.

— Мен бошқа нарсани билмоқни истардим — юридик ўқув юрти сен тўғринда бирон тўхтамага келганми, йўқми?

— Яна бир доно пичингми? Мен унинг ҳазил-мутойиба бобидаги машғулотларига қандай муносабатда бўлмоғи керак? Хиринглаб қулайми?

— Ҳозирча билмадим, сэр.

— Мен Прайс Циммерманга кўнғироқ қилсам бўлади.

— Хожати йўқ, — деб унинг гапини бўлдим, — илтимос, керак эмас, ота.

— Бирортасига тазийқ кўрсатиш мақсадим йўқ, — деди виқор билан О.Б.III.

— Шунчаки, нима гаплар борлигини билиб қўймоқчиман.

— Ота, менга ҳам эл қатори ёзма равишда жавоб беришларини истайман.

— Ҳа, албатта. Жуда яхши!

— Раҳмат, сэр.

— Сени шундоқ ҳам, албатта, қабул қилишса керак, — деб кулиб қўйди у.

Қандай қилиб, бунинг уддасидан чиқади — билмайман-у, лекин отам ҳатто мақтамоқчи бўлганида ҳам мени камситишга уста.

— Билмадим-ов, — деб жавоб бердим мен. — Уларнинг хоккей командаси йўқ.

Нега мен ҳам ўзимни камситиш йўлига кирдим? Эҳтимол, отам менинг тўғримда шунақа юксак фикрда бўлгани учун шундай қилгандирман?

— Сенда бошқа фазилатлар ҳам бор, — деди Оливер Баррет III, лекин бу мавзуни охирига етказмади (бунинг уддасидан чиқа олмади деган фикрдан узоқман).

Рестораннинг таоми отам билан ўртамизда бўлаётган суҳбатдан аъло эмас эди. Мабодо, улар ўртасида бирон фарқ бўлса, у ҳам шунда эдики, официантлар бизга кулчаларни олиб келмасданоқ уларнинг суви қочган эканини бемалол айтиб беришим мумкин эди-ю, лекин отам яна қанақа масалани муҳокама қилишни таклиф этишини, ҳарчанд уринмай, олдиндан айтиб беролмасдим.

— Бундан ташқари, сен истаган вақтингда Тинчлик корпусига аъзо бўлиб киришинг мумкин, — деди у томдан тараша тушгандай.

— Сэр? — дедим савол оҳангида. Мен унинг гапи саволмиди ёхуд дарақ гапми эканини англабладим.

— Менимча, Тинчлик корпуси жуда яхши нарса-да! Нима дейсан?

— Ҳа, энди, — деб жавоб бердим мен. — Ҳарҳолда, Уруш корпусидан яхшироқ-ку...

Энди орамиз очик бўлганди. Мен унинг нима демоқчи бўлганини тушунганим йўқ. Билмадим муҳокама қилиб мавзунинг тагига етдикми, энди бошқа давлат дастурларининг муҳокамасига кўчамизми? Йўқ, унутибман — биз муҳокама қиладиган масалаларнинг энг муҳими, асосийси — ҳамини менинг режаларим.

— Агар Тинчлик корпусига кираман десанг, менинг қаршилигим йўқ.

— Мен ҳам, — дедим мен олижанобликда ундан ортада қолмасликка тиришиб. Ишончим комилки, ҳеч қачон менинг гапларим отамнинг қулоғига кирмайди, шунинг учун менинг нозик истеҳзомга ҳеч нарса деб жавоб бермагани мени ажаблантиргани йўқ.

— Курсдошларинг ўртасида, — деб давом этди у, — бунга муносабат қанақа?

— Лаббай?

— Улар Тинчлик корпуси ҳаётларида бирон аҳамиятга эга деб ҳисоблайдиларми, йўқми?

Афтидан, балиққа сузмоқ қанчалик зарур бўлса, отамга ҳам “Ҳа, сэр!” деган хитобни эшитиб туриш шунчалик зарурга ўхшайди.

Олма пирогининг ҳам суви қочган экан.

Соат ўн бир яримда мен отамни машинасига кузатиб қўйдим.

— Сен учун бирор нарса қилиб бераманми, ўғлим?

— Йўқ, сэр. Тунингиз хайрли бўлсин, сэр.

У жўнаб кетди.

Гарчи Бостон билан Нью-Йоркнинг Итакаси ўртасида самолёт қатнасада, Оливер Баррет III машинада келишни афзал кўрипти. Йўқ, бундан мақсади — ўғлини кўрмоққа муштоқ бўлгани учун бир неча соат мобайнида машина ҳайдашга ҳам тайёр эканини намойиш қилиш эмасди, йўқ. У машина ҳайдашни жуда яхши кўради. Ҳайдаганда ҳам жуда тез ҳайдайди. Ўша куни эса анча кеч бўлиб қолган эди. Уникага ўхшаган машинада (“Астон Мартин ДБС”) бамисоли елдек елиб кетса бўларди.

Ҳойнаҳой, у Итака — Бостон йўлида тезлик бобида ўзи ўрнатган рекорддан ўзиб кетмоқчи бўлган бўлса керак. Бу рекордни у ўтган йили биз “Корнелл”ни енгиб, биринчиликни қўлга киритганимиздан кейин ўрнатган эди. Бунга ҳеч шубҳам йўқ, унинг жўнаб кетишидан аввал соатига қараб қўйганини ўзим кўрдим.

Мен Женнига кўнғироқ қилмоқ учун мотелга қайтдим.

Бутун оқшом давомидаги бирдан бир ёқимли дақиқа шу бўлди. Мен Женнига муштлашув тўғрисида гапириб бердим (табиийки, уруш сабаблари ҳақида

индаганим йўқ). Гаров ўйнаганим бўлсин, бу воқеа Женнига маъқул келди. Унинг муסיқачи олифта ошналари орасида умрида лоақал бирор марта муштини ишга солганлари топилмаса керак.

— Сени урган барзангини дурустроқ дўппослагандирсан, ахир? — деб сўради у.

— О, аста айтасанми! Соғ жойи қолгани йўқ.

— Афсус, мен кўрмай қолибман-да... Ё Йейлдаги ўйинда биронтасини дўппослайсанми?

— Гап йўқ, Албатта.

Мен жилмайдим. У оддий кўнгилхушликларни дил-дилидан яхши кўрарди.

4

— Женни пастда телефон қиляпти, — деб менга хабар берди ётоқнинг эшиги олдида навбатчилик қилиб ўтирган қиз. Ҳолбуки, мен ҳали унга на исмимни айтиб ўзимни таништирганим, на нима мақсадда келганимни айтганим йўқ эди. Менинг фойдамга бир очко — деб тезгина хулоса чиқардим мен. Афтидан, бу толиба қиз “Кримссон”ни ўқиб турса керак — менинг ким эканимни билар экан. Ҳа, энди, шуҳрат деган нарсага биринчи бор рўпара келаётганимиз йўқ-да. Энг муҳими шундаки, Женни ким билан учрашиб юрганини дугоналарига айтиб берипти.

— Раҳмат, — деб унга миннатдорчилик билдирдим. — Шу ерда кутиб тураман.

— Корнеллда шунақа бўлиб қолгани чакки бўлди-да, — деди навбатчи. — “Кримссон”нинг ёзишича, сенга бир йўла тўрттаси ташланипти-да...

— Ҳа, шунақа бўлди. Бунинг устига, мени беш дақиқага ўйиндан чиқариб ҳам юборишди. Беш дақиқага-я!

— Ҳа, а...

Дўстлар мухлислардан шуниси билан ажралиб турадики, сен билан мухлислар ўртасида бўладиган суҳбат ҳеч қачон чўзилмайди.

— Женни ҳали ҳам кўнғироқ қиляптими? —

— Ҳа, — деб жавоб берди навбатчи ўзининг коммутаторига қараб.

Қизик, бу суҳбатдоши ким бўлсайкин? Бизнинг висол онларимиздан қиматбаҳо бир неча дақиқани аямай, унга нечук сарфламоқдайкин? Адамс — коллежнинг охириги курсида ўқиётган ва Бах жамиятининг оркестрига дирижерлик қиладиган аллақайси Мартин Дэвидсон деган бола Женнининг бошқача диққат-эътиборига даъвогарлик қиляётганидан хабарим бор эди. Тўғри, ҳали яқинлашиб, гап отганича йўқ. Бу йигит дирижерлик таёқчасидан бошқа яна бирон нарсани кўтаришга қодир деб ўйламайман ҳам. Хуллас, менга ажратилган вақтга биров дахл қиладиган бўлса, мен бунга индамай чидаб туролмайман.

— Қаердаги телефондан гаплашяпти? — деб сўрадим мен навбатчидан.

— Холлда, шундоққина муюлишда, — деди у қўли билан бир томонга ишора қилиб.

Мен ошиқмай кенггина холлга кирдим, кирдим-у, дарҳол Женнига кўзим тушди. Телефон будкасининг эшиги қия очик қолган экан. Мен теваракка назар ташлаб, оҳиста одимлаб бораман. Кўнглимда Женни мени кўриб қолишига, юзимдаги яраларга қўйилган докалар-у пахталарни кўриб қолишига ва кўрибоқ гўшакни улоқтириб, бўйнимга осилиб олишига умид гимиллайди. Мен будкага яқинлаб келдим. Қулоғимга узук-юлуқ гаплар чалинди.

— Ҳа, ҳа. Бўлмаса-чи! Албатта! Мен ҳам, Фил. Сени бирам яхши кўраманки...

Мен таққа тўхтаб қолдим. Ким билан гаплашяпти бу қиз? Йўқ, Дэвидсон билан эмас. Унинг исми Фил эмас. Университет рўйхатлари бўйича мен аллақачон унинг тўғрисидаги маълумотларни тўплаб олганман. “Мартин Юджин Дэвидсон. Музика ва санъатлар факультети. Турар жойи: Нью-Йорк, Риверсайд — драйв “70” Сувратларига қараб ҳукм қилганда, бу ҳисчан, эс-хуши

жойида, вазни меникидан эллик фунт камроқ келадиган бир йигит эди. Лекин нима қиламан Дэвидсондан хавотир қилиб? Ахир, Женифер Кавиллери ундан ҳам, мендан ҳам аллақандай Филни ортиқ кўрар экан-ку! Ахир, кўз олдимда унга телефон орқали бўса тухфа этиб ўтирипти-я! Одобингга баллие, Синчалак!

Бор-йўғи икки кунгина ғойиб бўлсанг бўлгани — Фил деган бемаъни исмли аллақандай ҳароми дарров унинг тўшагига (ҳа, ҳа тўшагига) кириб олибди-я!

Гўшакни илар экан, у, ниҳоят, мени пайқади ва ҳатто қизариб-нетиб ўтирмай, жилмайди-да, саломлашган бўлиб, қўлини силкиди. Мунофиқлик ҳам эви билан-да!

У менинг соғ қолган лунжимдан “чўлп” этиб ўпди.

— Ё тавба, нусхангни қара...

— Ҳа, энди, жиндай эзишди.

— Сенинг рақибинг бундан баттар бўлгандир...

— Шубҳа қилмасанг ҳам бўлаверади. Рақибларим ҳамиша мендан беш бадтар аҳволга тушадилар. — Мен бу гапларнинг барини имкони борича зардалироқ оҳангда гапирдим. Зардам билан менинг шу яқин-атрофда эмаслигимдан фойдаланиб, битта-яримтаси Синчалакка илашиб-нетиб қолса, унақа одамни соғ кўймаслигимга ишора эди. Аммо Женни гўё ҳеч нарса бўлмагандек, енгимдан ушлаб олди-да, биз эшик томон юрдик.

— Хайрли оқшом, Женни, — деди навбатчи.

— Хайрли оқшом, Сара Жейн, — деб жвоб берди Женни.

Кўчага чиқиб, менинг машинамга ўтирар эканмиз, салқин оқшом ҳавосидан ўпкамни тўлатиб симирдим-да, имкони борича бепарвороқ оҳангда сўрадим:

— Менга қара, Жен...

— Лаббай?

— Э-э... Фил дегани ким?

Машинага чиқиб ўтириб олгач, Женни куруққина деди:

— Менинг отам...

Кошки ишона қолсам. Мени анойилардан деб ўйлаяпти.

— Сен отангни “Фил” деб чақирасанми?

— Ҳа, унинг исми шунақа. Сен нима деб чақирасан отангни?

Женни отасининг тарбиясида ўсганини менга гапириб берган эди. Унинг Род-Айлендда Крэнстонда чоғроқ новвойхонаси бор экан. Онаси автомобил ҳалокатида нобуд бўлган экан. Ушанда Женни ҳали жуда кичкина бўлган экан. Буларнинг барини у менга нега машина ҳайдамаслигини тушунтираётди деб айтиб берди. Унинг отаси бошқа ҳамма масалада “зўр йигит” (бу Женнининг ибораси) экан-у, лекин Женнининг онаси ўлгандан кейин ўлгудай иримчи бўлиб қолган экан, ўзининг яккаю-ягона қизига машина ҳайдашга рухсат бермайман деб оёқ тираб туриб олипти. Женни мактабнинг охириги синфларида ўқиётганда машина ҳайдамаслиги катта асқотипти — у Провиденсда истиқомат қилувчи бир йигитдан фортепяно чалиш бўйича қатнаб дарс олар экан. Шунда автобусда узоқ-узоқ юришларининг эвазига Прустни бошидан-оёқ ўқиб чиққан экан.

— Ҳўш, сен ўзингникини нима деб чақирасан?

Мен бу пайтга келганда бутунлай бошқа нарсаларни ўйлаб борардим. Шунинг учун дабдурустдан саволни тушунмадим.

— Узимнинг нимамни?

— Отангга қандай мурожаат қиласак деяпман?

Мен ҳамиша тилимда айланиб юрадиган иборани айтдим.

— Итдан тарқаган дейман.

— Тўғридан тўғри юзига-я? — ишонмади Женни.

— Мен ҳеч қачон унинг башарасини кўрмайман.

— Нима бало, у ниқобда юрадимми?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Тош ниқобида юради.

— Қўйсанг-чи, сен билан росмана фаҳрланса керак? Сен, ахир, зўр спортчисан, Гарварднинг фаҳрисан.

Мен ялт этиб унинг юзига қарадим. Йўқ, у чиндан ҳам ҳеч нарсани билмайдиганга ўхшади.

— У ҳам зўр спортчи бўлган, Женни.

— Сендан ҳам зўрроқми?

Унинг спортдаги ютуқларим тўғрисида бунақа юқори фикрда экани менга жуда маъқул бўлди. Отамнинг спортдаги муваффақиятларини гапириб бериб, қизнинг назарида ўзимнинг обрўйимга путур етказиб қўймасам бўлгани.

— У 1928 йилдаги Олимпия ўйинларида бир кишилиқ қайиқда финал сузишида иштирок этган.

— Ўҳ-ҳў! — деди Женни. — Ютиб чиққанми?

— Йўқ, — деб жавоб бердим мен. Менимча, финалда отамнинг бор-йўғи олтинчи ўринни олгани менга бир мунча таскин беришини Женни фаҳмлади, шекилли.

Биз бир оз сукутга чўмдик. Энди Женни албатта, тушуниб олса керак — Оливер Баррет IV бўлмоқ — шунчаки шу номга эга бўлмоқнинг ўзигина эмас. Бу — айни чоқда Гарварднинг университет шаҳарчасидаги кулранг тошдан ўрнатилган салобатли иншоот ҳамдир. Бу яна бегона кучнинг тазйиқи, мушаққат билан ўзига ҳос тарзда юрагинга ҳадик солишдир. Мен бошинг узра бировнинг спорт борасидаги шуҳрати чўққидай ярқираб туришини назарда тутяпман. Ўзимнинг бошим устида демоқчиман.

— У сенга нима қилдики, сен унга итдан тарқаган деб ном қўйибсан? Нима, у сенинг арпангни хом ўрганми?

— Зарари шуки, мени мажбур қилади.

— Мажбур қилади? Нимага мажбур қилади, Оливер?

— Ҳадеб “тўғри ишлар”ни қилишга.

— Қизиқ бўлди-ку — ҳадеб тўғри ишларни қилиш нотўғрими?

Мен жавоб бериб айтдимки, мени Барретлар анъанасини давом эттиришга йўналтиришларини жинимдан баттар ёмон кўраман. Ахир, буни Женнинг ўзи ҳам сезаётган бўлмоғи керак — ҳар гал исмиمنى айтганимдан кейин “Тўртинчи” деб тартиб рақамини қўшиб қўйишга мажбур эканим қанчалик гашимга тегишини унинг ўзи ҳам кўриб турипти-ку! Бундан ташқари, дедим мен, жинимни кўзгайдиган яна бир нарса бор — мен ҳар семестрда имтиҳонларда фалон миқдорда муваффақиятга эришмоққа мажбурман.

— Ҳа, албатта-да, — деди Женни чўзиб ошкора истеҳзо билан. — Мен анчадан бери сезиб юрибман — ўзингнинг “А” ларингни олиш ва университетлар терма командаси учун ўйнаш сенга ёқмайди.

— Менга бошқа нарса ёқмайди — отам шундан бошқа ҳеч нарса кутмайди ҳам! — Мен авваллари ҳеч қачон бу гапни айтган эмас эдим (лекин ҳаммавақт кўнглимда бўлган), мен ҳозир ҳам ўзимни ўлгудай ноқулай ҳис қилиб турибман. Бироқ Женнига ҳаммасини тушунтириб бермасам бўлмас эди. — Ҳатто мен чиндан-да, бирор муваффақиятга эришиб қолган тақдирда ҳам унинг парвойига келмайди. Гўё менинг ютуқларимдан тўйиб кетгандай бурнини жийириб тураверади. Нима десаммикин — ҳамма нарса худди шундай бўлмоғи керакдай қараб тураверади.

— Ахир, у ҳаддан зиёд банд одам-ку. (У яна қанчадан-қанча банкларни, кўпдан кўп бошқа нарсаларни бошқармоғи керак. Шундай эмасми?)

— Жин урсин, Женни! Сен, ўзи, кимнинг томонидасан?

— Нимага сўраяпсан? Нима бу, урушми?

— Ҳа-да!

— Қўйсанг-чи, Оливер. Бу кулгили гап-ку!

У чиндан ҳам менинг гапларимга тушунмаётганга ўхшайди. Ўшанда кўнглимга бир шубҳа оралаганди — биз ҳаётга турлича назар билан қарар эканмиз. Албатта, менинг Гарвардда, унинг Рэдклифферда ўтказган уч ярим йилимиз икковимизни ҳам бинойидек зиёлига айлантириб қўйган эди. — Уша ўқув юртлари ишлаб чиқарадиган анъанавий маҳсулот шунақа эди. Лекин муштараклигимиз шунинг ўзи билан битарди. Менинг отам тошбағир одам

эканини Женни сира-сира тан олгиси йўқ эди — бунга — “падре ўз бамбинларини яхши кўради” қабиладаги аллақандай итальянча тушунчаларнинг қолдиқлари ҳалақит берарди. Ёрилиб кетсанг ҳамки, буни ўзгартиришнинг иложи йўқ.

Ўшанда мен яққол бир мисол келтирмоқчи бўлдим. Корнеллдаги ўйиндан кейин отам билан ўртамизда бўлиб ўтган “аксия суҳбат”ни айтиб бедим. Менинг гапларим Женнига қаттиқ таъсир қилди.

Лекин, худо урсин, мен бундан кўра қаттикроқ таъсир қилади деб ўйлагандим.

— Шундай қилиб, у аллақандай иприсқи бир хоккей ўйинини кўргани эринмай Бостондан Итакага келдимиз?

Мен Женнига отам бошидан-оёқ шаклдан иборат эканини, ҳар қандай мазмундан маҳрумлигини тушунтирмоқчи бўлдим. Бироқ Женни унинг ўртамиёна (нисбатан олганда, албатта) бир хоккей ўйинини томоша қилмоқ учун шунча олис йўлни босиб ўтганига маҳлиё бўлиб қолганди.

— Майли, Женни, бу гапни йиғиштирайлик.

— Агар билишни истасанг, — деди Женни, — ҳадеб отангни камситаверишинг менга маъқул бўлмаяпти. Бунинг маъноси шуки, сен ҳали комилликдан анча йироқ экансан.

— Нима бало, мен ўзим комилман демоқчимисан?

— Худо сақласин, чаламулла. Агар мен комил бўлсам, сен билан учрашиб юрармидим?

Яна ўша ўзининг оҳанжамаси...

5

Бизнинг интим муносабатларимиз тўғрисида бир-икки оғиз гапириш фурсати келди.

Анча вақтгача умуман бунақа муносабатлар бўлгани йўқ. Яъни демоқчи-манки, ўша уч-тўртта бўсадан бўлак бирон айтишга арзийдиган гап бўлгани йўқ. Бу бўсалар тўғрисида гапириб ўтгандим (ҳозирга қадар улар энг майда тафсилотларигача эсимда турипти). Бу мен учун гайритабиийроқ бир вазият, негаки, мен табиатимга кўра анча қизиққон, бесабр, ва бунақа ишларга чапдастгина одамман. Тауэр-Корт Уэллеслидаги ўн-ўн бешта қизнинг истаганига бирор кимса Оливер Баррет IV ҳар куни бир қиз билан учрашиб юрипти-ю, лекин ҳали бир марта ҳам унинг сиртидан ўтгани йўқ, деса у қиз қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборган бўларди ва ўша Баррет учрашиб юрган қизнинг жозибадорлиги масаласида жуда жиддий шубҳаларга борган бўларди. Лекин гап, албатта бунда эмас.

Очигини айтганда, мен нима қилишимни билмай гаранг эдим.

Фақат менинг гапларимни бошқа ёққа бурманг. Мен, албатта, қандай йўл тутишни яхши билардим. Лекин бирон йўлни қатъий тутишга юрагим бетламасди. Негадир журъат етишмас эди. Женни жуда ақлли қиз эди. Мен Оливер Баррет IV нинг назокатли романтик (ҳеч қачон панд бермайдиган) услуби деб ҳисоблашга кўникиб қолган ишларимни масхаралаб ташлайди деб кўрқаман. Ҳа, у мени туртиб ташлайди деб юрагим така-пука эди.

Агарда у кўрагимдан итармаса, бунинг сабаби муҳаббат билан боғлиқ эмаслиги бўлади. Мен жамики мана шу чалкаш мулоҳазалар билан бир нарсани айтмоқчиман, холос — менинг Женнига туйғуларим бутунлай бошқача туйғулар эди. Авваллари бошқа ҳеч қайси қизга нисбатан бунақа туйғуларни ҳис этмаган эдим. Мен бу тўғрида нима деб оғиз очишни билмас эдим, кимдан маслаҳат сўрашга эса ҳайрон эдим (“Маслаҳатни мендан сўраш керак эди” — дейди Женни кейинчалик). Мен фақат битта нарсада ишончим комил эди: у менга керак. Бутунисича. Таг-туги билан.

— Оливер, сен имтиҳонда йиқиласан.

Икковимиз менинг хонамда ўтиргандик. Якшанба куни эди. Куннинг иккинчи ярми.

— Оливер, дарс қилиш ўрнига ялпайиб ўтириб олиб, менинг дарс қилишимни томоша қилишдан бошқани билмасанг, имтиҳонда, албатта, йиқиласан.

— Мен ҳеч нимани томоша қилаётганим йўқ. Мен дарс қилияпман.

— Бўлмаган гап. Кўзингни лўқ қилиб, оёқларимга тикилиб ўтирибсан-ку!

— Гоҳи-гоҳида бир кўз ташлаб қўйяпман, холос. Ҳар бобнинг бошланишида...

— Китобингдаги боблар мунча қисқа бўлмаса...

— Менга қара, ўзингга ортиқча баҳо бераверма! Айтадиган даражада кетворган эмассан.

— Биламан! Лекин сен “айтадиган даражада эмас” деб ўйласанг, мен нима қилай?

Китобни бир чеккага суриб қўйиб, ўрнимдан турдим-да, унинг ёнига бордим.

— Женни, жин урсин мени, лекин нима қилай. Шу аҳволда Жон Стюарт Миллнинг китоби мийамга кирадимми? Дақиқа сайин сен билан бир тўшақда ётиш иштиёқида ёниб боряпман.

Женни қаҳр билан қошларини чимирди.

— Оливер, бас қил!

Мен унинг стули ёнига чордана қуриб ўтирдим. У яна китобини ўқишга тугинди.

— Женни...

У астагина китобни ёпди, уни нарига суриб қўйиб, қўлларини елкамга қўйди.

— Оливер, ўгинаман сендан...

Ўшанда ҳаммаси рўй берди. Тамом.

Бизнинг биринчи жисмоний яқинлашувимиз биринчи марта гаплашганимизга бутунлай тесқари бўлди. Биз сира шошма-шошарлик қилмадик. Бир-биримизни бирам эркалатдик, бир-биримизга бирам эркаландик... Ҳақиқий Женнининг чиндан ҳам шунақалиги етти ухлаб тушимга кирмаган эди. У жуда мулойим, ҳар бир тегиниши бирам енгил, бирам майин. Лекин ҳаммадан ҳам мен ўз-ўзимга қойил қолдим. Мен ҳам жуда мулойим бўлдим. Жуда майин бўлдим. Наҳотки, чинакам Оливер Баррет шунақа бўлса?

Мен Женнининг кофточкасидаги биронта тугмаси керагидан ортиқ ечиб қўйилганини кўрмаган эдим. Шунинг учун унинг бўйнида мўъжазгина тилла бутчани кўриб ҳайрон қолдим. Занжир олинмайдиган қилиб пайвандлаб қўйилган эди. Айтмоқчиманки, биз ишратга берилган фурсатда ҳам унинг бўйнида бутчани бор эди. Ўша мўъжизакор оқшомда дунёда бошқа ҳеч нарсанинг маъноси қолмагандай ва айни чоқда ҳамма нарса аллақандай сеҳрли маънога тўлиқдай туюладиган ҳордиқ дақиқасида мен олтин бутчага қўлимнинг учини теккиздим-да, Женнидан икковимиз бир тўшақда ётганимизни кўриб қолса, сенинг роҳибинг нима деган бўларди деб сўрадим. Бунга Женни менинг роҳибим йўқ деб жавоб берди.

— Мен эса, маъшуқам меҳрибон, мушфиқ, художўй қиз деб ўйлабман.

— Мен чиндан-да сенинг маъшуқанг ва чиндан-да меҳрибон-мушфиқ қизман.

У гапини маъқуллашимни кутиб, менга термулиб қолди. Мен жилмайдим. У ҳам менга жавобан жилмайди.

— Сен деярлик ҳаммасини — учдан икки қисмини тўғри топдинг.

Шунда мен ундан нега бўйнига бутча тақиб олганини, бунинг устига занжири ечилмайдиган қилиб пайвандлаб қўйилганини сўрадим. Женни бутча марҳума онасиники эканини ва унинг хотираси учун тақиб юришини айтди. У дин билан боғлиқ эмас экан. Кейин биз яна асосий масала устида баҳслаша бошладик.

— Менга қара, Оливер, сени севишимни айтдимми?

— Йўқ, Жен...

— Нега сен мендан сўрамадинг?

- Очиғини айтсам, сўрагани кўрқдим.
- Ҳозир сўрайқол.
- Мени яхши кўрасанми, Женни?
- Ўзинг нима деб ўйлайсан?
- Мен унинг бўйнидан ўпдим.
- Оливер!
- Ҳа?
- Сени яхши кўриш ҳам гапми?
- Ё Парвардигор, буёғи қандоқ бўлди?
- Мен сени жон-жонимдан, ҳаддан зиёд яхши кўраман.

6

Рэй Страттон кўп маъкул бола-да...

Эҳтимол, у даҳо эмасдир, у улуг футболчи ҳам эмас (жиндай тезлик етишмайди), лекин у садоқатли дўст. Ҳамхона бўлмоқ учун бундан яхшироқ одамни излаб ҳам тополмайсан. Охириги курс ниҳоясига етгунча у шўрлик жуда қийналиб кетди-да. Эшикнинг тутқичида осиглиқ турган бўйинбоғни (хонанинг бандлигини билдирувчи шартли белги) кўрганида, у шўрлик дарсини тайёрлашга жой излаб, қаерларда тентирамади! Хайр, майли, у кутубхонага бориши мумкин эди — ё Ламонтга ёки ҳатто Пи-Эта-клубга борса бўлаверарди. Аммо биз Женни икковимиз университет тартибларини менсимай, шанбадан якшанбага ўтар кечалари меникида эрталабгача қолиб кетган чоғларда у шўрлик қаерларда ухлар экан-а?

Рэй тунаш учун кўни-қўшниларикидан жой қидиришга мажбур бўларди. Албатта, қўшниларики ҳам “банд” бўлмаса, унинг иши осон кўчарди. Яхши ҳамки, буларнинг бари футбол мавсуми тугаган кезларда содир бўлмоқда эди. Албатта, Рэй яхши билардики, мен ҳам унинг учун худди шундай қилишга тайёр эдим.

Хўш, бунинг эвазига у қандай инъом оларди? Аввалги замонларда мен унга ишқий саргузаштларим тафсилотларини оқизмай-томизмай айтиб берардим. Аммо эндиликда у энг яқин дўст сифатида ҳамдард бўлиш ҳуқуқидан бутунлай махрум этилган эди. Буниси ҳам етмагандай, мен унга Женни билан икковимиз ошиқ-маъшуқ эканимизни очиқ айтганим йўқ. Бизга хона зарур бўлиб қолганда, буни Страттонга жўнгина айтиб қўяқолардим. Нима учун хона кераклигини ўзи тусмоллаб билиб оларди.

— Ҳой, жин ургур Баррет, ораларингда бирор иш бўляптими-йўқми, ахир?

— Рэймонд, сендан дўст сифатида илтимос қиламан — сўрама.

— Минг лаънат менга-я, Баррет, сенлар икковинг бир ҳафтадан бери на кундузи, на оқшом, на тунда бу ерни тарк этасизлар. Бирор иш бўлаётгандирки, бу ердан ташқарига чиқмаяпсизлар?

— Шуни билсанг, нега сўрайсан, Рэй?

— Чунки бу ишда алланечук носоғломлик сезяпман.

— Нимаси носоғлом экан?

— Ҳаммаси, Олли, ҳаммаси носоғлом. Авваллари бунақа бўлмас эди-ку, шундайми? Авваллари сен Рэй амакингни яккалатиб қўймас эдинг, ҳаммасини унга тўкиб солардинг, энди бўлса, ичимдагини топ бўлиб олгансан. Шу ҳам инсофданми, ахир. Сенга яна айтаман, бунда аллақандай носоғломлик бор. Қани, айт, нега сен унга елимдай ёпишиб қолдинг? Нима, унинг ўқи ўзганми?

— Менга қара, Рэй, чин муҳаббат келганидан.

— Муҳаббат?

— Бў сўзни сўкишга ўхшатиб айтма!

— Муҳаббат дегин? Сенинг ёшингда-я!

— Ҳой қария, сен учун кўрқиб кетяпман...

— Нега кўрқасан? Мени ақлдан озиб қолади, деб ўйлайсанми?

— Бўйдоқлигинг қўлдан чиқиб кетадими дейман-да. Сенинг озодлигинг учун, қолаверса, ҳаётинг учун ташвиш чекапман, жин ургур!

Бечора Рэй. У ростакамига хавотирга тушиб қолипти.

— Нима, яхши кўшнидан айрилиб қоламан деб хавотир оляпсанми?

— Айрилишга-ку, айрилиб қолмасман-а! Лекин топишга топиб олдим. Кўшшилик бўлиб қолдим. Сенинг қизинг бутунлай жойлашиб олди-ку!

Мен концертга бормоқчи эдим, баҳсга нуқта қўядиган вақт келди.

— Майли, хафа бўлма, Рэймонд! Нью-Йоркда бирон хонани ижарага оламиз, ҳар кеча қизларни алмаштириб маишат қиламиз. Ҳаммасини татиб кўрамиз.

— “Хафа бўлма” деганинг нимаси? Кўриб турибман, жигарингдан уриб кўйипти.

— Ҳаммаси жойида. Вазиятни назорат қилиб турибман, — деб уни тинчитдим. — Хотиржам бўлавер.

Бўйинбоғимни тўғрилаб, эшик томон юрдим. Бироқ Страттон гумонлар исканжасида эзилишда давом этарди.

— Ҳой, Олли!

— Хўш.

— Ораларингда бир нима бўлдими-йўқми?..

— Тур-е, сени қара-ю...

Бу концертда Женни одатдагича менинг ёнимда ўтиргани йўқ — у саҳнада эди. Бах жамиятининг оркестри Данстер коллежида Бешинчи Бранденбург концертини ижро этар, Женни клавесин чалмоқда эди. Албатта, мен унинг клавесин чалганини кўп эшитганман, лекин оркестр билан томошабинлар олдида чалганини биринчи тинглашим. Ўтирган жойимда ифтихор қилганимдан ичимга сизмай кетяпман. Унинг ижросида мен зигирча ҳам нуқсон топа олганим йўқ.

— Жуда зўр ижро қилиб кўйдинг-да, гап йўқ, — дедим унга концертдан кейин.

— Қаёқдан музыкага ақлинг етадиган бўлиб қолди, чаламулла?

— Керагича ақлим етади.

Биз Данстер коллежининг ҳовлисида эдик. Апрель оқшомларидан бири. Бундай оқшомларда баҳор охир-оқибатда, Комбриджга ҳам етиб келажагига ишона бошлайсан, киши. Женнининг Бах жамиятидаги шериклари ён-веримизда айланиб юришипти (уларнинг орасида Мартин Дэвидсон ҳам бор — унинг кўзлари ўқтин-ўқтин мен томонга қараб нафрат ўқларини отиб турипти). Шунинг учун мен Женни билан клавесинда машқ қилишнинг нозик томонлари тўғрисида баҳслашиб ўтирмадим.

Биз дарё соҳилида сайр қилмоқ ниятида хотира хиёбонини кесиб ўтдик.

— Ҳамма нарсага ҳолисона қараш керак, Баррет, сендан ўтинаман. Мен чакки чалмайман. Лекин жуда зўр эмас. Осонгина англашинг учун айтишим мумкин — ҳатто университет терма командаси даражасида ҳам чалолмайман. Шунчаки чидаса бўладиган даражада чаламан. Билдингми?

Женни озиб-ёзиб бир марта камсуқумлик қилиб қолганида у билан тортишиб ўтириш бемаънилик бўлар эди.

— О’кей. Майли, сенинг чалишинг чакки эмас. Лекин сен ўз устингда ишлайверишинг керак демоқчи эдим.

— Тавба, мени давом эттирмоқчи эмас деб биров айтдими ўзи? Шунинг учун Надя Буланженинг қўлида машғулотга қатнамоқчи бўляпман-да...

Бу яна қанақа янгилик бўлди? — Бехосдан унинг оғзидан чиқиб кетган гапига қараганда у айтмоқчи бўлган гапидан ортиқроқ айтиб юборди, шекилли.

— Кимнинг қўлида?

— Надя Буланженинг. У машҳур пианиночи. Парижда яшайди.

Сўнги иборани у шоша-пиша айтди.

— Парижда? — деб аста минғирладим мен.

— У Америкадан жуда кам шогирд олади. Менга бир омад кулиб боқди-да. Берадиган стипендиялари ҳам тузуккина.

- Женифер... Нима, сен Парижга кетасанми?
 — Мен ҳеч қачон Оврупада бўлмаганман. Бу сафаримни тоқатсизлик билан кутяпман.
 Унинг елкаларидан тутдим. Эҳтимол, қўполроқ ушлагандирман, билмадим.
 — Қачон билақолдинг бу гапларни?
 Умрида биринчи марта у кўзларимга тик қараёлмади.
 — Олли, ахлоқлик қилма, — деди у бўшашиб. — Бормасам бўлмайди.
 — Нима деганинг бу?
 — Қўлимизга дипломларимиз теккандан кейин ҳар қайсимиз ўз йўлимиздан кетишимиз мумкин. Сен ҳуқуқшунослик мактабига кирасан.
 — Шошма, шошма, нималар деб валдираяпсан?
 Энди у менинг кўзимга тик қаради. Унинг чеҳраси маъюс эди.
 — Олли, сен миллионернинг ўғлисан. Мен эса ҳеч кимман. Ижтимоий нольман.
 Мен ҳали ҳам унинг елкасини қўйиб юборганим йўқ эди.
 — “Ўз йўлимиздан” деганинг нимаси?
 — Олли, ахлоқлик қилма, — деб такрорлади у. — Гарвард Қорбобонинг совға тўла қопидай гап. Бу қопга истаган буюмингни тикиш мумкин. Аммо байрам ўтиб бўлганидан кейин қовушингни тўғрилаб қўйишади ва... — у дуқланди, — сен кўрпанга қараб оёқ узатишинг керак.
 — Айтмоқчисанки, Крэнстонда отангинг қўлида новвойлик қиласан...
 Нималар деб гўлдираётганимни худо билади.
 — Новвойлик қилмайман, қандолатпазлик қиламан, — деб гапимни тўғрилади у. — Умуман, отамни масҳара қилишнинг ҳожати йўқ.
 — Мени ташлаб кетма, Женни. Илтмос.
 — Менинг стипендиям нима бўлади? Париж нима бўлади? Ахир, уни умримда бирон марта ҳам кўрмаганман.
 — Тўйимиз нима бўлади?
 Бу гапни айтишга айтдим-у, лекин бу гапга ўзим ҳам мутлақо ишонмасдим.
 — Ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч қанақа тўй тўғрисида гапирган эмас.
 — Мен гапиряпман-ку! Ҳозир.
 — Сен менга уйланмоқчисан?
 — Ҳа.
 У бўйини бир томонга эгиб, жилмаймасдан, жўнгина сўради.
 — Нима учун?
 Мен унинг кўзларига тикилиб қарадим.
 — Ушанинг учун.
 — О, — деди у, — жуда ҳам асосли сабаб экан.
 У ҳар галгидек, менинг енгимдан эмас, қўлимдан тутди ва биз соҳил бўйлаб одимлаб кетдик. Яна нимани гаплашиш мумкин эди?

7

Ипсвич, Массачусетс Мистик — Ривер — Бридждан қирқ дақиқалик масофада ёки шунинг атрофида. Бу тезликка боғлиқ. Мен бир неча марта бу масофани йигирма тўққиз дақиқада ўтганман. Бостонлик бир муҳтарам банкир бу масофани янада тезроқ босиб ўтган экан, аммо Бридж билан Барретлар кўргони ўртасидаги масофани кимдир ўтгиз дақиқадан камроқ муддатда босиб ўтгани тўғрисида гап кетса, билинги, бу гапда ҳақиқат билан хаёлот аралашиб кетган бўлади. Шаҳсан мен йигирма тўққиз дақиқани сўнгги чегара деб ҳисоблайман. Сирасини айтадиган бўлсам, 1-сон автострададан юганингда йўл чироқларига эътибор қилмасанг бўлмайди.
 — Мунча, ёв қувгандай ҳовлиқмасанг? — деди Женни.
 — Бу ерни Бостон дейдилар, бўталоғим, — деб жавоб бераман мен. — Бу ерда ҳамма ёв қувгандай тез юради. — Шу фурсатда биз йўл чироғи олдида тўхтаган эдик.

— Ота-оналаринг бизни тилка-пора қилгунча, сен гўрга тикиб бўласан, шекилли.

— Менга қара, Женни. Менинг ота-оналарим жуда яхши одамлар.

Зангори чироқ ёнди. Ун сония ўтар-ўтмас машинам соатига олтмиш мил тезликка чиқиб олди.

— Ҳатто Итдан тарқаган ҳамми?

— Ким?

— Оливер Баррет Шни айтаман?

— А... Ҳа, у ажойиб инсон. Сенга маъқул бўлади.

— Қаёқдан биласан?

— У ҳаммага маъқул бўлади, — деб жавоб бердим мен.

— Нега бўлмаса, сенга ёқмайди?

— Шунинг учун ёқмайди, — дея тўнғилладим. Қаёқдан ҳам мен уни уйимизга олиб бораман дедим-а! Чолнинг фотиҳасисиз ҳам бир амаллаб эплардим-ку! Лекин, биринчидан, Женнининг ўзи шуни хоҳлади (шунақа қилмаса бўлмайди, Оливер, қоидаси шунақа), иккинчидан эса, бунинг яна бир оддий сабаби бор — Оливер Баррет Ш менинг банкирим эди — тўппа-тўғри маънода банкирим эди — ўқишимнинг пулини у тўларди.

Демак, якшанбалик тушликка чап беришнинг сира ҳам иложи йўқ. Якшанбалик тушлик дейилдими, тамом-вассалом. Қоидага биноан. Якшанба кунлари биринчи номерли йўл машиналарга тўлиб кетиши, уларнинг ҳар бири йўлингга кўндаланг бўлишнинг пайида бўлиши билан кимнинг нима иши бор?

Мен бир амаллаб умумий оқимдан чиқиб олдим-да, Гротон-стритга — ён томондаги йўлга бурилдим. Бу йўлдан мен ўн уч ёшимдан бери муюлишларда тезликни туширмай қатнайман.

— Уйлар қани? — деб сўради Женни. Теварак-атрофга аланглаб. — Дарахтлардан бошқа ҳеч вақо йўқ-ку!

— Уйлар дарахтларнинг ортида.

Гротон-стритдан юрадиган бўлсанг, ҳушёр бўлмоғинг керак, бўлмаса, бурилишинг керак бўлган жойингдан ўтиб кетасан. Ўша кунни ҳам худди шу ҳол рўй берди. Уч юз ярдча ўтиб кетиб қолибмиз. Мен тормозни босдим. Машина гилдираклари чийиллаб тўхтади.

— Нега кўчанинг ўртасида тўхтадинг, — деб сўради Женни ҳайрон бўлиб.

— Муюлишдан ўтиб кетиб қолибман, — деб минғирладим мен сўкиниб.

Ахир, кўргонимизга буриладиган жойдан оз эмас-кўп эмас — уч юз ярдча ўтиб кетгани учун алланечук рамзий маънога эга эмасми? Хуллас калом, Барретларнинг тупроғига қадам қўйгандан кейин тезликни пасайтирдим. Гротон-стритдан Довер-Хаус деган ҳашаматли кўргонга қадар камида ярим мил масофа бор.

Унга етиб боргунча... э-э... нима десам экан-а... бошқа иморатларнинг ҳам ёнидан ўтасан. Бу манзарани биринчи марта кўраётган одам гоёта мутаассир бўлиши керак.

— О, худойим-эй! — дея оҳ урди Женни.

— Нима гап, Женни?

— Тўхта, Оливер. Ҳазиллашаётганим йўқ, машинани тўхтат.

Мен қаттиқ тормоз бердим, Женни бармоқлари билан ўриндиқни чангаллаб олди.

— Мени бунақа жойларга олиб келасан деб хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

— Қанақа “бунақа” жойларга?

— Бунақа-да... Жуда зўр жойлар экан-ку... Гаров бойлашганим бўлсин, сизларда крепостнойлар ҳам бўлса керак, ҳойнаҳой?

Мен унинг қўлига шাপатилаб уриб қўймоқчи бўлдим, лекин унинг кафтлари нам эканини ҳис қилдим (бунақа аҳвол менда камдан-кам бўлади), шунинг учун уни гап билан тинчитиб қўяқолмоқчи бўлдим.

— Чўчима, Жен... Ҳаммаси жойида бўлади?

— Буни қара, тўсатдан мени Женни Кавиллери деб эмас, Абигейл Аданс ёхуд Уэнди Уоси деб аташларини хоҳлаб қолдим. Нима сабаб бўлсайкин бунга?

Йўлнинг қолганини индамай босиб ўтдик.

Машинадан чиқиб, катта эшик томон йўл олдик. Мен эшикда осилиб турган залварли мис зулфинни тақиллатдим. Эшикни очишларини кутиб турар эканмиз, Женнини яна ваҳима босди.

— Кел, кирмай кета қолайлик, — деб шивирлади у.

— Бир қадам ҳам ортга йўл йўқ, — дедим қатъий оҳангда.

Эшикни Флоренс очди. У Барретлар хонадонининг кекса заҳматкаш оқсо-чи эди.

— Хуш келибсиз, мистер Оливер, — дея у мен билан саломлашди.

Жин урсин, мени шунақа деб чақирришларини жинимдан баттар ёмон кўраман. Шунақа аташса, мени таҳқир қилишаётгандай, Баррет III билан менинг орамда тафовут борлигига шама қилиб, камситишаётгандай туюлади.

Флоренс ота-онам — кутубхонада кутиб туришганини айтди. Женни лол қолиб, бобокалонларимнинг деворда илиғлик турган суратларига тикилди. Дарҳақиқат, бу суратларнинг баъзи бирлари Жон Свингернинг мўйқаламига мансуб эди (жумладан, Оливер Баррет II нинг сурати ўқтин-ўқтин Бостон музейида намойиш қилиниб туриларди), лекин гап фақат шунда эмасди. Кутилмаганда Женни шуни кашф қилдики, авлод-аждодаларимнинг ҳаммаси ҳам Баррет деган исмда юришмаган экн. Барретлар уруғининг аёллар томирига мансуб вакилалари муносиб турмуш қуришганларидан кейин Баррет Уинтрол, Ричард Баррет Сьюэлл ва, ниҳоят Эббот Лоуренс Лаймон каби зотларни дунёга келтирган эканлар. Улардан Эббот Лоуренс Лаймон бутун умрини исми шарифида Барретлар қавмига мансуб эканини билдирувчи бирон белгига эга бўлмаган ҳолда яшаб ўтиб, (шунингдек, Гарвардда ўқиб) машхур химик даражасига етган экан.

— Кудратингдан ўргилай худо! — деди шивирлаб Женни. — Гарварддаги иморатлар номларининг ярми шу ерда экан-ку!

— Нима аҳамияти бор? — дедим мен.

— Мен билмаган эканман — сен ҳатто Сьюэлл қайиқ станциясига ҳам қариндош экансан-да...

— Ҳа, шунақа. Уруғимизда тош қотганлар-у, тарашалар етарли топилади.

Расмлар илинган узун қаторнинг охирида — айни кутубхонага бурилади-ган жойда каттагон ойнаванд жавон турарди. Унда турли спорт мусобақаларида қўлга киритилган мукофотлар сақланарди.

— Жуда антиқа-ку! — деб хитоб қилди Женни. — Бу нарсалар чинакам олтин ва кумушга шу қадар ўхшашлигини ҳеч қачон кўрган эмасдим.

— Улар соф олтин-у кумушдан ясалган.

— Йўғ-е. Ростданми? Сеникими улар?

— Йўқ, Уники.

Оливер Баррет III нинг Амстердамдаги Олимпия ўйинларида медал олмгани хужжатлар билан тасдиқланган факт. Бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Аммо, бошқа жойлардаги эшкак эшиш мусобақаларида унинг салмоқли галабаларга эришгани ҳам тўғри. Бир эмас, бир неча марта. Ҳатто айтиш мумкинки, анча-мунча. Унинг ютуқларини намойиш қилувчи қолган далиллар Женнининг нигоҳи қаршисида саф тортиб турарди.

— Ҳа, кегли ўйнагани учун бунақа мукофотлар берилмайди.

Кейин у менинг олдимга суяк ташламоқчи бўлди.

— Сенинг ҳам мукофотларинг борми?

— Бор.

— Сен ҳам уларни ойнаванд жавонда сақлайсанми?

— Йўқ. Каравотимнинг тагида сақлайман. Ўз хонамда.

Женни менга маъсума нигоҳ ташлади.

— Қайтиб борганимизда, албатта, уларни менга кўрсатасан. Хўпми?

Мен жавоб беришга улгурмай ёки лоақал ётоғимга бориш ҳақидаги таклифининг тагида қандай маъно борлигини аниқламасимдан олдин бизнинг гапимизни бўлишди.

— Ие, келиб қолибсизлар-ку! Яхшимисизлар. Қани, келинлар.

— Саломалайкум, сэр, — деб жавоб бердим. — Танишинг, бу Женифер.

— Мамнунман. Жуда мамнунман.

Мен ҳали уни таништириб бўлмасимдан, у қизнинг қўлига ёпишиб олипти. Бугун одатдагидай банкирлар либосида эмаслиги эътиборимни тортди. Қаёқда дейсиз! Оливер Баррет III нафис мовутдан тикилган, спортчилар киядиган хушбичим пиджак кийиб олибди. Одатда тошниқоб кийиб олганга ўхшаб кўринадиган башарасида муғамбирона табассум ўйнади.

— Киринг, кириг, марҳамат. Танишинг — миссис Баррет.

Женнини яна бир беқиёс шодиёна кутарди — у Элисон Форбс Баррет (мактабдаги лақаби Майхўр) билан учрашмоғи керак эди. Ғазабим қўзиган кезларда ўзимга ўзим савол берардим — агар у ўсиб-улғайиб жиддий ва ба-савлат бир аёл бўлиб етишмаганда, музейлар мутасаддиси бўлиб хизмат қилмаганида, пансионда орттирган бу бемаза лақаби унинг турмушида роса панд берган бўлармиди? Майхўр Форбснинг коллежни тугатишга қурби етмади, у ота-онасининг розилиги билан биринчи курсдалигидаёқ ўқишни йиғишти-риб, Оливер Баррет III нинг никоҳига кирди...

— Менинг рафиқам Элисон. Бу — Женифер.

У аллақачон Жениферни таништириш ҳуқуқини ўзиники қилиб олди.

— Калливери, — деб гап қўшдим отам унинг фамилиясини билмаслиги-дан фойдаланиб.

— Кавиллери, — деб андиша билан гапимни тўғрилади Женни. — Мен унинг фамилиясини айтишда умримда биринчи ва сўнгги бор адашдим.

— Худди “Қишлоқ номуси”даги кабими? — деб сўради онам. Афтидан, у коллежни ташлаб кетган бўлса ҳамки, ўқимишли аёл эканини кўрсатиб қўймоқчи бўлди, шекилли.

— Тўғри, — деб жилмайди Женни. — Лекин биз қариндош эмасмиз.

— А-а... — деди онам.

— А-а... — деб унга жўр бўлди отам.

Онам билан Женни бир-бирларининг қўлини қисишди, бир-икки оғиз бунақа ҳолларда гапириладиган сийқа гаплардан гаплашилди. Бизнинг уй-миздаги гаплар, одатда, шу сийқа гаплардан нарига ўтмас эди. Шундан сўнг ҳаммамиз юмшоқ ўриндиқларга чўкдик. Бир неча фурсат индамай ўтирдик. Мен нималар бўлаётганини идрок этишга уриниб ўтирдим. Онам, албатта, Женнини ўзича баҳолаб ўтирипти — унинг кийиниши (бу гал синчиклаб, салобатли кийинган) қанақа эканини, ўзини тутиши, сўзларни талаффуз қилишини таҳлил қиляпти. Айтмоқ керакки, Женни ҳарчанд қутулишга ҳаракат қилмасин, унинг талаффузида қрэнетонча лаҳжа оҳанглари, бари бир, сезилиб турарди. Женни ҳам, албатта, ўзича онамни баҳолаб ўтирган бўлса керак. Айтишларича, қизлар шунақа қилишар экан. Шундай қилишса, гўёки тегаётган эрларининг қанақа одам эканини тузукроқ билиб олиш-лари мумкин эмиш. Женни Оливер III ни ҳам баҳолаб ўтирган бўлса ажаб эмас. Унинг бўйи меникидан баланд эканини Женни пайқадимикин? Унинг устидаги спортчиларникига ўхшаш костюми Женнига манзур бўлдимикин?

Оливер III ҳар галгидек бутун захрини менга сочишга шайланди.

— Ишлар қалай, ўғлим?

— Жуда соз, сэр. Жуда ҳам яхши.

Бир амаллаб мувозанатни сақлаб турмоқ учун онам Женнига савол берди:

— Яхши етиб келдингларми?

— Ҳа, — деб жавоб берди Женни. — Ҳам яхши, ҳам тез.

— Оливер ҳамиша жуда тез ҳайдайди, — деб гапга аралашди отам.

— Сенчалик эмас, ота, — деб унинг гапини қайтардим.

— Бу гапига нима дейсан энди?

— Э-э, бекорларни айтибсан...

— Нега бекор айтар эканман, ота?

Ҳар қандай шароитда ҳам унинг ёнини оладиган онам гапни бошқа ёққа бурди. У музикаданми ёхуд рассомликданми гапира кетди. Билмадим — гапи-га унча қулоқ тутганим йўқ. Кейин қарасам, қўлимда бир пиёла чой пайдо бўлиб қолипти.

— Раҳмат, — деб миннатдорлик билдирдим мен ва илова қилдим: — Бир оздан кейин кетамиз.

— А? — деб хитоб қилди гапга тушунмай Женни. Улар бу дақиқада Пуччини ҳақида гаплашаётган эдилар, шекилли. Шунинг учун менинг гапим уларга бир оз эриш туюлганга ўхшайди. Онам менга қаради (камдан-кам бўладиган ҳодиса).

— Ие, тушликка қолмайсизларми?

— М-м... Иложимиз йўқ, — дедим мен.

— Биз қоламиз, — деди Женни мен билан баб-баробар.

— Мен қайтишим керак, — дедим Женнига деярлик жиддий оҳангда.

Женни менга шундай қарадики, гўё у, “нима деб валдираяпсан?” демоқчидай кўринарди. Шунда отамдан садо чиқди:

— Сизлар тушликка қоласизлар. Бу — буйруқ.

Унинг башарасидаги ёлғондакам табассуми гапидаги амирона оҳангни заррача бўшаштира олмади.

— Иложимиз йўқ, сэр, — дедим тундлик билан.

— Қолишимиз керак, Оливер, — деди Женни.

— Нега? — деб сўрадим мен.

— Чунки мен очқаб қолдим, — деб жавоб берди у.

Оливер III нинг ихтиёрига бўйсунган ҳолда биз стол теграсида тушлик қилиб ўтирибмиз. У бошини эгиб олган. Онам билан Женни ҳам унга эргашиб бошларини эгиб олишган. Мен ҳам иягимни сал-пал пастга туширдим.

— Етказган ризқи рўзингга шукрлар бўлсин, Худо. Бизга ҳам раҳматларинг ёғилсин. Ҳамиша ўзинг бизни тўғри йўлга йўлла! Яқинларимизнинг эҳтиёжлари ва истакларидан бизни огоҳ қилиб тур. Исо Масих номига тавалло қиламиз. Омин!

Мен ўзимни қаёққа қўйишимни билмай қолдим. Наҳотки бирон марта ҳам ўзининг художўйлигини кўз-кўз қилмасликнинг иложи йўқ? Женни нима деб ўйлайди?

— Омин! — деди онам. Женни ҳам шундай деди (фақат у жуда паст овозда айтди).

— Қалбан сиз биланман, — деб ҳазиллашишга уриниб кўрдим.

Бироқ ҳазилим ҳеч кимга манзур бўлмади. Айниқса, Женнига ёқмади. У мендан юзини ўтириб олди. Оливер III стол оша менга назар ташлади.

— Кошки эди сен лоақал гоҳи-гоҳида қалбан биз билан бирга бўлсанг, Оливер. Мен буни жуда ҳам истар эдим.

Тушлик вақтида лом-мим демай сукут сақлаб ўтирмаган бўлсак, бунинг боиси онамнинг зодагонларга хос тарзда гапни гапга улаб кетиш қобилияти бўлди.

— Сизнинг ота-оналарингиз Эрэнстондан экан-да, Женни?

— Қисман. Онам Фолл-Ривердан.

— Барретларнинг Фолл-Риверда заводи бор, — деб гап қўшди Оливер III.

— У ерда Оливерлар кўпдан-кўп қашшоқларни сиқиб сувини ичган, — деб илова қилди Оливер IV.

— XIX асрда, — дея аниқлик киритди Оливер III. Онам бу раундда унинг Оливери устунлик билан ғолиб келаётганига мамнун бўлиб жилмайди. Лекин мен ғалабани осонгина бериб қўяр эканманми?

— Ана шу заводларни автоматлаштириш борасида аҳвол қалай? — деб унга зарба бердим мен.

Сўнги қисқа танаффус. Ҳозир у боглаб таъзимини бериб қўяди.

— Кофе масаласи-чи? Бу борадаги аҳвол қалай? — деб хитоб қилди Элисон Форбс Баррет.

Биз кутубхонага кўчдик. Сўнги раунд шу ерда бўлмоғи керак эди. Сўнгиси экани аниқ эди, чунки Женни икковимизнинг эртага машғулотларимиз бор эди, отам банкига бормоғи керак ва ҳоказо. Онам ҳам эртага барвақтроқ бирон бир хайрия ишига йўл олса, ажаб эмас.

— Сенга қанд солайми? — деб сўради у.

— Оливер, кофени ҳамиша қанд билан ичади, азизим, — деб эслатди отам.

— Фақат бугина эмас, раҳмат, — дедим мен, — сут ҳам, шакар ҳам солманг, ойи.

Ҳаммамиз ўриндиқларга ўрнашиб ўтириб олдик. Қарасак, бир-биримизга айтадиган бирон оғиз гапимиз йўқ экан. Шу чоқ кўққисдан илҳомим келиб қолди.

— Қани, айт-чи, Женифер, Тинчлик корпуси тўғрисида сен нима деб ўйлайсан?

У ҳўмрайиб менга қаради-ю, индамади.

— Нима бало, сен ҳали уларга айтганинг йўқми, Оливер? — деб хитоб қилди онам отамга мурожаат қилиб.

— Ҳозир фурсати эмас, азизим, — деди Оливер III сохта камтарлик билан. Ҳолбуки, ичида “сўранглар мендан, сўранглар” деб турипти кўзлари жавдираб. Сўрашга тўғри келди.

— Нимани айтяпсиз, ота?

— Шундоқ. Ҳеч гап йўқ, ўғлим.

— Ақлим бовар қилмаяпти - нега бунақа деяпсан? - деди онам ва янгиликни муносиб дабдаба билан маълум қилиш учун менга ўгирилиб (унинг ҳамиша отамнинг ёнини олишини гапириб ҳам ўтирмайман).

— Отангни Тинчлик корпусининг директори қилиб тайинлашмоқчи.

— О! - дедим мен.

Женни ҳам “О!” деди, аммо мендан бошқачароқ тарзда қувониброқ айтди.

Отам ўзини хижолат чекаётгандай қилиб кўрсатди, онам бўлса мени унинг оёғига бош уради деб ўйладими ёки мендан шунга ўхшаш бирор ҳаракат кутдими, билмадим. Нега бош урар эканман! Ахир, уни давлат котиби қилиб тайинлашяптими?

— Муборак бўлсин, мистер Баррет! — деб ташаббусни қўлига олди Женни.

— Ҳа, табриклайман, сэр! — мен ҳам кўшилдим. Онам бу мавзудаги гапни жон-жонидан давом эттиришни истарди.

— Имоним комилки, бу иш бағоят қизиқарли ва фойдали бўлади, — деди у.

— Ҳа, албатта, — дея унинг гапига кўшилди Женни.

— Ҳа! — дедим мен бўшашиб. — Э-э, менга қандни узатиб юбормайсизми, ойи?

8

— Женни, уни, ахир, давлат котиби қилиб тайинлаганлари йўқ-ку! Нега мунча?...

— Ҳарҳолда, шундоқ бўлганда ҳам, сен — Оливер бироз андишалироқ бўлсанг бўларди.

— Табриклайман дедим-ку! Яна нима қилай?

— Жуда катта иш қилиб юборибсан-ку, қойил-е!

— Жин урсин, сенингча яна нима қилишим керак эди?

— Ё парвардигор, сенинг бу туриш-турмушингдан кўнглим айниб кетяпти.

— Кўнгли айниятган ёлғиз сен эмас, — деб тўнғилладим.

Биз анчагача лом-лим деб оғиз очмай кетдик. Лекин сезиб турардимки, бу ерда нимадир тўғри бўлмастир.

— Сен мендан кўнглинг айниётганини айтдинг. Нима деганинг бу?

— Бунинг маъноси шуки, отанга муносабатинг жуда ёмон экан.

— Унинг менга муомаласи яхши эканми?

Шундан кейин нималар бошланганини сўранг. Мен ўз бошимга бугун бошли бир тоғора таъна-ю дашном бўтқасини ағдарибман. Яна ҳам тўғрироғи, аталасини! Бўлмаса-чи, — мен, ахир, тил теккизиб бўлмайдиган муқаддас нарсага — отага муҳаббат масаласига дахл қилдим-да! Шунинг учун Женни шиддатли ҳужумга ташланди. Бутун итальян — Урта ер денгизи фронти бўйлаб.

— Сен отангни тарикча ҳам ҳурмат қилмас экансан. Ҳаммавақт унинг ҳамиятига тегадиган гаплар гапиряпсан. Ҳаммавақт...

— У ҳам менга шунақа муомала қилади. Наҳотки, сен ҳеч нарсани сезмаган бўлсанг?

— Ишончим комилки, сен нима қилиб бўлса ҳам қарияни камситмоқ учун ҳеч нарсадан қайтмайсан!

— Оливер Баррет Ш ни камситишнинг сира иложи йўқ.

Орага ғалати сукунат тушди. Сўнг Женни деди:

— Женифер Кавиллерига уйлангандан кейин ўзгармасанг, тагин билмадим.

Машинани йўл бўйидаги ресторан ёнидаги тўхташ жойига буришга ўзимни зўрға мажбур қилдим. Машинани тўхтатиб, ғазаб билан унга ўшқирдим:

— Чиндан ҳам мени отасига алам қилдириш учун сенга уйланади деб ўйлаяпсанми?

— Қисман шунақа бўлса керак, ҳа,— деди Женни жуда паст овозда.

— Женни, сени севишимга ишонмайсанми?— деб қичқирдим мен.

— Ишонаман,— деб жавоб берди у аввалгидай паст оҳангда. — Лекин сен аллақачон жиннича бир йўсинда менинг ҳавас қилиб бўлмайдиган ижтимоий аҳволимни ҳам севасан.

Мен нима деб жавоб беришим мумкин эди? Йўқ, йўқ ва йўқ. Мен буни бир неча марта тури оҳангларида такрорладим. Кайфиятим шу даражада расво эдики, мен ҳатто унинг бу мудҳиш тахминида ҳақиқат зарралари йўқ эмасмикин деб ўйлаб ҳам кўрмадим.

— Унга ҳам қараган одамнинг раҳми келарди.

— Мен ҳақман деб қатъий айтолмайман, Олли! Назаримда шунақа кўри-няпти-да. Айтмоқчиманки, мен ҳам фақат ўзингни яхши кўрмайман-да. Мен исми шарифингни ҳам яхши кўраман.

У менга орқасини ўгирди. Назаримда, у ҳозир йиғлаб юборадигандай кўринди. Лекин у йиғлаб юбормади-да, мингирлаб деди:

— Сирасини айтганда, исминг ҳам сенинг бир қисмингда...

Мен рестораннинг пештоқига ёзиб қўйилган ёзувга тикилганча машинада ўтирардим. Женнининг менга ёқадиган энг яхши жойи шунда эдики, у менинг қалбимга кўз ташлай олар, кўнглимда кечаётган сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган кечинмаларни тушуна оларди. У ҳозир ҳам ҳамма нарсани дарров тушунди. Аммо менда ҳақиқатга тик қарашга журъат етармикин? Ўзимдаги кўришни истамаган жиҳатларга қарай билармикинман? Ахир, ҳам ўзидаги, ҳам мендаги ана шундай жиҳатларни кўргани унинг журъати бор эканку! Мен-чи? Мен ўзимни энг номаъқул одам сифатида ҳис қилмоқда эдим.

Нима демоқни ҳам билмай қолдим.

— Тамади қилгинг келмаяптими, Женни?

— Жағингга тушириб қолсам, нима дейсан, чаламулла?

— Майли,— дедим мен.

Женни муштини тугиб, қулочкашлаб урмоқчи бўлди, лекин кейин бу фикрдан қайтди, шекилли, муштини чап лунжимга астагина теккизиб қўяқолди. Мен унинг муштчасига лабимни теккизиб, уни бағримга босишга интилдим, бироқ у қўлларини кўкрагимга тираб, бунга йўл қўймади ва қўлида тўппонча тутган росмана гангстердай ўшқириб берди:

— Ҳазилни йиғиштир, чаламулла! Машинани ҳайда, тез! Тез!

— Ҳа, Женни! Ҳа!

Отамнинг мулоҳазалари, асосан, у ортиқча шошма-шошарлик деб ҳисоблаган масалаларга таалуқли эди, яъни сабрсизлик, енгилтаклик, ҳовлиқмалик тўғрисида. Унинг сўзлари аниқ эсимда йўғ-у, лекин Гарвард клубда тушлик қилиб ўтириб, ваъз-насихати кўпроқ менинг ҳовлиқмалигимга дахлдор бўлди. Бошланишига у менга овқатни шошмай чайнаб ейишни буюрди. Мен тавозе билан балоғатга етган одам эканимни эслатдим, ҳа деб менинг ҳаттиҳаракатимни қолипга солишга ва менга дакки беравермаслиги кераклигини ай-

тдим. Аммо у пинагини бузмай, ҳатто энг улуғ давлат арбоблар ҳам вақти-вақти билан танқидга муҳтож бўлишади деб жавоб берди. Мен бу гапни унинг Рузвельтнинг биринчи ҳукумати таркибида иштирок этганига ошкора шама деб қабул қилдим. Рузвельт ҳақида ёки миллий банк ислоҳотида ўзининг қандай роль ўйнагани ҳақида хотираларга берилиб кетишига йўл қўймоқчи эмас эдим.

Боя айтганимдек, биз Бостондаги Гарвард клубда тамадди қилиб ўтирардик. Бунинг маъноси шуки, теварак-атрофимизда нуқул унинг одамлари ўралашиб юришипти. Буларнинг ҳаммаси атайин қилинган, худо урсин, атайин қилинган. Жиндай разм солинса, уларнинг "Ана, Оливер Баррет келяпти!" ёки "Бу машҳур спортчи Оливер Баррет" дея минғирлашаётганини эшитиш мумкин эди.

Ҳолбуки, навбатдаги "аксил суҳбатимиз" ўтмоқда эди. Аввалгиларидан бу галгисининг фарқи ўта андишасизлигида эди, холос.

— Ота, Женифер тўғрисида индамадинг-ку?

— Гапирадиган жойи борми? Қилар ишни қилиб бўлибсан-ку, биз нима деймиз?

— Мен унинг тўғрисидаги фикрларингни билишни истайман.

— Майли, фикримни айтай. Яхши қиз экан. Ижтимоий чиқиб келишига қарамай, Рэдклиферида кириб олипти. Шунинг ўзи катта гап. Унинг маъқул-лигидан далолат беради.

Ҳа, албатта, "сабр қилсанг гўрадин ҳолва битар", "меҳнатнинг таги роҳат" ва ҳоказолар. Сафсата! У шунчаки жавоб беришдан ўзини олиб қочяпти.

— Гапнинг индаллосини айт, ота.

— Индаллосини айтадиган бўлсам, бу ўринда гап ойимқизда эмас. Ҳамма гап сенда.

— Шунақами?

— Ҳа, сенинг исёнингда. Кўриниб турипти, сен исён кўтаргансан.

— Сенингча, соҳибжамол ва ақлли қизга уйланиш— исён бўладими? Тушунмадим гапингга! Ахир, у хиппи эмас-ку!

— Хиппи бўлмаслик ҳам фазилат бўлолмайди.

Ана, бошланди.

— Айт-чи, ота, унинг сенга кўпроқ қайси жиҳати ёқмаяпти— католиклигим ёки қашшоқлигим?

У сал-пал мен томонга эгилиб, деярлик шивирлаб жавоб берди.

— Яхшиси унинг нимаси сени мафтун қилганини ўзинг айтақол.

Мен ўрнимдан туриб, чиқиб кетгим келди. Бунинг очик айтдим-қўйдим.

— Ўтир. Қани, эркакка ўхшаб гапир-чи...

Қизиқ шу пайтга қадар кимга ўхшаб гапираётган эканман? Ёш болага ўхшаб гапирибманми? Хотин кишига ўхшабми? Ёки сичқондай гапирибманми? Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, қолдим.

Отам ўрнимдан туриб, чиқиб кетмаганим учун жуда мамнун бўлди. Кўриниб туриптики, бунинг менинг устимдан қозонган навбатдаги ғалабаси деб қабул қилганди.

— Мен сендан фақат бир нарсани илтимос қиламан — бироз шошмай тур.

— "Бироз шошмай тур" дегани қандай тушунмоқ керак?

— Юридик мактабни битиргунингча сабр қилиб тур, дейман. Агар ўрталарингда ишқ-муҳаббат чин бўлса, бу синовга бемалол бардош беради.

— Ишқ-муҳаббатимиз чин, лекин мен нима сабабдан уни биров белгилаб берган синовдан ўтказмоғим керак?

Менимча, нима демоқчи эканим равшан эди. Мен унинг олдида паст кетмоқчи эмас эдим. Унинг ўзбошимчалиги олдида. Унинг мени эзиб қўйишга интилиши олдида, мени унинг кўрсатмаси билан яшашга мажбур қилмоқчи экани қаршисида.

— Оливер,— дея бошлади у янги раундни,— сен ҳали балоғатга...

— Нима балоғатга?— дея унинг гапини бўлдим тутаяқиб.

— ... балоғатга етганинг йўқ. Ҳали йигирма бирга ҳам тўлмагансан. Қонун бўйича, сен ҳали балоғатга етган одам деб ҳисобланмайсан.

— Тупурдим бунақа қонунларга!

Ён-веримизда ўтирган хўрандалар менинг бақирганимни эшитишди, албатта. Фалвамизга бегоналарни жалб қилмаслик учун Оливер III шивирлаб гапирди.

— Агар унга ҳозир уйланадиган бўлсанг, ортиқ сенга пул бермай қўяман. Билиб қўй, бу ўзбошимчалигинг сенга қимматга тушади.

— Мен арзон нарсанинг кетидан қувмайман.

Шундай дедим-у, унинг ҳаётидан бош олиб чиқиб кетдим. Ўзимнинг мустақил ҳаётимни бошламоқ учун! Энди биз Крэнстонга ташриф буюрмоғимиз керак эди. Крэнстон Бостондан бироз жануб томонда; Бостоннинг ши-молидаги Ипсвичдан жиндай олисроқ. Женнини бўлажак қариндошлари даврасига олиб кириш борасидаги уринишим барбод бўлгач ("энди мен уларни ноқариндошлар деб атасаммикан?" деб сўради Женни), унинг отаси билан учрашувимизни бироз хавотирлик билан кута бошладим. Негаки, мен яна бир марта итальянча, ўрта ер денгизича урф-одатлар уммонига шўнғимоғим керак эди-да. Яна ўша ота-онага муҳаббат, уларнинг сўзидан чиқмаслик. Буни мураккаблаштирадиган яна бир ҳолат шу эдики, Женни отасининг ягона қизи эди, у онасиз ўсган эди, демак, отасига жуда-жуда боғланиб қолганди. Бир сўз билан айтганда, мен кўпдан кўп туйғулар дастасига рўпара келмоғим шарт эди. Бунақа туйғулар тўғрисида психоаналитиклар мулоҳаза юритишни яхши кўришади.

Буларнинг ҳаммаси камлик қиладигандай, эндиликда мен қашшоқ эдим.

Бир дақиқа Крэнстонда истиқомат қилувчи забардаст итальян йигити аллақандай Оливер Баррет деганни тасаввур қилиб кўрайлик. Ред Айленд Женнининг нинг кўчаси билан ёнма-ён. Гўзал кунлардан бирида у бутун шаҳар танийдиган меҳнаткаш қандолатпаз мистер Кавиллерининг ҳузурига келади-да, унга "Мен сизнинг яккаю ягона қизингиз, қўзингизнинг оқу қароси Женниферга уйланмоқчиман" дейди. Хўш, қизнинг отаси йигитдан биринчи навбатда нимани сўрайди? (Ўз-ўзидан аёнки, "сен Женнини яхши кўрасанми?" деб сўрамайди, чунки Женнини кўрган одам уни яхши кўрмаслиги мумкин эмас — бу шундоқ ҳам аён ҳақиқат). Йўқ, мистер Кавиллери тахминан шундай деб сўрайди: "Менга қара, Баррет, сен хотинингни қай тарзда боқмоқчисан?"

Баррет бу саволига "Йўқ, ҳаммаси аксинча бўлади, мен Женнини эмас, Женни мени боқади. Жилла курса, турмуш қургандан кейинги уч йил давомида шундоқ бўлади" деб жавоб берса, ота шўрликнинг башараси қанақа тус олишини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а! Мушфиқ-у меҳрибон Кавиллери ношуд Барретга "қани, йигит, бир туёғингни шиқиллатиб қолчи!" демасмикан? Агар борди-ю, бўйи Барретникидан паст бўлмаса, вазни ҳам униқидан қолишмаса, гирибонидан олиб, юмшоқ жойига бир тепмасмикан?

Калламни тикиб айтаманки, худди шундай қилади.

Хуллас калом, ана шунга ўхшаш хавотирлар ич-этимни еб ташлади. Шу сабабдан бўлса ажаб эмас, яқшанба куни 1 майда 95-катта йўл бўйлаб Женни икковимиз машинада жануб томонга кетиб борар эканмиз, мен тезликни оширмаслик ҳақидаги йўл белгиларининг ҳаммасига мўмин-қобилгина риоя қилиб бормоқдаман. Қандай тезликда кетиб бораётганим, умуман, Женнига маъқул тушган эди. Аммо йўлнинг бир жойида тезлик соатига қирқ беш милядан ошмасин деб кўрсатилган экан. Мен эса тезликни қирқ миляга туширибман. Женни "нега тезликни бунчалик тушириб юбординг?" дея зорланди. Мен машина яхши созланган эмас деб жавоб бердим. Бироқ у гапимга ишонмади.

— Яна бир гапириб бер, Женни.

Женнининг фазилатлари қаторида сабр-тоқат деган нарсa мутлақо ўрин олмаганди. Шунинг учун у менинг ҳамма бемаъни саволларимга берган жавобларини яна бир тақорлаб, ўзимга ишончимни мустаҳкамлашга ёрдам беришдан қатъиян бош тортди.

— Хўп деяқол, Женни. Яна бир марта гапириб берақол.

— Мен унга қўнғироқ қилдим. Ҳамма гапни айтдим. У о'кей деди. Инглиз тилида айтди. Нега десанг — гарчи сен сира ишонишни истамаётганга ўхшасанг-да, отам уч-тўртта сўкишдан бошқа, итальянча биронта ҳам иборани билмайди.

— Хўп, майли. Лекин унинг "О' кей" дегани қандай маънони англатади?

— Бу нима деганинг? Гарвард юридик мактаби ўз талабалари сафига ҳатто "о'кей" деган сўзнинг ҳам маъносини тушунмайдиган омини қўшиб олган демоқчимисан?

— "О'кей" ҳуқуқшунослик атамаси эмас, Женни.

У қўлини қўлимга тегизди. Ҳар қалай, худога шукрлар бўлсинки, мен унинг бу қилиғини тушундим, лекин барибир, "О' кей" масаласини узил-кесил ҳал қилиб олмоқ керак эди.

— "О'кей" дегани яна "Ҳа, майли! Бир амаллаб чидаймиз-да" деган маънони ҳам билдиради.

Ҳар қалай, Женнининг менга раҳми келди ва яна бир бора отаси билан суҳбатини бутун тафсилотлари билан айтиб берди. У хурсанд бўлипти. Ҳа, чиндан ҳам суюниб кетипти. Табиийки, у қизини Рэдклифга жўнатар экан, унинг қўшинининг ўғли билан никоҳдан ўтиш учун қайтиб келишини хаёлига ҳам келтирган эмас. (Женни университетга жўнаб кетишдан олдиноқ қўшинининг ўғли қизга оғиз солган, албатта). Қизнинг отаси аввалига куёвнинг исми Оливер Баррет IV эканига ишонмаган. Женни буни отасига маълум қилганида, отаси қизига ўн биринчи аҳдни бузмасликни тайинлаган.

— Буниси яна қанақа аҳд бўлдийкин?

— Отангнинг бошини қотирма дегани-да.

— Ҳа-а...

— Бор гап шу, Оливер. Рост, ҳаммаси шу.

— У менинг камбағал эканимни биладими?

— Ҳа.

— Унинг бунга қаршилиги йўқми?

— Ҳарна бўлганда ҳам, икковингларнинг ўрталарингда шу жиҳатдан муштараклик бор-ку!

— Лекин у, барибир, менинг ҳамёнимда муллажиринглар бўлиб турганини афзал кўрса керак?

— Сен ўзинг афзал кўрмайсанми?

Мен тилимни тишлаб қолдим ва сафаримизнинг охиригача лом-лим деб оғиз очмадим.

Женни истиқомат қиладиган кўчани Гамильтон кўчаси деб аташарди. Узундан узун бу кўчанинг ҳар икки томонига ёғоч уйлар қурилган, уларнинг олдида эса бола-бақра уймалашиб ўйнарди. Кўчанинг икки томонида сийраккина нимжон-нимжон дарахтлар. Бу манзарани кўриб, ўзимни бошқа сайёрага тушиб қолгандай ҳис эта бошладим. Лоақал, теваарак-атрофда тумонат одам эканидан бошлай. Уймаланашиб ўйнаётган болалардан ташқари, айвонларда бутун бошли оилалар ўтириб олишипти. Уларнинг авзойига қараганда, бугунги якшанбада мен машинамни қаерга қандай тўхташимни тамошо қилиб ўтказишдан бошқа тузукроқ машғул топшиша олмаганга ўхшайди.

Женни машинадан биринчи бўлиб тушди. Крэнстонда хатти-ҳаракатлари ҳайрон қоладиган даражада тезкорлик касб этди ва у кичкинагина абжир чигирткага ўхшаб қолди. Айвонда ўтирган томошабинлар кимни олиб келганимни кўришганидан кейин ҳаммалари бирварвқайига уни муборакбод қила бошлашди. Бўлмаса-чи — уларнинг улуғ ҳамюртлари, кимсан Женни Кавиллерининг ўзи ташриф буюрган эди-да! Бу шодиёна қичқириқларни эшитиб, мен бу одамларнинг кўзига кўринишдан хижолат бўлаётгандай сездим, ўзимни. Негаки, мен ўзим ҳар қанча хоҳламай, сиёғим мақталган Оливер Барретга сира ҳам ўхшамас эди.

— Салом, Женни! — дея йўгон овозда ҳайқирди аллақандай салобатли аёл.

— Яхшимисиз, миссис Каподилупо, — деб қичқирди унга жавобан Женни. Машинадан тушдим-у, ўнлаб нигоҳлар менга қадалиб турганини ҳис қилдим.

— Ҳой, бу йигит ким бўлди? — деб қичқирди миссис Каподилупо.

Ҳа, бу ерларда такалуф деган нарса унчалик ардоқда эмас экан.

— Ҳеч ким эмас, — деб жавоб берди Женни. Унинг бу гапи гаройиб бир тарзда менинг дадиллигимни ошириб юборди.

— Бўлса бордир, — деб хониш қилди Каподилупо мен томонга қараб. Лекин ёнидаги қизи заб қулинг ўргулсин-да!

— У буни билади, — деб жавоб берди Женни.

Кейин у рўпарадаги қўшниларнинг ҳам кўнглини олиш учун улар томонга ўтирилди.

— У буни билади, — деб такрорлади у бошқа гуруҳ ишқибозлари учун. Кейин менинг қўлимдан олиб (жаннатда ҳам, дўзахда ҳам янги келган одам фариштанинг етагида юрмоғи керак), мени Гамильтон кўчасидаги 189 А рақамли уйнинг зиналаридан юқори қаватга судради.

Бу ноқулайроқ дақиқалар эди.

Мен хонага кириб, қоққан қозикдай таққа тўхтаб қолдим.

— Танишинглар, бу менинг отам, — деди Женни ва Род Айлендлик йўгон гавдали паҳлавон фил Кавиллери (бўйи 5 футу 9 дюйм атрофида, вазни 165 фунт) менга қўлини узатди.

Мен ҳам қўлимни узатдим ва қўлимнинг қаттиқ қисилганини ҳис қилдим.

— Қалай юрибсиз, сэр?

— Исминим Фил, — дея гапимни тузатди у, — Шунчаки Фил.

— Фил, сэр, — дедим унинг қўлини силкишда давом этиб. Ноқулайликдан ташқари юрагимни алланечук ваҳима босаётганини ҳам ҳис қилдим. Қўққисдан бўлди-да. Чунки менинг қўлимни қўйиб юбориб, мистер Кавиллери нигоҳини қизига тикди-да, бутун уйни бошига кўтариб ҳайқирди:

— Женифер!

Бир лаҳза уларнинг иккови ҳам қотиб қолди. Кейин эса бир-бирларини кучоқлаб, бағирларига қаттиқ босдилар. Бу саҳнага бирдан бир изоҳ сифатида мистер Кавиллери (энди зўрға қулоққа чалинадиган тарзда) фақат биргина сўзни такрорларди: "Женифер! Женифер!"

Унинг университет таҳсилини олган қизининг бу хитобга бераолган ягона жавоби ҳам бир сўздан иборат бўлди: "Фил! Фил!"

Ўз-ўзидан равшанки, мен бу саҳнада ортиқча эдим.

9

Ўша куни жонимга оро кирган нарса — нозик тарбия кўрганим бўлди. Болалигимдан бери қулоғимга қўйиб келишадикки, оғзингни овқатга тўлдирган ҳолда гаплашиш одобдан эмас. Фил билан Женни гўё бир-бирлари билан келишиб олишгандай уни (менинг оғзимни) шу ҳолатда тутиб туришга уринганлари учун менга деярлик гапиришга тўғри келмади. Мен ўша куни итальян пирожнийларини лиққа-лиққа ютиш бўйича рекорд қўйдим-ов. Кейинроқ эса ота-бола Кавиллериларни шодумон қилиб, пирожнийлардан қайси бири менга кўпроқ маъқул бўлгани ва нега маъқул бўлгани тўғрисида сафсата сотдим (уй эгасини ранжитмаслик учун пирожнийнинг ҳар навидан иккитадан татиб кўрганим).

— О, бу йигит о'кей! — деб маълум қилди Фил қизига.

Бу нима дегани бўлдийкин?

Йўқ, менга "о'кей" нима дегани эканини тушунтириб беришнинг ҳожати йўқ эди.

Мен фақат бир нарсани билмоқчи эдим, холос: бу хонадонда ийманиб, торгиниб айтган қайси гапим-у, қилган қайси ишим учун мен бу қадар ардоқли баҳога сазовор бўлдимикин?

Фил яхши кўрган пирожнийни мақтаганим биланми? Ёки унинг қўлини қаттиқ қисганим биланми? Ёки яна бошқа бирон нарса биланми?

— Айтувдим-ку, Фил у о'кей деб, — деди Женни.

— О'кей, о'кей, — деб жавоб берди Фил. — Мени ҳам ўз кўзим билан кўрмоғим керакмиди? Мана, кўрдим. Оливер!

— Лаббай, сэр.

— Фил.

— Ҳа, Фил, сэр.

— Сен о'кей экансан.

— Раҳмат, сэр. Сиздан бағоят миннатдорман. Рост. Қизингизга муносабатим қандай экани сизга маълум. Сизни ҳам гоётада ҳурмат қиламан.

— Оливер, — деб гапимни бўлди Женни. — Имтиҳон бераётган ипирикчи чаламулладек гўлдирашингни бас қил.

— Женифер! — дея унинг гапини кесди мистер Кавиллери. — Меҳмоннинг олдида сўкинма, жин ургур!

Тушлик қилаётганда (пирожнийлар шунчаки иштаҳани очиш учун экан) Фил мен билан суҳбат бошлашга уриниб кўрди. Худо ҳаққи — нима мавзуда эканини икки дунёда ҳам тополмайсиз. У калласига ўта беъмани бир фикрни жойлаб олибди — Оливер III билан Оливер IV ўртасидаги дипломатик муносабатларни изга тушириб юбориш фикрига тушиб қолипти.

— Менга изн берсанг бўлди — телефонда ота билан ота гаплашгандек уч-тўрт оғиз гап айтаман.

— Кўйинг, Фил. Вақтингиз беҳуда кетади.

— Ахир, мен индамай тамоша қилиб ўтираолмайман-ку! Ота ўзининг пушти камаридан бўлган ўғлидан юз ўгириб ўтирса.

— Мен ҳам ундан юз ўгирганман, Фил

— Нима дединг? Мен бу гапингни иккинчи эшитмай! — деб пўписа қилди у. Унинг ҳазилакамига жаҳли чиқмаётган эди. — Отанинг муносабатини қадрлаш ва ҳурмат қилиш керак. Бу кам учрайдиган нарса...

— Айниқса, бизнинг оиламизда, — деб луқма ташладим мен.

Женни ўчоқ боши билан емакхона ўртасида бўзчининг моксидек қатнаб турар эди. Шунинг учун у бизнинг суҳбатимизда иштирок этмади.

— Қани, отангнинг номерини тер-чи, — деб қистади Фил. — Мен бир зумда ҳаммасини тинчитаман.

— Йўқ, Фил. Биз орамиздаги ҳар қандай мулоқотни йиғиштирганмиз.

— Кўйсанг-чи, Оливер. Мана, кўрасан, отанг эриб кетади. Гапимга ишонавер. — Черковга борадиган вақт келганди...

Яна аллақандай таомлар учун столга тарелкалар қўяётган Женни унга гапини тугатишга йўл бермади.

— Фил, — деди у таҳдидли оҳангда. Унинг оҳангидан бирор яхши гап айтишини кутиб бўлмас эди.

— Ҳа, Жен...

— Сенга бир гапни айтмоқчи эдим. Черков масаласида...

— Қани, айт.

— М-м... Энди, сирасини айтганда, Фил, бизнинг хоҳишимиз йўқроқ...

— Нечук? — дея ҳайрон бўлди Кавиллери ва шоша-пиша унинг гапидан нотўғри хулоса чиқариб, камсуқумлик билан менга ўгирилди.

— Э-э, мен сирасини айтганда, албатта, католик черковига бориш керак, деяётганим йўқ. Оливер. Яъни, албатта, Женифер бизнинг католик эканимизни айтган бўлса керак. Лекин мен сизларнинг черковингизни назарда туган эдим, Оливер. Аминманки, бунақа никоҳга парвардигор эгам ҳар қандай черковда ҳам оқ фотиҳа бераверади.

Мен Женнига қарадим. У отаси билан телефон орқали гаплашганида бу муҳим мавзунини тилга олмаган кўринади.

— Оливер, мен ҳамма гапни бирваракай айтиб, уни гарангситаб қўймай дегандим, — дея изоҳ берди Женни. — Мунча гап бирваракайига оғирлик қилади-да...

— Нимани айтяпсан?— деб сўради барака топкур мистер Кавиллери. — Бемалол айтаверинглар, болаларим, тортинманглар. Кўнглингиздаги бор гапни тўкиб солаверинглар. Фақат хурсанд бўламан.

Нима учундир айна шу пайтда нигоҳим Биби Марямнинг чинни ҳайкалчасига тушди. У Кавиллерилар хонадонида емакхонадаги стол тоқчасида турарди.

— Гап айна ана шу оқ фотиҳа устида боряпти, Фил, — деб тушунтирган бўлди Женни нигоҳини отасидан олиб қочиб.

— Тушунаман, Жен. Хўш кейинчи? — деб сўради у сўник оҳангда. У алла-нечук совуқ бир гапни кутмоқда эди.

— Нима десаммикин? Биз бу масалага жиндай салбийроқ қараймиз-да, Фил, — деди Женни ва кўмак излаб менга қаради.

— Худогами? Умуман, истаган Худога демоқчимисизлар?

Женни бош ирғади.

— Мен тушунтириб берайми, Фил — дея гапга аралашдим.

— Шунақа қилгин, барака топкур.

— На Женни, на мен Худога ишонамиз, Фил. Шунинг учун мунофиқлик қилишни истамайпмиз.

Менимча, Фил меҳмон бўлганим учунгина бу гапимни тишини-тишига қўйиб тинглади. Женнининг шапалоқ еб қолиши ҳам ҳеч гап эмас эди. Лекин энди у ўзини икки кишининг ўртасидаги бегона, ортиқча ҳис эта бошлаган эди. У на қизига, на менга қарашга бетламай ўтирарди.

— Начора, майли, жуда соз! — деди у узоқ сукутдан сўнг. — Ундоқ бўлса, мен лоақал бу маросимни ким ўтказишини билмоғим мумкинми?

— Ўзимиз, — деб жавоб бердим.

У қизига ажабланиб тикилди. Женни "ҳаммаси тўғри" дегандек бош ирғади.

У яна анча вақтгача индамай қолди, кейин яна бир марта "жуда соз" дея такрорлади-да, менадан бўлгуси ҳуқуқшунос сифатида қандай қарайсиз — бунақа никоҳ (нима бало деб аталарди?) ҳақиқий бўладими, йўқми?— деб сўради.

Женни тушунтира кетди: "Биз бир нарсани ўйлаб топдик, — келин билан куёв бир-бирларига хитоб қилиб, кўнгилдаги гапларини айтишади. Унда университетнинг роҳибни ҳам иштироқ этади". "Шунақа денглар? Роҳиб иштироқ этаркан-да" деб ўзича ғудурлади Фил.

— Келин ҳам гапирадими? — деб сўради у гўё келиннинг гапириши унинг изтиробларини бироз енгиллатиши мумкиндай.

— Филип! — деб хитоб қилди Женни, — шундай бир вазиятни тасаввур қилаоласанмики, мен уним ўчиб, индамай тураолай?

— Йўқ, бўталоғим, — деб мингирлади у юзида жилмайишга ўхшаш бир нарсани намоён этиб. — Сен ҳаммавақт бир нарса деб жавраб турмасанг туролмайсан.

Камбриджга қайтиб кетаётганимизда Женнидан унинг фикрича учрашув қандай ўтганини сўрадим.

— О'кей, — деб жавоб берди у.

10

Гарвард юридик мактабининг декани муовини мистер Уильям Ф. Томпсон қулоқларига ишонмади:

— Мен нотўғри эшитмадимми, мистер Баррет?

— Йўқ, сэр.

Энг қийини бу гапни биринчи бор айтиш эди. Такрорлаш осонроқ кечди.

— Янаги йилга менга стипендия керак бўлади, сэр...

— Ростданми?

— Акс ҳолда ҳузурингизга келмаган бўлардим, сэр. Сиз молиявий ёрдам жамғармасининг мудирисиз-ку, ахир. Шундай эмасми?

— Албатта, албатта. Лекин, барибир, бу гап жуда ғалати бўлди—ку! Ахир, отангиз...

— Ортиқ унинг бу ишларга дахли йўқ...

— Лаббай? — мистер Томпсон кўзойнагини олиб, бўйинбоғининг учи билан уни арта бошлади.

— Орамизда андак ихтилоф чиқиб қолди, — деб тушунтирдим.

Мистер Томпсон яна кўзойнагини бурни устига қўндириб, менга тикилди. Унинг чеҳрасида ҳеч қандай маъно зуҳур этмасди. Бунақа башара фақат деканлар билан уларнинг муовинларидагина бўлади.

— Жуда чакки бўлибди-ку, — деди у. "Ким учун?" деб юборишимга сал қолди. Бу одам менинг ғашимни келтира бошлаган эди.

— Ҳа, сэр, — деб унинг гапини маъқулладим. — Жуда чакки бўлди. Шунинг учун ҳам сизга мурожаат қилмоқдаман, сэр. Бир ойдан кейин уйланаман. Икковимиз ҳам — хотиним билан ўзимни айтяпман, ёзги таътил вақтида ишлаймиз. Кейин хотиним хусусий мактабга ўқитувчи бўлиб ишга жойлашади. Тирикчиликка етадиган пулимиз бўлади, лекин таҳсил учун тўлагани пулимиз етмайди. Сизнинг мактабингиз анча қиммат олади.

— Ҳм-м, ҳа, — деган бўлди у, лекин бошқа ҳеч нарса демади. Нима бало, нима демоқчи эканимни тушунмадими? У нима деб ўйлаяпти ўзи — унинг ёнига нима мақсадда келиб юрибман, бўлмаса?

— Мистер Томпсон, мен стипендия олмақчиман. Шунинг учун декан муовини сифатида сизга мурожаат қияпман. Банкда ҳисобимда ҳемири ҳам йўқ. Ҳолбуки, студент қилиб рўйхатга олиб бўлиндим.

— Ҳа, ҳа, стипендия... Стипендия... Аммо стипендияга ариза бериш муддати аллақачон ўтиб кетган, — деди у ниҳоят керакли баҳонасини рўқач қилиб.

Бу муттаҳамнинг мақсади нима ўзи? Мен унга Барретлар хонадонидаги оилавий ихтилофнинг қонли тафсилотларини гапириб беришимни истаяптими? Ёки жанжал кўтаришимни хоҳлаяптими? Нима демоқчи бу маълун?

— Мистер Томпсон, мен илгари ариза бера олмас эдим, чунки бунақа бўлишини билмаган эдим.

— Ҳа, шундоқ, мистер Баррет, лекин сизга бир нарсани айтиб қўймоғим керак, деканат бировларнинг оилавий можароларига аралашишга ҳаққи йўқ деб ҳисоблайман. Яна такрор айтаман, ғоятда чакки бўлибди.

— Майли, ҳаммаси равшан, — дедим мен ўрнимдан тураётиб. — Нимага шама қилаётганингизни сезиб турибман. Аммо сизнинг мактабингиз ўзининг Баррет — Холлига эга бўлсин учун мен отамнинг оёғига бош урмоқчи эмасман.

Остонага етганимда мистер Томпсоннинг тўнғиллаганини эшитдим

— Бу адолатдан эмас!

Мен унинг бу гапига буткул рози эдим.

Женни дипломини чоршанба куни олди. Дипломни топшириш маросими-га Крэнстондан ва Фолл — Ривердан кўпдан-кўп қариндош уруғлари келишди. Ҳатто Кливленддан битта холаси ҳам етиб келди. Аввалдан келишиб қўйганимизга биноан мени куёв сифатида таништиришмади. Женни ҳам никоҳ узугини тақмади. Қариндош-уруғлардан бирортаси мен тўйга айтилмай қолдим деб вақтидан олдин хафа бўлиб юрмасин учун шундай қилдик.

— Клара хола, бу менинг дўстим Оливер, — дерди Женни мени навбатдаги қариндошига таништирар экан ва, албатта, қўшиб қўярди; — У ҳали коллежни битирганича йўқ.

Қариндош-уруғлар бир-бирларини турткилашар, шивир-шивир қилишар, ҳатто тусмолларини ошкор айтиб, фикр алмашар эдилар-у, лекин на Женнидан, на мендан, на мистер Кавиллеридан тайинли бир жавоб эшитолмай ҳайрон эдилар. Мистер Кавиллери, фикримча, иккита дахрийнинг муҳаббатидай бемаза масалани муҳокама қилишдан халос бўлганидан мамнун эди.

Пайшанба куни мен ҳам худди Женниники сингари Гарвард университетининг имтиёзли дипломини олиб, у билан тенг академик мақомига эга

бўлдим. Қолаверса, курснинг старостаси бўлганим учун битирувчиларнинг олдинги қаторида турдим. Бошқача айтганда, талабаларимизнинг энг яхшиларининг яхшиларидан, "олий даражали имтиёзларга эга" дипломлар олишган даҳоларимиздан ҳам бир қадам олдинроқда юрдим. Бу йигитларга қараб менинг пешқадамлик вазиятим яна бир бор назариямнинг тўғрилигини исбот қилади, деб юборишимга сал қолди. Назариям эса спорт залида ўтказилган бир соат кутубхонада ўтказилган икки соатдан афзалроқ деган ақидага асосланган эди. Лекин тилимни тийдим — уларнинг кайфиятини бузгим келмади.

Меҳмонлар орасида Олливёр Баррет III бормиди — йўқмиди — бутунлай бехабарман. Стипендиялар бериладиган кунларда университет ҳовлисида ўн беш мингдан кам одам йиғилмайди. Албатта, мен оломонни дурбин орқали бирма-бир кўздан ўтказганим йўқ. Менга ота-оналарим учун бериладиган иккита билетни, табиийки, Фил билан Женнига бердим. Уз-ўздан аёнки, Гарварднинг талабаси бўлгани учун отам билетсиз ҳам кирмоғи ва йигирма олтинчи йилда битирганлар билан бирга ўтирмоғи мумкин эди. Иккинчидан, у бу маросимга келай деб кўзи учиб тургани йўқ. Айтмоқчиманки, шу куни банклар очиқ бўлади-ку!

11

Биз ўша яқшанбадаёқ турмуш қурдик. Женнининг қариндошларини таклиф қилмаганимизнинг бирдан-бир сабаби шу бўлдики, бу маросимнинг диний расм-русмлардан ҳоли бўлиши художўй католиклар учун ўта изтиробли синов бўлишидан хавотир олганимиз эди. Тўйимиз университет шаҳарчасининг шимолий қисмида жойлашган қадимий иморат — Филлипс-Брукс-Хаузда бўлиб ўтди. Вакил ота бўлишни коллежнинг роҳиб Тимоти Бловелддан илтимос қилдик. Табиийки, мен Рэй Страттонни, шунингдек, Эксетерда бирга ўқиган, кейинчалик Гарвардни ташлаб, Амхеретга ўтиб кетган Жемери Наумни ҳам таклиф қилдим, Женни эса коллежда бирга ўқиган дугонасини қақирди. Яна эҳтимол, кўнгилчанлигига борибми, биринчи бўлишимизда Рэдклифф кутубхонасида у билан бирга ишлаган новча кёйсўнақай қизни ҳам таклиф қилганди. Улардан ташқари, албатта, Фил ҳам келган эди.

Филни мен Рэй Страттонга топшириб қўйдим. Шу маънодаки, қария ҳаддан зиёд безовта бўлмаслиги учун ёнида бохабар юришни буюрдим. Қаёқда дейсиз! Қария қолиб, унинг ўзини тинчйтиш лозим бўлди. Икковлари бир бўлиб олиб, оғирликларини гоҳ у, гоҳ бу оёқларига ташлаганча, сукут ичидан бир-бирларига далда бўлишди. Уларнинг иккови ҳам, Филнинг тили билан айтганда, "бу ҳаваскорлар никоҳи" "даҳшатлар фильмига ўхшаш" бирон мудҳиш воқеа билан тугайди, деб астойдил ишонишмоқда эди. Уларнинг бундай ўйлашларига сабаб шу эдики, биз Женни икковимиз роҳибга эмас, бир-биримизга икки-уч оғиз дил сўзимизни айтмоғимиз керак эди. Сирасини айтганда, бунинг қандай бўлишини биз аввал кўрган эдик. Женнининг мусиқий машғулотларда ортирган дугонаси Мария Рэндол Эрик Левенсон деган талабага — меъморга турмушга чиққанида шундай маросим қилишган эди. Маросим жуда чиройлик ўтган эди. Ушанда биз ҳам шундай қилишни кўнглимизга тугиб қўйгандик.

— Тайёрмисизлар? — деб сўради роҳиб.

— Ҳа, — деб жавоб бердим иккимиз учун.

— Дўстлар! — деди мистер Бловелт меҳмонларга мурожаат қилиб. — Бу ерга тўпланишимиздан мақсад икки ёш инсоннинг турмуш кураётганига шохид бўлишдир. Қани, бир эшитайлик — бу муқаддас айёмларда ёшлар бир-бирларига нималар дейишаркин?

Келин биринчи бўлиб гапирди. Женни менга ўгирилди-да, ўзи танлаб олган шеърни ўқиб берди. У жуда таъсирли шеър эди, айниқса, мен учун, чунки шеър Элизабет Баррет Браунинг қаламига мансуб эди.

Кўзимнинг қирини ташлаб, Фил Кавиллерини кўрдим. Унинг ранги оқариб кетган, лаблари сезиларли даражада титрар, кўзларида ҳайрат ва меҳр порларди. Женни шеърини ўқиб тугатди. Унинг сўнгги сатрлари худди ибодат сўзларига ўхшарди.

Навбат менга келди. Мен охиригача қизармасдан ўқиб беришим мумкин бўлган шеърни топишим амримаҳол эди. Шу маънодаки, мен ўртада гўдайиб туриб олиб, аллақандай чучмал сафсатани минғирлаб айтмайман-ку! Аммо Уитменнинг "Катта йўл кўшиғи" дан олинган парча, гарчи бироз қисқароқ бўлса ҳамки, кўнглимдан кечаётган ҳамма туйғуларни бемалол ифодалади.

Жоним, сенга кўлимни берай,
Берай яна муҳаббатимни.
Муҳаббатим олтиндан қиммат.
Насихату пандлардан аввал
Бахш этайин ўзимни сенга.
Сен-чи? Мени севармикансан?
Сен ўзингни бахш этасанми?
Кетармисан мен билан бирга?
Энг охирги манзилга қадар
Бўлармисан ажралмас ҳамроҳ?

Мен ўқиб бўлдим. Хонага нажиб бир тинчлик чўкди. Рей Страттон менга узукни узатди ва биз Женни билан икковимиз — ўзимиз ҳеч кимнинг кетидан такрорламай — эру хотиннинг бир-бирига садоқати тўғрисидаги аҳдни айтдик ва бир-биримизни севишга, ҳозирдан бошлаб то сўнгги нафасимизга қадар бир-биримизни асрашга қасам ичдик.

Массачусатс штати томонидан берилган ваколатга биноан мистер Тамоти Бловелт бизни эру хотин деб эълон қилди.

Агар суриштириб келса, бизнинг "ўйиндан кейинги ўзаро ғалвамиз"ни (бу Страттон таклиф қилган ибора) бамаънилик билан бемаънилик деб аташ мумкин. Биз Женни билан икковимиз бунақа пайтларда истеъмол қилинадиган шампандан бутунлай воз кечдик. Биз улфатларимиз билан бирга бардаги чоғроқ стол теваарагига бемалол сифадиган бўлганимиз ваҳидан Крониннинг ҳузурига пиво ичгани бордик. Жинни Кронин "ака-ука Клирилар замонидан бери ўтган хоккейчилар ичидаги энг улуғига ҳурмати" юзасидан бизга ўзи хизмат қилди.

— Бўлмаган гап, — деб эътироз билдирди Фил Кавиллери мушти билан столни уриб. — Жаъмики Клирилариинг бирга кўшилиб, унинг тирноғига ҳам арзайманлар.

Мен ўйлайманки, у (Гарвард иштирок этган биронта ҳам хоккей ўйинини томоша қилмаган ҳолда) айтмоқчи бўлдики, Бобби билан Билли Клири конькида юришда ҳар қанча моҳир бўлишмасин, на униси, на буниси Филнинг соҳибжамол қизига уйланиш бахтига мушарраф бўлган. Яъни мен шуни назарда тутяпманки, биз ҳаммамиз аллақачон хурмачамизни тўлдириб ичиб олгандик ва кайфимиз зўридан яна жиндай ичишга жон-дилимиздан рози эдик.

Ҳисоб-китобни Фил қилмоқчи бўлди. Мен бунга халал бермадим ва бунинг учун Женнидан фаросатим шаънига энг ноёб мақтовлардан бирини эшитдим. ("Боқса одам бўласан, чаламулла!") Лекин охирига бориб, биз Филни автобус бекатига олиб борганимизда, анча учиб қолибмиз. Кўзимизга ёш олибмиз — Фил, Женни, эҳтимол, мен ҳам — эсимда йўқ — жиндай йиғлабмиз. Умуман, ҳеч нарса эсимда йўқ. Бирдан-бир эсимда қолгани шуки, кимдир хўнг-хўнг йиғлади.

Хуллас-калом, ҳар хил дийдиёлар, силаб-сийпашлар ва киройи тилаклардан кейин Фил автобусга чиқди, биз эса автобус кўздан ғойиб бўлгунча, бекатда туриб, унга қўл силкиб, хайр-маъзур қилдик. Шундан кейингина мен бор ҳақиқатни фаҳмлаб, идрок қила бошладим.

— Женни, — дедим мен жиндай саросимага тушиб, — энди биз қонуний эр-хотин бўлдик.

— Шунақа, — деб жавоб берди у, — энди мен маликаи дилозор бўлишга тўла ҳаққим бор.

Биз биргаликда ўтказган турмушимизнинг дастлабки уч йилини бир сўз билан таърифлаб беришга уриниб кўрилса, бу сўз "тежамкорлик" бўларди. Ҳар бир дақиқада фикру зикримиз "қаёқдан жиндай пул топсак экан" деган масала теварагида айланарди. Пулни нима қиласизлар, дейсизми? Нима қилардик — ҳар қадамда пул керак. Энг муҳими, рўзгорни, учма-уч келтириб тебратиб туриш. Бу ишда романтик кўтаринкиликнинг ўрни йўқроқ. Умар Ҳайёмнинг машҳур рубойиси эсингиздами? Кўлингда шеърлар мажмуаси-ю бир бурда нон ва бир кўза май билан дарахтлар соясида ёнбошлаб ётишдан ҳам зиёда роҳат бормикан? Энди шу шеърлар мажмуасини Скоттнинг "Третлар" китобига алмаштиринг-да, ана шу дилрабо манзарага мени ҳам жойлашга уриниб кўринг. Баайни жаннатдаги роҳатихон манзара бўлдики? Қаёқда дейсиз! Мени барибир, ўша-ўша саволлар қийнашда давом этган бўларди: биринчидан, ўша "Третлар" нинг ўзи қанча туради (уни саҳҳофдан арзонроққа олиб бўлмайдики?) Иккинчидан, нон билан майни қайси пулга олиш керак? Учунчидан, кейин қарзни узиш учун пулни қаёқдан олиш керак.

Ҳа, ҳаёт ўзгариб бормоқда. Эндиликда ҳар қандай лойиҳани, ҳатто энг хокисор, энг камсукум лойиҳани ҳам оилавий бюджет комиссиясида синчиклаб кўриб чиқмоқ керак бўлади.

— Оливер, бугун кечкурун Беккетни тамоша қилишга бормаймизми?

— Уч доллар.

— Яъни?

— Яъни бир ярим доллар сенинг билетинга, бир ярим доллар менинг билетимга.

— Бу нима деганинг — "Ҳа" деганингми, "Йўқ" деганингми?

— На униси, на буниси. Бу уч доллар деганим.

Асал ойини кемада ўтказдик. Теварагимизда йигирматача бола-бақра. Бошқача айтганда, эрталаб соат еттидан то ёш йўловчиларимизнинг жонига теккунча мен "кроас" тоифасига мансуб ўттиз олти футлик яхтада тўлқинлар багрини тилиб оламан. Женни эса болалар билан андармон бўлади. Бизни Деннис — Портедаги (бу Хайаннисдан унча узоқ эмас) "Пекод" Яхт-олуби ёллаган. Қайиқлар станциясидан ташқари клуб яна катта бир меҳмонхонага, пляжга ва ижарага бериладиган эллик-олтмишта кичкина-кичкина ёзги уйчаларга эга эди. Энг кичкина бунгалолардан бирининг деворига ҳаёлан "Бу ерда ишқ-муҳаббат оташида ёниб, Оливер билан Женифер тунаган" деган хотира лавҳасини ўрнаиб қўйдим. Икковимизга ҳам тан бермоқ керак — уззу кун мижозларимга кўпроқ эътибор қилишга (даромадимизнинг асосий қисмини улар берадиган чойчақалар ташкил қиларди) ҳаракат қилганимизга қарамай, оқшомдан кейин бир-биримизга эътибор қилишимизга ҳам кучимиз етарди. Мен жўнгина қилиб эътибор беришга деяпман, негаки, Женни Кавиллери ни севиш нақадар гўзал толе эканини ифодалаб берадиган, унинг севгилиси бўлиш нақадар улкан бахт эканини англатишга қодир сўз тополмадим. Узр, мен Женни Баррет демоқчи эдим.

Денгизга чиқишимиздан аввал Кембриджнинг шимолида арзон бир уйча-ни ижарага олдик. Мен буни "Кембриджнинг шимолида" деб атаяпман, ҳолбуки расман олганда бу уй Соммервил шаҳри худудида эди. Биз жойлашган уй коттежнинг бир қисми эди. Женнининг ибораси билан айтганда коттеж "вайрон бўлиш арафасида" турарди. Меъморлар уни бошида иккита оилага мўлжаллаб қуришган, кейинчалик эса тўрт квартирали қилиб ўзгартиришган экан. Биздан бу квартиранинг асл баҳосидан анча ошириб сўрашди. На илож, уй-жой бозорида уй эгалари нархни белгилайди.

— Менга қара, Оле, нима деб ўйлайсан, бу чордеворхонани ўт ўчирувчилар нега муҳрлаб қўйишмаганикин?

— Ичига киргани кўрқигандир-да.

— Мен ҳам кўрқиб кетяпман.

— Июнда дадилроқ эдинг. — Бу гап сентябр ойида Кембриджга қайтганимиздан кейин рўй бермоқда эди.

— У пайтда ҳали эрга тегмаган эдим. Энди эрлик аёлнинг нуқтаи назаридан мулоҳаза юритиб кўрсам, унинг аҳволи бехатар эмас экан.

— Хўш, энди нима қилмоқчисан?

— Эрим билан гаплашиб кўраман, у бирор иложини қилар, — деб жавоб берди у.

— Менга қара. Сенинг эринг — мен-ку! — дедим мен.

— Ростданми? Қани исбот қил-чи!

— Қандай қилиб? — деб сўрадим. Лекин ичимда "йўқ, йўқ, фақат кўчада эмас" деб ўйладим.

— Мени остонадан кўтариб ўтқазиб қўй.

— Наҳотки, сен шунақа бемаъни иримларга ишонсанг?

— Сен олдин ўтқазиб қўявер, ишониш-ишонмаслигимни кейин ўзим ҳал қиламан.

Майли, айтганингиз бўлсин. Мен уни қўлимга кўтариб, беш-олтита пиллапояни босиб ўтиб, пешайвонга кўтарилдим.

— Нега тўхтадинг? — деб сўради у.

— Остонадан ўтмадикми?

— Остона эмас, остона эмас бу.

— Мана, эшигида бизнинг номларимз ёзиб қўйилипти.

— Бунинг ҳеч қанақа аҳамияти йўқ. Бу ҳақиқий остона эмас. Қани, олиб чиқ юқорига, дангаса...

Ҳақиқий остонагача яна йигирма тўрт пиллапоя бор экан. Нафасимни ростлаб олиш учун ярим йўлда тўхташга мажбур бўлдим.

— Мунча оғирсан?

— Бу хомиладор бўлиши мумкин деган гап хаёлингга келмадими?

Бу саволдан нафас олишим жойига тушиб ўнгланиб қолгани йўқ.

— Нима деяпсан, ростми?

— Ҳа, кўрқиб кетдингми?

— Нега энди кўрқиб кетар эканман?

— Бошимни қотирма, чаламулла?

— Майли. Унча қотирганим йўқ. Бир дақиқагина қотирдим, холос.

Уни қўлимда кўтарганча остонадан олиб ўтдим.

Бу гоят ажойиб ва қимматли лаҳзалар эди, чунки бу лаҳзаларда "тежаш" деган ибора ҳеч қанақа аҳамиятга эга эмасди.

Менинг донгдор номим туфайли озиқ-овқат дўконидан қарзга маҳсулот оладиган бўлдик. Бунақа дўконларда одатда талабаларга қарзга ҳеч нарса берилмайди. Аммо бу ишимиз ҳеч кутмаган жойда — Шейди-Лейн мактабида ўзимизга панд бериб қолди. Женни шу мактабга ўқитувчи бўлиб жойлашган эди.

— Албатта, маош масаласида давлат мактаблари билан довлашишга чоғимиз келмайди, — деди хотинимга мактаб директори Энн Миллер Уитмен ва шу заҳоти "Барретлар учун бу масаланинг аҳамияти бўлмаса керак" деб қўшиб қўйди. Женни унинг хомхаёлларини тарқатишга уриниб кўрди, бироқ ҳар қанча уринмасин, таклиф қилинган йилига 3500 долларлик маошдан ташқари эришгани фақат мисс Уитменнинг "ҳа-ҳа" си-ю "хи-хи" си бўлди, холос. Айниқса, Женнининг "Барретлар ҳам бошқа одамлар қатори ижара ҳақи тўлашади" деган гапи гоятда мароқли туюлди унга.

Женни бу суҳбатини менга айтиб берганда, мен мисс Уитменнинг шаънига унинг "ҳа-ҳа" си-ю уч ярим минг долларини қўшиб туриб уч-тўрт оғиз чиройли гап айтдим. Бунга жавобан Женни мендан ҳуқуқшунослик билан шуғулланишини қўйиб, давлат мактабида ўқитувчилик қилишим учун зарур бўлган малакани орттиргунимча, рўзгорни тебратиб турмайсанми деб авради. Вазиятни чуқур таҳлил қилиб кўрмоқ учун бир-икки сония вақт сарфлаб, лўнда ва мухтасар бир тўхтамга келдим:

— Жин урсин!

— Жуда чечансан-ку, — деди хотиним гапимга изоҳ бериб.

— Бўлмаса, нима демоғим керак эди? Мен ҳам "ҳа-ҳа", "хи-хи" дейишим керакмиди сенингча?

Шундай қилишга тўғри келди. Мен макаронга кўнгил қўйдим, Женни эса ҳар хил егуликлар билан макароннинг башарасини яшириш санъатини ўрганиб олди. Ёзда жиндай пул жамғаришга муваффақ бўлдик. Женни маош олиб турди, мен эса мавлуд кунлари бўладиган ғала-ғовурда почтада бироз ишлаб олиш ниятида эдим. Хуллас ишларимиз о'кей эди. Яъни биз, албатта, анча-мунча янги фильмларни ўтказиб юбордик (Женни эса бир мунча концертлардан қолди), лекин, умуман олганда, учма-уч бўлса-да, кунимиз ўтиб турди.

Турмушимиз яна бир маънода жуда ҳам ўзгариб кетди. Мен одамлар билан мулоқот масаласини айтяпман. Биз ҳамон илгаригидек Кембрижда истиқомат қилардик. Сирасини айтганда, Женни турли-туман муסיқий тўғаракларда орттирган дугоналари билан бемалол кўришиб турса ҳам бўлаверарди. Аммо бунинг учун у шўрликнинг вақти йўқ эди. У мактабдан ҳориб-чарчаб келарди, кейин эса овқат пиширмоғи керак эди (қаҳвахонада овқатланайлик десак, буни чўнтак кўтармасди). Дўстларим эса мулоҳаза қилиб бизни безовта қилмай қўйдилар. Шу маънодаки, улар бизни уйларига чақирмай қўйишди, агар улар чақиринса, кейин биз ҳам уларни чақирмоғимиз керак бўларди. Хуллас, мен нима демоқчи эканимни тушуниб турган бўлсангиз керак.

Биз ҳатто футболга ҳам бормай қўйдик.

Варенти — Клубнинг аъзоси сифатида мен меҳмонлар учун ажратилган жойда ўтирмоғим мумкин эди. Жой жуда ҳам яхши, шундоққина майдон марказининг рўпарасида. Аммо стадионга билет олти доллар турарди. Яъни ўн икки доллар.

— Бўлмаган гап, — деб тортишарди Женни. — Ўн икки эмас, олти доллар. Менсиз борсанг ҳам бўлаверади. Мен, барибир, бу ўйинга тушунмайман. Фақат билганим шуки, ҳамма бир варакайига "Ур ! Теп !" деб бақиради, холос. Сенинг жони дилинг футбол. Шундоқ бўлгандан кейин боравер ўша яхши кўрган футболнинг !

— Бўлди, масала ҳал, — деб жавоб бераман гапини чўрт кесиб. У индолмай қолади. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, мен эрман-да, оила бошлиғиман.

Шунга қарамай, шанба оқшомларида транзисторлик радиоприёмник олдида ўтириб олиб, ишқибозларнинг ҳайқиринини эшитардим. Улар мендан бор-йўғи бир миля нарида эдилар, холос. Лекин шундай бўлса-да, улар энди менинг кўлим етмайдиган бошқа бир дунёга мансуб эди.

Бироқ ҳар қалай клубдаги имтиёзларимдан ўқтин-ўқтин фойдаланар эдим — Йейл қатнашадиган ўйинларга юридик мактабдаги дўстим Робби Уолд учун билет олиб бериб турардим. У мени миннатдорчиликларга кўмиб кетганидан кейин Женни мендан Варенти — Клубдаги меҳмонлар учун ажратилган жойлар кимлар учун аталганини тушунтириб беришни сўрарди. Мен ҳам ҳар гал унга тушунтиришдан эринмасдим — ёшидан, жисмоний аҳволдан ва ижтимоий ҳолатидан қатъи назар спорт майдонларида Гарварднинг шон-шухрати учун курашганларга аталган дердим.

— Сув спорти ҳам кирадимми?

— Ҳўлми-қуруқми — спортчи спортчи-да, — деб жавоб бераман.

— Бу сенга тааллуқли эмас, Оливер, — дейди Женни, — Сен муз қотган спортчисан-ку.

Мен индамайман — бу унинг одатдаги ниш уришларидан бирида. Гарварднинг спорт анъаналари тўғрисидаги унинг саволларида алланечук яширин маъно бор деб ўйлашни истамас эдим. У, масалан, Солжерс — Филд стадионига қирқ беш минг томошабин сизса ҳам, унда собиқ спортчиларнинг ҳаммаси меҳмонлар учун ажратилган жойларда ўтиришади, дерди. Биронтаси ҳам истисно эмас. Ёшу қариси. Ҳўли-ю қуруғи. Ҳатто "муз қотганлари" ҳам. Балки мен шанба кунлари стадионга бормаган бўлсам, буни фақат тежамкорлик юзасидан қилмагандирман?

Агар борди-ю, Женнининг гапларининг тагида яна қандайдир бошқа маъно бўлса, эҳтимол, мен бу тўғрида гапиришни истамагандирман.

Мистер ва миссис Оливер Баррет III сизларни мистер Барретнинг олтмиш йиллиги муносабати билан бериладиган зиёфатга ташриф буюришингизни сўрайдилар. Зиёфат шанба куни кечкурун соат 19да Довер-Хаузда бўлади.

— Хуш, бунга нима дейсан?

— Сўраб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, — деб жавоб бердим. Мен Американинг жиноят ҳуқуқида жуда ҳам муҳим воқеа бўлмиш Персиваль ишини ўрганишга бошим билан шўнғиб кетгандим. Атайин жигимга тегмоқчи бўлгандай, Женни таклифномани тумшугимга суқди.

— Менимча, фурсати келди, Оливер.

— Ниманинг фурсати келди?

— Сен жуда яхши биласан. Сен унинг олдинга тиз чўкиб, эмаклаб келишини истайсан.

Мен машғулотимни давом эттиравердим, у эса мени эговлашини қўймади.

— Олли, у сенга холисона қўл узатяпти.

— Бўлмаган гап. Конвертга онам имзо чеккан.

— Ахир, ўзинг айтдинг-ку, ҳатто конвертга қараганим ҳам йўқ деб, — деди Женни хуноб бўлиб.

Майли. Айтайлик, кўзимнинг қирини ташлаган бўлай. Кейин эсимдан чиқиб кетган бўлсин. Ахир, боши узра навбатдаги имтиҳон осилиб турипти. Каллам "Персиваль иши" билан тўлиб-тошиб ётипти. Лекин Женни ортиқ ўзини тўхтатолмай қолганди.

— Ўйлаб кўр, Олли, — деб мени кўндиришга уринди у. — Ахир, у олтишга кирипти-я! Ахир, уни боғлаб бериб қўйган эмас-ку! Сени қачон ярашгани келаркин деб пойлаб ўтирмайди-ку!

Мен унга имкони борича тушунарлироқ қилиб, ётиғи билан тушунтироқчи бўлдим.

— Ҳеч қачон мураса бўлмайди, шунинг учун овора бўлиб, мени ишдан қолдирмаслигинг керак.

Женни мен оёғимни қўйиб ётган ёстиқнинг бир четига бир амаллаб ўтириб олди-да, сукутга чўмди. Гарчи у "ғиринг" деб бирон тэвуш чиқармаган бўлса ҳамки, менга тикилиб қараб турганини дарҳол ҳис қилдим. Мен кўзимни кўтардим.

— Ажойиб кунлардан бирида, — деди у, — Оливер V худди шунга ўхшаб башарангга туфлаган пайтда...

— Имонинг комил бўлаверсин — уни Оливер деб аташмайди, — дедим мен кескин оҳангда. Бироқ у бунга жавобан ҳар доимдагидек овозини кўтармади.

— Менга қара, Ол! Биз уни ҳатто Бозо — масхарабоз деб атаганимизда ҳам, у барибир сени ёмон кўради. Ёмон кўрганида ҳам Гарварднинг машҳур спортчиси бўлганинг учун ёмон кўради. У университетга кирган чоғида эса, сен Олий Судда мажлис қилиб ўтирсанг ҳам ажаб эмас.

Мен ўғлим мени ҳеч қачон ёмон кўрмайди дедим. Нега бунча ишончинг комил деб сўради Женни. Бунга тушунтириб беролмадим. Биламан-да, деб қўяқолдим.

— Сенинг отанг ҳам сени яхши кўради, Оливер, — деди у ҳар қандай мантиқий боғланишини йиғиштириб қўйиб, — сен келажақда Бозони қанчалик яхши кўрсанг, у ҳам сени шундай яхши кўради. Аммо шу Барретлар, ўлгудай такаббурсизлар, ўзларингга роса бино қўйгансизлар. Шу сифатларингки бор — бир-биримизни ёмон кўрамиз деган ишонч билан ўтиб кетасизлар.

— Албатта, шундоқ бўларди. Аммо орамизда сен борсан-ку! — деб ҳазилга бурмоқчи бўлдим мен.

— Ҳа, шунақа, — деди у жиддий оҳангда.

— Бўпти, — деб тўнғилладим мен. — Масала ҳал. Ахир, мен эрман, оила бошлиғиман, — Мен яна "Персиваль иши"ни қўлимга олдим. Женни ўтирган жойидан турди. Кейин у эслаб қолди.

— Таклифномага нима деб жавоб берамиз?

Мен Рэдклиффни битириб чиққан одам мутахассисларнинг кўмагисиз ҳам мустақил равишда хушмуомалалик билан "йўқ" деган икки энлик жавобни ёзиб уддалар деган тахминни айтдим.

— Оливер, — деди у, — эҳтимол, мен ҳаммавақт ҳам рост гапирмасман. Балки гапларим орасида ёлғони ҳам бўлиб турар, лекин мен ҳеч қачон ҳеч кимга билиб туриб азият етказган эмасман. Бу иш менинг кўлимдан келади деб ўйламайман ҳам.

Албатта, шу топда — ҳозир менга азият етказётганини ҳисобга олмаса, унинг гаплари тўғри эди.

Мен назокат билан ундан ўзи лозим топган жавобни ёзиб юборишини илтимос қилдим. Фақат жавобдан маълум бўлиб турсинки, отамнинг туғилган кунига боришимиздан кўра, дўзахда қор ёғиб қолиши эҳтимоли кўпроқ. Мен яна бир марта "Персивал иши"га қайтишга уриниб кўрдим.

— Телефонингизнинг номери неча? — деб жуда паст овозда сўради Женни телефоннинг ёнига бориб.

— Телефонсиз икки энлик хат ёзиб юбора олмайсанми?

— Яна бир зум ҳаялласанг, иродам етмай қолади. Айт номерни!

Мен номерни айтдим ва шу ондаёқ Персивал Кўшма Штатларининг Олий Судига йўллаган шикоят аризасини ўқишга киришдим. Мен Женнининг телефонда нималар деганига қулоқ тутганим йўқ. Яъни қулоқ тутмасликка тиришдим — ҳарҳолда биз битта хонада эдик.

— Оқшомингиз хайрли бўлсин, сэр, — деган гап чалинди қулоғимга. Отамнинг ўзи гўшакни олдимикин? Ахир, бегим кунлари у Вашингтонда бўлмасмиди? Яқинда мен "Нью-Йорк Таймс"да ўқиган унинг тўғрисидаги очеркда шундай ёзилган эди. Ҳозирги журналистларнинг биронта гапига ишониб бўлмайди-я!

Қизиқ "йўқ" деган гапни айтмоқ учун қанча вақт зарур бўларкин?

Назаримда Женни ана шу жўнгина сўзни айтиш учун зарур бўлганга нисбатан анча ортиқ вақт сарфлагандек кўринди.

— Олли! — деб қичқирди у гўшакни кафти билан пана қилиб. — Ҳали ҳам "йўқ" дейишимни талаб қиласанми?

Бошимни ирғаб ҳали ҳам талаб қилишимни тасдиқладим, кўлимни силкиш билан "гапни қисқароқ қил" деган маънони англатдим.

— Бениҳоя афсусдаман, — деб минғирлади у, гўшакка. — Сизга айтмоқчи бўлаётган гапимдан бениҳоя афсусдамиз, сэр...

Афсусдамиз? "Миз" дегани нимаси? Нега мени илаштиряпти бу ишга? Нега энди керакли гапни жўнгина, тўғридан-тўғри айтиб қўяқолмайди-ю, гапни айлантиради?

— Оливер!

У яна бир марта қўли билан гўшакни пана қилди ва жуда баланд овозда гапирди:

— Отанг жуда оғир оляпти, Оливер. Хафа бўляпти. Наҳотки, ўз отанга азоб беришдан роҳатлансанг?

Агар у ҳозир бу даражада эҳтиросга берилмаганида бағри кесак одам дард нималигини билмаслигини тушунтириб берган бўлардим ва Рашмор қоялари ҳудудидаги ота-она муҳаббати деган нарсани ўзининг итальянча — ўрта ер денгизича қаричи билан ўлчаб, хатога йўл қўяётганини айттардим.

— Оливер! — дея ёлборди Женни. — Отанга бирон оғиз гап айтсангчи, ахир! Отамга? Нима у, жинни-пинни бўлиб қолганми?

— Бир оғизгина бир нима дегин. Лоақал саломлашиб қўй.

У менга гўшакни узатиб турарди. Ўзи эса йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийиб турарди.

— Мен у билан гаплашмайман. Ҳеч қачон! — Мен мутлақо хотиржам эдим.

Женни йиғлаб юборди. Сассиз, пиқилламасдан йиғлади — фақат бетларидан кўзёшларигина юмалаб тушарди. Сўнгра-сўнгра у ялиниб-ёлборишга тушди:

— Мени десанг, хўп дегин, Оливер ! Мен ҳеч қачон сендан ҳеч нарса деб ўтинмаганман. Ҳозир ўтиниб ёлбораман сендан !

Уч киши. Бу хонада биз уч кишимиз (назаримда, отам ҳам шу ердага ўхшайди). Уччовимиз ҳам ниманидир кутиб турибмиз. Нимани кутяпмиз? Менинг ўз-ўзимни енгишимними?

Бироқ бунга менинг кучим етмайди-да. Наҳотки, Женни имкони йўқ нарса-ни талаб қилаётганини тушунмаса? Мен Женни учун ҳар нима бўлса қилишга тайёрман. Фақат бу ишни қилолмайман. Мен ўжарлик билан бошимни чайқаб, ерга тикилиб олдим. Шу лаҳзада қулогимга Женнининг сўзлари келиб урилди. У бу сўзларни алланечук оташин ғазабда ёниб, бўғиқ шивирлаш билан айтди.

— Нақадар бағритош аблаҳ экансан ! — деди у тишлари орасидан. Кейин гўшакка деди:

— Мистер Баррет, Оливер демоқчики... — У сизни ўзига хос тарзда...

Шундай деб нафасини ростлаб олмоқ учун тўхтади. Бу осон эмасди, чунки у ҳали ҳам йиғлашда давом этарди. Мен шу даражада лол қолган эдимки, унинг гапини бўла олмадим, балки унинг тўқиб бичаётганлари нима билан тугашини индамай кутиб турдим.

— Оливер сизни жуда яхши кўради, — деб бидирлади-да, гўшакни жойига қўйди Женни.

Шундан кейинги лаҳзада қилган ишимни сира тушунтириб бўлмайди. Тел-баликнинг хуружи — мен ўзимни оқлаш учун бундан бошқа гап тополмайман. Йўқ, бу ҳам бўлмаган гап. Умуман, мен ўзимни оқлолмайман. Менинг қилган номаъқулчилигимни мутлақо кечириб бўлмайди.

Мен унинг қўлидан телефонни тортиб олдим-у, ғазаб билан хонанинг бир бурчагига улоқтирдим.

— Жин урсин сени ! — деб бақирдим мен. — Менинг турмушимга тумшугингни тикма ! Мени ўз ҳолимга қўясанми-йўқми?

Мен ҳансираганимча турган жойимда тахта бўлиб қолдим. Гуё бирданига аллақандай йиртқич ҳайвонга айланиб қолгандай эдим.

Ё парвардигор, менга нима жин урди? Мен Женнига ўгирилдим.

Аммо у гойиб бўлганди.

Ҳа, тўсатдан гойиб бўлганди — мен ҳатто унинг қадам товушларини ҳам эшитмадим. Афтидан, мен телефонга чангал солган вақтимда у югуриб чиқиб кетганга ўхшайди. Унинг пальтоси билан шарфи жойида осиглиқ турипти. Мен нима қилишимни билмай қотиб қолдим. Бироқ бунинг алами қилиб қўйилган номаъқулчиликнинг аламидан заифроқ эди.

13

Уни қидирмаган жойим қолмади. Мен уни юридик мактабнинг кутубхонасидан китобларни ёд олиб ўтирган талабалар қаторидан қидирдим. Ҳар томонга олазарак назар ташлаб изладим. Мен қироатхонанинг у бошидан бу бошига камида олти марта бориб келдим. Мен лом-мим деб овоз чиқарганим йўқ, лекин афти-башарам шунақа эдики, уни кўриб, қироатхонадагиларнинг ҳаммаси жунбушга келди. Лекин менга барибир эди.

Кутубхонадан уни топа олмадим.

Балки у Пейн-Холлдадир? У ерда пастки қаватда фортепяно синфлари жойлашган. Мен Женнини биладан. Агар у бирор нарсадан жаҳли чиқса, ўтириб олиб, фортепянони тинғиллатгани тинғиллатган. Бунга ҳам "хўп" дейлик. Лекин у ўлгудек кўрқиб кетган чоғларида нима қилади?

Бу фортепяно синфлари ҳам баайни жиннихонанинг ўзи.

Ҳамма эшикларнинг ортидан музика садолари эшитилади. Моцарт, Барток, Бах, Брамс — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, қулоқни қоматга келтиради.

Албатта, Женни шу ерда-да !

Аллақандай куч мени бир эшик олдида тўхташга мажбур қилди. Унинг ортида кимдир аллақандай мусиқа асбобида Шопеннинг прелюдиясини зарда билан чалмоқда эди. Мен уни тинглаб бир лаҳза тўхтаб қолдим. Ижро

жуда ёмон эди — чалаётган одам ҳар нафасда адашиб кетар ва бошидан бошларди. Орадаги узилишлардан бирида аёл кишининг "Жин урсин" деган овози эшитилди. Бу — Женни. Аниқ. Бошқа ким бўлиши мумкин. Мен ҳовлиқиб эшикни юлқиб очдим.

Чолғу чалиб ўтирган қиз ногалардан кўз узиб менга қаради. Унинг юзи хунуккина эди, елкалари ҳам кенг. Оддий рэдклифф толибаси. Менинг бостириб кирганимга гаши келди чоғи.

— Келинг, мижоз. Нима хизмат? Ишлар қалай? — деди у истехзо билан.

— Ишлар чатоқ... Чатоқ... — деб минғирладим мен эшикни қарс этиб ёпар эканман. Кейин Гарвард Скверни, "Памплона" қаҳвахонасини, Томмиз Аркейдни ва ҳатто Хейес Бикни қидириб чиқдим. Санъат факультетининг талабалари одатда Хейес-Бикда кўп тентираб юришарди. Ҳеч қанақа натижа бўлмади.

Қаерга гойиб бўлдийкин у?

Метро аллақачон ёпилган. Бироқ у дарҳол Гарвард — Скверга борган бўлса, Болтон поездига улгурган бўлиши мумкин. Мен автостанцияга югурдим.

Мен чорак доллар-у иккита ўн центлик тангани автомат телефоннинг тешигига ташлаб, гўшакни кўтарганимда, тунги соат бирга яқинлаб қолган эди. Мен Гарвард Сквердаги бир киосканинг ёнидаги автомат телефондан кўнғироқ қилмоқда эдим.

— Ҳа, — деди у уйқисираган овозда гўлдираб. — Ким бу?

— Менман, Оливерман.

— Оливер? — Унинг овозида кўрқув оҳанги эшитилди. — Тинчликми? Нима бўлди? Женнига бирон нарса бўлдимми? : деб шоша-пиша сўради у. Демак, у ерда ҳам Женни йўқ.

— Э-э.. Йўқ, Фил! Унинг аҳволи жойида.

— Худога шукр! Узингнинг ишларинг қалай, Оливер?

Женнининг тинч эканига ишонч ҳосил қилгач, Фил хотиржамроқ бўлиб қолди ва ўзининг одатдаги хушфёъл оҳангида сўзлай бошлади. Гуё мен уни ярим кечада уйқудан уйғотиб, тўшагидан турғизиб безовта қилмагандай...

— Жуда соз, Фил. Ҳаммаси жойида. Аъло даражада деса ҳам бўлади. Менга қара, Фил. Женни аҳволидан сени хабардор қилиб-нетиб турадимми?

— Камдан-кам ҳолларда, жин урсин!

— Нима демоқчи бўляпсан, Фил?

— Тез-тез кўнғироқ қилиб турса бўларди дейман-да. Ахир, мен унга бегона эмасман-ку.

Бир вақтнинг ўзида ҳам кўрқиб, ҳам енгил тортиш мумкин бўлса, мен айна шу аҳволга тушдим.

— Ҳозир у ёнингдами?

— Нима?

— Қани, гўшакни унга бер-чи, икки оғиз илиқ гап айтиб қўяй.

— Иложи йўқ, Фил!

— Ухлаб ётиптими? Майли, уйғотма. Ухлайверсин. Менга қара, ҳой ярамас, — деб ғингшиди у.

— Лаббай, сэр.

— Нима, Крэнстон шунчалик қочиб кетганми? Мундоқ яқшанба кунлари вақт топиб, келиб кетсаларинг бўлмайдами? Ёки истасанглар мен сизларни-кига борақолай.

— Йўқ, Фил. Биз ўзимиз бориб келаемиз.

— Қачон?

— Бирон яқшанбада.

— Фақат менинг бошимни қотириб, лаққиллатиб юрманглар. "Бир амаллаб", "вақти-соати билан" деган гаплар кетмайди. Яхши фарзандлар "бир амаллармиз", "вақти-соати" билан деб ўтирмайди. Улар "шу яқшанбада" дейишади. Демак, келишдик-а, шу яқшанбада...

— Ҳа, сэр. Шу яқшанбада.

— Соат тўртларга келинглар. Фақат ёв қувгандай ҳайдама. Орқа-олдинга қараб ҳайда машинани.

— Яхши.

— Янаги гал менинг ҳисобимдан қўнғироқ қил, жин урсин !

У гушакни илиб қўйди.

Мен зулмат қўйнида жиндай шуъла тушиб, ёритиб турган жойда турганимча қолдим. Энди қаёққа бориш ва нима қилишни билмай гаранг эдим. Тўсатдан зулмат қўйнидан аллақандай қора танли одам чиқиб келди. "Укол қилишни истамайсанми?" деб сўради, у паст овозда. Мен паришонхотирлик билан унга бир нигоҳ ташладим-да, "йўқ, раҳмат, сэр" деб жавоб бердим.

Мен энди югурмай қўйдим. Бўм-бўш уйга ошиқининг нима маъноси бор?

Вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Тилим қалтираб, калимага келмай қолди. Йўқ, совуқдан эмас, балки Женнидан қўрққанымдан шундай бўлди. Лекин аёз ҳам анча сезиларли эди. Уйимизнинг эшигига етишга бир неча қадам қолганида зинада биров қунишиб ўтиргандай кўринди. Аввалига шунчаки бо-синқираяпман деб ўйладим — кимдир қимир этмай ўтирипти.

Уша ўтирган Женни экан.

Мен унга ўзимни отай десам, ҳаддан ташқари ҳориган эдим, бирон оғиз сўз айтмай десам, ҳаддан ташқари севиниб кетгандим. Мен худога илтижолар қилиб, Женнининг қўйнида пешонамга урмоқ учун бирон бир оғир ва қаттиқ буюм бўлишини сўрадим.

— Жен...

— Олли...

Бу сўзларни шу қадар паст овозда айтдикки, уларнинг оҳангини илғаб олишнинг сира имкони йўқ эди.

— Калит эсимдан чиқиб қолипти, — деди у.

Мен биринчи зинага қадам қўйган жойимда таққа тўхтаб қолдим. Мен ундан "кўпдан бери шу аҳволда ўтирибсанми?" деб сўрамоқчи бўлдим, лекин юрагим бетламади. Фақат бир нарсани аниқ билардим — уни жуда қаттиқ хафа қилиб қўйдим.

— Женни, мени кечир. Жуда ҳам пушаймонман.

— Қўй, ҳожати йўқ, — дея гапимни кесди. Кейин аста илова қилди. — Муҳаббат шунақа нарсани, унда пушаймонга ўрин йўқ. Мен зинадан чиқиб, унинг ёнида тўхтадим.

— Мен ҳозир ётиб ухлайман, хўпми? — деди у базўр.

— Майли.

Биз хонага кирдик. Ечинаётганимизда у менга далда бергандай жилмайди.

— Мен чиндан-да, шундай деб ўйлайман, Оливер. Сенинг ҳеч қанақа айбинг йўқ.

Шу билан ҳаммаси хотима топди.

14

Хат июлда келди.

Хат аввал Кембриджга келган экан, у ердан Деннис-Портга жўнатишил-пти. Шунинг учун мактубни бир кунми-икки кун кечикиб олдим. Мен дарров Женнининг олдига югурдим. У жажжа-жажжи болаларнинг майсазорда тўп суриб ўйнашларини кузатиб ўтирган экан.

— Кетдик, — дедим унга имкони бор қадар майинроқ оҳангда.

— А?

— Кетдик, — деб такрорладим мен. Бу гал шу даражада қатъий оҳангда айтдимки, Женни итоаткорлик билан ўрнидан туриб, менинг орқамдан сув томонга юрди.

— Оливер ! Нималар бўляпти ўзи? Жиндай ёрилсанг бўлармиди?

Мен соҳил бўйлаб дадил одимлашда давом этардим.

— Кемага чиқамиз, Женифер, — деб буйруқ бердим мен, қўлимдаги мактубни чангаллаган ҳолда "қайиғимиз" томон ишора қилиб. Лекин Женифер мактубга эътибор бермади.

— Оливер, мен болаларга қараб турмоғим керак-ку, — деб бўшашибгина эътироз билдирди у қайиққа чиқар экан.

— Жин урсин, Оливер! Нима гаплигини тушунтирасанми-йўқми?

Биз соҳилдан бир неча юз ярдга узоқлашиб улгурган эдик.

— Сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор, — дедим мен.

— Гапингни қирғоқда айтақолсанг бўлмасмиди? — деб қичқирди у.

— Бўлмасди, — деб қичқирдим мен ҳам унга жавобан. Биз бир-биримизга бақиришни ўйлаганимиз йўқ, шамолнинг кучлилигидан шундай қилишга тўғри келди.

— Ўзинга ҳоли айтмоқчи эдим. Қара, қўлимдаги нима экан?

Мен унга кўз-кўз қилиб, конвертни силкитдим. У фирманинг конвертини дарҳол таниди.

— Гарвард юридик мактаби. Нима бало, сени ҳайдашиптими?

— Нафасингни иссиқроқ қил. Тополмадинг, сендақа фолбиндан ўргилдим-ку! Қани, ўйла, топ!

— Курсда биринчи ўринни олибсанми? — деб хитоб қилди у.

Бу гапдан кейин хижолатим янада кучайди.

— Унчалик эмас. Учинчи бўлибман.

— О,— деди у чўзиб. — Бор-йўғи, учинчими?

— Менга қара! Бу, барибир, яхши-да. Менинг номим "Юридик ахборот"-га тушади, — дедим мен.

У юзида йилт этган бирон-бир ифодасиз ўтиришда давом этарди.

— Э, тавба-ей, Женни, — дея ўшқирдим. — Бирон нарса десангчи, ахир...

— Биринчи ва иккинчи ўринларни ким олганини билмасдан туриб, фиринг деб оғиз очмайман.

Мен хотинимга қарадим. У ҳарчанд яширишга ҳаракат қилмасин, чеҳрасида мен биладиган таниш табассуми намоён бўлишидан умидвор эдим.

— Бўлди қил, Женни, — дея ёлбордим.

— Бўпти. Мен кетдим. Омон бўл! — деди-ю у ўзини сувга отди. Шу лаҳзанинг ўзида мен ҳам унинг кетидан ўзимни сувга отдим. Кейинги дақиқада биз кулиб, пишқириб, кеманинг четидан ушлаганча турардик.

— Менинг учун ўтга кирасанми-йўқми, билмадим-у, лекин сувга кирар экансан. Ҳозир амин бўлдим бунга.

— Бурнингни кўтараверма ҳадеб, — деб жавоб берди у. — Нима бўпти? Учинчи ўрин учинчи-да!

— Ҳой заҳар! — деб унга хитоб қилдим.

— Нима дейсан, чаламулла! — деб садо берди у.

— Мен сенинг олдинда кўп жиҳатдан қарздорман, — деб чин юракдан эътироф этдим мен.

— Алдаяпсан, чаламулла, алдаяпсан, — деб жавоб берди у.

— Нега алдар эканман? — дедим бироз ҳайрон бўлиб.

— Сен менинг олдимда кўп жиҳатдан қарздор эмассан, балки бутун туриш-турмушинг, бор-будинг учун қарздорсан.

Шу куни оқшомда Ярмутдаги ҳашаматли ресторанга бориб, оз эмас, кўп эмас, роса йигирма уч долларнинг баҳридан ўтиб, роса ўзимизни ўзимиз сийладик. Женни ҳамон аввалгидек мен эгаллаган учинчи ўринга баҳо беришдан ўзини тийди. У ҳали ҳам ўзининг тили билан айтганда мени "шармандайи-шармисор" қилиб, орқада қолдирган икки жанобнинг кимлигини аниқлаш ниятидан қайтгани йўқ эди.

Албатта, бу қилганим аҳмоқликдан бошқа нарса эмас эди, лекин нима қилай — Женнини жонимдан ортиқ яхши кўрардим-да, шунинг учун Кембрижга қайтишим биланоқ, ўша икки йигитнинг ким эканини аниқлашга киришдим. Бирини аниқлаш унча қийин бўлмади. Биринчи ўринни олган Эрвин Бласбен экан. У ҳамиша китоб титкилагани титкилаган эди, кўзойнак тақиб юрар, спорт билан шуғулланмас, хуллас, Женнинг дидига тўғри келмайдиганлар тоифасидан эди. Иккинчи "йигит" эса Белла Ландау деган қиз бўлиб чиқди. Шунақа бўлгани ҳам бир томондан тузук бўлди. Белла Ландау

сўхтаси совуқроқ бўлса ҳамки, қўхликкина эди. (Юридик мактабнинг толибалари ичида бунақалар кўп топиларди).

Энди мен "Юридик ахборот" тахририятида алламаҳалгача қолиб кетган вақтларимда у ерда содир бўлган воқеаларнинг жамики тафсилотларини айтиб, Женнининг гашига тегишим мумкин бўлиб қолди. Лекин тез-тез кеч келадиган одат чиқардим, кўпинча уйга кечаси икки-учларда қайтардим. Ўзингиз ўйлаб кўринг — кунига олти соат маъруза, кейин "Юридик ахборот"ни тахрир қилиш, устига-устак ўзимнинг мақолам устида ишлаш (Оливер Барретт IV. Аҳолининг қашшоқ табақаларига юридик ёрдам кўрсатиш: Бостондаги Рексбери райони мисолида ўтказилган тадқиқот тажрибасидан. "Гарвард юридик ахбороти", март, 1966 йил. 861-908- саҳифалар.)

— Ёзилиши ёмон эмас. Анча тузук, — деб неча марта такрорлади катта муҳаррир Жозел Флайшман.

Очигини айтганда, янаги йили Дуглас судининг котиби бўлиши керак бўлган одамдан бундан кўра тайинлироқ бирон мақтов чиқишини кутган эдим. Бироқ у қўлёзгани кўриб чиқар экан, бирон оғиз ҳам бошқа гап айтмади. Лекин у индамаганига яраша, Женни "мақола жуда оқилона ёзилган, теран ва услуби ҳам яхши" деган гапни айтди. Наҳотки, Флайшман шунга ўхшаш бирон тузукроқ гапни ўйлаб тополмаса?

— Флайшман мақолани тузук ёзилган деб ҳисобламоқда, Жен.

— Нима? Шу гапни эшитмоқ учун, мен сени ярим тунгача кутиб ўтирдимми? У сенинг тадқиқот услубинг ҳақида, ёзиш услубинг тўғрисида ва, умуман, бошқа яна бирон нарса ҳақида ҳеч нарса демасми?

— Йўқ, Жен. У "ёмон эмас" деди, холос.

— Ундоқ бўлса, нега мунча кеч қолдинг?

Мен унга кўз қисиб қўйдим.

— Мен баъзи бир материалларни Белла Лендау билан бирга кўриб чиқишим керак эди.

— Шунақа дегин? — деди у.

Унинг гапи оҳангини илғаб ололмадим.

— Рашк қиялсанми? — деб сўрадим очиқчасига кўчиб.

— Ўлибманми? Менинг оёқларим уникадан чиройлироқ, — деб жавоб берди у.

— Сен бирон ишни судда кўриб чиқиш учун тайёрлаб бераолсанми?

— У-чи? Унинг пазандалик уқуви борми?

— Бор, — дедим мен. — Шу бугун оқшомда у тахририятда бизни меҳмон қилди. Сенинг оёқларинг нечоғлик зўр бўлса, унинг таомлари ҳам ундан қолишмайди.

Женни бош ирғади.

— Буни қар-я!

— Хўш, бунисига нима дейсан?

— Белла Лендау сен учун ҳақини тўлаб қўйдими?

— Жин урсин! — деб хитоб қилдим мен. — Нега энди ҳисоб менинг фойдамга бўлиб турган кезларда ўзимни тўхтата олмас эканман-а?

— Шунинг учунки, чаламулла, — дея хитоб қилди менинг суюкли хотиним, — бунақаси ҳеч қачон бўлмайди!

15

Сўнгги маррага ҳам биз ўша тартибда келдик.

Бошқача айтганда, Эрвин, Белла ва мен битирувчи курснинг энг яхши талабалари сифатида эътироф этилдик. Тантаналар соати яқинлаб келмоқда эди. Ишга чақиритилар, таклифлар, ялиниб-ёлборишлар. Афсонавий имкониётлар. Қай томонга қарамай, ҳар томондан мени олқишлаб, байроқлар силкиниб турипти, уларга эса, "Сени кутяпмиз, Барретт!" деб ёзиб қўйилган.

Бироқ мени доллар тусидаги байроқларгина ўзига жалб қиларди. Менку, аслида, мону дунёга муккасидан кетган одам эмасман, лекин ҳеч икки-

ланиб ўтирмай, суд котиби лавозимини ёки адлия вазирлигидаги мансабни рад этдим — номи баланд бўлса ҳам, супраси қуруқ ишларни нима қиламан. Менга маоши яхшироқ иш бўлгани маъқул. Шундай бўлсаки, биз Женни иккимиз луғат бойлигимиздан "тежамкорлик" деган бемаза сўзни буткул чиқариб ташласак.

Гарчи учинчи бўлган бўлсам-да, ҳуқуқшунослик борасида ўз ўрнимни эгаллашим учун курашда менинг бир бебаҳо устунлигим бор эди. Бу йил мен билан бирга битирганлар ичида биринчи ўнликда яҳудий бўлмаган якка ўзим эдим. (Кимда ким сизга бунинг ҳеч қанақа аҳамияти йўқ деса, у қип-қизил аҳмоқ бўлади). Унларча фирмалар борки, улар зўр-базўр адвокатлик синовидан ўтган одам юз фоизли америкалик бўлса, унинг тагига қўрпача солиб, осмонга чиқариб қўйишади. Энди каминаи камтаринингизга бир нигоҳ ташланг: Гарвардни тугатган бўлсам, "Юридик ахборотни" чиқарган бўлсам, спорт бобида турли-туман рутбалар эгаси бўлсам. Миллионернинг ўғли эканимни ку гапирмаёқ қўяқолай. Хуллас, ишга таклиф қиладиганлар теварагимда тўп-тўп бўлиб айланишиб қолишди. Улар ҳатто мени шоҳона исми шарифим билан бирга қўлга киритмоқ учун росмана жангу жадалга ҳам киришишди. Мен ўзимни рекорд ўрнатган гўдак боладай ҳис қилдим ва лаҳза сайин бу туйғудан роса лаззатланиб юрдим.

Айниқса, Лос-Анжелосдаги битта фирмадан ўтакани ёрадиган даражада жозибали таклиф келди. Фирманинг ёлловчиси мистер Н. (отини айтиб бўлмайди, судга беришдан ҳам тойишмайди) тинимсиз бир гапни такрорларди:

— Баррет, барака топкур, биз томонларда буни ҳаммавақт олиб турамиз. Кечаси-ю кундузи. Яъни масалан, уни идорага юбориб туришларини ҳам талаб қилса бўлади.

Биз Женни икковимиз Калифорнияга борамиз деб хомтама бўлаётганимиз ҳам йўқ эди, лекин ҳар қалай мистер Н. нимани айтаётганини билишга қизиқиб ичимиз куйиб кетмоқда эди. Биз телбалардек роса турли-туман тусмолларга бордик, лекин, афтидан, бизнинг телбалигимиз Лос-Анжелос учун камлик қилди, шекилли. Охир-пиравардида, мистер Н.дан қутулмоқ учун мени сирли "бунингиз" мутлақо қизиқтирмайди дейишга мажбур бўлдим.

Буни эшитиб, шўрликнинг роса кайфияти бузилди.

Умуман олганда, биз Шарқий соҳилда қолишга қарор қилдик. Биз Бостондан, Нью-Йоркдан ва Вашингтондан ўнлаб бири-биридан ажойиб таклифларга эга эдик. Бир замон Женни пойтахтда қолишни ҳуш кўриб юрди ("Оқ уйга ўзингни бир чоғлаб кўрсанг бўларди, Олли") бироқ мен кўпроқ Нью-Йоркни маъқул кўрдим. Ниҳоят, хотинимнинг дуойи фотиҳаси билан Жонас ва Маршга "хўп" дедим. Уларнинг фирмаси бообру фирмалардан эди. (Марш бир вақтлар Бош прокурор бўлган эди). Уларнинг фирмасида фуқаролик эркинликларини ҳимоя қилиш устувор ўрин эгалларди. ("Бир вақтнинг ўзида яхшилик қилиб, унинг кетидан даромад кўриш ҳам мумкин" дея изоҳ берди Женни). Кейин улар мени шунақа аврашдики, қўяверасиз. Қария Жонаснинг ўзи Бостонга келди, бизни жуда зўр зиёфат қилди ва эртаси куни Женнига жуда катта гулдаста бериб юборди.

Женни бир ҳафтагача аллақандай қўшиқни хиргойи қилиб, минғирлаб юрди. Унинг қўшиғи "Жонас, Марш ва Баррет" деган учтагина сўздан иборат эди. Мен унга оғирроқ бўлишни, бир баҳя пастга тушишни маслаҳат бердим, у бўлса "ҳойнаҳой ичингда ўзинг менга жўр бўлаётган бўлсанг керак" деб айтадиганини айтиб олди. Унинг гапи тўғри эканини айтиб ўтириш шарт бўламаса керак.

Сизнинг ижозатингиз билан яна бир гапни айтиб ўтай: "Жонас ва Марш Оливер Баррет IV чига йилига ўн бир минг саккиз юз доллар маош белгилади — бизда битириб чиққанлардан бирортасига меҳнат фаолиятининг бошланишида бунақа катта маош тайинланмаган "

Кўриб турибсизки, мен фақат ўзлаштириш масаласида учинчи эдим.

”Манзил ўзгарди.”

1967 йилнинг I-июлидан мистер ва миссис Барретлар қуйидаги манзилда истиқомат қилишади: Нью-Йорк, Шарк, 63-кўча, 263-уй.

— Бу ердаги ҳамма нарса бадавлат одамларникига ўхшайди-ку, — деб зорланди Женни.

— Биз энди бадавлат одамлармиз-да, — деб гурур билан унинг гапини маъқулладим.

Менинг кайфиятимнинг тантанавор шодиёна бўлишига яна шу ҳам сабаб бўлмоқда эдики, янги машинам учун тўланадиган ойлик бадалнинг миқдори Кембриждаги турар жойимизга тўланадиган пулга тенг эди. Биз истиқомат қиладиган янги уйдан ”Жонас ва Марш” идорасигача роппа-роса ўн дақиқада пиёда етиб борса бўларди. Учинчидан Бонвитсага ўхшаш ҳашаматли магазингача ёки бошқа катта дўконларга ҳам ўн дақиқада етиб олиш мумкин. Мен қатъий туриб, маликаи дилозоримдан шу магазинларда дарҳол ҳисоб варақаси очиб, пул сарфлай бошлашини талаб қилдим.

— Хожати йўқ, Оливер !

— Нега ҳожати бўлас экан, Женни ! Менинг сояи давлатимда яйраб ўйнаб қолмоғингни истаيمان !

Мен Нью-Йоркдаги Гарвард — Клубга аъзо бўлдим. Мени клубга Рэй Страттон тавсия этди. У яқинда вьетконгчиларга бир неча марта ўқ узиб (”эҳтимол, улар вьетконгчилар ҳам бўлмагандир, бутазорда нимадир гимирлагандек бўлиб эди, пақиллатиб отавердим”), армиядан халос бўлиб келган эди. Рэй билан мен ҳафтасига кам деганда уч марта сквош ўйнардик. Мен хаёлан аҳд қилиб, ўз-ўзимга уч йил муҳлат бердим — шу уч йилда клубнинг чемпиони бўлмоғим керак. Билмадим, мен яна Гарвард ҳудудларида пайдо бўлиб қолганим учунми ёки менинг муваффақиятларим тўғрисида овозлар тарқгани боисиданми (худо ҳаққи, мен ҳеч кимнинг олдида маошимни айтиб мақтанганим йўқ), ҳарҳолда, ”дўстларим” мени бу гал ҳам ҳоли-жонимга қўйишмади. Биз Кембриждан бу ерга ёзнинг авж палласида кўчиб ўтдик (мен Нью-Йорк адвокатурасига ишга кирмоғим учун зудлик билан имтиҳонга тайёрланмоғим керак эди), шунинг учун биринчи таклифлар шанбаю, якшанба кунларидаги сайру саёҳатларга бўлди.

— Э, ер ютсин ошналарингни, Оливер. Мен икки кунни бу тасқаралар даврасида соғуришга сира иштиёқим йўқ.

— О’кей, Жен, лекин мен уларга нима дейман?

— Мени ҳомиладор деб кўяқол-да.

— Бу — ростми?

— Йўқ, лекин биз сайру саёҳатни йиғиштириб уйда қолсак, бу воқеанинг рўй бериши ҳеч гап эмас.

Биз аллақачон бўлажак ўғлимизнинг номини топиб қўйдик. Аниқроқ айтганда, унинг исмини мен топдим, кейин бир амаллаб Женнини кўнишга рози қилдим.

— Менга қара, ҳозир сенга бир гап айтаман, фақат сен кулиб юрма тагин, — шундай дея илк бор масалани муҳокамага қўйдим. Бу пайтда Женни ўчоқ бошида эди (зарҳаллик уй жиҳозлари-ю, яна бир дунё ҳар хил лашлушлар, ҳатто идиш-товоқ ювадиган машинагача).

— Менга Бозо деган исм борган сари кўпроқ ёқиб бормоқда.

— Жиддий айтилганми бу гапни?

— Бўлмаса-чи ! Тобора ёқмоқда-да...

— Ундай бўлса, нима, ўғлимизни Бозо деб атамоқчимисан? — деб сўради у ишонқирамай.

— Ҳа шунақа. Худо урсин ёлғони йўқ, Жен. Бу тирмизакка шундан кўра яхшироқ исм топиб бериш амримаҳол.

— Бозо Баррет, — деди Женни овоз чиқариб, у гўё бу исмининг таъмини кўраётгандай эди.

— Мана, ўзинг кўрасан, у ҳали бир паҳлавон бўлиб етишсинки... — деб давом этдим мен. Ҳар бир янги ибора билан ишончим тобора ортмоқда эди. — "Бозо Баррет. Гарвард ва университетлар терма командасининг ҳимоячиси, нақ қоянинг ўзгинаси!"

— Жаранглаши чакки эмас, албатта. Лекин, Оливер, кўққисдан боламиз шол бўлиб туғилиб қолса нима бўлади? Ахир, худо кўрсатмасин, шундай ҳам бўлиб қолиши мумкин-ку?

— Мумкин эмас, Женни. Боланинг палаги тоза, бунга шубҳа қилмасанг ҳам бўлаверади. — Мен чиндан-да бунга имоним комил эди.

Сўнги пайтларда Бозо ҳақидаги ўйлардан каллам бўшамай қолди. Идора томон шахдам қадам ташлаб борар эканман, мен фақат унинг тўғрисида хаёл сурардим.

Баҳсимизни тушлик вақтида яна давом эттирдик. Ҳа-я, айтганча, биз Данияда ясалган жуда зўр чинни идишлардан харид қилдик.

— Худо хоҳласа, Бозонинг оёқ-қўли жойида бўлади, — деб мен Женнини ишонтиришда давом этдим. — Агар унинг қўллари сеникига ўхшаган бўлса, ҳеч иккиланмай уни кейинги қаторга ҳимояга қўйса ҳам бўлаверади.

Женни истехзо билан жилимайди. Афтидан, яна бирон захар гап айтиб, менинг нурли орзуларимни кунпаякун қилиш ниятида эди, шекилли. Аммо мени тешиб ўтиб кетадиган гапни тополмагани боис тортни кесиб, бир бўлагини олдимга қўйди. У гўё менинг далилларимни эшитишда давом этмоқчидай эди.

— Ўзинг бир танангга ўйлаб кўр, Женни, — деб маҳмаданачилигимни давом эттирдим оғзим тортга тўла бўлса-да, — Икки юз қирқ фунт чиниққан, тобланган мушаклар-а!

— Икки юз қирқ, дейсанми? — деди ҳайрон бўлиб Женни. — Сен билан менинг генларимда икки юз қирқ фунт тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган-ку, Оливер?

— Биз уни боқиб, қиёмига етказамиз, Женни. Протеинми, витаминми, хуллаас нимаики керак бўлса, ҳаммасини овқатига қўшиб берамиз.

— Сен қўшган иприсқи нарсаларни егиси келмаса-чи?

— Кўрсатиб қўяман унга егиси келмасликни, — дедим қовоғимни уюб. Ёнимда мен билан бир дастурхон атрофида, спорт борасида ундан юлдуз яратмоқчи бўлиб, чизаётган режаларимни амалга оширишга бўй бермай хархаша қилаётган бу ўжар гўдакдан ҳозирнинг ўзидаёқ жаҳлим чиқа бошлаган эди. — Ейди, қани, емай кўрсинчи! Қаншарига тушириб қоларман.

Шу чоқ Женни кўзларимга тикка қараб, кесатди.

— Унинг вазни чиндан ҳам икки юз қирқ фунт бўлса, қаншарига туширишинг амримаҳол бўлар-ов...

— Ҳм-м... — деб бир лаҳза довдираб қолдим мен. Лекин дарров ўзимни ўнгариб олдим. — Бирданига вазни шунча бўлиб қолмайди-ку!

— Бу гапинг-ку тўғри-я, — деб жавоб берди Женни. — Лекин вазни тўлишгандан кейин эҳтиёт бўлавер, чаламулла. Унда ўзинг калтакнинг тагида қолиб кетасан. — Шундай деб қўлидаги қошиқ билан менга таҳдид қилди-да, чунонам хахолаб кулиб юбордики, қўяверасиз.

Албатта, куладиган гап бўлди, аммо у майнавозчилик қилаётганда кўз ўнгимда даҳшатли бир манзара пайдо бўлди: икки юз қирқ қадоқлик баҳайбат гўдак оғзидан сўлақларини оқизиб, Марказий парк бўйлаб мени қувлаб юрипти. Ҳар қадамда "Онамни хафа қила кўрма, чаламулла!" деб ҳайқиради. Бутун вужудим сесканиб кетди. Бирдан бир умидим Женнидан — эрини Бозо тилка-пора қилиб ташлашига йўл қўйиб қўймас...

Хотинингни ҳомиладор қилиш унчалик осон иш эмас.

Мен нима демоқчиман? Айтмоқчиманки, бу масалада тақдирнинг ўйини галати: қиз билан йигит секс билан шуғулланишларининг биринчи йилларида фақат бир нарсанинг ташвишида бўлишади — улар ҳар нима қилиб бўлса-

да, қизнинг ҳомиладор бўлиб қолмаслигини ўйлашади (Мен бу ишни бошлаганимда, ҳали презервативлар жуда кенг қўлланар эди), кейин эса яна ўшандай эҳтирос билан бутунлай тескари мақсадни кўзлашга кўчишади.

Айни шу мақсад аста-секин бутун вужудингизни қамраб олувчи, сизни бир лаҳза ҳам тинч қўймайдиган кучга айланади. У эру хотинликнинг энг ширин, энг бахтиёр дақиқаларини табиийликдан ва самимиятдан маҳрум қилиши мумкин. Мен дастурлаштириш масаласини (сўзнинг бемазалигини қаранг — машинанинг тарақ-туруғи эшитилгандай бўлади-я!) назарда тутяпман. Севги онларини турли-туман қоидалару, солномаларга, қолаверса, илмий маслаҳатларга мослаб режалаштирасан. ("Олли, яхшиси, эртага эрталаб бўлақолсин-а") Бунақа гаплар аввалига одамни хижолатга солади, кейин ижиргантиради ва ниҳоят, чинакам даҳшатга солади.

Негаки, агар сиз аввал ўзингиз эришган жиндай малакангиз ва "кўпайиш ва фарзанд кўришга бўлган сизнинг (тахминингизга кўра)" нормал ҳамда соғлом интилишларингиз истаган натижани бермаётганини кўриб, бир-биридан хунук ва мудҳиш фикрлар исканжасига тушиб қоласиз.

— Албатта, сен тушунсанг керак, Оливер, "пуштсизлик" билан "эркакшода"лик ўзаро сира ҳам боғланган эмас. — Биз Женни билан икковимиз мутахассис врачнинг маслаҳатига муҳтожмиз деб ўйлаб, доктор Мортинер Шеппардга мурожаат қилганимизда у биринчи суҳбат чоғида менга шу сўзларни айтди:

— Тушунади, тушунади, доктор, — деб жавоб берди Женни менинг ўрнимга. Индамасам ҳам, пуштсизлик ҳақидаги — менинг пуштсиз чиқиб қолишим ҳақидаги фикр мени чидаб бўлмас изтироблар уммонига фарқ қилишини у яхши биларди. Менинг назаримда шундай туюлдики, ҳатто унинг гапининг оҳангида агар бирон бир чатоқлик чиқиб қолса, бу фақат ундан чиқишига умидворлик бордай эди.

Аммо доктор нима бўлса нима бўлишини жўнгина тушунтириб берди. У аввалига бўлиши мумкин бўлган мушкулликларни айтиб, роса ўтакамизни ёрди, шундан кейингина икковимизнинг аҳволимиз жойида экани, орадан кўп ўтмай, икковимиз ҳам бахтиёр ота-она бўлажогимиз ҳақида гапириб, хурсанд қилди. Ўз-ўзидан маълумки, биз бир дунё анализлар топширмоғимиз зарур эди. Тўла кўриқдан ўтамиз. Ҳаммаси қоидага биноан. (Бундай синчковлик билан ўтказилган текширувнинг ҳамма ёқимсиз тафсилотларига тўхтаб ўтирмайман).

Анализларни душанба куни топширдик. Женни кундузи, мен эса ишдан кейин (бу пайтга келиб, мен ишга бошим билан шўнғиб кетгандим) топширдим. Жума куни доктор Шеппард Женнини яна бир марта хузурига чақириб, ҳамшира нималарнидир чалкаштириб юборганини ва бир-иккита нарсани аниқлаб олмоғи лозимлигини айтди. Женни доктор яна бир марта уни чақирганини менга айтиб берганида, кўнглимга фулу тушди... мен ўша чатоқликни доктор Женнида топган бўлса керак деб ўйладим. "Ҳамшира нималарнидир чалкаштириб юборипти" деган гап шунчаки сийқаси чиққан бир баҳонадан ўзга нарса эмас.

Доктор Шеппард менга идорага кўнғироқ қилганида эса бунга мутлақо шубҳа қилмай қўйган эдим. Доктор мендан уйга кетаётганимда йўл-йўлакай унинг олдига кириб кетишимни сўради. Женни мен билан бирга бормаслигини эшитишим биланоқ ҳамма гумонларим чинга айланди. Демак, Женни фарзанд кўролмас экан. Лекин вақтидан олдин умидсизликка берилиш керак эмас, эҳтимол, бу ҳукм ҳали узил-кесил эмасдир. Ахир, доктор жарроҳнинг аралашуви билан ишлар юришиб кетиши тўғрисида бир нималар деб эди-ку! Бироқ мен ҳушимни йиғиб, ишим билан банд бўла олмадим. Шунинг учун соат беш бўлишини кутиб ўтиришдан маъни йўқ эди. Шеппардга кўнғироқ қилиб, мени тушлиқдан кейиноқ қабул қилиш-қилмаслигини сўрадим. У рози бўлди.

— Шундай қилиб, айб кимда эканини аниқладингизми? — деб сўрадим мен гапни айлантириб ўтирмай.

— Мен "айб" деган сўздан қочган бўлардим, Оливер.

— Майли, бошқача айта қолайлик — қай биримиз чатоқ эканмиз?

— Ҳа, Женни чатоқроқ.

Бу совуқ хабарни эшитишга озми-кўпми тайёр эдим, аммо докторнинг сўзларида янграган ўта умидсизлик оҳанги мени саросимага солиб қўйди. У бошқа ҳеч нарса деб қўшмади. Назаримда, у алланималар дейишимни кутгандай эди.

— Майли, бунақа бўлса, бола асраб оларканмиз-да. Энг муҳими шуки, икковимиз бир-биримизни яхши кўрамиз. Шундоқ эмасми?

Шунда у менга деди:

— Оливер, аҳвол анча жиддий. Женнининг жуда ҳам мазаси йўқ.

— "Жуда ҳам мазаси йўқ" деганингиз нимаси?

— Унинг куни битиб қолган.

— Йўғ-е, бундай бўлиши мумкин эмас, — дедим. Э-э, албатта, мумкин эмас-да! Ҳозир доктор айтади. "Шунчаки бир ҳазиллашувдим" дейди. Мен унинг шунақа дейишини кута бошладим.

— Унинг куни битиб боряпти, Оливер, — деб такрорлади у. — Буни сенга айтиш мен учун жуда оғир, лекин бор гап шу!

Менинг сира ҳам ишонгим келмади. Назаримда, аллақандай хатолик рўй берган эди. Эҳтимол, анави лаънати ҳамшира яна бирон нарсани чалкаштириб юборгандир. Балки докторга бошқа рентген суратини бергандир ёки яна бирон нарсада адашгандир. У имкони қадар ҳамдардлик билан қон анализини уч бора такрорлашганини айтди. Ташхис ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Энди у бизни — Женнини мутахассис гематологга жўнатар экан. Сирасини айтганда, у шуни маслаҳат бермоқчи эканки...

Мен қўлимни силкиб, унинг гапини бўлдим. Менга бир дақиқа тинчлик керак эди. Содир бўлаётган воқеаларни англаб олмағим керак эди. Кейин бошқа нарса хаёлимга келди.

— Женнига нима дедингиз, доктор?

— Икковингиз ҳам ҳамма нарсангиз жойида дедим.

— У ишондимми?

— Менимча, ишонди.

— Унга ҳақиқатни қачон айтишимизга тўғри келади?

— Ҳозир бу нарса сизга боғлиқ.

Менга боғлиқ эмиш! Ё Парвардигор, ҳозир менга ҳеч нарса боғлиқ эмас, ҳатто нафас олиш-олмаслигим ҳам менга боғлиқ эмас.

Женнининг хасталиги лейкомия деб аталар экан. Докторнинг тушунтиришига қараганда, ҳозирги тиббиёт лейкомияга қарши тузукроқ чора-тадбирни билмас экан. Улар хасталикнинг кечишини бироз енгиллатишлари, уни секинлатишлари мумкин экан-у, хасталикнинг ўзини бартараф қилиша олмас эканлар. Шунинг учун ҳозир масаланинг ҳал қилиниши менга қараб қолипти. Ҳозирча вақтинчалик муолажани орқага суриб туриш мумкин экан.

Шу дақиқада мен фақат бир нарсани ўйламоқда эдим — нечоғлиқ жирканч бир ҳолга рўпара бўлдим-а!

— У, ахир эндигина йигирма тўртга кирди, — дедим. — Йўқ! — деб қичқирдим мен. Доктор сабр-тоқат билан бош ирғади. У Женнининг неча ёшда эканини мендан кам билмас эди, лекин у менинг ҳозир қанақа бедаво бир дард ичида қоврилаётганимдан яхши хабардор эди. Ниҳоят, калламга бир фикр келди — мен бу одамнинг хонасида умрбод ўтира олмайман-ку? У менга насиҳат қилиб, имкони борча ўзимни одатдагидек тутишим, гўё ҳеч нарса рўй бермагандай юриш-туришимни ўзгартирмасликни тайинлади. Имкони бор даражада Женнига ҳеч нарсани билдирмаслик керак. Мен унга раҳмат айтиб, кўчага чиқдим.

Одатдагидек. Гўё ҳеч нарса рўй бермагандек.

Мен Худони ўйлай бошладим.

Онгимнинг энг хилват жойларига аллақайларда мендан ташқарида мавжуд бўлган алланечук Олий Кудрат ҳақидаги фикр ўрмалаб кира бошлади. Йўқ, мени унга мушт билан ташланиш, менинг бошимга келтирган балои қазоси учун, Женнини дучор қилган дарди учун ундан қасд олиш фикри вужудимни қамраб олгани йўқ. Менинг диний туйғуларим бутунлай бошқача тарзда эди. Эрталаблар уйғониб, мен ёнимда Женнини кўрардим. У аввалгидек бағримда эди. Бунинг учун мен жиндай хижолат чеккандай бўлардим-у, лекин қаердадир Худонинг борлигидан умид қилардим. Мен унга шукроналар қилмоғим мумкин. Эй, Худо ҳар куни уйқудан уйғониб, ёнимда Женнини кўраётганим учун Сенга беадад шукрлар бўлсин.

Мен бор кучим билан ўзимни "ҳар доимдагидек" тутишга ҳаракат қилардим ва шунинг учун, албатта, Женнининг нонушталар тайёрлашига, тушлик овқат пиширишига ва шунга ўхшаш ишларни қилишига индамас эдим.

— Бугун Страттон билан учрашасанми, — деб сўради Женни мен сули бўтқали иккинчи тарелкани бўшатиб бўлгач.

— Ким билан дейсан? — Тушунмадим мен.

— Рэймонд Страттон билан? — деб такрорлади у. — Энг яқин дўстинг эди-я! Мен деб ундан ажраб ўтирибсан.

— А-а... Биз учрашиб, сквош ўйнамоқчи эдик. Бироқ энди бормай қўя қоламан.

— Бўлмаган гап.

— Нима, Жен?

— Сен ўйинни қолдиришинг мумкин эмас. Менинг эрим аталага ўхшаб ёйилиб кетадиган бўлишини хоҳламайман.

— О'кей, — дедим мен. Ундай бўладиган бўлса, кел, марказда бирор жойда тушлик қилайлик.

— Нима учун?

— Нима учунинг нимаси? — деб ўшқирдим ўзимни қаттиқ газабланган одамнинг қўйига солишга тиришиб, — Кўз очиб кўрган хотинимни ресторанга олиб боришга ҳаққим борми-йўқми?

— Қани, Баррет, дарров тан олчи, ким бўлди у аёл? Қани, бўйин товлашнинг ҳожати йўқ. Унинг исми нима?

— Кимнинг?

— Ким бўларди! Меники ҳеч қанақа баҳона-ю сабабсиз ресторанга судраётган экансан; демак, бунда бир гап бор. Бир айб иш қилгансан-ки, шундай қиляпсан. Хуллас калом, биронтаси билан дон олиша бошлаган кўринадан.

— Женифер! — деб ҳайқириб юбордим. Бу гап энди чинакамига жаҳлим чиқиб кетган эди. — Ўз уйимда нонушта вақтида бунақа гаплар бўлишига тоқат қилаолмайман.

— Бўпти. Ундай бўлса, уйимизда тушлик вақтида гаплашганимиз бўлсин. Қайтишинга овқатни пишириб, тайёр қилиб қўяман. О'кейми?

— О'кей.

Мен ана шу худонинг ўзига айтдим: ким бўлсанг ҳам бўл, қаерда бўлсанг ҳам бўл, лекин шуни билгилки, ҳамма нарса қандай бўлса, шундайлигича сира узгармай қолишига мингдан минг розиман. Майли, мен изтироб чекай, сэр, қарши эмасман. Майли, мен ҳамма гапдан хабардор бўлай, Женни хабардор бўлмаса, бас. Мени эшитяпсанми, сэр Парвардигор? Бу эҳсонинг қанча бўлади, айт!

— Оливер.

— Лаббай, мистер, Жонас?

— У мени ўз ҳузурига, кабинетига чақирди.

— Сен Бекнинг иши билан танишмисан?

Бўлмаса-чи! Роберт Бек "Лайф I" да фотограф бўлиб ишларди. У Чикагодаги оммавий галаёнларни суратга олмоқчи бўлганда полициячилар уни уриб

дабдала қилишган. Жонас бу ишни фирма учун энг муҳим ишлардан бири деб ҳисобларди.

— Биладан, полициячилар уни уриб дабдала қилишган, — деб бепарволик билан жавоб бердим мен (Биқинига тўртта туширган бўлса, нима бўпти? Улиб қолгани йўқ-ку! Лейкемия бўлиб қолиптими?)

— Шу иш билан шуғулланишингни истайман, Оливер, — деди мистер Жонас.

— Бир ўзимми?

— Ёшлардан биронтасини қўшиб олишинг мумкин.

“Ёшлардан”? Идорада мендан ёшроқ одам бор эканми? Лекин мен, албатта гапнинг тагидаги гапни дарров тушундим. “Оливер, сен ёшлигингга қарамай, фирмамиздаги ҳурматли ходимлардан бири бўлиб қолдинг. Сен ҳам бизларнинг биримизсан, Оливер”.

— Ташаккур, сэр! — дедим мен.

— Қачон Чикагога жўнаб кетасан? — деб сўради у.

Энг бошиданоқ мен ҳеч кимга ҳеч нарса демасликка, ҳамма оғирликни ўз елкамда кўтаришга аҳд қилгандим. Шунинг учун қария Жонасга аллақандай беъмаъни бир баҳонани рўқач қилишга тўғри келди. (Нима деганим эсимда ҳам йўқ). Аҳволимни ўзи тушуниб олар деб ўйлаб эдим. Аммо мистер Жонас фирма томонидан менга билдирилган шунчалик катта ишончга беписанд қараганим учун анча ҳафсаласи пир бўлди. Кошки эди у ҳамма гапдан хабардор бўлса...

Энди мен иш вақти тугашидан олдинроқ кетадиган бўлсам, секинроқ юриб чиқиб кетадиган бўлдим.

Менда янги бир одат пайдо бўлди — Бешинчи авенюдаги магазинларнинг витринаси олдида узоқ-узоқ туриб қоладиган бўлдим. Мен ҳар хил қимматбаҳо лаш-лушларга суқланиб қарардим. Уларни бажонидил Женни учун сотиб олардим-у, лекин уйда ҳамма ишимиз “одатдагидек” бораётганини намойиш қилиш керак эди.

Бундан ташқари, уйга боришга юрагим бетламай қолганди. Чунки мен ҳақиқатни билганимдан кейин бир неча ҳафта ўтгач, Женнини озиб кетаётганини сезиб қолдим. Йўқ, Женни унчалик озиб ҳам кетгани йўқ, афтидан, унинг ўзи буни сезмаганга ҳам ўхшайди. Лекин ҳамма гапдан хабардор бўлганим учун буни пайқадим.

Мен авиакомпанияларнинг витриналарини ҳам томоша қилардим: Бразилия, Карриба, Гавайа (“Ҳамма нарсани йиғиштириб қўйиб, қуёшга парвоз қилинг”) ва ҳоказо. Уша куни “Трансуорлд Эрлайнз” мавсум оралиғидаги Оврупани реклама қиларди: “Харид қилгани — Лондонга!”, “Париж — ошиқмаъшуқлар шаҳри!”.

— Менинг стипендиям нима бўлади?

Париж нима бўлади? Ахир, мен уни умримда бирон марта ҳам кўрган эмасман.

— Тўйимиз нима бўлади?

— Ҳеч ким ҳеч қачон тўй тўғрисида оғиз очгани йўқ.

— Мен гапиряпман унинг тўғрисида. Ҳозир!

— Сен менга уйланмоқчимисан?

— Ҳа.

— Нима учун?”

Банк мени бениҳоя истиқболи порлоқ мижоз деб ҳисобларди. Шунинг учун банкда менга “Дайнерс Клуб”нинг кредит карточкаси очиб қўйилганди. Мана, билинар-билинмас нуқталардан ташкил топган чизик узра имзо чекамиз. Қараб-сизки, қўлимда Ошиқлар шахрига учадиган самолётга биринчи тоифали икки билет тэйёр турипти-да (яйраш бўлса яйрайлик-да)!

Уйда мени Женни кутиб олди. У ранги қочиб, анча сўлиб қолган. Лекин миямга келган ажойиб ният унинг чехрасига қизиллигини қайтаради деган умидда эдим.

— Миссис Баррет, сизга сюрприз олиб келдим. Қани, топингчи нима экан у?

- Сени ишдан ҳайдаб юборишгандир-да...
- Ҳайдашгани йўғ-у, лекин учадиган бўлиб турибман. Сен ҳам бирга учасан. Қўкка парвоз қиламиз. Кейин тўғри Парижга бориб тушамиз. Эртага кечқурун. Мана билетлар.
- Бўлмаган гап, Оливер, — деди у. Лекин аллақандай майинлик билан, ҳар доимги истеҳсосиз деди. Ҳатто алланечук эркалангандай деди. "Бўлмаган гап, Оливер"
- Ҳой, "бўлмаган гап" деганинг нимаси?
- Марҳамат қилиб, гапингизни аниқроқ айтинг.
- Бунинг маъниси шуки, Олли, — деди у бийрон-бийрон, — ҳаммаси бутунлай бошқача бўлади.
- Нима бошқача бўлади? Мен Парижга учмоқчи эмасман. Менга Париж керак эмас. Менга фақат сен кераксан...
- Фақат мен керак бўлсам осон гап экан-ку, қўзичоғим, — дедим ясама қувноқлик билан унинг гапини бўлиб.
- Бундан ташқари, менга яна вақт керак, — деб давом этди у. — Вақт топиб бериш сенинг қўлингдан келмайди-ку.
- Мен унинг кўзларига қарадим. Кўзлари сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган даражада ғамгин эди. Лекин бу ғамгинлик бошқача ғамгинлик эди — унинг боиси ёлғиз менгагина аён эди. Унда ачиниш туйғуси устун эди. Женни менга ачинмоқдайди.
- Биз қучоқлашган ҳолда индамай турардик. Ё Парвардигор, биримизнинг қўзимиздан ёш тирқираса, иккинчимиз ҳам қўшилиб йиғлашимиз муқаррар эди. Лекин икковимизнинг ҳам йиғламаганимиз маъқул-да!
- Кейин у ўзини "жуда бемаза" ҳис қилганини ва яна доктор Шапперднинг ҳузурига борганини гапириб берди. Лекин бу гал маслаҳат учун эмас, докторнинг тайинлироқ жавобини эшитмоққа борипти. "Айтинг, ахир, доктор, менга нима бўляпти ўзи? Жин урсин!" Доктор айтишга мажбур бўлипти.
- Бу гапни биринчи бўлиб айтмаганим учун менда ғалати бир гуноҳкорлик туйғуси пайдо бўлди. Женни бунини фаҳмлади ва атайин бўлар-бўлмас гапларни гапира бошлади.
- Биласанми, Олли, у Йейлдан экан.
- Ким, Жен?
- Анави Аккерман-да. Гематолог. Бунақа махлуқлар фақат Йейлдан чиқади.
- А, а, — дедим чўзиб. Жен ҳозирги мудҳиш дақиқаларни жиндай бўлса-да, энгиллатмоқчи бўлаётганини тушундим.
- Лоақал ўқиб ёзишни биларканми? — деб унинг оҳангига жўр бўлдим мен ҳам.
- Бунини ҳали аниқламоқ керак, — деб жилмайди менга миссис Баррет. — Лекин гап сотишни биларкан. Буниси аниқ. Менга эса айнан шуниси керак эди.
- Ундай бўлса, бу табиби давронга Йейлдан чиққанини кечирамиз. О'кейми?
- О'кей.

19

- Ҳарҳолда, энди мен уйга қадам босишга қўрқмай қўйдим. Мени энди "ўзимни одатдагидек тутиш" зарурияти чўчитмай қўйганди.
- Биз кўп нарсани ўртада муҳокама қилмоғимиз керак эди. Йигирма тўрт ёшли эру-хотинлар бу мавзуларда камдан-кам баҳслашишади.
- Ҳойнаҳой, сен чинакам хоккейчи янглиғ бақувват ва букилмас паҳлавон бўларсан?
- Ҳа, ҳа, — деб жавоб бераман. Лекин ичимда ҳаммиша ҳамма нарсани фаҳмлайдиган Женни бу паҳлавон хоккейчиси ҳозир ночорликдан калласини йўқотиб қўйганини сезаётганмикан?

— Сен Филга мадакдор бўлмоғинг керак, — деб давом этди у. — Ҳаммадан ҳам унга оғир бўлади. Сен-ку, бора-бора қувноқ бўйдоқлигингча қолаверасан...

— Мен қувноқ бўлмайман, — деб унинг гапини бўламан.

— Сен қувноқ бўласан, жин ургур! Мен сенинг қувноқ бўлишингни истайман. О'кейми?

— О'кей.

— О'кей!

Бу воқеа тахминан бир ойдан кейин рўй берди. Женни ҳали ҳам овқатни ўзи пиширарди. У бу аҳдида маҳкам туриб олди. Рост, мен гапира-гапира, охир-пиравардида, дастурхонни йиғиб олишимга рухсат беришга зўрға кўндирдим (шунда ҳам у оғзидан кўпик сочиб менга бу эркакларнинг иши эмаслигини исбот қилишга уринди).

Биз эндигина тушлик қилиб бўлган эдик. Мен идиш-товоқларни йиғиштираётган, Женни эса кўшни хонада Шопен куйларидан бирини чалаётганди. Тўсатдан куй узилди. Мен дарҳол меҳмонхонага югуриб кирдим.

— Тинчликми, Женни? — деб сўрадим. Мен, албатта, "нисбатан тинчликми" деган маънода сўрагандим.

— Менинг бадавлат эргинам таксига чиқимдор бўлиши мумкинми? — деб саволга савол билан жавоб берди у.

— Шу ҳам чиқим бўптими? — деб хитоб қилдим мен. — Қаерга бормоқни истайдилар.

— Хастахонага, шекилли.

Шоша-пиша йўл тадоригини кўра бошладик. Шу тўс-тўполонда тўсатдан миямда бир фикр чақиндай чақнади — ана, бошланди! Ҳозир Женни бу уйни тарк этади-ю, бошқа бу ерга ҳеч қачон қайтмайди. У ўриндиқда ўтирар, мен эса сумкага ҳар хил буюмларни жойлардим. У ҳозир бизнинг кулбамизга сўнгги бор нигоҳини ташлаб, нималарни хаёлидан ўтказаятган экан? Нимани эсида олиб қолмоқчи бўлаётганикин?

Ҳеч нарсани. У кўзини бўшлиққа тикиб, қимир этмай ўтирар эди.

— Ҳой, — деб хитоб қилдим унга. — Ўзинг билан олиб кетмоқчи бўлган яна бирон нарсанг борми?

— Лаббай? Йўқ. — У бошини чайқади, сўнг бирдан эсига тушгандай илова қилди. — Сени олиб кетсам...

Бу соатда такси ушлаш осон эмасди. Ҳамма театрға ошиққан, яна аллақажларга шошган. Швейцар жон-жаҳди билан ҳуштагини чалар ва жунбушга келган хоккей ҳакамидай қўлларини ҳар ёнга силкитарди. Женни менга сунянганича индамай турар ва ичида такси келмай қолади-ю, умрбод менга сунянганча туриб қолавераман деб умид қиларди. Лекин такси, барибир келди. Омадимиз бор экан — ҳайдовчи очиққина одамшаванда йигит бўлиб чиқди. Биз имкони борича тезроқ Маунт-Синай госпиталига етиб боришимиз кераклигини эшитиб, у бунақа ҳоллар учун тайёрлаб қўйган бутун бошли бир дастурини ижро этди.

— Оғирроқ бўлинглар, болакайлар, сизлар ишончли қўлларга тушдингиз. Биз лайлак билан бирга кўп йиллардан бери шу иш билан шуғулланамиз.

Женни менинг пинжимга кириб ўтирарди. Мен унинг сочларидан ўпдим.

— Тўнғичларингми? — деб сўради қувноқ ҳайдовчимиз.

Женни ҳали-замон унга ўшқириб беришимни сизди-да, қулоғимга шивирлади:

— Аччиғинг келмасин, Оливер. У, ахир, бизнинг кўнглимизни олмоқчи-ку...

— Ҳа, ошна, — деб жавоб бердим мен. — Бу тўнғичимиз. Менинг хотиним ўзини ёмон ҳис қиляпти. Шунинг учун сал тезликни оширмасанг бўлмайди, хўпми?

У бизни хастахонага шамолдан ҳам тезроқ етказиб борди. Лекин чинакам ҳамма хизматни ўрнига қўйди: машинадан сакраб тушиб, рисоладагидек тарзда Женнига эшикни очиб турди. Кетатуриб, у бизга бахт ва омад тилади. Женни унга миннатдорчилик билдирди.

У сал-пал гандираклаб борарди. Мен уни хастахонага қўлда кўтариб олиб кирмоқчи бўлдим, лекин у буни хоҳламади. "Бу остонадан мени кўтариб ўтма, Олли". Биз беморлар қабул қилиб олинадиган хонага кирдик ва Женни рўйхатдан ўтиш жараёнини бошидан ўтказиб, диққинафас бўлишга тўғри келди.

— Сизнинг тиббий сугуртангиз борми?

— Йўқ.

(Шу арзимас матоҳ кимнинг хаёлига келипти дейсиз? Биз идиш-товоқ харид қилиш билан ортиқ даражада банд эдик).

Албатта, Женнининг келиши кутилмаган ҳодиса бўлгани йўқ. Унинг келишини билишган ва янги беморни дарҳол доктор Бернард Аккерман ўз қармоғига олди. Аккерман Женни каромат қилганидай чиндан-да тузук йигит экан — унинг Йейлдан экани бежиз эмас экан-да.

— У лейкоцитлар билан тромбоцитлар қабул қилмоғи керак, — деб тушунтирди, у. — Ҳозир унга ҳаммадан ҳам шу дорилар керак. Антиметаболитларнинг ҳозирча зарурияти йўқ.

— Бу гапларнинг бари нима дегани?

— Бу муолажа ҳужайралар емирилишини секинлаштиришга қаратилган, — деди доктор. — Лекин муолажа жараёнида бу дорилар баъзи бир нохуш оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Бундан Женнининг ҳам хабари бор.

— Менга қаранг, доктор, — деб унга уқтира бошладим (ҳолбуки, унинг ўзи ҳам менсиз ҳаммасини тушуниб, билиб турган бўлса керак). — Ҳаммасини Женнининг ўзи ҳал қилади. У нима деса, ҳамма айтганини қилинг. Қўлингиздан келган ҳамма чорани кўринг, ишқилиб, Женни азобланмасин. Гапимни уқяпсизми?

— Ташвиш қилманг, ҳаммасини бажо келтирамиз.

— Бу ишларнинг баҳоси қанча бўлиши мени ташвишлантирмайди. — Мен овозимни кўтариброқ юбордим, шекилли.

— Муолажа ҳафталар, ҳатто ойлар мобайнида давом этиши мумкин, — деди у.

— Пулнинг падарига лаънат! — деб унга ўшқирдим. Жуда бардошли экан бу доктор. Мен бутун захримни унга сочаётган эдим.

— Мен фақат бир нарсани айтмоқчи эдим, — деди у дудуқланиб. — Ҳозир хотинингизнинг яна қанча умри қолганини айтиб беришнинг иложи йўқ.

— Эсингизда бўлсин, доктор, — деб унга ўшқирришда давом этдим. — Эсингизда бўлсин — мен ҳамма нарса энг аъло даражада бўлишини истайман. Алоҳида палатада ётсин. Ёнида кечаси-ю кундузи одам ўтирсин. Ҳаммаси, ҳаммаси зўр бўлсин. Ўтинаман сиздан. Кўрқманг, пулим бор.

20

Манхэттендаги 63-Шарқий кўча билан Массачусетсдаги Бостон оралиғидаги масофани уч соат-у йигирма минутдан кўра камроқ вақт ичида босиб ўтишнинг сира имкони йўқ. Гапимга ишонаверинг. Мен буни маршрут бўйича ким тезроқ юришга пойғалар уюштириб, ўзим текшириб кўрганман. Ва амин бўлганманким, хоҳ ўзимиздан чиққан, хоҳ хорижнинг машинаси бўлсин, ҳатто унинг ролида Грэм Хиллга ўхшаган пойганинг худоси ўтирган бўлса ҳамки, бу рекорддан ўзиб кетолмайди.

Массачусетс шоссесига чиқиб олганимдан кейин машинамнинг тезлигини соатига бир юзу беш милга етказдим. Менинг батарейкаларда ишлайдиган электр устарам бор эди. Табиийки, мен Стейт-стритдаги бизнес эҳромига қадамранжида қилишдан аввал қиртишлаб соқолимни олдим ва эгнимдаги кўйлақни алмаштирдим. Ҳатто эрталаб соат саккиздаёқ қабулхонада бир нечта бостонлик салобатлик жентельменлар Оливер Баррет III нинг ҳузурига кирмоқ учун навбат кутиб ўтиришарди.

Кўз очиб улгурмасимдан мени шахсан танийдиган котиба селектор орқали келганимни отамга маълум қилди.

Отам "Кирсин" демади. Аксинча эшик очилиб, остонада унинг ўзи намоён бўлди.

— Оливер ! — деб хитоб қилди у.

Женни хасталаниб қолгандан бери мен одамларнинг кийинишига эътибор қиладиган бўлиб қолгандим. Биз уч йил кўришмаганимиздан бери отамнинг юзи оқаринқираб, сочлари кўпроқ оқариб (ҳатто жиндай сийраклашиб) қолганини пайқадим.

— Қани, кир, ўғлим ! — деди у. Мен унинг гапининг оҳангини ажратиб ололмадим. Индамайгина унинг кабинетига кириб, меҳмонларга аталган ўриндиққа ўтирдим.

Отам икковимиз анчагача бир-биримизга тикилиб ўтирдик, кейин икковимиз ҳам хонага кўз югуртирдик. Менинг нигоҳим унинг ёзув столига, стол устида ётган саҳтиён гилофли қайчига, чарм дастали қаламтарашга, кўп йиллар муқаддам олинган онамнинг суратига тушди. Коллежни тугатганда олинган менинг фотосуратим ҳам шу ерда эди.

— Ишларинг қалай? — деб сўради у.

— Яхши, сэр.

— Женифер қалай?

Мен унга ёлгон гапиргим келмади, шунинг учун жавоб бермай кўяқолдим. Ҳолбуки, энг муҳим масала айни Жениферга бориб тақаларди. Нима дейишга гап тополмай, тўсатдан пайдо бўлганимнинг боисини айтиб кўяқолдим.

— Ота, менга зудлик билан беш минг доллар қарз бериб турмасанг бўлмайди. Сабаби жуда жиддий.

У менга тикилиб қаради. Қаради-ю, бошини ирғагандай бўлди. Ҳарҳолда менга шундай кўринди.

— Хўш? — деб сўради у.

— Лаббай, сэр?

— Сабабини билсам бўладими?

— Сабабини айтаолмайман, ота. Сўраб ўтирма. Сўрамай, қарз беравер. Ўтиниб сўрайман.

Агар, албатта, Оливер Баррет III билан сезгилар даражасида мулоқотга киришиш мумкин бўлса, юрагим сезиб турипти — у менга қарз беради. Яна шунини сезяманки, унинг бу гал насиҳатгўйлик қилгиси йўқ. Лекин гап сотгиси келиб турипти.

— Жонас билан Марш сенга ҳақ тўлашаётгани йўқми? — деб сўради у.

— Тўлашяпти, сэр.

Менга қанча ҳақ тўлашаётганини унга жуда ҳам айтгим келиб кетди, ахир, бирга битирган курсдошларим ўртасида рекорд ўрнатганимни билиб қўйсин-да ! Кейин бошқа тўхтамга келдим — модомики, у менинг қаерда ишлаётганимни билар экан, демак, қанча ҳақ олаётганимни ҳам яхши билади.

— Бундан ташқари аёлинг ҳам дарс беради, а, шунақами? — деб илова қилди у.

— Уни "аёлинг" дема...

— Женни ҳам ишлайди-ку, ахир? — деб суриштирди у хушфёъллик билан.

— Илтимос, уни бу ишга аралаштирма, ота ! Бу иш фақат ўзимга тааллуқлик. Жуда муҳим, шахсий иш !

— Биронта қизнинг машмашасидир-да, — деб сўради у. Унинг оҳангида норозилик сезилмади.

— Ҳа, шунақа дедим мен. — Беш минг қарз бериб тур. Ўтинаман.

Мен бирон лаҳза ҳам уни менинг гапларимга ишонди деб ўйлаганим йўқ. Менимча, у ҳатто бу ишнинг чин сабабини билишга унча қизиққани ҳам йўқ. Мен боя айтдим-ку, у сўраб-суриштиришни бошлаган бўлса, буни фақат мен билан гурунглашиш иштиёқи туфайли қилди.

У столнинг галадонини очиб, у ердан саҳтиён муқовали чек дафтарчасини олди. Унинг муқовасига ҳам худди қаламтарашнинг дастаси ёхуд қайчининг филофидаги чармдан қопланган эди. У шошмай дафтарчани очди — буни у мени узоқроқ қийнаш учун қилди деб ўйлайман, — у шунчаки вақтдан ютмоқчи эди, холос. Менга айтиш учун бирон гап излагани учун шундай қилди. Беҳосдан тегиб кетадиган бирон гап оғзимдан чиқиб кетмасин деган бўлса керак.

У чекни тўлдиргач, бир варағини дафтардан йиртиб олиб менга узатди. Бир лаҳза кечикиб фаҳмладимки, мен ҳам унга қўлимни узатмоғим керак. У жиндай хижолат бўлди-да, қўлини йиғиб олди, чекни столнинг бир чеккасига қўйди. У менга қараб, бош ирғади. Унинг чехрасида "мана, ўғлим, ол буни" деган гап ёзиб қўйилгандек эди. Аслида эса, у бош ирғади, холос.

Мен дарров чиқиб кетишга ошиқдим десам бўлмас. Йўқ. Лекин мен ҳам гапни давом эттирмақ учун бирон бетараф мавзу тополмай гаранг эдим. Аммо шу аҳволда бирон гап айтишни хоҳлаб, лекин айтолмай, ҳатто бир-бирига қарашга ҳам юраги белламай ўтиравериб бўлмас эди-да.

Мен олдинга талпиниб, чекни олдим. Ҳа, роппа-роса беш минг доллар. Имзо чекилган: "Оливер Баррет III". Сиёҳи ҳам қуриб улгурмаган. Мен саришталик билан чекни буклаб, қўйлагимнинг кўкрак чўнтагига солдим. Кейин ўрнимдан туриб, эшик томонга йўналдим. Мен, албатта, бирон оғиз гап айтмоғим керак эди. Лоақал, "тушунаман, мен сабабли бостонлик (балки вашингтонликдир) бир қанча қорчалонларни қабулхонада кутиб ўтиришга мажбур қилинди" демоғим керак бўлгандир. Ва аҳтимолки, бу гапимга илова қилиб "агар икковимиз бирор нарса тўғрисида гурунглашмоғимиз зарур бўлса, майли, мен қабулхонада ўтириб турақолай, отам эса бутунги тушликка ташриф буюришдан воз кечар" десам маъқул бўлармиди?

Эшикни қия очиб, остонада бир лаҳза тўхтадим-да, бутун иродамни жамлаб унинг кўзларига қарадим ва дедим:

— Раҳмат, ота!

21

Бор гапни Филга айтиб бериш менинг зиммамга тушди. Мендан бошқа ким ҳам айтарди. Бу гапни эшитса, у турган жойида гумбурлаб кулаб тушди деб ўйлагандим. Йўқ, бундай бўлмади. У бамайлихотирлик билан Крэнстондаги уйини қўлфлади-да, бизнинг Нью-Йоркдаги квартирамизга кўчиб ўтди. Фам билан олишишда ҳар кимнинг ўзига хос усуллари бўлади. Филни асраб қолган нарса шу бўлдики, у ҳамма жойда тинимсиз равишда озодалиқни жорий қила бошлади. У сира тинмай супурар, сидирар, артар, қиртишлар, ишқалар ва яна нима балолар билан банд бўларди. Мен унинг кўнглидан нималар кечаётганини ҳадеганда тушунавермас эдим. Лекин, худо ҳаққи, шу ишлар билан таскин топса, ишлайвермайдим!

Эҳтимол, у кўнглининг бир чеккасида Женифер ҳали уйга қайтиб келади деб умидвор бўлаётгандир?

Ҳа, албатта, умидвор бўлса керак. Шўрлик Фил. Шунинг учун ҳам ҳар куни квартирани супуриб-сидирмоқда. У, умуман, бор ҳақиқатни ўзидай идрок этишни истамас эди.

Албатта, у менга ичидагини очиқ айтмайди, лекин мен унинг нималарни ўйлаётганини тусмоллаб сезиб турибман.

Негаки, ўзим ҳам шу тўғрида ўйлаяпман-да.

Женнини хастахонага ётқизгандан кейин мен қария Жонасга кўнғироқ қилиб, нима учун ортиқ ишга бормаслигимни тушунтирдим. Мен ўзимни жуда шошиб тургандай, ҳатто узоқроқ гаплашишга ҳам вақти йўқ одамдай кўрсатдим, чунки мен унинг жуда қаттиқ хафа бўлганини, бир нарсалар демоқчи бўлаётганини, лекин айта олмаётганини сездим. Шу дақиқадан бошлаб менинг кунларим Женнининг ёнида ўтказилган ва унинг ёнида ўтмаган бошқа ҳамма кунларга ажралди. Албатта, "қолган ҳамма кунлар" ҳар қандай

маънидан маҳрум эди. Мен оч қолганимни сезмай, нималарнидир кавшаб ютардим, Фил қайта-қайта супуриб-сидираётганига термулиб ўтирардим, доктор Аккерман ёзиб берган хабдориларни ичишимга қарамай, тунлари мижжа қоқмай чиқардим.

Бир куни Филнинг ўзи билан ўзи гаплашаётганини эшитиб қолдим. "Бу аҳволда узоққа бормайман" — деди у минғирлаб. Биз эндигина тушлик қилиб бўлгандик.

У ўчоқ бошида идиш-товоқ ювмоқда эди. Мен унга ҳеч нарса демадим, лекин кўнглимдан бир ўй кечди: "Мен ҳаммасига чидайман. Сен юқоридаги Зоти илоҳий, ким бўлсанг ҳам майли, сен ҳамманинг тақдирини белгилловчи қудрат эгаси, мистер Ҳақ-Таолло, илтижо қиламан сендан — ҳамма нарса шундайлигича қолсин, мен чидайман. Мен охиригача бардош қилишга розиман. Фақат мени Женнидан маҳрум этма!"

Ўша куни кечкурун у мени палатадан қувиб чиқарди. У отаси билан ҳоли қолиб, "эркакчасига" гаплашиб олмоқчи эди. — Бу учрашувга фақат Италиядан чиққан америкаликларгина киритилади, — деди у. Унинг юзи ёстиқдан ҳам оқроқ эди. — Қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи, Баррет.

— О' кей — дедим мен.

— Фақат узоққа кетиб қолма, — деди Женни мен эшик олдига етганимда.

Мен хастахонанинг қабулхонасида ўтирдим. Орадан кўп ўтмай Фил кириб келди.

— У сени чақиряпти, — деди у хирпи овозда. Гўё унинг ичида нимадир узилиб қолгандай эди. — Мен бориб сигарета олиб келай...

— Бу жин ургур эшикни ёпиб қўй, — деб буюрди Женни мен палатага киришим билан. Мен оҳиста эшикни зичлаб ёпдим. Бориб унинг тўшаги ёнига ўтириб, Женнига разм солиб қарадим. Айтмоқчиманки, мен уни бошидан-оёқ кўздан кечирдим. Ҳатто у одатда рўйжанинг остига яшириб оладиган қўлларигача кўрдим. Мен имкони борича унга яқинроқ ўтиришни ёқтираман — қани энди ҳеч нарса қилмай, унинг юзига термулиб ўтираверсам, ўтираверсам...

Унинг ранги докадек оқариб кетган, лекин кўзлари ҳамон аввалгидек чарақлаб турарди.

Мен ҳозир ҳам унга яқинроқ сурилиб ўтирдим.

— Менинг ҳеч қаерим огриётгани йўқ, Олли, рост, — деди у. — Биласанми, бу жаҳаннамга секин учиб тушишга ўхшайди.

Менинг ич-ичимда бир нарса қаттиқ огриқ бериб гимирагандай бўлди. Аллақандай куйдирувчи оташ томоғимга тикилиб, кўзларимдан ёш тирқиради. Лекин мен йиғламайман. Мен ҳеч қачон йиғлаган эмасман. Мен, ахир, кучли бақувват йигитман. Мен йиғламайман, йўқ. Лекин гапираман деб оғзимни очишим билан йиғлаб юборишим аниқ. Демак, фақат бош ирғабгина ўтиришим керак. Мен бош ирғадим.

— Бемаънилиқ, — деб гудранди у.

— Нима? — бу бўғзимдан чиққан хириллашдан ўзга нарса эмас эди.

— Жаҳаннам қаърига қулаш нима эканини сен қаёқдан ҳам билардинг, чаламулла.

— Биламан, — дедим мен қайтадан тилга кириб. — Мен сени биринчи бор кўрганимда, шу аҳволга тушгандим.

— Ҳа, — деб луқма ташлади Женни. Унинг чеҳрасида табассум зоҳир бўлгандек бўлди. — "О, бу қандай қулаш бўлди!" Ким айтганди бу гапни?

— Билмадим, — дедим мен. — Шекспирдир-да...

— Тўғри, лекин қайси қаҳрамони? — деб сўради теран бир ҳазинлик билан. — Қайси пьесадан эканлигини ҳам эслаёлмаяпман. Мен ахир, Рэдклиффни тугатганман, бунақа нарсалар эсимда турмоғи керак. Бир вақтлар мен Моцарт асарларига ёзилган Кекел кўрсаткичини бошидан-оёқ ёд билардим.

— Жуда зўр-ку! — деб гудурландим.

— Бўлмаса-чи, зўр-да! — деди у ва пешонасини тириштириб сўради: — До-минор концертининг номери неча?

— Кўриб бераман, — деб ваъда қилдим.

Мен қаерда нима кўришимни ҳам билмасдим. Уйда кўраманми? Ноталар фортепьянонинг ёнидаги токчада ётарди. Ушаларни кўриб, эртагаёқ айтаман.

— Мен буни билардим, — деди Женни. — Рост, билардим.

— Музыка тўғрисида гаплашгинг келяптими? — деб гапини бўлдим.

— Нима, сен кўмиш маросими ҳақидаги гапларни афзал кўрасанми?

— Йўқ, — дедим зўрга ноўрин гапим учун афсусланиб.

— Бу масалани мен Фил билан гаплашиб кўйдим, — деди у. — Гапимни эшитяпсанми, Олли?

Мен тескари ўтирилдим.

— Ҳа, эшитяпман, Женни.

— Мен унга католик роҳибини чақирақол дедим. Сен розимисан? О'кей?

— О'кей.

— О'кей, — деб бош ирғади у.

Мен бирмунча енгил тортганимни ҳис қилдим. Ҳарҳолда, бундан кейин гап қайси мазуда бормасин, энг оғири ортда қолган эди.

Бироқ мен адашибман.

— Менга қара, Оливер, — деди Женни жуда паст овозда. Лекин унинг овозидан жаҳли чиққани сезилиб турарди. — Оливер, сен юрагимни тилка-пора қилмоқни бас қил. Қарагин, бемордан бадтар бўлиб қолибсан-ку.

— Менми?

— Башарангга қараса, ҳамма нарсага сен айбдорсан, деб ўйлаш мумкин. Соғ одам бунақа бўлмайди!

Беихтиёр юзимдаги пардани ўзгартиришга ҳаракат қилдим, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Башарам гўё тош бўлиб қотиб қолган эди.

— Бунда ҳеч кимнинг айби йўқ, тентаккинам, — деди у. — Ўтинаман сендан, ўзингни адои тамом қилаверма.

Мен унга муттасил қарамоқни истардим, ундан сира кўзимни узмасликни истардим. Қани, энди қарайверсам, қарайверсам. Лекин, барибир кўзимни олишга тўғри келди. Женни менинг фикрларимни шу қадар осонлик билан ўқийтгани учун уялиб кетдим.

— Менга қара, сендан ўтиниб сўрайдиган бирдан-бир нарсам шу, Олли! Шунга айтмаса, қолган ҳамма ишинг жойида бўлади, Оливер.

Яна томоғимга бир нарса тикилиб қолди. Ҳатто унга "о',кей" дейишга ҳам чоғим келмади. Мен тилдан қолгандай унга термулиб ўтирардим.

— Жин урсин Парижни! — деди у бехосдан.

— Нима?

— Парижни жин урсин, музикани жин урсин. Бу ашқол-дашқолларнинг барини жин урсин. Сен менинг ҳеч нарсамни ўмариб кетганинг йўқ. Бунинг ҳаммасига тупурдим, ҳой ажойиб ул махлуқ, билдингми? Шу гапларимнинг ҳаммасига ишона оласанми?

— Йўқ, — деб борини айтиб кўяқолдим.

— Ишонмасанг сен ҳам йўқол кўзимдан. Мен ётган ўлим тўшагининг ёнида ўтиришингни истамайман.

У ҳазиллашаётгани йўқ эди. Мен ҳамиша у жиддий гапиряпти деб айтишим мумкин эди. Шунинг учун мен ёлғон гап эвазига унинг ёнида қолишга ижозат олдим.

— Мен сенга ишонаман.

— Шундай бўлсин, — деди у. — Энди сендан бир нарсани илтимос қилсам бўладими? — Бутун вужудимни яна қалтироқ босди. Жуда-жуда хўрлигим келди. Йиғлаш истагининг зўридан қаттиқ изтироб чека бошладим. Лекин ўзимни тийдим. Мен йиғламайман. Мен Женнига жўнгина бир имо билан — бошимни ирғабгина ҳар қандай тилагингни бажо келтирсам, бахтиёр бўламан дейман. Бас.

— Ўтинаман, сендан. Мени қаттиқ бағринга бос, — деди у.

Мен кўлимни унинг елкасига кўйдим — одамзод шунчалик ҳам озиб кетиши мумкинми? Мен уни енгилгина бағримга босдим.

— Йўқ, Оливер, — деди у шивирлаб. — Чинакамига кучоқла. Бир пас ёнимга ётгин. — Мен авайлаб, жуда-жуда эҳтиёткорлик билан Женнининг ёнига ётдим ва уни бағримга босдим.

— Раҳмат, Олли !

Бу унинг охирги сўзлари бўлди.

22

Фил Кавиллери босиб-босиб сигарета чекарди. У чекаётган сигаретасининг ҳисобидан адашиб кетганди.

— Фил ! — деб уни аста чақирдим.

— Ҳа, — деб у нигоҳини кўтарди. Назаримда, у ҳамма гапдан хабардордай кўринди.

Мен тушундим — у ҳозир бирон таскинга жуда-жуда муштоқ эди. Унга ҳозир инсоний ҳамдардлик керак эди. Мен унинг ёнига бориб, қўлларимни елкасига қўйдим. Ўзим эса хўнграб йиғлаб юборишдан юрагим така-пука эди. Ўзим эса йиғлаб юбормаслигимга ишончим комил эди. Менинг йиғлашим мумкин эмас эди, вассалом. Мен бу гапларнинг ҳаммасидан ташқарида эдим. Фил қўлини қўлимга қўйди.

— Афсус... — деди у гўлдираб. — Кўп афсус... мен... — У дудуқланиб қолди. Мен унинг нима дейишини кутдим. Ортиқ ошиқишга ҳожат қолмаган эди.

— Кучли бўламан, йиғламайман деб Женнига бекор ваъда берган эканман.

Шундай деб, гўё зиммасига олган мажбуриятини ўтаётгандай аста елкамга қоқиб қўйди.

Лекин ҳозир мен ўзим ёлғиз қолмоққа муҳтож бўлиб қолгандим. Тоза ҳаводан жиндай симирмасам илож йўқ эди. Балки, жиндай пиёда юрмоғим даркор эди.

Қабулхонада сукунат ҳукмрон эди. Фақат линолеумда менинг пошналаримнинг тикиллаши эшитиларди.

— Оливер !

Мен тўхтадим.

Бу отам эди. Агар рўйхат қиладиган жойда ўтирган ҳамширани айтмаса, биз икковимиз ёлғиз эдик.

Бироқ мен ҳозир у билан сўзлаша олмасдим. Олдимга тикилганча, мен айланма эшик томон йўл олдим. Бир лаҳзадан кейин у ҳам ташқарига чиқди ва ёнимга келиб тўхтади.

— Оливер, — деб шивирлади у. — Сен менга айтишинг керак эди.

Ҳаво совуқ эди. Совуқлиги яхши бўлган эди, негаки бутун вужудимни аллақандай карахтлиқ эгаллаб олган эди. Мен нима бўлса-да, бирон нарса баданимга таъсир қилмоғини истардим. Отам сўзлашда давом этар, мен эса изғириннинг хуружларига юзимни тутганча индамай тик турардим.

— Эшитишим билан дарҳол бу ёққа жўнадим...

Мен пальтомни кийиб олишни унутибман. Совуқдан иккала чеккамда зирқираган оғриқ турди. Яхши бўлди. Чаккаларим оғригани яхши !

— Оливер, — деди отам қатъий овозда. — Қандай ёрдам бермоғим мумкин?

— Женни вафот этди, — дедим мен.

— О Тангрим ! Жуда ёмон бўлибди-ку... — деди у саросимага тушиб.

Нима учунлигини билмайман-у, лекин бирдан кўп замонлар бундан муқаддам, бугун оламдан ўтган бир ажойиб қиз айтган сўзлар эсимга тушди. Мен у сўзларни такрорладим.

— “Муҳаббатда пушаймонга ўрин йўқ”.

Кейин эса авваллари ҳеч қачон қилмаган бир ишни қилдим — отамнинг ҳузурда, яна — унинг кўксига бош қўйиб, йиғлаб юбордим.

Кирилл КОБРИН

Оврўпа тонги

1998 йилнинг май ойида Освальд Шпенгларнинг “Оврўпанинг сўниши” деган китоби босилиб чиққанига саксон йил тўлди. Икки жилддан иборат бу китоб бизнинг юз йиллигимиздаги энг асосий китоблардан биридир. Бу ажойиб, бениҳоя лауиф, ақл бовар қилмайдиган асарни ҳаддан зиёд жиддий қабул қилишди. Кимлардир уни ўқиб, завқ-шавққа тўлди, кимларнингдир гаши келди, юз минглаб одамларнинг газаби кўзиди. Ҳолбуки, саное нафисанинг чинакам мухлислари бу асарнинг услубий фазилатларини кўриб, том маънода лол қолишган эди. Ҳар нарсага гумонсираб қарайдиган Борхес Шпенглер хотирасига бағишлаб ёзган таъзияномасида “Унинг тарихга берган биологик талқини билан баҳслашса бўлади, лекин жуда ажойиб услуби билан баҳслашиб бўлмайди” деган эди.

Ҳозир ҳар жиҳатдан энг юксак эътиборга муносиб бўлган бу асарнинг биринчи жилди чоп этилгандан бери саксон уч йил ўтгандан сўнг Оврўпа борасидаги эҳтирослар ҳам жўш уриб қайнашда давом этмоқда. Фақат шуниси борки, энди гап Оврўпанинг сўниши ёхуд ботиши тўғрисида эмас, балки “қайта тикланиши”, “уйғониши” тўғрисида, қолаверса, Оврўпани бирлаштирувчи мансабдорларнинг доно раҳбарлиги остида “қайта тикланиши” ҳақида кетмоқда. Залварли фунтлар, вазни энгил франклар, пишиқ-пухта маркалар ўтмишга кетиб бормоқда. Уларнинг ўрнига муқаррар тарзда “евро” кириб келяпти. Сўниш жарчиси бўлмиш Шпенглер Магаст-

рихт жаннатининг ғоявий бузруклари қаторидан жой ололмади. Бу “жаннатнинг” ғоявий отаси ўрнини Сталиннинг мухлиси, гегелчи – файласуф, Батай ва Париждаги бошқа мафкуравий модалар муаллифларининг устози Александр Кожев эгаллади. Лекин бу ерда бошқа бир қизиқ гап бор; на Шпенглернинг шоввоз мухлисларини, на Оврўпанинг басавлат арбобларини моҳиятан жуда жўн бир масала қизиқтиради: “Хўш, Оврўпанинг ўзи нимадир? Тушунча сифатида у қачон пайдо бўлган? “Оврўпа” қачон минтақага айланди? Қачон Оврўпа аҳолиси “оврўпаликларга” айланиб қолди? Оврўпанинг сўниши (ёки ботиши) ҳақида ҳамма ўқиган (ёки эшитган), аммо унинг тонги, уйғониши ҳақида фақат мутахассисларгина билади. Шунинг учун, келинлар, Оврўпанинг тонги ҳақида гаплашайлик.

Шундай қилиб, Оврўпа надир?

Кунлардан бирида генерал де Голль Атлантикадан Ўролгача чўзилган Оврўпанинг яхлитлиги ҳақида гапирган эди. Бу ибора дарҳол катта шуҳрат қозонди ва турли мажмуалардан жой олди. Бироқ генералнинг гапида қанақа янгилик бор эди? Оврўпа ғарбда Атлантикадан бошланиши ва Шарқий чегаралари Ўролгача етиб бориши янгиликми? Буни ҳар бир мактаб боласи билади. Де Голль – XX аср сиёсатида катта роль ўйнаган бу қахрамон инсон XIX аср категориялари асосида, балки ундан ҳам аввалги даврлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мезони билан фикр юритган эди. Масалан, Россия ёхуд Польша унинг учун ўз-ўзича "Оврўпа" бўлиб ҳисобланмасди. Албатта, жуғрофия нуқтаи назаридан Оврўпа чиндан ҳам Атлантикадан Уролга қадар чўзилади. Аммо сиёсий нуқтаи назардан (янада аниқроқ айтганда, маданий-тарихий жиҳатдан) бу гап ҳаммавақт ҳам тўғри бўлавермайди. Генерал де Голль яхлит Оврўпа тўғрисида орзу қилганида ўзининг замондоши, ҳозирги Оврўпа интеграциясининг отаси Александр Кожевнинг лойиҳаларидан илҳомланган эмас эди, балки Улуғ Карелнинг, Реконкиста давридаги Кастилил ҳамда Арагон қиролларининг, Наполеоннинг улугвор юришлари тарихидан илҳомланди. У Оврўпани "Оврўпалаштириш" ни орзу қиларди. Албатта "Оврўпани оврўпалаштириш" деган ибора бироз ғалатироқ эшитилади. "Оврўпани америкалаштириш" десалар, бунинг ҳаммаси тушунарли: АҚШ Эски дунёга ҳарбий, иқтисодий, сиёсий жиҳатлардан суқилиб киргандан сўнг маданий жиҳатдан ҳам суқилиб кира бошлади ва бу гастрономиядан бошлаб музикагача ҳаётнинг ҳамма томонларида намоеън бўла бошлайди. Аммо "Оврўпани оврўпалаштириш" дегани бошқа гап-да. Масала шундаки, "Оврўпа" ни "жуғрофий" тушунча сифатида фикрлай билиш керак. Шунингдек, "Оврўпа" ни маданий-тарихий тушунча сифатида ҳам тасаввур қилмоқ лозим. Ва буларнинг натижаси ўлароқ сиёсий тушунча сифатида идрок қилинади. Жуғрофий тушунча сифатида "Оврўпа" антик даврларда вужудга келган, бошқа ҳамма маъноларда эса фақат ўрта асрларда ташкил топган.

Ўрта асрлардаги энг оддий жуғрофий харитани олиб кўрайлик. Баъзан уларни Т-О типидagi харита деб ҳам аташади. Ўша пайтдаги маълум дунё бу харитада доира сифатида тасвирланган. Бу доирага Т ҳарфи ёзиб қўйилган. У харитани уч қисмга ажратиб турган Шарқ хаританинг юқори қисмида жойлашган. Т. нинг тепасидаги кўндаланг чизиқнинг устида Осиё, пастдаги икки бўлакда — Оврўпа билан Африка одатда хаританинг сатҳи уни безаб турадиган жар қанақа рамзлар ва бошқа безаклардан маҳрум, турли-туман изоҳлар ҳам имкон қадар кам. Буларнинг бари қирқиб қўйилган пишлоққа ўхшайди. Бунақа суратлар

—йигирма йилча муқаддам ҳар бир намунали совет гастрономининг деворини безаб турарди. Шу пишлоқнинг пастдаги чап бўлаги Оврўпани билдиради.

Ўша пайтдаги ломбардликлар, кастилияликлар, гасконлар, яъни ҳозирги тилда айтадиган бўлсак, оврўпаликлар унинг тўғрисида нима биларди? Даставвал шундай минтақалар яхши маълум эди. Зеро савдо-сотик ишлари, дипломатик фаолият, ҳарбий фаолият ва черков ишлари туфайли минтақа ҳақидаги билим шаклланар ва тасаввур тўлишиб борарди. Бунга Эльба ва Венгриядан бошлаб ғарб томонга кетган қитъанинг каттагина қисмини киритиш мумкин. Викинлар сифатида маълум бўлган скандинавлар, нормандлар, варяглар Болтиқ денгизининг теварак-атрофини, шунингдек, Жанубий Норвегияни, Швецияни, Исландияни яхши билишарди. Буларнинг теғрасида яна бир қатор ерлар бор эдики, улар ҳақида ҳам кўп нарса маълум эди. Булар Ғарбий Осиё ҳамда Шимолий Африканинг каттагина бўлаклари, скандинавлар учун эса Гренландия эди. Улардан наридаги жойлар ва юртлар шунақа эдики, улар тўғрисида орқаваротдан қулоққа чалинган гаплар, олди-қочди хабарлар орқали тасаввур қилинганди. Бу юртлар аллақандай ажойиб махлуқлар, эртақдалардаги афсонавий мавжудотлар, ғалати халқларнинг маскани деб ҳисобланарди. Қайси бировлар учун бу — Ҳиндистон эди, кимлардир буни Рус ва Шимолий Скандинавия деб ҳисобларди. Улардан ҳам нарида шундай ўлкалар жойлашган эдики, улар ўша даврнинг жуғрофия илмидан ташқарида жойлашганди — у жойларни одамсимон махлуқлар юрти деб ҳисобланарди. Бундан ташқари яхши маълум бўлган ҳар бир юртда ҳам кишида шубҳа туғдирадиган сирли оролчалар бўларди. Ҳатто энг оддий тоғлар, дарёлар ва кўлларда ҳам эртақдаларда учрайдиган ғаройиб махлуқларга рўпара бўлиб қолиш мумкин эди.

Бретонликлар, бургундлар, франконликлар, валлийлар, лигурийлар, оқ хорватлар, қора хорватлар, авлиё Иоаннинг табаалари, итбошлар ва яна баъзи бир сирли махлуқлар истикомат қиладиган ана шу бепоён майдонларда "Оврўпани оврўпалаштириш" можароси бошланиб кетди, ҳамма учун

умумий бўлган муштараклиликни излаш (кўпинча мажбурлаб) томошаси бошланди. Бу драма 1000 йилдан ортиқроқ муддатга чўзилиб кетди.

Муқаддас Оврўпа

Оврўпанинг — “муқаддас тошлари” — рус кишиси учун муқаддас бўлган тошлари тўғрисида Достоевский қалам тебратган эди. Хўш, ана шу Оврўпа тошларининг нимаси муқаддас, Оврўпанинг ўзи нимаси билан муқаддас? Гап шундаки, “Оврўпа” деганда биз “Христиан Оврўпаси”ни назарда тутамиз. Айни христиан Оврўпасини, аниқроқ айтганда католик черковини. Католик черкови шундай бир муҳим (балки муҳимларнинг муҳими) ўқ бўлган эдики, унинг теварагида турли этник гуруҳлар жипслашган, иқтисодий ва маданий жиҳатдан турфа хил минтақалар бирлашганди. Улар бирлашиб, жипсллашиб, Оврўпага айланмоқни кўзда тутган эдилар.

Оврўпанинг, айтайлик, XI асрадаги харитасига қарасанг, кўзларинг жимирлашиб кетади. Ёки XIII асрадаги харитага кўз ташланг. Барибир. Қиролликлар, графликлар, маркграфликлар, палабинатлар, герцогликлар, эркин шаҳарлар, баронликлар, князликлар, сиёсий жиҳатдан чинакам Бобил минораси дейсиз. Лекин жуда муҳим фарқи ҳам бор. Ҳар хил тилда сўзлашганлари учун Худо Бобил минорасини қурган қурувчиларни қаттиқ жазолаган эди — қадим замонлардаги қурувчиларнинг меъморчилик бобидаги хомхаёллари лингвистик плюрализм туфайли барбод бўлди. Бу жиҳатдан Оврўпанинг омади чоғанроқ экан. Оврўпа ўрта асрларда, таъбир жоиз бўлса, шунинг учун қуриб битирилди, барпо этилдики, унинг ўша пайтдаги худудларининг ҳаммасида — энг овлоқ, гадойтопмас бурчакларидан тортиб хурмо дарахтлари соя ташлаб турадиган обод жойларигача ҳамма ерда доимий равишда битта тил амал қилди. Бу — лотин тили эди. Католикларнинг ибодат тили. Масалан, айтайлик, 1249-йилда ҳар қуни эрталаб, кундузи, кечкурун ва тунда жазирама Севильяда ҳам, изғиринли Упсалада ҳам айнан битта тилда айнан бир хил сўзлар таллаффуз этилади. Бу тил ўша кунлар-

дан 800 йил олдин барбод бўлган империянинг — Рим империясининг тили эди.

Рим империясидан Оврўпага галати мерос қолди. Кўпни кўрган буюк давлат қилгани каби Рим империяси ҳам гоёни мерос қолдирди. Уз гоёсини, империя гоёсини. Аммо-лекин у сиёсий жиҳатдан тажассум топа билмади. Улуғ Карл ҳаракат қилгандай бўлиб кўрди, у ҳатто император янглиг тож кийди. Лекин у вафот этиши биланоқ, давлатини бўлишиб олишди. Шунинг ҳам айтмоқ керакки, унвоннинг ўзи қолган эди ва “герман халқининг “Муқаддас Рим империяси императорлари”нинг кўпгина кейинги бўғинлари ўнларча йиллар мобайнида шунчаки оғиздагина бор бўлган империяни тирилтирмоқ учун шиддатли курашлар олиб боришди. Бу бемаъни кураш кимларни ўз гирдобига олиб, чирпирак қилиб олиш жараёнида, дейсиз? Масалан, Данте Флоренциядаги гвельфлар ҳамда гибелланлар ўртасида роса талаш бўлганди, санъат ва адабиёт ҳомийси Фридрих II Гогенштауфен ҳам бу гирдобдан бебаҳра қолмаганди, ҳатто д’Артаньян ҳам Нидерландияда ўзи йўқ давлатдан қолган меросни бўлиб олиш жараёнида ҳалок бўлган. 1806-йилда эса Наполеон I шартга бу унвоннинг ўзини йўқ қилиб қўя қолади. Шиддатли равишда индустриал босқичга ўтиб бораётган Оврўпани баландпарвоз ва дабдабали унвонлар ортқ кизиқтирмай қўйган эди.

Ҳолбуки, Римдан мерос қолган империя гоёси ўрта асрларда ҳаётда ўз тажассумини топгандай ҳам бўлди. Лекин янги империяни сиёсий хариталардан топишнинг иложи йўқ эди. Бу империя кўзга кўринмас империя эди, аммо бошқа ҳар қандай империядан кўра қудратлироқ эди. Унинг тепасида турган одам дунёвий ҳукмдор эмас, балки руҳоний эди, империянинг ўзи ҳам кўпроқ дин билан боғланган эди. Лекин унинг мавжудлигининг ушлаб кўрса бўладиган аён нишонларини Оврўпадаги истаган мамлакатда учратиш мумкин.

Ўрта асрларда католик черкови ҳар қандай империянинг асосида ётувчи универсалистик принципни тажассум этган эди. Ягона Худо, ягона Имон Рамзи, битта тилда амалга оширилдиган ягона ибодат, черков ишларини гоёта талабчанлик билан бир хил

тарзда ташкил қилиш — ана шу омиглар Оврўпани ҳар қандай Фридрих Барбароссадан тузукроқ жипслаштирди. Юқорида мен “Оврўпани оврўпалаштириш” деган тушунчани тилга олиб ўтгандим. Ўрта асрларда бундай “оврўпалаштириш” аввал чекка минтақаларни “христианлаштириш” тарзида амалга оширилганида, кейинчалик эса улар диний жиҳатдан папанинг ҳокимиятига тобе қилинди. (Баъзи жойларда дунёвий жиҳатдан ҳам шундай қилинди). Бу жараён бениҳоя шафқатсизлик билан амалга оширилган қонли жараён бўлган эди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Бунда иккита принцип бир-бирига тўқнаш келган эди. Булар — этник, маданий ва конфессионал турфа хиллик принципи билан универсиализмнинг метин принципи эди. Бу ўринда ким ғолиб чиқди? деган саволга ҳожат бўлмаса керак.

900-йилларга келганда маркази Римда бўлган, вилоятларда епископликларга бўлинган папанинг диний империяси ҳозирги Франция, Италия худудларини, Германиянинг катта қисмини, Британия оролларини, шунингдек, Испаниянинг шимолий соҳилида Астуриядан Пиренейгача бўлган худудни ўз ичига олган эди. Оврўпа деганлари худди шунинг ўзи эди, бундан ортиқ эмас эди. Католик Оврўпа душманлар қуршовида эди. Улар шунақа қудратли эдики, улар католиклар Оврўпасининг суробини осонгина тўғрилаб қўяқолишлари мумкин эди. Паннонияда можарларнинг ўта чапдаст суворийлари шай турган эдилар. Ибериянинг жанубида мағлубият нималигини деярлик билмайдиган мусулмон — араблар ўрнашиб олган, қолган ҳамма томонлардан — шимолу ғарб, жануби шарқдан бутун теваарак-атрофига даҳшат соладиган викингларнинг “аждар” деб аталмиш кемалари соҳилларга келиб, лангар ташламоқда эди. Ўрта асрлар солномачиси Матвей Парижский улар тўғрисида шундай ёзган эди: “Худонинг қудрати билан данияликлар, норвеглар, готлар, шведлар, вандаллар ва фриглар каби йиртқич маъжусийлар бошимизга бало-қазодай ёпирилишди”.

Орадан 300 йил ўтди. 1200 йилга келиб оврўпалашган Оврўпанинг худу-

ди ҳамма йўналишлар бўйича анча кенгайди, католик дунёнинг мавжудлигига таҳдид солиб турган хавф-хатарлар барҳам топди ва папанинг 800 епископининг деярлик ҳаммаси ўз қавмининг бошида ўзини ишончлироқ ҳис эта бошлади. “Оврўпани оврўпалаштириш”нинг кўп қисми ана шу 300 йил ичида содир бўлди. Католик роҳиби бу жангноманинг асосий қаҳрамонларидан биридир. Аммо “асосийларидан бири” деган гап “ягонаси” деган маънони англамайди. Уларнинг ёнида рицарлар, деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар бор эди.

Мустамлакалаштириш ва миграция

Бугун Оврўпа (айниқса, Ғарбий Оврўпа) бизга кичкинагина, аҳолиси зич жойлашган, хавф-хатардан холи, фаровон бир ўлка бўлиб кўринади. Ажиб бир Маданияти бор — бу Маданият уларнинг табиатига сингиб кетган. Худди Англия майсазорлари каби. Аммо, Пенсильванияда XVIII асрда ёки Техасда XIX асрда содир бўлган воқеалар Паннонияда X асрда, Уэльсда XI асрда, Ирландияда XII асрда, Болтиқбўйи ўлкаларида XIII асрда рўй берган ҳодисаларнинг такрори эди, холос. Бундай маданий мустамлакалаштириш тарихий Оврўпа чегараларининг жуғрофий чегаралари қадар кенгайтирди. Мустамлакалаштириш — “христианлаштириш” билан ёнма-ён турган ҳолда Оврўпани “оврўпалаштирди”. Бу мустамлакалаштириш қачон ва қандай бошланди?

Антик дунёдан ўрта асрларга экин экишга ярайдиган ерлардан жуда кам мерос қолган эди. (Апеннин ярим оролини, жанубий Галлияни, Ибериянинг бир қисмини ҳисобга олмаганда). Барбарий қабилаларнинг ҳужуми уларнинг ҳажмини янада кичрайтириб юборди. Деҳқончилик қилишга ярайдиган ерлар узлуксиз ишлатавериш оқибатида тезда ишдан чиқиб қолар ва ҳар 2-3 йилда деҳқонлар бунақа ерларга экин экмай бўш қолдирар эди. Ерлардан бунақа фойдаланиш натижасида уларга эҳтиёж кучайди, янги ерлар зарур бўлиб қолди, ҳолбуки, деҳқоннинг чекига тушган ерлар тевааригада қалин ўрмонлар кўп эди-ю, ер йўқ эди. У пайтларда лотин тилида

Ўрмонни “saltus” — (“сахро”) дер эдилар; ўрмон дунёси хунукдан-хунук, юракка ваҳима соладиган, ёвга ўхшаган бир нарса эди. Аммо аста-секин ўрмон ичларида ҳар хил дарвешлар, ўтинчилар, кўмирчилар томонидан солинган сўқмоқлар пайдо бўла бошлади... Нагижда XI асрдан бошлаб Фарбий Оврўпада одам қадами етмаган ва қўли тегмаган ўрмонлар борган сари камроқ қола бошлади. Дарахтларнинг кўпи қирқилиб кетди. Кўпориб ташланган ўрмонлар ўрнида аҳоли яшайдиган жойлар пайдо бўлади. Ер камчилигидан қийналадиган деҳқонлар экин майдонларини кенгайтириш чораларини қидиришади, уларнинг сеньорлари бу интилишларни қўллаб-қувватлашади, чунки бунинг оқибатида оброк кўпаяди. Сеньорларнинг сетчорлари — князлар, герцоглар, қироллар ўз навбатида ўз вассалларининг хатти-ҳаракатларини қувватлашади, чунки айна уларнинг ўзлари босиб олинган ва ўзлаштирилган ерларнинг сюзеренлари бўлар эдилар. Шундай қилиб, янги ерни ўзлаштириш мустамлакачи деҳқоннинг чайласи билан ёнма-ён янги қалъа барпо қилинади, унинг марказида черков қурилади, черковнинг теварагида эса дастлабки бюргерлар — хунармандлар ва савдогарларнинг уйлари майдонга келади. Йўллар ўтказилади, дарёга ёғоч бандаргоҳ қурилади. Бу ердан йигирма миллар¹ нарида монастир қад кўтаради, унинг қошида мактаб бўлади. Оврўпа оврўпалаша бошлади. Аҳолининг миграция (ўсиши ёхуд қисқариши баробаринда) ўрта асрлардаги энг муҳим демографик жараён эди. Миграция ҳар хил бўлмоғи мумкин эди — у яқин масофаларга бўлиши мумкин эди — масалан, қўшни қишлоқлардан шаҳарга, узоқ масофаларга — юзлаб ёхуд минглаб қақирим жойларга бўлиши мумкин эди, ер усти, дарё бўйлаб, денгиз орқали, бир иқлимий ва маданий замондан бошқасига кўчиб ўтиш мумкин эди. Бу миграциянинг асосий йўналиши ўша пайтдаги Оврўпанинг чекка жойларига, яъни бошқа маданиятга эга бўлган Оврўпага қаратилган эди. Кельт минтақалари бўлмиш Шотландия, Уэльс, Ирландияга бостириб кириб, у ерларга жойлашиб олдилар. Сўнг у ердаги яйловларни ҳай-

даб, экинзорга айланттирдилар, маҳаллий раҳнамоларга феодал рутбалар пиллапоясидан ўрин бердилар, маҳаллий кельт христианларини папа хукмига бўйсундирдилар. Андалузия билан Гранададаги сарацинлар мулкларини босиб олдилар. У ердаги беҳад бой маданиятни ўзлаштириб, бу маданият эгаларини ассимиляцияга дучор қилиб, кейинчалик эса қириб биттирдилар (ёки қувлаб чиқардилар). Болтиқ бўйида прусслар, эстлар, куриллар, ливларни чўқинтириб, ўзларига қарам қилиб олдилар, қаршилиқ кўрсатганларини эса қириб ташладилар. Оврўпа “шарққа ҳужум” ҳисобига кенгайиб борди. Реконкиста англогерман лордлари — маршерларининг тажовузлари ҳисобига ўсди. Ҳатто бутун бошли халқлар дайдига айланди. Бугунги бельгияликлар ва голландларга қараб, фламандлар шунақа дайди — дарбадар халқлардан бири бўлганига ишониш қийин. Уларни қувғинди бўлишга мажбур қилган сабаблар сиёсий беқарорлик ва Шимолий Фландрия пастқам жойлардаги ерларни ботбот Шимолий денгиз сувлари босиб тургани бўлган. Фламанд деҳқонлари, хунармандлари, солдатлар бутун Оврўпа бўйлаб дайдиб юришган ва ўтроқлашиб қолишган. Улар фақат Оврўпа бўйлаб эмас, бошқа минтақалар бўйлаб кезишгани ҳам маълум. Жумладан, Раймонд Фламандлик деган одам 1081 йилда Константинополда шаҳар дарвозаларининг дарбони ва соқчилари бошлиғи бўлган. Фламандлар 1066 йилда Англиянинг норманд сафарида иштирок этишган. 1153 йилда Жанубий Уэльсда ўзларининг колонияларини барпо этишган, шунингдек, 1140 йилда Венгрияда (қирол Гезанинг таклифи билан) ва 1208 йилда Венада (Австрия герцоги Леопольд VI нинг ижозати билан колониялар барпо этадилар. Шундоқ бўлгач, Шарль Бодлер бельгияликларни бачкана буржуалик тимсоллари деб ҳисоблаганида ноҳақ эди.

XV асрнинг охирига келганда “оврўпалашган Оврўпа”нинг ҳудудлари жанубда Жабали Тарикқача, шимолда Оркней ороллариғача, шарқда эса Смоленсккача бориб қолган эди. Оврўпалаштириш можаролари ҳозирга қадар ниҳоясига етиб улгурмаган Рос-

¹ 1 м и л я — 7420 метрга тенг.

сияни қўшмаганда, Оврўпа барпо қилиниб бўлинган эди. Католиклар Оврўпаси мождарлар бўрониди омон қолди ва ўз худудларини деярлик Оврўпанинг жуғрофий худудлари даражасига етказди. Хўш, бу худудлар ичида қандай воқеалар рўй берган эди?

Оврўпа маданиятини ишлаб чиқарувчи фабрика

“Оврўпалаштириш” — аллақайси унсуруларнинг, забоний ва диний маданиятларнинг аралашмаси деган маънонигина билдирмайди. Ёхуд “оврўпалаштириш” дегани айнан бир хил иқтисодий, ҳуқуқий ва ҳарбий расм-русумлар ҳаракат қиладиган фазовий худудларни кенгайтиришнинг ўзигина эмас. “Оврўпалаштириш” янги муассасаларни, ўзининг қатъий тузукларини барпо этди. Бу муассасалар бошқача айтганда — ҳамма учун муштарак бўлган юксак универсал маданиятни (ҳуқуқий, маъмурий, диний маданиятни) вужудга келтириш ва ривожлантириш билан шуғулланарди, бироқ бу билан чекланмай, бу маданиятни тарқатиш билан шуғулланадиган кадрларни ҳам етиштириб берарди. Бундай вазифаларни амалга оширадиган жой — университетлар бўлди.

Университетлар шаҳарлардаги “епископ” мактаблари заминида пайдо бўлди. Бу мактабларда мантиқ, ҳуқуқ ва теология ўқитиларди. Улар пайдо бўлишлари биланок таълимнинг байналмилал марказлари бўлиб қолдилар. Ҳозирги замон тили билан айтадиган бўлсак, университетлар — ақлий меҳнат вакилларининг корпорацияси, уларнинг манфаатларини ифодаловчи муассаса эди. Чиндан ҳам университетлар талабалар ва ўқитувчиларнинг корпорацияси эди. Улар бир-бирларидан шу билан фарқ қилар эдики, уларнинг баъзи бирларида (масалан, Болоньеда) ҳамма ишни талабалар бошқарар эди, баъзиларида эса, (масалан, Парижда) муаллимлар иш юритишарди. Ўрта асрларда вужудга келган исталган муассаса каби дорил-фунунлар бир томондан корпоратив манфаатларни қаттиқ ҳимоя қилар, иккинчи томондан, жуда кенг

қўламдаги космополитик қарашларга амал қиларди. Бунинг маъноси шунда эдики, уларда маҳаллий болалар ҳам, бош-қа жойлардан келган болалар ҳам ўқирди. Табиийки, маҳаллий болалар ўқишда ҳеч қандай имтиёз ва устунликларга эга эмас эдилар.

Энг қадимий университетлар Болонье (1088 йил), Оксфорд (1155 йил) ва Париж университетлари (1215 йил) ҳисобланади. Тахминан 1350 йилга қадар француз ва итальян университетлари энг яхши университетлар ҳисобланарди, ҳолбуки, XIII асрда Англияда ҳам, Иберия ярим оролида ҳам, университетлар мавжуд эди. Ҳар нима бўлганда ҳам, улар 1350-йилга қадар Кембриж-Севилья-Салерно деб аталган шартли учбурчак чегараларидан ташқарида эмас эди. Бу учбурчак ичига ташқаридан одамлар жўнатилиб туриларди. Нима мақсадда? Бунинг жавоби осон: мақсад — аллақачон шаклланиб бўлган Оврўпа маданиятидан озиқланиш ва уни учбурчак худудларидан ташқарига — Дублинга, Норвегияга, Баварияга, Венага тарқатиш эди. 1228 йилда Лексингтонлик Стэфен деган юксак рутбалик одам Ирландияга ишларни тафтиш қилиш учун юборилган. Бу тафтиш оқибатида у маҳаллий монахларнинг кўпчилиги она тилидан бошқа тилларни билмасликларидан зорланди ва уларнинг айримларини лотин тили, француз тили каби тилларни ўрганиб келишлари учун Оксфордга жўнатишни таклиф қилган. Шундай қилиб, билим, университет таълими христиан маданиятини (у билан барча папа ҳоқимиятини) ҳамма жойда кенг тарқатувчи муҳим омил бўлган.

Кадрлар тайёрлаб берувчи бу ўрта аср масканларида кимларни чиқаришган? Оммавий тарзда қирол учун турли мансабдорлар ва черков ходимлари чиқарилган (кўп ҳолларда битта одам ҳар икки ишга ҳам ярайверган). Айрим ҳолларда теологлар, олимлар, ёзувчилар ва университет муаллимлари ҳам чиқарилиб турилган — оммавий тарзда чиқарилган мансабдорлар ҳам, айрим ҳолларда етишиб чиққан зиёлилар ҳам тилларини бийрон қилиб, куч-ғайратларини аямай, танлаб олган соҳаларида — Оврўпани “оврўпалаштириш” борасида астойдил меҳнат қилган. Бу соҳалар маъмурий,

юримдик, теологик ёхуд адабий соҳалар бўладими, барибир, улар учун фарқи бўлмаган. Ёхуд бу соҳаларнинг ҳаммасида ҳам бирваракайига меҳнат қилаверганлар. Ана шундай толмас меҳнаткашлардан бирининг диққатига сазовор биографиясини келтириш билан бу мулоҳазаларини хотималайман.

Гиральд Камбрийский 1146-йилда Жанубий Уэльсда курама камбронорманн оиласида дунёга келган. Унинг амакиси маҳаллий епископ бўлган. Гиральд Брекконда, Херефордда, Линкольнда, Парижда ва Болоньёда ўқиган. Шундай тахминлар борки, таҳсилни тугатгач, у Парижда католик ҳуқуқ бўйича маърузалар ўқиган. Ватанига қайтгач, у Брекконда архидьякон бўлади. Кейинчалик Генрих II нинг мансабдори бўлиб хизмат қилади; 1188-йилда Кентерберий архиепископи Болдуинга Уэльс бўйлаб ташвиқий сафарида ҳамроҳлик қилади (улар III салб юриши учун ташвиқот юритганлар). Бўлғувси қирол Шерюрак Ричард билан чала бўйсундирилган Ирландияга юришда қатнашади. Кейин у Сент-Девидс епископи қилиб сайланади, бироқ Кентербери томонидан тасдиқланмайди. Адолат талаб қилиб курашади, Римга боради, Ватикан кутубхонасида ишлайди... Ниҳоят, қартайган чоғларида 1215-йилнинг сиёсий можароларига аралашиб қолишга сал қолади. Гарчи у бир киши эмас, беш киши ҳам зўрга эплайдиган ана шундай кўп қиррали фаолият билан шуғулланган бўлса-да, ҳали буларнинг ҳеч қайсиси унинг учун асосий иш эмас эди. Гиральд жуда яхши ёзувчи эди ва дурустгина теолог ҳам бўлган. Унинг сақланиб қолган адабий меросининг ўзигина бешта қалин жилдни ташкил қилади. Уларнинг орасида мумтоз асарлар қаторидан ўрин олган “Ирландия тарихи ва топографияси”, “Уэльс бўйлаб саёҳат”, “Уэльснинг тавсифи” кабилар бор. Оврўпани “оврўпалаштириш” фақат шунга ўхшаган одамларнинг қўлидан келарди. Улар матонат ва қатъият бобида, ғайрат ва шижоат бобида Шимолий Американи ўзлаштирган одамлардан қолишмайдиган бўлмоғи керак эди. Мен юқорида зикр этганга ўхшаш кадрларни ишлаб чиқарувчи фабрикалардан бири — ўрта аср дорилфунуни бўлган эди.

Иккинчи табақа

Берген қасрининг одамларидан бошлаб Неапол бандаргоҳи аҳлига қадар ҳаммасини жам қилувчи ўрта асрлар Оврўпасининг истаган жамияти “ибодат қилувчилар”, “жанг қилувчилар” ва “экин экувчилар” деган табақалардан ташкил топган эди. Биз юқорида “ибодат қилувчилар” ва “экин экувчилар”ни тилга олиб ўтдик. Бу бобда энди “жанг қилувчилар” ҳақида гап кетади. Шак-шубҳа йўқки, устига зирҳ қопланган от минган, оғир қурол-аслаҳалар билан қуролланган рицар ўрта аср Оврўпасининг жуда кенг тарқалган тимсоли ҳисобланади. Қолаверса: “жанг қилувчи” рицар католиклар Оврўпасининг, космополитик Оврўпанинг шундай бир белгиси, шундай бир муҳрики, шу белгига, шу муҳрга қараб, уни таниб оладилар, шу белги, шу муҳрга қараб, Оврўпа ҳам ўзини-ўзи таниб олади. Араблар, турклар, жамики ислом дунёсининг рамзи эгри қилич бўлган. Бу эгри қилич ярим ой шаклига кирган ҳолда ҳозиргача ҳам кўпгина шарқ мамлакатларининг байроғини безаб туради. Оврўпа рицари узун дудама қилич билан жанг қилган, унинг дастаги хоч шаклида бўлган. Тўғри дудама қилич эгри қиличга қарши, хоч ярми ойга қарши — жаҳон тарихининг битта долзарб сюжети шу тарика тугилган. У шу даражада долзарбки, бугунги кунга қадар ҳам, бу сюжетдан қон сирқиб оқиб турипти.

Ўрта асрлар Оврўпасидаги рицар шунчаки солдат, жўн бир ёлланма аскар, сарбозликка чақирилган кимса, довюрак ёхуд кўрқоқ, одам бўлган эмас. У учта табақанинг биттасига, агар таъбир жоиз бўлса, учта касбнинг бирига мансуб бўлган. Бу табақаларнинг ҳар қайсиси ўша пайтдаги Оврўпанинг баданига пўлат ҳалқадай чирмашиб олган ва уни ўз ихтиёрига қўймай, измида қаттиқ тутарди. Рицарнинг (ёхуд марксиситлар лаҳжасида айтсак — феодалнинг) вазифаси гоятда хилма-хил ва жуда жиддий эди. Шундай жиддийки, ундан ортиғини ўйлаб ҳам топиб бўлмайди. Рицар жанг қилган. Табиийки, бу ишда у ўз манфаатини кўзламай қолган эмас, албатта. Аммо салб юришларида у Исо Масиҳ дини учун жанг қилган. Унинг қўлидаги хоч шундан далолат берган, рицар шу хоч-

ни баланд тутган ҳолда ўзининг қонли ишини бажарган. У ўзининг сеньорига хизмат қилган, аммо айтиш чоғда ўзига хизмат ҳақи тўланадиган феодалга қарашли деҳқон аҳлини ҳам унинг ўзи ҳимоя қилмоғи керак эди.

Нихоят, айтиш керакки, ўрта асрлар Оврўпасининг юксак дунёвий маданиятини ишлаб чиқарувчиларнинг ҳаммаси унга хизмат қилардилар. Унинг учун, яъни Клари, Монгмери, Фицварин, Эшпенбах, Альварес каби рицарлар учун қаҳри қаттиқ ва маккор Бертран де Борж шеърлар тўқир, даҳо хаёлпараст Гальфрид Монмутский афсонавий қирол Артурни ўйлаб топган, сирли Кретьен де Труа ғаройиб романлар ижод қилар, истехзоси ўткир Уолтер Мэп сарой муҳи-тида айгиладиган латифаларни тўпларди. Довюррак савдогарлар улар учун қароқчилар тўлиб-тошган Урта ер денгизи сувларида сузиб юришар, пўлат қуювчилар, темирчилар, қуролсозлар улар учун тинмай маҳоратларини чархлардилар. Айти ана шуларнинг ғарибгина даромадларини ва бой ўлжаларини саррофлар, судхўрлар ва илк банкирлар ўз сандиқларига йиғар эдилар. Католик собори ва университет кўпқиррали оврўпача черков маданиятини барпо этдилар. “Жанг қилувчи” рицарлар ўзларининг мавжудлиги биланоқ Оврўпанинг кўпқиррали дунёвий маданиятини яратдилар. Орадан кўп ўтмай ана шу маданиятлар зами-нида, уларга таяниб, айти чоғда, уларнинг жигига тегиб, улардан кўп нарсаларни ўзлаштириб, янги барпо бўлган Франция, Англия, Испания миллий маданиятларининг дастлабки даҳолари — Рабле, Шекспир, Сервантеслар майдонга келади. Фарангларнинг яхши қуролланган отлик қўшинини барпо этганлардан бири Карл Мартеллнинг суворийлари 732-йилнинг 25 октябрида Пуатье шаҳри ёнида, яъни Франциянинг ички вилоятларига йўл очиб берувчи дарвозаси ёнида арабларни тор-мор келтиргандан кейин Оврўпа ҳозирги шакл-шамойилига қирабошлаган. Оврўпанинг шаклланиб бўлишини эса XIV ва XV асрлар ўртасида деб белгилаш мумкин. Бу даврда икки қосмополитик сулолалар ўртасидаги типик тўқнашув сифатида бошланган Юз йиллик уруш Англия билан Франция ўртасидаги урушга, аниқроқ айтганда, инглизлар билан фаран-

глар ўртасидаги мухорабага айланган эди (Тўғри, бу мухорабада бутун қитъанинг манфаатдор аскарлари ҳам иштирок этган). Оврўпанинг барпо этилиши рицарлардан бошланган эди, бу жараён яна рицарлар билан хотималанди. Азенкур ёнидаги жангдан кейин тахминан эллик йиллар ўтгач, рицарларни ёлланган аскарлар билан алмаштирдилар. Янги замонлар бошланди. Айти ана шу замонларда Дон Кихот йўлини йўқотиб сарсонун саргардон бўлиб қолган эди.

Меҳнат ва бойлик

“Ғарбий Оврўпа”, “Оврўпа” ёки янада кенгроқ олганда “Ғарб” деган сўзлар бор. Улар бугунги кунда фаровонлик, тўқчилик, бойлик, техник тараққиёт ва, умуман, биринчи навбатда олий қадрият сифатида муносабатда бўлишга асосланган тараққиётни англатувчи сўзлар бўлиб қолган. Бу сўзлар — бамисоли тамға, ҳаёт даражасини кўрсатувчи, одатда “ғарб цивилизацияси” деган сўзлар билан аталувчи сифат белгиси. Бироқ амалда Оврўпа бундай шароитда ва бундай принциплар асосида ташкил топмаган.

Ўрта асрлардаги Ғарб — қашшоқ дунё эди. Ҳатто “техникавий жиҳатдан қоқоқ эди” деган иборани қўллагинг келади. Пул ҳўжалигининг, шаҳар цивилизациясининг, турмуш буюмларини ишлаб чиқаришнинг ривож жиҳатидан ўша пайтдаги Ғарб Вазантиядан, мусулмон дунёсидан, Хитойдан анча орқада эди. Ғарбда илк ўрта асрларда ҳатто Рим империясига нисбатан техник тараққиёт борасида муайян орқага кетиш сезилган эди. Фақат XI асрдан бошлабгина муҳим технологик ихтиролар пайдо бўлиб, ёйла бошлайди. Шуниси ҳам борки, уларнинг кўпчилиги биринчи марта ё антик дунёда пайдо бўлган (масалан, сув тегирмони каби — у Иллириядо мелодий II асрдан бери маълум ёки фидиракли омоч — унинг тавсифини Тўнғич Плиний асарларида учратиш мумкин), ёхуд Шарқнинг ихтироларидан ўзлаштирилган (Масалан, шамол тегирмони каби). Антик даврларда ёки Шарқда маълум бўлган меҳнат қуроллари, механизмлар, техник мосламалар муайян даражада тарқалган бўлса-да, айримларини мустасно қил-

ганда тасодифий топилмалар бўлган, холос, лекин кенг қўламда жорий қилинмаган — “Оврўпани барпо этиш” давридаги технологик жараёнларнинг базеси шундай бўлган.

Хўш, бир қарашда биздан жуда олис кўринган, аслида эса фавқулодда бизга яқин бўлган бу дунёда меҳнат ва бойлик ҳақидаги тасаввурлар қандай бўлган?

Ўрта асрлардаги Ғарб иқтисодиётининг асосий мақсади одамларга тирикчилик воситаларини етказиб бериш бўлган. Иқтисодиёт зиммасига бундан ортиқ вазифа юкланмаган. Албатта, “тирикчилик” тушунчасининг ўзи одамларнинг ижтимоий мақомига қараб ўзгариб турган. Омманинг кўпчилик қисми учун энг тўғри маънодаги тирикчилик воситаларининг ўзи кифоя қилган, яъни улар учун меҳнат умргузаронлик қилишга имкон берса, уларни озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой билан таъминлаб турса, шунинг ўзи билан қаноат ҳосил қилишган. Олий табақа вакиллари учун “умргузаронлик” тушунчаси анча кўп эҳтиёжларни қондиришини билдиради. Бунинг оқибатида улар ўз мақомларини сақлаб қолмоғи, муайян даражадан пастга тушиб кетмаслиги лозим.

Олий табақа вакилларини тирикчилик воситалари билан таъминлашда маълум даражада хориждан келтириладиган импорт ҳам ижобий роль ўйнаган, лекин асосан, улар паст табақанинг меҳнатидан фойдаланган.

Бу меҳнат на айрим шаҳарларнинг, на жамоанинг иқтисодий ривожини мақсад қилиб олган эмас эди. Бу меҳнатдан биринчи навбатда кузатилган мақсад диний ва ахлоқий интилишлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, бекорчиликка йўл қўймаслик кўзда тутилган, негаки, бекорчилик тўғридан-тўғри шайтон билан яқинлашишга олиб келади. Ҳолбуки, инсон шаррос терга ботиб меҳнат қилиш билан ўзининг бирламчи гуноҳи учун тавба-тазарру қилмоғи, нафсини тийиб яшамоғи керак. Фақат “иккинчидан”гина меҳнатдан “бевосита” ўзининг мақсади (албатта, бизнинг ҳозирги нуқтаи назаримизга кўра) кўзланади, яъни меҳнат ўзининг мавжудлигини таъминлаши билан бирга, ўзининг ташвишларини ўзи эплайлмайдиган, бемалол

қунини кўролмайдиган қашшоқларга ҳам кўмаклашмоғи керак. Бу масалادا ҳаммадан кўра аниқроқ фикрни Фома Аквинский “Теологиянинг ҳосиласи” деган китобида айтган: “Меҳнат тўрт мақсадга эга: даставвал унинг асосий мақсади қорин тўйгашишга хизмат қилишдир. Иккинчидан, меҳнат бекорчиликни қувиб чиқармоғи зарур, чунки бекорчилик жуда кўп ёмонликларнинг манбаидир. Учунчидан, меҳнат нафсни тийиб, хирсларни жиловлашга қаратилмоғи шарт, тўртинчидан, хайр-эҳсон ва саховатга йўл очмоғи даркор”. Сиз, албатта, эътибор берган бўлсангиз керак — амалиётчи итальян Фома ҳар ҳолда “қорин” ташвишини биринчи ўринга қўйган. Лекин ўша замонларда худди ҳозир европаликлар америкаликларга нисбатан қандай муносабатда бўлишса, итальянларга ҳам шундай муносабатда бўлингани бежиз эмас!

Оврўпанинг асосий белгилари шаклланиб бўлгандан кейин техника, меҳнат, бойлик каби тушунчаларнинг бари ўз мақомини ўзгартиради (ўзгартирганда ҳам жуда тез ўзгартиради). Янги замон дарвозасининг пештоқида иккита “Р” порлаб туради. Булар “Ренессанс” ва “Реформация” (“Уйғониш” ва “Ислоҳиёт”) деган сўзлардир. Бу дарвоза орқали ўтган Оврўпа бадавлат бўлиб қолди.

Балоғат

Тугал шаклланиб бўлган, балоғат ёшига етган, майда давлатлари нисбатан кам бўлган Оврўпа бамисоли Афина Зевснинг қалласидан тугал қуролалиб чиқиб келганида-ю, XV асрда олақуроқ, лахтак-лахтак парчаланган, регионал ўрта асрлар қаъридан чиқиб келди. Одам ўзини бошқалардан (ҳатто энг яқин қариндош-уруғларидан ҳам) айри, алоҳида деб ҳис қила бошлайди ва айни шу сифати билан эркин, масъулиятни чуқур ҳис қиладиган шахсга айланади. Энди унинг ёшлиги тугаб балоғат йиллари бошланади. У Оврўпанинг чегараларини аниқ белгилаб олди. XV асрда ўзининг қандай ўрин тутишини қатъий аниқлаб олди, бинобарин, катта ёшли одамга айланмаган бўлса-да, ҳар ҳолда балоғат ёшига етган бир кимса бўлиб қолди.

Юз йилликнинг охирига келганда

эса, у ҳатто фарзанд ҳам кўрди. Лекин бу тўғрида бироз кейинроқ гаплашамиз. Маълумки, тақвимий аср тарихий аср билан ҳаммавақт ҳам мос келавермайди. Масалан, тарихда XIX аср 1789 йилда бошланган ва 1914 йилда хотималанган, яъни календар йилга қараганда 25 йил узоқроқ давом этган. XV аср тўғрисида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. XV асрда Оврўпанинг яхлит бир бутун ўлка сифатида шаклланиши ўз ниҳоясига етди. Ана шу XV аср тарихан 1396-йилда бошланган. Шу йилда Оврўпа рицарлари ниҳоят усмонли турклар томонидан туғилаётган хавф-хатар тўғрисидаги огоҳлантиришни инобатга олди ва туркларга қарши биргаликда юришга отланди.

Бундан етти йил аввал Турк султони кўшини Косово майдонида серблар лашкарини маҳв этган эди. 1393-йилда султон Баязид Болгарияни босиб олди. Венгер қироли Сигизмунд папа Бонифаций IX га ялиниб-ёлбориб салб юриши эълон қилинишига эришди. Шу тарзда ниҳоят боя зикр этилган 1396-йилда француз кўшини венгер шаҳари Будда яқинида немис, поляк, венгер аскарлари билан бирлашади. Француз кўшинларига Иоанн Неверский кўмондонлик қилар эди. Бирлашган кўшин Никополис шаҳарига яқинлаб боради ва у ерда усмонлилар кўшинининг қақшатқич зарбасига учрайди. Улар Иоанн Неверскийни асир олишади. Христиан дунёси билан мусулмон дунёси ўртасидаги чегара, Оврўпа билан Усмонийлар ўртасидаги чегара шу кундан эътиборан Дунай бўйлаб айнан ана шу Будда шаҳарининг ёнгинасидан ўтадиган бўлади. Шу кундан эътиборан Болқон муаммоси ўртага тушади, шу кундан бошлаб Оврўпа доимий равишда ўз хавфсизлиги учун турклардан хавотир оладиган бўлиб қолади. Деярлик уч аср ўтгандан кейин ҳам веналиклар туркларнинг юк ортгалик туяларини ўз шаҳарлари остонасида кўрадилар.

Тарихий XV аср 1492-йилда хотимланади. Албатта, бунинг сабаби худди шу йили Флоренция ҳукмдори, санъат ва илмларнинг улкан ҳомийси Лоренцо Медичининг вафот этганида эмас. Шу йили Реконкиста тугалланади: мусулмон маврларнинг Испаниядаги сўнгги мулк бўлмиш Гранада ёш эру хотинлар Фердинанд Арагонский

ва Изабелла Кастильскаянинг кўшинлари томонидан фатҳ этилади. Навқирон Испания денгизда ҳам ҳукмронлик қилиш учун Италияга, Марказий Оврўпага жангга ташланади. Шундан эътиборан христианлар билан мусулмонлар ўртасидаги жанубий чегара Гибралтардан ўтадиган бўлади. Орадан роппа-роса 444 йил ўтгандан кейин генерал Франконинг Марокаш батальони чегарани кесиб ўтиб, жанубдан шимолга юриш қилади, бироқ бу гал у мусулмонларга қарши жанг қилишни мақсад қилиб олмаган эди.

Ана шу икки сананинг қоқ ўртасида яна бир сана бор. Бу — 1453 йил юз йиллик урушнинг тугаган йили. Бу уруш охир-оқибатда Англия билан Франция чегараларини аниқ белгилаб беради: инглиз тожига фақат унинг ўзига тегишли ҳудудларгина (Калени ҳисобга олмаганда) қолади, француз тожига эса шундай ҳудудлар тегадики, кейинги юз-икки юз йил давомида уларни бўлиб олиш учун Бургундия, Испания ва Германия ўртасида қизгин урушлар бўлиб туради. Айни шу 1453-йилда Константинопол кулайди. Минг йилдан ортиқроқ давр сурган Византия империяси емирилади. Константинопол ўрнига Истанбул майдонга келади ва Муқаддас Аё Софияни осмонга бўй чўзган миноралар қуршаб олади. Византия империясининг Олтин хўрози — унинг икки бошли бургути — Муқаддас Аё Софиянинг бутларини тарк этиб, шимолга — ярим ёввойи ҳолдаги совуқ Москвага кўчиб ўтади ва энди қурилаётган Кремлнинг чодирсимли минораларининг бирининг тепасида кўним топади. Орадан яна эллик йилча ўтгандан сўнг эса йирик дин арбоби — Филофей “Москва — Учинчи Рим” деган фатво чиқаради. Бу фатво янги шароитларни вужудга келтиради ва унинг оқибатлари сиз билан бизнинг ҳаётимизда чуқур из қолдиради. Ва яна 1492 йилда синчиклаб назар ташлайлик. Бу йилни Оврўпанинг балоғатга эришиши муносабати билан берилган зиёфат деса бўлади. Ўрта асрлар кузининг турфа хил рангларида пугур кетди. Орадан икки йил ўтиб, Ханс Мемлинг бандаликни бажо келтиради. Мартин Лютер — беш ёшда. Худди шу кезларда қитъанинг жануби — ғарбида — Испанияда ўша кезларда одат тусида бўлган бир денгиз сафарига тайёр-

гарлик кўрилмоқда эди. Фақат бу сафардан кўзланган мақсад одатдагича эмас эди. 1492-йилнинг 3 августида — жума куни эрта тонгда куёш ҳали юз кўрсатиб улгурмай Палос портида учта кема — “Ла Пинта”, “Ла Нинья” ва “Санта Мария”лар елканларини кўтардилар. Бу кемаларга “адмирал” сафари давомида ўзи кашф этадиган ороллар ва ерларнинг губернатори, “вице-қирол” Христафор Колумб кўмондонлик қилган эди. Америка-Оврўпанинг машаққатлар ичида кўрган фарзанди, Оврўпанинг иккинчи “мен”и бўлди. Шундан кейин Оврўпа балоғат ёшидан чиқиб улғайди. Аммо эндиликда бутунлай бошқа тарихлар бошланади.

Цезарлар Оврўпасидан бюрократлар Оврўпасига

Сўнг сўз ўрнида

Орадан беш юз етти йил ўтди. Ярим минг йилдан кўпроқ. Бу орада Оврўпанинг шоирлар шеърларида тилга олинган “сирли харитаси” икки марта кескин ўзгарди. Бу ўзгариш аввал харитани соддалаштириш томонга қаратилган эди. XVI асрда олақуроқ ва тарқоқ ўлкалардан Габсбургларнинг бениҳоя улкан кўш қанотли империяси ташкил топади. Унинг бир қаноти Дунай узра, иккинчи қаноти эса Бискай қўлтиғи узра соя ташлаганди. Бу янги империя ўзбошимчалик билан зиммасига ҳаддан ташқари оғир бир юкни ортиб олгани-у “чинакам дин”ни ҳимоя қилиш шеърятини бўйнига олганди. “Чинакам дин” деганда эса Габсбурглар католик динини англлар эдилар. Бу нуқтаи назардан қараганда, протестантлик мазҳабини қабул қилган Англия соҳилларига “Улуғ Армада”ни юбориш, испан инквизициясининг беҳисоб гулханлари мусулмон дунёси туркларга қарши олиб борилган адоқсиз жанглар бир занжирнинг ҳалқалари эдики, бу занжирни Габсбурглар Оврўпа бўйнига ташлашнинг ҳаракатида бўлганлар, Фарби-шарқий давлат орадан кўп ўтмай, тарқаб, парчаланиб кетди. Ундан унинг шарқий “муовини” сифатида Австрия империяси мерос бўлиб қолди. Бу олақуроқ империя Усмонлилар империясига қарши санитария кордони сифатида хиз-

мат қилган. XVIII асрда қитъанинг сиёсий харитаси яна бир марта соддалашади: янги туғилган Россия империяси ва Пруссия қиролиги турли қавмлар ва қабилаларнинг ерларини фаоллик билан қўлларига киритишга ҳаракат қилишади ва йўл-йўлакай Оврўпа унвонларининг кўпчилигини “тўлақонли” ва “кемтик” унвонларга айлантиришди. 1800-йилга келганда энди ё авантюристик ёхуд актёргина ўзини “Қрим хони” ёки “Венеция дожи” деб аташга юраги бетлаши мумкин эди. Қитъанинг сиёсий (ва маданий) ҳаётини уюштиришнинг асосий принципи яна ўша миси чиққан “империя” бўлиб қолаётгандай эди. “Империализм” гоёсининг буюк сарбози Наполеон Оврўпа империализмини барпо этиш йўлида ўз жонини қурбон қилди (фақат ўз жонини эмас, миллионлаб бошқа жонларни ҳам). Аммо унинг фотиҳлигига чек қўйилди. Бу чек қўйган омил “Меттернихнинг роз патида” ясалган қалами ёки XVIII аср низомлари асосида ўргатилган Австрия ёлланма аскарлари эмас, балки палапарттиш кийинган, палапарттиш қуролланган, лекин жанг қилишнинг ҳадисини эгаллаган руслар бўлди. Шунингдек, испан деҳқонлари, немис бюргерлари ҳам ҳали оғизларидан она сути кетмаган, илк романтизм пешволарининг асрларини ўқиган, бинобарин, илк миллатчилик сабоқларини олган ёш-яланглар кўмондонлиги остида Наполеоннинг фотиҳлик фаолиятига чек қўйишда иштирок этишган эди. Жўшқин Фихте ҳеч нарсага ишонмайдиган Вольтер устидан голиб келди, империя зил кетди, “Карбонарий”, “эски чехлар”, “гомруллар” каби бир-биридан гаройиб ва сирли сўзлар пайдо бўлди. Оврўпанинг “сирли харитаси” яна ўзгаришларга иштиёқ сеза бошлади.

Оврўпа империализмининг умумий ҳалокати 1918 йилнинг 11 ноябрида буткул тугалланди. Ўша куни Компьен ўрмонида Биринчи жаҳон урушининг тугагани ҳақида битим имзоланган эди. Империялардан фақат биттасигина омон қолди, холос. 1914 йилда шоир башорат қилганидек, Оврўпа харитасини таниб бўлмай қолди. Империализм чангалидан халос бўлган халқлар ўзларининг катта ва кичик

ватанларини тартибга сола бошлади-лар. Агар XIX асрнинг биринчи 30 йилида Оврўпа хавфсизлигига кафолат бера оладиган ташкилот христиан давлатларининг Муқаддас Иттифоқи деб аталган бўлса, унга ўхшаган (лекин бутун жаҳон миқёсидаги) ташкилот XX асрнинг биринчи 30-йилида Миллатлар Лигаси деб атала бошланди. Мириқиб уришиб урушга тўймай қолган шу миллатлар чаласини Иккинчи жаҳон урушида тўлдирдилар. Худди 1918 йилдан кейин универсал империализм ғоялари ер билан

яксон бўлганидек, 1945 йилдан кейин миллатчилик мафкураси қулади. “Бирлашган Оврўпа” ғояси кеч турмуш қуриб, бор-будини бой бериб бўлган, ота-оналарнинг суюкли, лекин заиф фарзандидир. Унинг энагаси — мўйловдор шаввоз генерал эмас, ўтмишда ёзувчилик қилган, эндиликда, эса сержазава сиёсатчи бўлиб олган арбоб ҳам эмас, балки жуда ҳам оддий бельгияликми ё норвегиялик бюрократдир. Афтидан, ўтмишда социология профессори бўлган бўлса керак.

*“Звезда” журналининг
2000 йил 9-сонидан олинди.*

*Озод ОБИД
таржимаси.*

Носир Бухорий мероси

“Носир бе Рей сад карвон қанд аз Бухоро мибўрад,
Машҳури Саъдий микўнад овозайи Широдро.

(Саъдий Шероз овозасини машҳур қилгани каби,
Носир Бухородан Райга юз карвон қанд олиб кетаяпти).”

Бу ғазалида шоир ўзининг Бухоро тўғрисидаги ширин ғазалларини Райга олиб кетаётгани, яъни Бухорони оламга танитмоқчи бўлганлигини билдиради.

Бу сатрларнинг муаллифи ватандошимиз Носир Бухорий форс-тожик адабиётининг XIV аср бошларида яшаб ижод этган йирик вакилларида бири-дир. Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий “Маҳбуб-ул-қулуб” асарида Носир Бухорий номини ўша замоннинг машҳур шоирлари қаторига қўшиб, шундай ёзади: “Яна жамъе бордурларки, мажоз тариқи адоси алар назмига голиб ва алар бу шевага кўпроқ роғубдурлар. Андоққим Камоли Исфохоний ва Мавлоно Ширвоний ва Хожуний Кирмоний ва Мавлоно Жалолиддин ва хожа Камол ва Анварий ва Заҳир ва Абдулвосиъ ва Асир ва Салмони Саважий ва Носир Бухорий ва Котибий Нишопурий ва Шохийи Сабзаворий”. Шунингдек Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг “Мухтасар” номли рисоласида шарқнинг йирик шоирлари қаторида Носир Бухорий ғазалларидан намуналар келтиради. Шоир Носир Бухорий форс адабиёти тарихида муҳим ўринга эга бўлишига қарамай, ҳозирга қадар унинг ҳаёти ва ижоди ўрганилмаган. Турли тазкира, тарих китобларидаги ва Оврўпа олимларининг шоир ҳақидаги қисқа маълумотлари эса мутлақо етарли эмас. Наманган, Душанбе, Санкт-Петербург, Боку, Тошкент шаҳарларидан Носир Бухорий девонининг топилиши шоир меросини ўрганишга имконият яратди.

Биз мазкур мақоламизда Алишер Навоий ва Бобур тарафидан ҳам эътироф этилган ватандошимиз Носир Бухорий ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот бермоқчимиз.

Носир Бухорийнинг туғилган йили маълум эмас. Фақат шоир девонидаги шеърлар мазмунини ўрганиш орқали Носир Бухорий ҳаётининг айрим томонларини ёритиш мумкин.

Шоир ёшлик йиллари Бухородаги Доруломон мадрасасида Ҳамидуддин исмли муаллимдан таҳсил олади ва замонасининг етук илмли кишиларидан бири бўлиб етишади.

Лекин шоирнинг она юртидаги тинч ҳаёти узоққа чўзилмади. Мўғулларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги Мовароуннаҳр халқи бошига жуда оғир кулфатлар солди. Носир кўпчилик замондошлари каби мўғулларнинг истибодиди туфайли дарвеш жомасини кийиб сафарга чиқиб кетади. Шунинг учун ҳам у тарихда дарвеш Носир номи билан машҳур. Тазкиранавис Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират-уш-шуаро” номли машҳур асарида шундай ёзади:

“Дарвеш Носир Бухорий, унга тангрининг раҳмати бўлсин, фозил киши эди ва унинг шеърлари ҳақиқийликдан холи эмас эди. Унинг сўзларидан фақирлик бўйи келарди. У дарвеш либосида ҳамиша саёҳат қилиб юрарди. Унинг дунёвий нарсалардан — наMAT қалпоқ, чопон ва китобдан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди”.

У умрининг кўп қисмини Шерозда ўтказди. У жойдан бошқа Шарқ мамлакатларига (шеърларида Хоразм, Самарқанд, Бағдод, Табриз, Ҳижоз, Миср, Қуддус, Ироқ, Басра, Рай, Шероз, Яман шаҳарларини тилга олади) ҳам саёҳат қилиб, шаҳарма-шаҳар кезиб юради. Носир Бухорийнинг вафот этган йили тўғрисида шарқ ва ғарб олимларининг маълумотлари турлича, яъни тарихий манбаларда 771, 773, 779 ҳижрий (1376, 1373, 1377 йил) деб кўрсатилиб келинган. Шоир девонини синчиклаб ўрганиш натижасида девондаги султон Увайсга бағишланган қасидасида у:

Йил етти юз саксон икки ҳижрий эди,
Қисқаси бу муборак (йилга) ҳам етиб келдим.

дейди. Демак шоир ҳижрий 782 (1380-1381 мил.) йилда ҳаёт бўлган. Бу эса юқоридаги тарихий манбалардаги саналарнинг барчасини рад этади.

Тадқиқотлар натижасида шоирнинг девонлари Наманган, Душанбе, Санкт-Петербург, Техрон, Тошкент шаҳарларида ва Боку шаҳрида “Ҳидоятнома” номли маснавийси сақланаётганлиги аниқланди. Аммо барча девонлар ичида Наманган девони тўлиқроқ ва сифатлироқ эканлиги маълум бўлди.

1. Шоирнинг Наманган шаҳридан топилган девонида 460 ғазал жойлаштирилган. У қасида, таржибанд, рубоийлар билан ҳаммаси бўлиб 7000 байтга яқин шеърларни ичига олади. Девон 256 ғазалдан иборат бўлиб, 858 ҳижрий (1454 мил.) йили Шерозда Маҳмуд Котиб деган хаттот томонидан кўчирилган.

2. Иккинчи девон. Тожикистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик бўлимида сақланади. Бу девонда икки шоир (Котибий ва Носир)нинг ғазаллари жойлаштирилган. Носирнинг ғазаллари девоннинг ҳошиясига битилган. Девонда ғазаллардан ташқари 767 ҳ. (1365 м) йилда ёзилган маснавий (бошланиши йўқ), таржибанд берилган.

Девон 233 ғазалдан иборат бўлиб, 850 ҳижрий рамазон (1446 мил. ноябрь-декабрь) ойларида кўчирилган. Жами 292 та ғазал жойлаштирилган.

Бу ғазаллардан 178 таси Наманган девонида мавжуд. 114 таси янги топилган ғазаллар ҳисобланади. Душанбе девони Наманган шаҳридан топилган шоир девонидан 7-8 йил аввал ёзилганлиги маълум бўлди.

3. Учинчи девон. Эрондаги Техрон университетининг марказий кутубхонасида сақланаётган Носир Бухорий девони Муҳаммад Тақи Дониш Пижухнинг маълумотига кўра бу қўлёзмада Носирнинг 3320 га яқин байти мавжуддир. Девоннинг охирида берилган

Носир агар аз дард банолад ажаби нист
(Носир агар дарддан нолиса ажабланарли эмас)

матлаъи билан бошланувчи ғазали Наманган девонининг 144 саҳифасида берилган. Девон Мирзо оғо Муҳаммад Али бин ҳожи Нажафтали Хамадоний томонидан кўчирилган.

4. Тўртинчи девон — Санкт-Петербург Фанлар Академияси Шарқшунослик бўлимида сақланади. Мазкур қўлёзмадан шоирнинг 43 ғазали жой олган. Шундан 25 таси Наманган девонида, 7 таси Душанбе девонида борлиги аниқланган. 11 таси янги топилган ғазалдир. Қўлёзманинг кўчирилган йили йўқ.

5. Бешинчи девон — Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Бу қўлёзмада шоирнинг 18 та ғазали мавжуд бўлиб, шундан 13 таси Наманган девонида, 3 таси Душанба девонида, 1 таси Санкт-Петербургдаги қўлёзмада берилган. Бир ғазал янги топилгандир.

6. Шоирнинг лирик ғазаларидан ташқари Боку шарқшунослик институтининг қўлэмалар фондида “Ҳидоятнома” деб аталувчи маснавийси сақланмоқда. Маснавий, қитъа ва рубойларнинг ҳаммаси бўлиб 1200 мисрага яқин. Китоб ҳажми 32 варақдан иборат бўлиб, 864 ҳижрий сафар ойининг ўрталари (1459 мил. декабрида) хаттот Хамза ибн Абубакр Тобон томонидан кўчирилган. Лекин маснавийнинг ёзилган йили берилмаган. Бу китобнинг кўчирмасини олиб келиб Душанбеда сақланаётган, тўлиқ бўлмаган маснавий нусхаси билан солиштирган эдик, ўша маснавийнинг айнан ўзгинаси бўлиб чиқди. Бу маснавийнинг ёзилган йили Душанбе девонида кўрсатилган.

Шўд ин нома бар номи Маймуна тамом,
Рисоли араб ҳафтсаду шасту ҳафт.

(Бу рисола етти юз олтимиш еттинчи йили яхшилик билан тамом бўлди.)

Шоирнинг бу маснавийси ҳам қадимги қўлэмалардан бўлиб, Наманган девонидан олти йил кейин кўчирилганлиги маълум бўлди.

Носир Бухорийнинг жами 10 минг байтдан кўпроқ шеърӣй мероси сақланиб қолган.

Унинг девонида форс-тожик адабиётида қадимдан мавжуд бўлган поэзиянинг ҳамма жанрларидан жуда яхши намуналар келтирилган. Уларда Фирдавсий, Анварий, Умар Хайём, Саъдий Шерозий ва Заҳир Фарёбийларнинг руҳи сезилиб туради.

Оврупо шарқшунос олимларидан Ян Рипка “Форс ва тожик адабиёти тарихи” деган асарида Носир Бухорий ижодига юксак баҳо бериб, асарларининг ғоявий мазмуни Ҳофиз ижоди ғоявий мазмунига яқин туради деб таъкидлаб ўтади.

Дарҳақиқат, ҳар икки шоирнинг девонини кўздан кечирганимизда бири-бирига ўхшаш ва бир-бирига жавоб тариқасида ёзилган мисралар, байтлар, ғазаллар мавжуд эканини кўрамиз. Масалан, Носир Бухорийда:

Масжиду майкада дар мулки худо ин ҳаме ҳаст,
Фесқи пинҳонию зўҳди бериё ин ҳаме ҳаст.

(Масжиду майхона худонинг мулки, бу ҳаммаси мавжуд,
Фисқи пинҳоний-ю, мунофиқона художўйлигу, бу ҳаммаси мавжуд).

Ҳофиз Шерозийда:

Ҳосили коргоҳи кавн-у макон ин ҳаме нист,
Бода пиш орки асбоби жаҳон ин ҳаме нист, (2).

(Жаҳоннинг маҳсули, борлигу йўқлик бу ҳеч нарса эмас,
Бодани олиб кел, жаҳон ашёси бу ҳеч гап эмас).

Эроннинг машҳур шоири ва олими Муҳаммад Тақи Баҳор “Сўхан” журналинда босилган ўз мақоласида ҳам Носир Бухорийнинг юқоридаги ғазалини келтириб, бу ғазалининг Ҳофиз Шерозий ғазали билан ҳамоҳанг эканини кўрсатади.

Биз Носир Бухорий девонини варақлаганимизда, шоирнинг она Ватани — Бухоро шаҳрини тез-тез тилга олганининг шоҳиди бўламиз. У она Ватанини зўр муҳаббат ва эҳтирос билан эслайди:

Саломи ман барасон, эй сабо Бухоро,
Багу тахийяти Мажнун диёри Лайлоро.
3-қуҳқан хабари суи қасри Ширин бар,
Ки дил грифт ба куҳ он ғариби танҳоро.

(Эй сабо, менинг саломимни Бухорога етказ,
Лайлининг диёрига Мажнуннинг саломини айт,
Шириннинг қасри томонга тоғ қазувчининг хабарини олиб бор.
У танҳо гариб тоғ-тошларда кезиб юрибди де).

Шоир ўзи туғилиб ўсган диёрини, Хоразм, Самарқанд каби Шарққа до-
нғи кетган шаҳарларни жуда кўп жойда тилга олади. Бутун умрини сарсон-
саргардонликда ўтказган шоир ўзга юртларда кезар экан, ўзини жаҳаннамда
юргандай ҳис этади. Ўзининг маснавийларидан бирида сабога мурожаат қилиб,
дил номасини Хоразмга, дўстлари олдига етказишни ҳамда Носир номини
уларга айтишни илтимос қилади.

Шоирнинг ишқий ғазаллари, май ҳақидаги шеърлари ҳам ниҳоятда етук
асарлардир. Уларда дунё гўзаллиги илоҳий ҳусннинг акси, сояси сифатида
олиб қаралади:

Ки жаҳон пўраст аз руи дўст,
Жумлаи коинот сояи уст.

(Жаҳон дўстлар юзига тўладир,
Бутун коинот унинг соясидир.)

Ҳар бир нарса, ҳар бир гўзаллик (дунё, табиат) худонинг, худо ҳусни-
нинг тажаллисидир.

Шоир маҳбуб ҳақида ёзар экан, унинг юзида ҳам худони кўришни ис-
тайди:

Ойнаи худойи рухсори тўст моро,
Бағзор то бабинам дар ойна худоро.

Носир Бухорий бирор кимсага озор бериб мол-мулкка эга бўлишни қат-
тиқ қоралайди. У инсон шарафини улуглайди ва ер юзида “Инсон”дек улуг
номга ҳеч нарса тенг кела олмайди деб тушунади.

Шоир сарсон-саргардонликда яшар экан, мамлакатда адолат ва инсоф қол-
маганидан, илм-фаннинг оёғости қилинганлигидан:

Носир инсоф дар жаҳон маталаб,
Кори дониш замин фўру бўрданд.

(Носир жаҳонда инсоф ахтариб юрма,
Илм-фан ишларини ер ютиб юборди),

деб дарғазаб бўлади. Золим, лаганбардор ва тилёғламачиларгина шод-
хуррамликда яшаб, фақат шуларгина тақдирланишини кўради. У пастлар
хизматини қилиб қорин тўйғизиб юришдан кўра, ўз меҳнати эвазига топилган
нонни афзал кўради ва миннатсиз деб билади. Шундай экан таъмани куйдир,
номард ва паст кишилар олдида бўйнингни эгма, тиз чўкма дейди шоир.

Носир Бухорий инсонпарвар шоир эди. У ўз шеърларида садоқат, вафо,
дўстлик, камтарлик, ҳалолликни куйлади. Шу боисдан унинг юксак инсоний
туйғулари куйланган асарлари ҳозирги кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани
йўқ.

*Солижон ҚУРБОНОВ,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институтини докторанти.*

Игор СУХИХ

Казаклар Ҳамлети саргузаштлари

М.Шолохов “Тинч Дон”. 1925-1940.

Тинч Дон” ҳақида гап кетса бас, у шу ондаёқ “Шолохов масаласига” айланади. Кўчириб олганми ёки кўчирмаганми? Асл муаллиф ким ўзи? Крюковми ёки Серафимович? Фуқаролар урушида ҳалок бўлган ёхуд Улуғ Ватан урушигача Вешенка зиндонида ётган номаълум бир даҳоми?

Чаласавод “продотрядчи”, Сталиннинг ва бошқа шунга ўхшаш доҳийларнинг эркатойи, ўзининг қаламдош оғайнилари шилинч инқилобий суд ҳукмига ҳавола қилишга ундаган бир сиёсий лайча, ушбу китобига яқин йўлайдиган бошқа бирор асар ёза олмаган, айни пайтда рус романчилигининг XX юзйилликдаги энг яхши романини (1938 йил сўровига биноан худди шундай, Булгаков ва Пастернаклар ҳам анча орқада) яратиши мумкин эмас, асло.

Сиздан компьютер таҳлили, биздан эса оқ генераллар эсдаликларидан лавҳалар (гўё Л.Толстой ўн иккинчи йил уруши хотираномаларидан фойдаланмагандай). Тўғри-да, “Ҳамлет”ни ҳам қўлини зўрга қўядиган қўлқопчининг ўғли эмас, балки лорд Рэтленд битган. “Ақллилик балоси”ни ҳам Пушкин ёзиши ақлга мувофиқ бўларди (Булгаринмаслигига ҳам шукр қилинг); зотан, Грибоедовда мазкур машҳур комедия билан қиёсланадиган бошқа ҳеч вақо йўқ.

Тадқиқ, сўзсиз, давом этмоқда. Бунинг учун майдон жуда кенг: Шолоховнинг таржимаи ҳоли ҳам тайинли эмаслиги (расман туғилган йили 1905 йил, бу ҳам ноаниқ, у сал олдинроқ таваллуд топган) устига китоб ижод қилиниши тарихи ҳам ноаниқ; унинг қўлга илинадиган танқидий ёки изоҳли нашри ҳам маълум эмас (мен 1962 йилги саккиз жилдликнинг матнидан фойдаландим). Барибир, булар ҳам асосий ҳолатга таъсир этмайди.

Агар Ҳомер бўлмаганида ҳам “Илиада” мавжуд бўларди. “Ҳомер бир оз оёқдан қолса ҳам, эпопея яшашда давом этарди”. “Момақалди роқ”ни Островский ёзган деб ким айтди, уни Волга ёзган — деганди драматургнинг бир мухлиси. Шундоқ экан, ушбу китобни бобо Дон ёзган. “Шолохов” дегани эса, унинг тахаллусидир.

Авалло, бу жуда узундан-узоқ ёзилган китобдир: тўрт жилд саккиз қисм, етти юздан ортиқ қатнашувчи (С.Семенов ҳисоби бўйича) бир ярим минг саҳифа. XX аср машҳур рус романлари орасида энг каттаси. Воқеа ва ҳодисалар қамрови қўлами жиҳатидан “Уруш ва тинчлик”нинг деярли нусха кўчирмасидир.

Бу — роман дарё, роман ҳаёт, агар олимона айтилса, роман эпопея. “Тинч Дон”да Толстойга хос жанр тарҳини илк тадқиқотчилароқ илғаган эдилар.

“Тинч Дон”нинг бош ғояси деҳқон муҳитида, бу ўринда эса казаклик ва ўртаҳол деҳқонлар турмушида, уруш ва инқилоб оқибатида вужудга келган ижтимоий силжишларни кўрсатишдир. Бу силжишлар бир шахс доираси, ҳатто бир катта оила доираси билан чегараланиб қолмайди. У бутун бир давр иж-

тимой қатламни қамраб олишгача кенгайиб боради ва роман эпопеяга айланади”. А.Селиванский мақоласида (1927) ижтимоий тарҳ (кейин кўп марта қайта тикланган) тиниқ назар билан тўқнашади.

Янги жанр яратар экан, Л.Толстой манзилни жуда узоқдан мўлжаллаган эди: “Ҳа, ҳеч муболағасиз бу худди Илиада кабидир”. Рус “Илиада”си Ҳомери саналмиш “Уруш ва тинчлик” бунёдкори (А.Кони) янги эпосга ўн тўққизинчи асрнинг нозик руҳий таҳлилини ва фалсафий мушоҳадасини сингдирди. “Тинч Дон” муаллифи эса бу борада рус Ҳомеридан юнон Ҳомери томон (ўтмишга, орқага) тисланди. “Тинч Дон” ижтимоий аниқ вертикалсиз (Шолоховнинг ўз Александр ва Багратионлари онда-сонда кўзга ташланади), жонсиз (буни манзара тасвири ва ялли психологизм билан қоплайди), фалсафий тарихсиз (бунинг ўрнини замонанинг мафкуравий қолипи ва қисқа-қисқа насиҳатлар эгаллаган) “Уруш ва тинчлик”дир. Унда заковат, идрок ўрнида очиқлик, омилчилик, чуқурлик мавжуд.

Ташқи томондан романнинг композицион тузилиши мўъгадил, бир-бирига мутаносиб тўрт китоб, саккиз қисмдан иборат бўлиб, яна ўша Толстойдаги каби аниқ чегараланган бобларга ажралади. Бироқ бу уйғунлик юзакидир. Айрим бобчалар бир-икки саҳифадангина ташкил топиб, хабар-дарак бериш вазифасинигина ўтайди, бошқалари анча катта бўлиб, ўз ичига турфа мазмунли воқеаларни қамраб олади.

Макрокомпозиция ҳақида ҳам тахминан ўшаларни айтиш мумкин. Биринчи жилднинг 3 қисми (21,23 ва 24-боблар), иккинчи китобнинг икки қисми билан (21 ва 31-боблар) тўлдирилади. Учтинчи китоб бутунлайича парча-парча қилиб ёзилган (65-бобнинг 6-қисми). Тўртинчисида яна икки бўлакка бўлиш қайта тикланади.

Яхлит романнинг бошқа сатҳлари ва унсурлари ҳам худди ўшандайдир. Композицион бичим ва услубий ёрқинликни “Тинч Дон”дан эмас, бошқа жойлардан ахтарган маъқул. Ушбу ҳашаматли иморат гувала-ю лўмбоздан бунёд этилган.

Сифатловчининг сифатланмишидан узоқлаштириш усулининг кўплаб учраши (“Чиқа бошлади қуёш нурсизгина”. Урмонга яқинлашди узоқдаги. Мозор жимлиги қишлоқ меҳмонхонасида ҳукм сурарди) ёки оқ насрда деймизми, нақшдор наср деймизми, ҳарҳолда, сал нокулай тақлидларни (Эшелонлар... Эшелонлар... Эшелонлар ҳисобсиз! Мамлакат қон томирлари бўйлаб, темир йўллар орқали гарбий худудлар сари талмовсиратган Россия бўз шинелли қонларни ҳайдамоқда”) “услубий усул” деб ҳисоблаш мумкин бўлса, бир абзацда тўрт марта “шел” — юрди (5-қисм: 12-боб) қўлланишини, “Жангда полклар мағлубиятга учради” каби гаплар ёки гашга тегиб кетган (“жуда ёрқин”, “жуда аниқ”, “ўта оғир” “кўзни қамаштирувчи ёрқинлик”, “ўтқир нафрат”) ибораларни ҳеч ҳам оқлаб бўлмайди. Аслида эса улар оқлашни эмас, моҳиятини тушунишни талаб этган нарсалардир.

“Тинч Дон”да Х.Л.Борхеснинг “Ўқувчининг мустақил ахлоқи” эссесида (1932) баён этилган ҳолат такрорланади, шекилли: “Замонавий бадиий сўзнинг қашшоқлиги, унинг кишиларни астойдил ўзига жалб қила олмаслиги услубга нисбатан лоқайдлик, алоҳида ҳолатларга ўчлик ўзига хос ёлғон туғдирди. Лоқайдлик илдиз отди: услуб ростдан ҳам кўринмаган жойда, услуб йўқлиги ҳақида ҳеч ким лом-мим дея олмайди, агар гап мумтоз асар ҳақида бўлса, ундан ҳам бадтар... Жумладан, “Дон Кихот”ни олайлик. Испан танқидчилари, китобнинг чексиз муваффақияти туфайли, романнинг асосий ва ягона шарқсиз фазилати унинг психологик томонидалигини ўйлаб кўришни ҳам эп кўрсатдилар. Сервантес асарига услубий ҳосиятлар тақай бошладиларки, ҳануз бу кўпчилик учун чигалли бир масала. Сервантес асаридан бир-икки парча ўқисангиз, у услубчи бўлмаганлигини (жилла қурмаса, ушбу сўзнинг ҳозирги маъносиди) ҳис қиласиз. Дон Кихот ва Санчонинг тақдири муаллифни шу даражада чулғаб олгандики, ўз овозини эшита олиш имконидан тўла маҳрум қолганди.”

“Услубий шуҳратпарастлик ўчи”, “мукамалликка ўчликнинг “таҳликаси”га қарши Борхес эски “мазмун” принципини қўйди: Ёзувчини ўзи танлаган мавзу етаклайди”.

“Тинч Дон” муаллифини ҳам мавзу етаклайди. Тўғри, мавзу унга бошда-ноқ бўй кўрсатмаган.

Ўнда ёзилган таржимаи ҳолдан маълумки, аввал “Доншина” деган роман ёзиш мўлжалланган ва ҳатто қисман ёзилган ҳам (қизиқ, муаллиф қадимги Руснинг “Задоншина”сини билганмикан?). “1925 йилда мен романни ёзишни бошладим. Бошланишида мен романни жуда катта бўлиб кетишини ўйламаган ҳам эдим. Казакларни инқилоб жараёнида акс эттиргим келарди. Асарни казакларнинг Петроградга Корнилов юришида иштирокидан бошладим...”

Хуллас, Корниловга аталган бобларни иккинчи жилд ичидан илғаб олиш кийин ҳолга келди. Генералнинг ўзи ва бошқа тарихий тайинли шахслар (Краснов ҳамда Подтелков)ўткинчи, оний бир персонажларга айланиб қолишди. Ўтмишга, ўн иккинчи йилга, чекиниш қилиб (Лев Толстой ўз эпопеясига асос қилиб олган урушнинг юз йиллиги), муаллиф, айна чоғда, баён этиш қўламини кескин торайтиради.

“Тинч Дон” Мелеховлар ва бу оила тақдирига дохил бўлган қўшнилари, таниш-билишлар, қишлоқдошларининг оилавий турмуши, тирикчилиги баёнидан бошланади. Оила тарихи эса, Мелехов Прокофий турк хотин олиб келган урушдан бошланади. Кириш бобидаги турмуш икир-чикирлари баёни бора-бора рамзий маъно касб эта бошлайди: Мелеховлар ҳовлиси хуторнинг энг чеккасида; қаҳрамоннинг севгиси бошқача, хутор бунақасини кўрмаган — “Кечалари, ёруғлик чекинганда Прокофий хотинини даст кўтариб то Татар-қўрғонгача олиб боришни хуторликлар кўрган эмиш”; қишлоқдошлари жодугар деб ҳисоблаган хотинининг шаънини ҳимоя қилиб, Прокофий қотилликка ҳам қўл уради, шу аснода бола туғилади ҳамда онаси вафот этади.

Табиий ва зўраки туғилиш, севги, ўлим бир-бири билан чатишиб, афсонанинг бир бурчида, бир четда чигал бир тугун ҳосил қилади.

Сўнг эса ҳамма ва ҳамма нарса жой-жойига тушади, жунбушлар чўкинади. Кичик ўғил, “сал ёввойироқ” Григорий вақти соати келгунча станица турмушида, казаклар орасида ҳеч ҳам кўзга ташланмайди. Оила ривояти казак эпосига айланиб боради.

Кишилар балиқ тутадилар, ер ҳайдадилар, пичан ўрадилар, от чоптирадилар, бўри овлайдилар (худди “Уруш ва тинчлик”даги каби), ўрмонга шох-шабба истаб борадилар, сайилларда мириқиб куйлайдилар. Бошқалари Толстой устида баҳслашадилар ёки Инжил ўқийдилар. Улар орасида бойлар ҳам, чигойлар ҳам, овул зиёлилари ҳам бор. Штокман келади ва казаклар орасида ташвиқот, юргиза бошлайди. Бешинчи йил ҳақидаги элас-элас хотиралар тилга олингандай бўлади. Бироқ ўтмиш ва ўнг воқеа-ҳодисалари шаклланиб улгурган удумларга захм етказмайди.

Бошланишида “Тинч Дон” олами, эпос қондасига мувофиқ, бир зуваладан олинган бўлиб, ундаги ҳодисалар табиат қонуниятларига бўйсунди, уларни тарихий саналар эмас, балки йил мавсумлари, диний байрамлар, кенгроқ олинса, авлодларнинг зарурий алмашиниши белгилайди.

“Йиллар оҳиста ўтиб боради. Эскилар эскириши тақдир қилинганидай, янгилар униб-яшариши ҳам шундай”.

— “Хуторда эса кундуз тун билан ўрин алмашинар, ҳафталар ўтар, ойлар кечар, шамол эсар, тоғлар ҳайбат солар ва кузги кўк-мовий рангда жило қилган Дон бамайлихотир денгиз томон оқарди”. — “Хутордаги ҳаёт бир маромда, осойишта ўтмоқда: хизмат муддатини ўтаб бўлган казаклар қайтишди, бегим кунлари умрни ивирсиб, тимирскиланиб ўтказишар, якшанбада эрталабдан оиласи билан бир гала бўлиб черковга отланар; казаклар мундир ва байрам шалварлари кийиб боришарди, буклама энгли, расми, белига тараңг тортилган кофта кийган аёллар турфа рангдаги этакликларнинг кенг этаклари эпкинни билан чанг кўтарарди”.

Казакнинг аънавий тақдирининг бир кўринишини Ўришака бобо жуда яхши тушунтиради. “Бобожон, ўлиб қолишдан кўрқаяпсанми?” деган наби-расига, у мийиғида энглигина кулиб жавоб беради: “Ажалгинамни, азиз меҳмонни кутгандай кутяпман. Вақти етди... яшадим, ошадим, подшоларга хизмат қилдим, ароқни ҳам армонсиз ичдим...” (Худди шундай гапларни ундан юз йил аввал бошқа бир доно бобо — Толстойнинг Ерошкаси айтган эди.

Тўғриси, “Тинч Дон”нинг бошланиш қисми казакларнинг “йўриғида” ёзилгандай).

Ҳатто фавқулодда даҳшатли воқеалар (Аксинянинг ўз отаси томонидан зўрланиши, эрининг азоб берувчи қалтаклари, Наталянинг ўзини ўлдириш учун уриниши) манамаман деб ажралиб турмайди, балки ушбу одатий турмушнинг қудратли оқими томонидан ютиб юборилади. Ундан баъзан бош чиқариб, саҳнанинг олд томонига ўтиб олган баъзи қаҳрамонлар ҳам (Лиза Мохова) биринчи китобнинг ўзидаёқ йўқликка кетади. Лекин мана шу ерда, яъни биринчи китобнинг дастлабки икки қисмида сюжетнинг асосий туғуни ҳосил қилинадики, у бутун романнинг тузилишини белгилаб беради. Қизиқ, мураккаб эпик қурилишга эга бўлган “Тинч Дон” асосида жўнгина бир фигура ётади: бу бир неча чизиқлар билан мураккаблашиб борган (Аксиня-Степан-Григорий, Аксиня — Евгений Листницкий) севги учбурчагидир (Григорий-Аксиня-Наталя) “Қиз кўнглига қонун йўқ...” Казакнинг кўнгли ҳам шунақа экан. Ана шунинг учун ҳам энди “Тинч Дон” саҳифаларида оилавий ривоят кенгайиб, улғайиши ва унинг ачинарли севги тарихига айланиб бориши кузатилади: казак қизи ҳам севишни билар экан.

Дон қирғоқларидаги висол (бу учрашувлар романнинг охиригача унутилмайди, эсга олинди туради) — балиқ ови ва тунги учрашувлар (“Қўйвор, яна нима... Ўзим кетаман!”) Григорий ва Аксиня муносабатларининг илк иплари то уйланиш арафасидаги очиқча ажралишгачадир (“Фунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди”).

Иккинчи босқич — қайта топишиш (“Маили, Гриша, ўзинг биласан, сенсиз яшашга кучим етмас”), Мелеховлар уйдан кетиш, Наталянинг ўз жонига қасд қилиши, жазманларнинг қочиби, Листницкийларникига бориши.

Қаҳрамон танланишида индивидуал, руҳий томонлардан ташқари физиологик йўналиш ҳам бор кўринади: “Кечалари, бурчини бажариш учун хотинини эркалаб, балоғат севгиси ҳарорати билан яқинлашганда, Гришка хотинининг совуққина, уятчан бир таслим бўлишини кузатди. Наталя эркалар билан бўладиган ишга эҳтироси йўқ эди, онаси тўққанидаёқ унинг қони куюқ, лоқайдлик мижози эди. Григорий ҳароратли ва ўйноқи Аксиняни эслаб, хўрсиниб қўйди”.

Тўсатдан, романий сюжет узоқ вақтгача тўхтаб қолади. Биринчи китобнинг учинчи қисмида навбатдаги ўзгариш кузатилади: севги тарихи ҳарбий-тарихий воқеалар билан алмашинилади.

“Тинч Дон”да уруш худди қўрқинчли тушдаги каби кўп мартаб бошланади: хуторга бу ҳақда хабар келади, кейин Григорийнинг уруш билан тўқнашуви баён қилинади, сўнг яна Пётрнинг бунга муносабати ҳамда бошқа хуторликлар ҳаётида қайта берилади.

Ҳарбий ҳаракатларга бағишланган жойларида унинг баёни қўлами ниҳоятда кенгайиб кетади. Ҳаракат дам Москва, дам Петербург, дам жабҳага кўчиб юради (айтгандай, бу жойлардан бир неча йиллардан сўнг Бабелнинг кўзойнакли қаҳрамони отлиқ аскарлар билан ўтади). Дастлабки икки қисмда казак оламининг маркази бўлган Татар хутори, тарихий ҳодисалар гирдобиди бир заррага, хаританинг кўз илғамас нуқтасига айланиб қолади.

Оила тарихининг ғоявий чизғиси мана шу ерда кескин бурилиш қилади. Романга кўплаб тарихий персонажлар ёпирилиб киради. Толстойчасига баён этиш дам Листницкий, дам Бунчук, дам Корнилов тилидан олиб борилади. Китобнинг айнан мана шу тарихий воқеалар баёни қисмида оммавий саҳналар асосий ўринни эгаллайди.

Худди мана шу “Доншина”дан униб чиққан қисм ва боблар кейинроқ кўплаб баҳс ва мунозаларга сабаб бўлиб, “Тинч Дон”нинг таркиби ва тузилишининг асосий принципи шаклланишини ҳам таъминлаган. Буни онгли равишдаги зиддият принципи, фақат персонажлар орасидаги ўзаро зиддиятнинггина эмас, балки романнинг турли қатламлари ва турфа мазмунлари қарама-қаршилиги дейиш мумкин.

Гумондорлар турли муаллифлар идроки билан боғлайдиган жойларни тилларнинг диалоги деб изоҳлаш мумкин. М.Бахтин бунга тузилишининг универсал принципи деб ҳисоблайди. Персонажларнинг ўйлари ва тортишув-

лари, манзара ва рамзий умумлашмалар, ижтимоий-сиёсий ва риторик тарҳлар, толстойча ахлоқий фикрлар нисбатан мустақил бўлиб, бир-бири билан қатъиян қовушмайди. Баёнчининг умумлаштирувчи сўзлари катта диалогга кириб келади эмас (Бахтин талқонига биноан Достоевскийга хос), балки чекинади, ўзи тўлиқ қамраб олмаган қабъқадир ошиқаётган ҳаётнинг шафқатсиз, қудратли қонли оқими билан бирга бир қозонда димланади ҳам.

“Ажал жангидан омон чиқмоқчи, тирик юрмоқчи бўлсанг, инсоний ҳақиқатни кўри” — деб насиҳат беради урушга кетаётган казакларга бир доно чол. — Қандай қилиб дейсанми, урушда бегоналар нарчасига тегма — бу бир. Аёлларга тегинишдан худо асрасин, яна, мана бу дуони билиш керак”.

Казаклар дуо матнини тумор қилиб ёзиб олиб, ички кўйлақларига яширадилар, бироқ бу уларни асрай олмайди: “Ўлим ўзи билан тумор олиб юрганларни ҳам аяб ўтирмади”.

Бир неча саҳифа олдин чолнинг насиҳатларидан бири топталгани, Френи шафқатсиз равишда зўрлангани саҳнаси берилган эди. Насиҳатни бузувчилар жазо олдими, йўқми бу ноаниқ қолади, романда бу эпизодга қайта мурожаат қилинмайди.

Биринчи насиҳатга амал қилиш иккинчисидан ҳам қийинроқ экан. Бу болада ҳамма баб-баравар гуноҳкор: ёшлар ва қарилар ҳам (Пантелей Прокофевичдан бошлаб), казаклар ва ўзга шаҳарлилар ҳам, оқлар ва қизиллар ҳам, оддий аскарлар зобит ҳам. “Урушдан талонни чиқариб ташладингларми? Олчоқларсиз! Янги “одат” ўйлаб топдингларми! — деб чақиб олди “ғанيماتхўр подхорунжийни” Мелехов. У эса тиржайиб юқоридагиларга ишора қилиб: “Улар ўзи шунақа. Биз-ку, халтамызга солиб аравада олиб юрамаиз, улар қарвон-қарвон қилиб жўнатишади”, Бироз кейин баёнчи изоҳ беради: “Биродарлар ўзларини кўйворишди. Талон-торож урушда доимо казакни белига қувват берадиган нарса эди”.

“Дин учун, подшо учун ва ватан учун” жангга Лизанинг ўйнаши, Григорий Мелехов топиб олган кундаликнинг муаллифи ҳам отланади. Казакларни эса мазкур урушга зўрлаб чорлайдилар. Халқни турк урушига жалб қилгандай бу урушга ҳам тортқилашга тўғри келади” — деб кимларгадир гўлдиранди Томилини.

Тинч, кундалик турмушда ҳам аҳвол худди шунақа. Боладан айрилиб қолган, Григорийни ҳамон яхши кўрадиган Аксиня. “Бир оз босилган, бироқ кучли эҳтироси билан” Листницкийга таслим бўлади, кейин уни ёмон кўриб қолади (“Ёнимга йўлама, лаънати”). Орадан уч кун ўтказиб Евгений тунда Аксиня хонасига кирди, Аксиня уни кўкрагидан итармади”. Баёнчининг изоҳлари ифодалидир: “Ҳаёт инсонларга ўзининг кишибилмас қонунларини қабул этдиради”. “Ҳаёт” романининг асосий сўзларидан у содда ва англанмас, ҳамма нарсани ифодалайди айна пайтда ҳеч нарсани билдирмайди.

Ҳарбий боблар ва қисмларда ёш, ўйноқи-жунбушли, муайян муддатгача кўкат каби униб ўсувчи казак аста-секин казакларнинг Ҳамлетига айланиб боради.

“Мен-чи, Петро, ичим ўлган. Мен бехосдан пайдо бўлган бир маразман... Худди тегирмон тоши тагидан чиққандайман, тош мени миҳгилаб, эзгилаб итқитиб юборгандай... Мени номус ўлдириб кўйяпти”, — деб зорланади у биродарига.

“Ҳамлетча” асосий, муҳим метафоралардан бири Урюшен-Чубат билан суҳбатда пайдо бўлади. “Ўлдириб қонингни ичаман — менда зарра шафқатнинг ўзи йўқ! — ўдағайлайди “қашқир қалбли” кўлбола нишсечи. — Ҳайвонни керак бўлмаса сўйиб бўлмайди, масалан бузоқними ё бошқасиними — инсонни бўлса, қириб ташла. Инсон — ифлос у. Исқирт, ерни бурқситиб, худди сассиққўзандай яшайди. У ўзининг бўлқдошига. “Сенинг юрагинг аталадан” деб таъна қилади.

Оддий бир аскарый йўлни босиб ўтган (хужум — яраланиш — госпитал — сафга қайтиш — иккинчи яраланиш — Москвада даволаниш — уйга қайтиш) “атала юрак” Григорий австрияликни ўлдириб кўйиб руҳан азоблана-

ди, вақти-вақти билан уйқудан уйғонгандай ўзида ва дунёда нима бўлаётганини англамоқчи бўлади, бироқ охир оқибатда ўша маълум ва номаълум бўлган “ҳаёт” тушунчасига кўз тикади.

“Йигитлик ўйинини ўйнаганимга хийла вақт бўлди, энди овозим бўғилиб, ҳаёт кўшиги ҳам бўғизланди. Мана бегона хотинни кига кириб чиқишга кетяпман, ўзимнинг на бир уйим бор, на бир каталагим, худди тўқай чия бўрисидай...” — дея ўйларкан Григорий бир маромда ҳорғин қадам ташлар ва ўзининг қаловсиз умри устидан аччиқ кулиб борарди”.

Бегона хотиндан ўз умр йўлдошига, ўзининг уйига қайтиши билан биринчи китоб тугайди.

Уруш фақат Григорий Мелеховнигина суйанчигидан маҳрум қилмади. Барча-барчаси ўз таянчидан ажралди. Одатий турмуш тарзи бузилди. “Ҳар бир чехрада ўзгариш юз берди, ҳар ким уруш етказган ғамни ўз ҳолича кўтариб юрарди”.

Яқин келажак мўлжалларини ушбу ўзгаришлар қуюнида бир-бирига уйғунлаштириш мутлақо мумкин эмасди. “Бу уруш мен учун эмас. Мен туғилишда тўрт юз йилча кечикдим”, деб гудранди исми шарифидагина эмас, юзида ҳам мўғул ирқини сақлаб қолган, кичкина бақалоқ ясовулча Калмиков. “Ўз замонида ибтидоий усуллар билан жанг қилганларга ҳавас қиламан... Ҳалол жангда душманингга ташланиб, қилич билан уни иккига бўлиш, бошқа гап, ҳозирча, нима бўлишини ким билади!”

Евгений Листницкий учун ҳам бу уруш ёт, лекин бунинг сабаби бошқа ёқда: “Кундан-кунга бу сассиқ ўрада туриш қийинлашиб бормоқда. Гвардия бўлқларида — зобитлар орасида ўша асл ватанпарварлик йўқ, айтишга ҳам одам кўрқади — ҳатто подшо сулоласига меҳр ҳам йўқ. Булар дворянлар эмас, бир тўда. Менинг бўлқ билан алоқани узишим хусусан, ушбулар билан боғлиқ” — деб отасига арз-дод қилади у хатида. Бундай романтик алаҳсирашларга келажакнинг қалдирғочи Бунчук ҳасад билан қарайди. “Урушдан кейин нима қилмоқчисизлар?” — негадир сўраб қолди Листницкий хурликчининг сержун қўлларига тикилиб. — Айримлар экканларини ўриб олади, мен бўлсам... кўрармиз. — Бунчук кўзларини қисди. — Нима демоқчисиз? Мана бу мақолни биласизми, юзбоши (унинг кўзлари баттар қисилди): “Шамол эккан, бўрон ўради”.

Яна бир болшевик Гаранжига келажак манзараси аниқ, унинг хаёлпарастлиги Горькийнинг “Она”сидаги Андрей Находка билан уйғун: “Олмонларда ҳам, франсузларда ҳам — ҳаммасида ишчи ва ғаллачилар ҳокимияти бўлади. Ушанда биз нима учун жанжаллашамиз! Чегара — йўқ! Қора куч — йўқ! Бутун ер юзида бир хил ҳаёт бўлади. Эҳ! Мен-чи, Гришко, шу кунларга етиш учун, ҳар нарсага тайёрман...” Экинчиларнинг ўзлари эса бундан ҳам жўнроқ ўйлайди: “Бизни улар билан ишимиз йўқ. Улар урушаверишсин, бизнинг ғаллаemiz ўриб олинмаган ҳали! — Бу бало-қазо!”

Олалик — эпос замони, уюшиб яшаш даври борса-келмас томон йўл олганлигининг аломати.

Уруш “империалистик”, “босқинчилик” бўлгани учун ёмон эмас. У кўпчиликка — ёт, бемаъни ва асоссиз бўлгани учун ёмон.

Иккинчи китобнинг (қадимги “Доншина” фрагментлари айнан ушбу китобга кирган) моҳияти ўзгарувчан кўринади. У бирмунча тарихий ва мафкураравийдир. Бунда болшевик Бунчук ташвиқот юргизади, Лениндан ўқиб беради, Листницкий унинг устидан ёзади, бой Моховлар ижро қоғози асосида Мелеховлардан пул ундиради (ижтимоий табақаланиш манзараси), Корнилов Петроградга юради (зобитлар моҳиятан оқгвардиячи эканлиги намойиши), учинчи китобда охирига етадиган Подтелков ва Кривошликлар тарихи бошланади.

Мелехов сюжети иккинчи китобдаги ўнлаб бобларни эгаллайди (52-бобдан). Наталя силсиласигина мавзу жиҳатидан аҳамият касб этади. Бунчук ва Анна, Листницкий каби тарихий персонажлар Григорий ва Татар хуторидан бўлган бошқа персонажларни қисиб бориб бир четга суриб кўяди.

Биринчи китобга хос бўлган тафсилотли эпик тасвир ўрнини публицистик тезкорлик эгаллайди, тарихий қолип ёки қайдномалар ва чақимдан шундайги-

на кўчириб қўя қолиш кўзга ташланади. “Новочеркасск болшевиклар инқилобидан қочганларнинг барчасини ўзига тортувчи марказга айланди. Доннинг куйисига пачоғи чиққан рус қўшинининг собиқ генераллари (бир пайтлар бутун қўшин тақдирини ҳал қилганлар) тескаричи донликларга кўз тикиби, ушбу ҳарбийлашган ерда оёққа туриб Совет Россиясига ҳамла қилишни ният қилганлар йиғилиб қолди... Бўлқларда одатдагидан икки-уч барабар кам отличқлар қолган эди. Бирмунча яхшигина сақланганлари 27-, 44-, ва 2-заҳира бўлки бўлиб, улар Калининскда жойлашганди. Бир пайтлар бу ерга атаман лейб-гвардияси ва казак лейб-гвардия бўлки ҳам, Петрограддан жўнатилган эди. Жабҳадан келган 58-, 52-, 43-, 28-, 12-, 29-, 35-, 10-, 39-, 28-, 8-ва 14-бўлқлар ва 6-, 12-, 28-, 12-, 13-батареялар Чертков, Миллеров, Лихой, Глубокий, Зверевларда ва ўша минтақадаги конларга жойлаштирилган эди. Хоперский ва Уст Медведицкий аскарый ўлкаларининг казак бўлқлари Филонова, Урюпинский ва Серебряков бекатларига ўрнашган бўлиб — бироз вақтдан сўнг бошқалари орасига сингиб кетди. (5 қисм, 3-боб).

Мавзу ва услубий гализликларга қарамай, баёнчи бу ўринда ҳам муҳим ва мавҳум ғояларни айтиб улгуради (совет инқилобий романчилиги учун куфр ҳисобланган ўринлар ҳам анчагина), рамзий тафсилотлар занжири ҳосил қилади, сеvimли Дон, чўл ва қуёш билан боғлиқ ўнлаб манзаралар берилади...

Узаро баҳс ва мунозараларда қаҳрамонлар келажакда бу бемаъни уруш етказадиган талафотлар ҳақида башоратлар қиладилар (Орқа сана — 1928 йил билан!). “Дўстлар, Россиянинг бошига нималар солишмади булар. Сизларни мужиклар билан бир қаторга қўйиб, барча неъматлардан маҳрум қилади, бунинг устига эски ғалваларни ҳам кўзгайди. Замон оғирлашиб кетди. Ҳокимият кимнинг қўлига ўтишига қараб, тўлиқ ҳалокатга қараб кетишимиз ҳам мумкин — Россиянинг бир оёғи гўрда... — Э, жаноб ясовул, биз сабрлиларнинг бўғзимизга турмушнинг ўзи қадалди, болшевиклар бунинг устига ўт қўймоқчи...”

Энг даҳшатли башорат юз ёшли кампир оғзидан чиқади. Бу кампирнинг ҳайратли башоратини “дайди ва шўх, урушгача бутун юртга кўркмас от ўриси сифатида донг таратган казак” Максимка Грязнов уруш жабҳасига кетаётганида йўлда эслайди.

“Кўзичоғим, Максимка! Илгари эл бундай яшамас эди, одатга амал қилиб яшашарди, ҳеч ким одатга қарши бора олмас эди. Тентаквойим, сен ҳали ернинг ҳаммаси сим билан ўраб олинган, осмонда темир тумшўқли қушлар учиб, кишиларни тарвузни чўқилагандай чўқилайдиган замонларни кўрасан... Инсонлар очлик ва офатга гирифтор бўладилар, ака укага, ўғил отага қўл кўтаради... “Халққа куйган ўтин қолади” Нима дейиш мумкин — бир оз жимиб, давом этди Максим — айтганлари келди: телеграфни ўйлаб топишди, мана сенга симлар! Темир қуш — айирплан. Озмунча кишиларимизни ер билан яксон қилдими! Очарчилик ҳам бўлади. Бизникилар олдинги йилларга қараганда бугдойни ярмини экишган, бошқаларда ҳам ундан яхши эмас. Станицада қарилару гўдаклар қолган, ҳосил яхши бўлмай қолса, ана сенга очлик-очарчилик.

— Ака ука масаласи-чи, нима, буниси алжирашми? — деб сўради Петро Мелехов оловга ўтин ташлаб туриб.

— Тўхтаб тур, ҳали одамлар бунга ҳам гирифтор бўлишади”.

Иккинчи китоб ана шу “гирифтор бўлиш” йўли ҳақида.

Инқилоб ёки октябр тўнтариши (ҳодисанинг баҳоси “Тинч Дон”да алмашиниб туради) урушдан фарқ қилган ҳолда роман дунёсига тўсатдан ва оҳиста кириб келади. У тўп этиб тушмайди, балки унсиз бостириб келади. Октябр инқилоби ҳақида илк бор Биховский қамоғида Корнилов ва бошқалар дарак топади. Бунгача Қишқи сарой саҳнасига Шолохов нуқта қўймаган — тугатмаган эди: бешинчи қисмининг ўн тўққизинчи бобини бўш майдон манзараси билан тамомлайди, у (Маяковскийдан фарқ қилиб) “Аврора” тўп отишини, ҳамлани, қизил доҳийларни — совет афсонасининг барча унсурларини акс эттиришдан бош тартади.

Муаллиф кўз қарашини қуйидагича ифодалаш мумкин: “Қизил гилдирак”-нинг ижодкори сифатида Шолохов ўн еттинчи йилнинг октябрини февралнинг, ҳатто ўн тўртинчи йил августининг қонуний натижаси ва самараси

деб билади. Тарихий тугунлар олдиндан ечилган бўлиб, афсоналаштирилмаган болшевик инқилоби бошқа оддий тарихий воқеалар қаторида занжирнинг бир ҳалқасини ташкил қилади. Лекин бошқача изоҳлаш ҳам мумкин. Тарих хроникаси қобиғи остида иккинчи жилдда шахсий романнинг сюжети акс этиб туради. Шунинг учун ҳам баёнчи инқилоб-тўнтаришни бир тарихий тўс-тўполон сифатидагина эмас, балки шахсий танлаш нуқтасининг бир они сифатида воқеаларни шахсий-рамзий ҳодисалар сирасига кўчиради.

Баёнчи бешинчи қисмининг иккинчи бобида, ниҳоят, қаҳрамониға қайтади ва аввало унга холис, ташқи тавсиф беради, уни тарихий хроника сюжетиға олиб қиради. “Мелехов Григорий 1917 йил январида аскарий хизматлари учун хорунжийликка кўтарилади ва 2-заҳира бўлкининг взвод зобити этиб тайинланади. Сентябрь ойида ўпкаси шамоллашидан сўнг таътил олади: уйда бир ярим ой туради, “касал”дан тузалиб, округ тиббий кўригидан сўнг яна ўз бўлкиға жўнатилади. Октябр тўнтаришидан кейин юзлик командири вазифасиға тайинланади. Унинг кайфиятидаги кескин ўзгариш атроф-теваракдаги воқеалар ҳамда яқиндагина танишган зобитларидан юзбоши Ефим Изверин таъсири остида ўша чоғларда рўй беради.”

Сўнг эса анча узоқни назарда тутган амалиёт сюжети белгилаб олинади. Изварин Гаранжининг тушунтирганларини вайрон қилиб, Григорий оёғи остида яқиндагина мустақкам бўлиб турган ерни тебратиб ўзи томонға тортади: “Ҳаётда ҳамма бир хил яшаши мумкин эмас. Болшевиклар ютиб чиқса — ишчиларға яхши бўлади, бошқаларға ёмон. Подшолик қайтса — помешиклар кабиларға яхши бўлади, бошқаларига ёмон. Бизға унисиям, бунисиям керакмас. Бизға ўзимизники керак, аввало, барча васийлик даъво қилувчилардан — у Корниловми, Керенскийми, Ленинми — қутулиш керак... Ҳозирги казак турмуш тарзи ва болшевистик инқилобнинг якуни бўлмиш социализм орасида ўтиб бўлмас жарлик бор...”

Айни вақтида пайдо бўлган Подтелков яна қайтадан болшевикча гоё ва шиорларни гапириб юради: “Бошладикми, охириға етказиш керак. Йўқолсин подшо ва аксилнқилоб дейилдимми, демак, ҳокимият халқ қўлиға ўтиши учун интилиш керак. Бу эртақлар эса, болаларни юпатишғагина ярайди. Илгари подшо бизни қийноқ-қистовға оларди, энди подшо ўрниға бошқалари эзишға ўтади, ҳолимизға вой!...”

Григорий одатдагидек Ҳамлетча шубҳаларидан осон қутулади. “Айтяпманки, — деб гулдуранди Григорий — ҳеч нарсани тушунмаяпман... Мен буни ҳазм қилишим қийин. Чўл шамолидек, ҳар томонға эсаман...”

Боб манзара тасвири билан тугалланади. “Терлаб сув босиб кетган дераза олдида тўхтаб Григорий узоқ вақт кўчада қандайдир бир маъноли ўйин ўйнаётган болаларға, рўпарадаги уйларнинг нам томларига, қора толнинг қип-яланғоч бўлиб қолган оқиш-қўнғир бутоғиға тикилиб, Дроздов Подтелков билан нима ҳақида тортишаётганини эшитмай қолди, фикр-ўйларидаги алғов-далғовликлардан холи бўлиб бир қарорға келиш учун астойдил ҳаракат қиларди.

У ойнаға марка тасвирини чизиб, ўн минутча жим қолди. Дераза ортида кичкина уйнинг томи устида қишолди, ҳорғин нуруни эринибгина сочаётган куёш худди томнинг учига омонатгина қуйилиб, гўё томнинг у ёки бу томониға тушиб кетадигандай”.

Кўринишидан матсум бир манзарада — китобнинг асосий ўқ гоёси акс этади. Деворга осиб қўйилган милтиқ охири марға минг саҳифадан кейин отилади.

Унинг кейинги укубатли умрида куёш бир текисда унга йўлдош бўлиб қолади. Турмушда қил устида юриш, танлаш, муттасил таваққалға суяниш унинг одатий бир қисматиға айланади.

Инқилобға аросат кўзи билан қараш, тошқинда сувға оқиб қайси қирғоққа интилишини аниқлай олмай довдираш ҳолати муаллиф мафкурасининг иккикўзлиги ва теранлигини таъминлаган.

“Мана мен, тўғриси, инқилобни ҳазм қилмайман, қилолмайман! Кўнглим ҳам, зехним ҳам қарши... Эски турмуш учун жонимни гаровға кўяман... керак бўлса уни ҳеч иккиланмай, шунчаки аскарчасиға қурбон келтираман. Яна шунақа қиладиганлар бормикан?” — ўйланади Листницкий. Романда “ака,

укага, бола отага” башоратини тасдиқловчи дастлабки даҳшатли гап ҳам Ли-стницкийнинг оғзидан чиқади: “Ўшанда, яъни бўлажак жанларда — фуқаролар урушида, шу тобда англадимки, бу уруш муқаррардир, фидойи казак жуда керак бўлади, дейман”.

Бошқа томон, бошқа соҳил кишиси Бунчук эса, тинчлантиради, ваъда беради: “Болшевиклар урушни хоҳламайди. Агар ҳокимият ҳозир уларнинг қўлида бўлсайди, ҳозироқ тинчлик ўрнатилади”. Бироқ сал ўтмай, айнан ўша Бунчук, роман оламида биринчи бўлиб, янги қонли ҳалқани бошлаб беради: русга — ўзиникига қараб ўқ отади ва аслида “империалистик уруш-ни фуқаролар урушига” айлантиради “Ё” бизни улар ёки биз уларни! — Оралик йўқ. Қонга-қон. Ким кимни... Тушундингми? Калмиқовга ўхшаганларни қириб, эзиб, илондай мажақлаб ташлаш керак. Уларга қараб кўзёши қилади-ганларни ҳам отиш керак, билдингми?” Фикрни романнинг охириги китобларининг асосий болшевиғи Мишка Кошевой илиб кетади.

“Менимча, икки ўртада қолишдан кўра кишига оғир нарса йўқ. Уларга ҳеч қачон ҳеч нарсани охиригача тушунтириб бўлмайди... Мана мен бир палла сен билан ётибман, шундаям сен нима ўйлаётганингни билмайман, ҳеч қачон била олмайман, қанақа одамсан-у, ким бўлгансан, униям билмайман, сен ҳам мени билмайсан. Балки мен сени тўсатдан ўлдириб қўймоқчидирман, сен бўлса менга пиширма беряпсан, кўнглингда ҳеч нарса йўқ... Кишилар ўзи ҳақида жуда кам билишади”.

Билмаслик — ваҳима туғдиради, “оралиқ-аросат” бошқа томон фанатизми каби кучли нафрат кўзгатади. Ушбу фикрни баъзан оммалаштириб, муаллиф идроки саҳнига ҳам кўчиришга уринадилар. “Шолоховнинг энг турғун ғояларидан бири — бу оралиқни қириб ташлаш. У жипслашишга ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ қаршилиқ қилади... Қара ва ўтиб кетавер — дейди яна Данте аросат ҳақида; энди ўрнини белгилаб олмаганларга буткул қирон келган чоғ.” (П.Палиевский). Тўғри оралиқ — аросат билан бир қаторда танқидий тартибда тўсатдан оралиқ-ўзак пайдо бўлиб, муаллиф хулоса чиқаришга мадад беради (1973 й. ёзилган): “Мелеховнинг тақдири муаллиф ҳам қизиллар, ҳам оқлар томонида туриб жанг қилганини билдиради; бироқ эскисининг ўрнига келиб, шаклланаётган янги бирлик — фуқаролар урушининг сабаби ҳам шу — бутун бир халқнинг иродасини юзага чиқарган, исбот қилган ва бирлаштирган қизиллардир”.

“Тинч Дон” оламида ягона қараш бўлиши мутлақо мумкин эмас кўринади. Катта синовлар замонида миллий турмушнинг яхлитлиги, бирлигидан келиб чиққан “Уруш ва тинчлик” муаллифидан фарқланиб (гарчи ўша чоғларнинг ўз Друбецкий ва Берглар бўлса-да), Шолохов иккинчи ва учинчи китобларида миллий ўзакнинг парчаланиши, портлаши ва унинг парчалари турли хил масофаларга отилиб тушишини намойиш қилади.

Ана энди, инқилобдан кейин Татарскийда бойларни росмана ёмон кўра бошлашади. Ана энди мусофирлар йигитлар ўртасидаги муштлашишлар учун баҳона бўла олмайди, балки нафрат ва ваҳима уйғотади. Фақат уруш ва кўзғолон чоғида Григорий ўз қуролдошлари — кадет, зобит ва дворянларга ёт эканлигини туяди, бу унинг яна бир бор қизиллар томонига оғишга сабаб бўлади.

“Тинч Дон”нинг аскарый китобларидаги яхлитлик ўтмиш билан боғлиқ ҳолда (казак қўшиқлари — уни оддий аскар ҳам, зобит ҳам, безори ҳам хандақларда, вагонларда, тўйларда, сайилларда куйлашади) ёхуд баёнчининг сўзларида акс этиб, бунда у бўлаётган ҳодисаларга фуқаролар хунрезлиги ичида безиб, кўзига қон тўлган киши сифатида эмас, балки холис-ҳалол, баланддан, гўё бошқа бир замондан боқади.

“Августнинг кичик бир парча осмонидан кечаги ёмғирда ювинган ҳилол шоша-пиша мўралади. Шу орадаги чорраҳада бир-бирининг бағрига кириб олган аскар ва елкасига оқ рўмол ташлаб олган аёл турарди. Аскар аёлни кучоқлаб ўзига тортди, ниманидир шипшиди, аёл эса қўлларини унинг кўкрагига тираб, бошини орқага ташлади ва бўғиқ бир товушда жириллади: “Ишонмайман! Ишонмайман! Ҳамда ишва билан хиринглаб қўйди”.

Бу ёқимли тунги учрашув саҳнаси Бунчук Калмиқовни ўлдиришига уланиб кетган ва унинг қон ҳамда “оралиқдагиларни” қириб ташлаш ҳақидаги

гаплари қапа мафкурачилари қонунига бўйсунмайдиган бошқа бир ҳаётнинг аломати эди.

Жўхориюйда куриб қолган барглар шитирлайди. Тепаликли текислик ортдан тоғ шаҳобчалари бирма-бир кўриниб туради. Қишлоқча теварагидаги кичик ўтлоқда сариқ сигирлар ёйилиб юрарди. Шамол бутазорлари узра совуқ чангни куюн қилиб кўтаради. Октябрнинг сўлғин кунини мудроқ ва осойишта, хасис куёшнинг сачратиб юборган манзарасидан хайрли ором ва жимлик уфурарди. Йўлдан сал нарида ёмғирдан тўйинган, экилган, семиз ерни ўз қони билан сугоришга шайланган жаҳли чиққан кишилар уймаланишарди. Ушбу “толстойча” ахлоқий ўзига хослик айнан ўн еттинчи йилнинг октябрига тегишлидир. “Қабрини ўт босади — ярани вақт босади”. Шамол ўтиб кетганлар изларини ўчиради, вақт яқинларини йўқотиб уларни топа олмайдиганларнинг хун ўти ва хотирасини ювиб кетади. Чунки инсон умри жуда қисқа, ерни босиб кун кўриш узоққа чўзилмайди...” Иккинчи китобнинг бешинчи қисми ана шундай лирик сўзланма билан бошланади.

Унинг охири эса композицион ҳалқа — айнан шундай умуминсоний характердаги ахлоқий-метафизик ҳикмат ва рамзий саҳнадан иборат. Подтелков ва Кривошликовдан сўнг, дайди ўқ билинмас Валетни ҳам ҳалок қилади. Уни Доннинг қаттиқ қора тупроғига кўмадилар, шу ерга яқин хуторлик чол эса унинг устига гўр қилиб, Биби Марямнинг маъюс қиёфаси ҳамда қора ипда тўқилган славян ёзувида: “Чол кетди, чўлда йўловчиларни ўзининг маҳзун кўриниши билан кўнглини вайрон қиладиган гўр қолди”, деб ёзиб қўяди.

Май ойида қабр ёнида қораялоқлар пайдо бўлди, яшил шувовқа ин қўйди, чимдай ўсиб чиққан майсани топтадилар: мода учун уришдилар — яшаш учун, севги учун, урчиш учун чўқишдилар. Яна бир оздан кейин мана шу ерда, гўр дўнги ёнида, эски шувовқни пана қилиб мода қораялоқ тўққизта кулранг-кўк тухум қўйди ва уларни босиб, тана ҳарорати билан иситди, товланувчи патли қанотлари билан кўриқлади”.

Ёш-навқирон ҳаёт қон билан тўйинган ва тўйинаётган ерда, ер қаърига кираверишда гуркираб давом этарди.

Учинчи китоб — “Тинч Дон”нинг таркибидаги энг яхлит, энг муаммоли қисмдир. Четдан қараганда, унинг тарихий мавзуси Юқори Дондаги аксил-болшевик ҳаракати бўлиб кўринади. Узак саҳналар: кўплаб биродарқушлик, ҳукмсиз отишлар, асирларни сўйиш, талон-торожлардир. Бу қисм ҳам рамзий тамомланади. “Қуйида, Татарскийда қорамтир осмон доирасида тулки думи каби учкунланган қизғиш олов кўринади. Олов дам-бадам шундай юқорига кўтарилардики, унинг акси тез оқар Донни гавдалантирарди, сўнг пастга, фарб томон эгилиб очофатлик билан иморатларни ямларди. Шарқдан енгил чўл шабадаси эсди. У ўтни кучайтириб, унинг кўмир каби ялтировчи чўғларини узоқларга элтарди...”

Учинчи китобнинг жон жойини 1933 йилда, китоб нашри янги чоғидаёқ Парижда туриб ўта тили заҳар ва фаросатли Г.Адамович пайқади: “Тинч Дон”ни “Уруш ва тинчлик” билан чоғштирилиши биринчи бор эмас. Шолоховни Толстойнинг давомчиси ва шоғирди дейишади. Унда Толстойдан нималардир бор, бироқ қанча тикилиб боқсанг, бу “толстойча санъат”нинг қобиғигина эканлигига қаноат ҳосил қиласан... Ростдан ҳам Толстой уни бошқариб туради, у эса биз ўқувчиларни унинг тўлқинларида олиб кетади. Шолоховда эса оқимни тўхтатишга мажол йўқ. “Тинч Дон”нинг учинчи жилди очиқчасига маъносизликка бориб урилади: муаллиф энди нима, нимага, қаерга, қанақалигини билмайди, бинобарин, қутқарилиш учун “қуловуз гоё — коммунистик гоёга маҳкам ёпишади. Идрок унга кўмакка келиши мумкин эди. Бироқ Шолоховда идрок йўқ”. Қаҳрамоннинг ўзини англаш тарзини ҳам “билмайди” билан тушунтириш мумкин. Учинчи жилддаги Григорий ҳали ҳам кўп жиҳатдан тўғри йўл топишнинг имкони йўқ бир шароитда изланаётган, танлаётган қазақ Ҳамлетини эслатади. Ҳамлетга хос мужодала унинг укаси билан суҳбатида — яна ўша куёш иштирокидаги рамзий манзара саҳнида аниқ намоён бўлади.

— Қара, халқни қандай парчалаб ташлашди, олчоқлар! Худди орадан омон ўтгандай, бири у томонга тортади, бири бу томонга. Турмуш расво бўлди, замон ҳам ваҳшатли. Ит эгасини танимайди... Мана масалан, сен, — деб гапни буриб юборди — менинг туғишган укамсан-а, мен сени мутлақо тушунмайман, худо урсин! Фақат сен мендан нари кета бошлаганингни ҳис қиламан... Тўғрими? — кейин ўзи жавоб қилди: — Тўғриси, чайналиб юрибсан... қизилларга оғиб кетасан, деб чўчийман... Гришка, сен ҳали ичингдагини билмайсан.

— А, сен биласанми? — деди Григорий, тоғ ортига оловланиб ботаётган қуёш нурларида қуйган қора парчалар каби босиб келаётган булутларга қараб.

— Биладан. Ўз сўқмоғимдан кетяпман. Мени у ердан жилдира олмайсан. Мен-чи, Гришка сенга ўхшаб гандиракламайман”.

Фарқи нима? Ўқимишлилиари баландпарвоз гаплар гапириб жон сақлайди. Мана бу Достоевскийнинг қапа боласи ва ичини еювчи қахрамони қабилар эса “фикрни ечиш”, онгли танлаш ва англашга интилмоқда. “Қимирлаб бўлмайди” — деб ўйлайди у учинчи китоб бошида. Кейин ўз сўқмоғини топган кўринади: “Унинг йўли бундан буён ойдиндай туюлади, буниси аниқ... Казаклар йўли ерсиз рус мужиклари, фабрика кишилари йўли билан тўқнашди. Улар билан ҳаёт-мамонт саваши бошланди. Уларнинг оёқлари остидан баракатли Дон ерини, казак қони билан суғорилган ерни тортиб олиш лозим. Ўлкадан уларни татарларни ҳайдаб чиқаргандай қувиш керак!” Бегоналарга “сўқир нафрат” ўрнида бирданига унда “зиддиятлар уюмлашиб қолади”: “Бойлар камбағаллар билан, казаклар Рус билан эмас... Мишка Кошевой ва Котляровлар ҳам казак, бироқ ғирт қизиллардан...” Кейин дивизияни бошқарганда ҳам уни шубҳалар тарк этмади: “Мен бир чаласавод казак минглаб жон устидан ҳукм юритиш ва улар тақдирига жавобгар бўлишим тўғрими? “Энг муҳими кимга қарши отлантиряпман? Халққа қарши... Ким ҳақ?” (Ўзининг етакчилигига, ҳукмдорлиги, ҳукм чиқариш, ўлдиртириш ва ўлдириш ҳақиқа шубҳа қилмаган генерал Краснов ёки Штокманларнинг хаёл кўчасидан ушбу фикрлар ўтганмикан?).

Қахрамонимизга навбатдаги кўз очилиши ташриф буюради ва у ўз сўқмоғини нотўғри танлаганини тушуниб етади. “Мен хаёл гирдобидаман... — Григорий ўзини зўрлаб жилмаяр экан қорайиб кетди — Қўзғолонга қўшилганимизда адашган эканмиз, деган ўйдаман...” Якка фикрликдан қочган Шолохов ифодани яна рамзий саҳнага кўчириб, ҳужумда иштирок этган қахрамонни нур ва зулмат оралиғига ташлайди.

“Шамолда бурам-бурам бўлиб сузиб юрган булутлардан улкан бир оқ булут бир лаҳза қуёшни тўсди ва кўринишидан секин ҳаракатдаги сояси Григорийни қувиб етиб, ёнидаги қирдан кўнғир соя суза бошлади. Григорий яқинлашиб келаётган Климовка ҳовлиларига ҳали қуримаган ер устидан ўрмалар бораётган сояга, олдинга қараб қочаётган кўнгилини хушнуд этувчи ёрқин сариқ нур тарамларига назар ташлади. Англаб ва англашиб бўлмас бир истак ер бўйлаб қочаётган нурга етиб олишга ундади. Отини тақими билан қисиб олдинга ниқтаб, тизгинни қўйиб юборди ва нур ва соя чегарасига яқинлашиб келди. Бир неча дақиқа умидсиз чопиш натижаси: отнинг чўзиқ бошига нур тушар, унинг жунни тўсатдан ёрқин товланар эди”. Бироқ бу умидсиз чопиш ҳам кузақдаги қонли олишув — қизилларни даҳшатли ваҳожатда қириш билан тугайди” (“Кимга қилич солдим! Оғайнилар, мени кечириб бўлмайди!.. Худо йўлида, қилич солинг... Улимга... маҳқум қилинг!..”) ҳамда баёнчини яна ўша энгилмас Ҳаётга, тақдирга сургун қилиш билан яқунланади. “Бўзлаб, туёқлар из қолдирган, ўзи туғилиб ўсган, бўз ва нур таратувчи ота ерга бошини урарди, у ҳаётдан оладиганини — ғам-ташвишли, қувончи кам насибасини олиб бўлганди.

Ерда об-ҳаво айниган пайтда ҳам қуёшга лоқайд тикилиб ётадиган майса ернинг ҳаётбахш шарбагини сўриб бўронларнинг ҳалокатли нафасига сўзсиз бўйсуниб ўсади. Кейин бўлса, шамолга уруғини топшириб, қуз офтобининг офат келтирувчи нурига ўзининг ўтган умри ҳақида чайқалиб, шивирлаб салом бериб бепарво ўлиб кетавради”.

Мунтазам равишда рамзий манзараларга ўтиб туриш тарихий хроникани ҳаёт мазмунини ахтарувчи ривоятга айлантиради. Қаҳрамоннинг танлагани фақат жўн тарихийлик эмас, балки абадийлик, бошланишнинг илоҳийлигидир. Унинг “чайқалиши”, ҳатто севгидаги тутуруқсизлиги нур ва зулмат орасидаги тинимсиз ҳаракатдаги чегарада тақдир билан беллашувга айланади.

Ўз уйига навбатдаги қайтишида Григорий (кегиш, қочиш ва қайтиш “Мелеховнинг” фабуласини белгилайди) Гришак бобо билан баҳслашади.

Шолоховнинг ушбу “Фарс”и (қаранг: “Олча боғ”), ўтмиш қолдиғи (“Умр бамисоли чақмоқ каби, лип этиб чиқадию ўчади...”) Мелеховнинг ҳукуматга қарши бош кўтаришини таъна қилади. (Ҳамма нарса Худонинг иродаси билан бўлади. Бизнинг Мирон нимадан ўлди? Нимадан дейсанми, у Худога қарши борди, халқ бўлса ҳукуматга қарши исён қилди. Ҳар қандай ҳокимият Худодан. Агар у Худога қарши бўлсаям, бари бир Худо берган” ва бўлаётган ҳодисаларга жавобни Иеремий пайғамбар китобидан излайди (қўлида “Инжил” билан у Кошевой қўлида ҳалок бўлади).

Григорий учун “Инжил”нинг сирли “тушунарсиз” “ифодалари” қуруқ, пуч сўз бўлиб қолади: “Қарилик ёшига етиб борганимда ҳам мен бу матоҳни ўқимайман! Мен “Инжил” уштори эмасман”.

“Умр ўтиб бўлганда, қанақа виждон бўлади... Одамларни ўлдирасанми... Мен шунчалик кишилар қонига беланганманки, ҳеч кимга ичим ачимайди. Болаларга ҳам ҳатто шафқатим йўқ, ўзим ҳақимда ўйлаб ҳам кўрмаганман. Уруш танамдан ҳамма нарсани сўриб олди. Узим ўзимга даҳшатли бўлиб қолдим. Ичимга қараб кўрсанг, сувсиз қудуқдан ҳам қоп-қора”. Ва яна хотинига ўша тазарру рамзий манзара саҳнида намён бўлади: эриган қоратупроқ, қулуннинг кишнаши, юксакликдаги мағрур қуёш.

Учинчи жилд сўнгидагина роман фабуласи ўзини кўрсатади. Григорий гап қизиллар ёки кадетларда эмас, балки оғир ҳорғинлик билан умр ўтиб бўлганлигини ҳамда ўтган ишни қайтариб бўлмаслигини ҳис этиш кераклигини тушуниб етади. “Қўзғолоннинг оқибатига у ачинмади. Бунга у унча парво ҳам қилмади. Хирмонда тўқа тортиб бошоқ янчган от каби у ҳар кун ўша бир ўй доирасидан чиқиб кета олмас эди. Ниҳоят, хаёлан қўл силтади у бу ўйига: “Совет ҳукумати билан бизни дафъатан яраштириб бўлмайди: у бизнинг, биз унинг, бир-биримизнинг озмунча қонимизни тўқдими, кадет ҳукумати эса бир қараб кўради-ю, кейин ўз сочини юлади. Нима бўлса, бўлди. Қандай тугаса, шуниси маъкул!” Унинг ягона суянчиги аввалги севгиси бўлиб қолди. “Ҳаётдан бирдан-бир илинжи (ҳарҳолда, унга шундай туюларди) Аксиняга нисбатан янгидан кўзғалган кучли эҳтироси эди. Фақат ўша аёлгина уни чўлда, куз тунида, совуқдан жунжиккан йўловчини узоқда кўринган олов ўзига тортганидай тортарди”.

Учинчи китобда яна бир муҳим сюжет синиши рўй беради. Роман бошланишида ўлим бир ҳодиса сифатида тилга олинмайди. Кишилар худди афсонавий титанлар каби кам ўладилар ёки аввал ўлиб бўлган бўладилар. Уруш ушбу табиий ҳодиса тартибини бузади. Урушга кетганлар жангда ўлдирадилар, ўладилар, бироқ буларнинг ҳаммаси узоқ-узоқда содир бўлади. Уйга — роман дунёси маркази — Татарскийга фақат фожиали даракларгина етиб келади.

Кейин, кейин ўлим ва уруш, бош олишу отишма Тинч Донга келади ва бу одатий бир турмушга айланади. “Дон ерида ҳам қон оқа бошлади — лунжини тортиброқ тиржайди Томилин”. Бироқ вақти соати келгунча бахтсизлик Мелеховлар ҳовлисидан нари турди. Пётрнинг Кошевой томонидан ўлдирилиши бу сарҳадни ҳам чиппакка чиқаради, ушбу кўринмас чизикни ҳам ўчириб ташлайди. “Пруссия томонларидами ўлиб кетганимда, онамизнинг кўз ўнгида ўлганингдан яхшироқ бўлармиди!” — деб хаёлан акасига мурожаат қилди Григорий”.

Вақт ўтиб, Григорий укасини енгил бир ғусса, ҳатто бироз истеҳзо билан эслайдиган бўлди: “Вақтида ўлиб олдинг-да, укам Петро... — деб ўйлади хушнудланган Григорий — Э, бу Даря эмас, шайтоннинг энагаси! Бари бир ажалдан беш кун бурун уни ўлдирарди!” Унинг очилиб кетган бевасини кўриб: “Ғолиб тирикчилик ўзини кўрсатибди” — дейди (яна бир бор романнинг калит сўзи).

Бироқ унинг ғолиблиги йўлида ўлим аталмиш ғов бор.

“Тинч Дон”нинг биринчи китобини арафалар китоби дейиш мумкин. Унинг ўқ мавзуси — табиий, одатий тирикчилик оқими; тирикчиликнинг тўқликка шўхлик қилиши ва унинг тўсатдан бузилиши (уруш).

Иккинчи ва учинчилари эса, бўҳронлар, таназзуллар ва фалокатлар китобидир: чўзилиб кетган жаҳон уруши, сўнг инқилоб ва фуқаролар уруши барча кўникилган одату асосларни портлатиб юборади, Тинч Донни туб-тубига ча чайқаб ташлайди.

Тўртинчи китоб — хулосалар ва равона бўлиш китоби. Н.Страхов Толстой эпопеясини “Уруш ва оила” деб номлашни тавсия қилган эди. Муаллиф ораликда бу асарни “Яхшилик билан тугаган нарса яхшидир” деб ҳам атаганди. Шолохов эпопеясининг тўртинчи жилди оиланинг ҳалокати ҳақида, яъни ҳаммаси ёмонлик билан тугайди. Хотини, Даря, отаси, онаси, қизи, Аксиня касалликдан, қариликдан, дайди ўқдан, жонига қасд қилиб — хуллас, турли сабаблар билан Пётрнинг кетидан кетадилар. Умр йўлининг турли кўри-нишлари акс этган уларда: ҳаддан ошиш ва бош кўтариш — сабр-тоқат — тиришқоқлик — севги — эҳтирос ва севги — ачиниш. Охири, надоматки бир: бу уруш, бу ҳаммани элакдан ўтказувчи даврнинг уларга тақдир этилгани.

“Тинч Дон” фақат буюк кескин ўзгаришлар ҳақида эмас, у буюк қиргин ҳақида ҳамдир. “Григорий хаёлан ўз хуторидан икки урушда ҳалок бўлганларни жамлади, Татарскийда бирон-бир хонадон йўқ эканки, у ерда марҳум бўлмасин”.

“Ўлим Шолоховда гўё ҳаёт уйидаги бир супурги. Уни соч ўрами сифатида эмас (кўп марта шундай тасвирлашган) энага ёки фаррош сифатида тасаввур қилмоқ керак. Унинг ҳеч қандай кўрқинчли, ножоиз томони билинмайди. Ҳа, бор ҳам, йўқ ҳам, бир оз кечикади, то ифлослангунча — бари бир, у бир сидра ўтиши бор” — деб ифода этади буни танқидчи (П.Палиевский).

“Охирги марта қадрдон юзга тикилиб уни эслаб қолиш учун Григорий тиз чўқди ва Пантелей Прокофьевичнинг мумдай кулранг юзидан кўрқиб чўчиб тушди: ёноқларидаги ажинлар осилиб кўз косасига тушиб кетган, унда битлар ўрмалар эди. Битлар юзни жонли силжувчи парда билан қоплаган, соқолларида ғуж бўлиб кетган, қошларида уймалашар, кўк чакмонининг тик турган ёқасида қат-қат кулранг қатлам ҳосил қилган эди...” Шолохов романида ўлимнинг асл башараси мана шундай. Ўроқ кўтарган кампир бундай саҳнда ўз бувингдай қадрдон ҳисобланади.

Охирги китобда Мелехов фақат танлаб қолмайди (қизил ёки оқ ғояларнинг тўричилигини намойиш қилиб), балки навбатдаги турмуш гирдобидан қутулиш ҳамда энг сўнгги, энг қийматли бўлган ҳаётини сақлаб қолишга интилади.

Терламадан кейин у худди онадан янги туғилгандай дунёга болаларча боқади, самимий кулади “кўринишидан узоқ ва бегона юртдан энди келиб, ҳамма нарсани биринчи бор кўраётган кишидай эди”. Узоқ давом этган севги риштасини узиб ташлашни болаларча хаёл қилади: “У ҳар бирини ўзига хос севги билан севиб, ҳар иккаласи билан турмуш қуришга ҳам тайёр эди...” Лекин риштани хотинининг ўлими узади.

Кейин Кошевой пайдо бўлади (“Жигарларим, мен кўрсатаман сизларга совет ҳукумати нима эканлигини!”) ва навбатдаги — охирги мафкуравий тўқнашув содир бўлади. “Хотиранг яхши экан! Сен акам Петрони ўлдиргансан, бироқ мен сенга, юзинга буни айтаётганим йўқ... Ҳамма нарсани эслаб яшасанг, бўридай яшамоқ керак бўлади... — Демак, сен билан мен бошқа-бошқа одаммиз... Шундайми...”

Болалигимдан душманларимдан қўлим ифлосланиб қолишидан тортинмаганман, зарурат бўлса ҳеч вақт ўзимни тийиб ўтирмайман”.

Григорийнинг “тинчгина экинчи ва ўрнакли оилабоши бўлиб яшарини яшаб, ошарини ошаш” орзуси ушалмай қолиб кетди. Тақдирнинг золим мантиғи уни Фоминнинг қароқчилар тўдасига етаклайди ва сўнг у ердан олиб ҳам кетади.

Китоб бошида Аксиня билан Кубанга қочиб кетиш ҳақида қилган орзулари ҳам тугайди, “Григорийнинг ҳаёти чўл каби қуйиб, кулга айланди. У қалбига яқин ҳамма нарсдан ажралди. Фақатгина болалари қолди. Бироқ у ҳамон жон-жаҳди билан ерга ёпишиб олган, гуё унинг майиб бўлган умри ўзига ва бошқаларга қандайдир аҳамияти бордай...”

Китобнинг охиридаги машҳур қора гардишли қуёш бошқаси билан, яъни охириги саҳифанинг сўнгги жумласи билан уйғунлашади.

“Нима дердик, мана Григорий уйқусиз тунларда орзу қилган озгина нарса рўёбга чиқди. У ўз уйи дарвозаси олдида, ўз ўғлини кўтариб турарди... Ер билан уни боғлаб турувчи ягона нарса, унинг висотидаги бор-буди шу эди”.

Романнинг интиҳосида муаллиф ўз қаҳрамонини яна ўша худудда — ёғду ва зулмат чегарасида, марҳумларнинг қора қуёши ва чексиз нури оламнинг совуқ қуёши чегарасида қолдиради.

“Тинч Дон” ниҳоясида икки қуёшгина уйғунлашиб қолмайди. Ниҳоя ўз навбатида роман бошланиши билан уйқашади.

“Мелеховлар ҳовлиси — хуторнинг энг четида. Молхонанинг дарвозасидан Доннинг шимол томонига чиқилади. Тик саккиз қулочлик яшил йўсин билан қопланган қияликдан пастга тушилади. Мана, ниҳоят, қирғоқ: садаф тусли чиганоклар сочилиб ётибди, қўнғир рангли илон изли жиякка тўлқин майда тошларни суриб чиқаради, ана ундан кейин эса, шамолда қайнаб-тошпаётган гирдобли Доннинг ҳафиф тўлқинлари... Эртаси куни эрталаб Татарский хутори рўпарасидаги Дон бўйига келди. Узоқ муддат қадрдон ҳовлисига тикилди, қувончли ҳаяжондан ранги оқариб кетди”.

Борхес айтганидек, адабиёт такрорланади, тарих бор-йўғи тўрт хилдир, инсоният уни у ёки бу кўринишда баён қилади. “Иккинчи тарих... — қайтиш ҳақида: Ўн йил важоҳатли денгизлар саргардонлиги ва буюк ороллардаги нафас ростлашлардан кейин ўз Итакасиғи қайтган Улисс ҳақида”. “Тинч Дон” қайтиш ҳақидаги тарихнинг яна бир бор баёнидир. Роман охирида сарсон бўлган Одиссей каби Григорий Мелехов яна ўз остонасида пайдо бўлади. Қадимги дostonлардаги каби бу йўлни босиб ўтиш учун ҳам ўн йил керак бўлади. Аммо қаҳрамонимиз галаба билан эмас, “макон ва замонга тўйинган” ҳолда қайтади.

Муаллифни огоҳлантиришган эди: “Тўртинчи китоб охиридаги (аниқроғи, Григорий Мелеховдай қобилиятли ва эҳтиросли чин казакнинг бандитлар орасига кетиб қолиш қисми) Григорий Мелеховнинг дайди образи ҳам, Шолохов яратган образлар дунёси ҳам ўқувчи наздида оқланмайди... “Тинч Дон”нинг мана шундай тамомланиши ниятми эди ёки хато? Мен уйлайманки... хато...” (А.Толстой).

“Толстойлар ичида энг қизили ва оқларнинг энг семизи” (Н.Эрдман) бундай хатоликларга йўл қўймаган. У ўз трилогиясини, тахминан ўша чоғларда, қандай тугатиш керак бўлса шундай тамомлади: кўп азоблар чеккан икки қаҳрамонини хурсанд ва бахтли ҳолда Большой театрга олиб киради, уларга Ильич чироғини ёқади, ҳатто Лениннинг ўзини Сталини билан қўшиб кўрсатади ва порлоқ келажакни тахлаб чўнтагига солиб қўяди. “Рошчин Катянинг қулоғига шивирлади: “Сен бизнинг куч беришларимиз, тўкилган қонлар, тишни-тишга қўйиб чеккан унсиз ўқубатлар қандай маъно касб этаётганлигини илғаяпсанми... Эзгулик учун биз дунёни қайта қураимиз... Бу залдагиларнинг барчаси шунинг учун жонини ҳам беришга тайёр... Бу хомхаёл эмас — улар сенга ўқдан нишона кўкимтир доғлари ва чандиқларини кўрсатиши мумкин... Булар менинг ватанимда бўляпти ва бу Россиядир”.

Азоб-ўқубат ичра чўмилиб юриш, сокин ва лаззатли саҳнада, дабдала бўлган мамлакат ўртасида тамом бўлади. Қизиги шундаки, бу айнан 1941 йилда, ватан-Россияни ҳамда эҳтимолий қаҳрамонларни — келажакни билган ҳолда ёзилган эди.

“Дон қўшини бузилишининг шармандали манзараси” ва “енгиб бўлмас халқ” (доно ва алкаш инглизнинг лўқмаси) мажбурий дастурини ўрганиб чиққан Шолохов нима билан тугатган экан? У ўз қаҳрамонини хонадондан қолган култепага; яккаю ягона ўғлига, кимсасиз бир совуқ дунёга олиб келади. Балки, у бошқачароқ бўлишини истагандир ҳам. Бироқ санъаткорлик

сезгиси панд бермади. Дон казагининг саргузаштлари фожианинг қора қуёши остида ниҳояга етади.

Шундай қилиб, Шолоховни ўқиш ва уқиш ҳар хил бўлиши мумкин. “Тинч Дон”да шахсий роман-севги тарихи — оила силсиласи — минтақавий казак достони — ҳарбий-тарихий сананома ва ниҳоят, фалсафий-экзистенциал ривоятлар баъзан зидланган ҳолда бўлса ҳам ўзаро бирлашиб кетади.

Жангчи, ўзининг ва ўзгаларнинг қонини тўкувчи, икки хотин ва ҳар хил лагер орасида қолган казакнинг тақдири инсон қисматининг бир мажозига айланиб кетади.

“Ўртаҳол казак”, “айирмачи”, “эскилик учун курашчи”, “адашиш қурбони”, “бутун инсон” (яна нима деса бўларкан?) аслида файласуф, улуғ инсон бўлиб, аввал учинчи ҳақиқатни излайди, кейин қовоғи, бўғимларини шамоллатиб, бешинчи бурчакка жойланади.

Замонлар орасидаги боғланиш бузилган чоғда ғолиб бўлиш — шармандалик. Худди қаҳрамонимиз ўз йўлини қизиллар томонида тугатса, унинг ака-укалари тирилиб келадигандай, хотинини ўлимдан қутқариб қоладигандай, онасининг умрини узайтира оладигандай, ёнган уйлари, ташландиқ ерлари жойига келиб қоладигандай. Фожианинг қора қуёши остида бахтли бўлиш мумкин эмас, ҳимояга ўтган ҳаётнинг мағлубияти муқаррар.

Умид яна ўша ҳаётнинг ўзидан, хотирадан, унутишдан, ўқувчининг ҳамдардлиги ва тозаришидандир.

*“Звезда” журналининг
2000 йил 10-сонидан олинди.*

*Бахтиёр УРДАБЕК
таржимаси.*

Профессор Балдауф мутолаалари

Ингеборг Балдауф. "XX аср ўзбек адабиётига чизгилар".
Т., "Маънавият", 2001 йил.

Яқинда "Маънавият" нашриёти таниқли олмон олимаси проф. Ингеборг Балдауфнинг "XX аср ўзбек адабиётига чизгилар"¹ номли мақолалар тўпламини чоп этди. Сирасини айтганда, Оврупонинг қоқ марказидаги таниқли бир мутахассиснинг олис Осиё-Ўзбекистон адабий ҳаёти ҳақида китоб-мақолалар ёзиб, ҳамкасабаларига тақдим қилиши одатдаги воқеалардан саналмайди. Унинг устига олима қаламга олган мавзу — Туркистон жадидчилиги масалалари биз, ўзбекларнинг ўзида ҳам истиқлол муносабати билан ва, табиийки, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ўрганилмоқда. Аввало, муаллиф таъкидлаганидек, "ушбу ижтимоий ҳодисанинг бевосита иштирокчилари бир хил гоёга таянган ва айнан бир мақсадни кўзлаган бўлсалар ҳам, улар ижтимоий-иқтисодий шароити ва олган таълим-тарбияси жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қиладиган турли маърифий муҳитга мансуб эдилар, айна пайтда улар тарихнинг бошқа-бошқа сўқмоқларидан кетган эдилар" (8-бет). Иккинчидан, эрта баҳорда бўй кўрсатган ҳар бир гиёҳ ҳам меҳригиё бўлмаганидек, уйғониш даврининг миллат исми билан ўртага тушган ҳар бир зиёлисини ҳам миллат фидойиси деб аташ ақлга хилоф эди. Ниҳоят, жадидчилик даврида озодлик, мустақиллик масалалари кун тартибига кўйилган эди. Хусусан, миллий, сиёсий, иқтисодий озодлик қизгин муҳокама қилинган. Гап шундаки, бу мустақиллик демократиянинг катта кўчасига олиб чиқиш уни илғор жаҳон ҳамжамиятига боғлаши мумкин бўлганидек, мутаассибона ўрта асрчилик томон бошлаб кетиши ёхуд яқин хонлар замонасининг бошқачароқ бир кўринишини олиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас эди. Ҳамма нарса ҳокимият те-

пасига келадиган кучларга боғлиқ эди. Тўғри, миллатни жадидлар уйғотдилар. Бироқ ҳокимиятни қўлга олиш имконини 1917 йил ФЕВРАЛ ВОҚЕАЛАРИ яратди. Миллат эса бу имконни бой берди. Тўғрироғи, кенг халқ оммасининг уйғониб етмаганлиги, миллатнинг миллат бўлиб шаклланмагани, замон сиёсий курашларидаги тажрибасизлик панд берди. Диний мутаассибликдан қочиб, болшевизмга тутилди. Болшевизм эса, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган, Ватан ва Миллатнинг энг сара гулларини, биринчи навбатда жадидларни, унинг номи билан каллаклашга тушди. Жаҳон тарихида сиёсий лўттибозликнинг бетимсол намунаси юз берди. Ленин кашф этган советлар улкан Русия худудидига турли-туман миллатларнинг энг фаол қисмини ўзига жалб этиб, улар ёрдамида ҳокимиятини ўрнатди ва халқ ишончига кирди. Керакли мавқени эгаллаши билан эса янги тузум бунёдкорларини йўқотишга тушди. Бундай шароитда жадидчиликнинг ўрганилиши ва объектив баҳоланиши мумкин эмас эди, албатта. Шу сабабли биз XX аср бошидаги "Буюк аждодларимиз — жадидлар" (И.Каримов) томонидан амалга оширилган "улкан иш"-лардан, "жасорат намуна"ларидан мустақиллик давригача деярли беҳабар келдик. Ҳолбуки, дунё булардан воқиф эди.

Проф. И.Балдауф китобчаси бизни бунга яна бир қарра ишонтиради.

Хуллас, мана шундай бир қатор сабабларга кўра, биз ўзимизнинг қўл узатса етгудек яқин тарихимизни бугун бошқалардан кўра, афсуски, камроқ биламиз. Манбалар тўпланиш, саралаш босқичида. Мулоҳазаларимиз, умумлашмаларимиз ҳали хомаки. Ҳаракатчиликнинг Беҳбудий, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Қодирий каби дунёга

танилган энг машхур вакилларинигина ўқувчиларга танитдик. Уларнинг ҳаёт ва ижод дунёсига кириш, Қодирийни ҳисобга олмаганда, олдда турибди. Қодирий асарларининг ўзи ҳам Ҳамзаники сингари бугун қайта баҳоланмоқда.

Шундай бир шароитда, олис Олмониядаги ҳамкасабамизнинг янги ўзбек адабиётининг шаклланиш манбалари хусусидаги теран, синчков кузатишлари, унга лоқайд қараш мумкин бўлмаган ҳар қандай ўзбек қалбида проф. И.Балдауф шахсига нисбатан хайрхоҳлик ва меҳр уйғотади.

Тўплам машхур адабиётшунос Озод Шарафиддиновнинг муаллиф билан таништирувчи “Қалбимизга яқин олима” номли ихчам сўзбошиси билан очилади. Сўнг олиманинг “Мусулмон дунёсидаги ислохотчилик ва янгиланиш жараёнида Ўрта Осиё ҳадидчилик ҳаракати”, “Маҳмудхўжа Бехбудий Фаластинда”, “Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг “Ойна” журнали”, “Ҳақиқат ахтариб” каби мақолалари билан танишасиз.

Китобга таниқли олим ва жамоат арбоби Наим Каримов муҳаррирлик қилган. Тақризчи: проф. Дилором Алимова. Тўплам ихчам ҳажмига қарамай, мазмунан салмоқли, безаклари кўркам.

Конкрет мақолалар ҳақида фикр юритиладиган бўлса, аввало шуни таъкидлаш лозимки, тадқиқотчи асосан, биринчи манбаларга суянади. Камданкам ҳолдагина ёрдамчи, воситачи адабиётларга мурожаат қилади. Иккинчидан, муаллиф бу манбалардан эркин фойдалана олади. Учинчидан, олима Туркистон ҳадидчилигини кенг миқёсда ислом оламидаги ислохотчилик ва янгиланиш контекстида тадқиқ этади. Муқояса усули XX аср бошидаги янгиланиш жараёнининг барча мураккабликларини яқиндан кузатиш, қусур ва афзалликларини яхшироқ англаш, ижтимоий турмушимизнинг баландпаست нуқталарини тўғри англаш имконини беради.

Муаллиф Туркистон муҳитини ёритганда чор ҳукуматининг маҳаллий-диний уламога иккиёқлама муносабатига диққатни қаратади. Исломни бузиш, маҳаллий халқни руслаштириш ғояси билан яшаган машхур миссионер Н.Остроумовнинг ислом уламоси билан яхши алоқада бўлишга уринганини, унинг “оммани бош кўтаришдан қайтариб турадиган омил” (17-бет) эканини ҳаммиша ёдда тутганини таъкидлайди.

Ё бўлмаса “бидъат” ҳақидаги гапларни олинг. “Бидъат” — асл луғавий

маъноси “янгилик”, бирорта анъанага бирорта янгиликнинг киритилиши. Анъаналар муқаддас саналган, уларга киритиладиган ҳар қандай ўзгариш жуда нохуш қабул қилинган. Ҳаётнинг эса янгиликсиз олға босиши мумкин эмас. Ўрнак пайғамбаримиз ва чорёллар даври. Унинг иккинчи номи — “асри саодат”. Шу даврда бўлмаган ҳар қандай нарса мутаассиб наздида бидъатдир. Фан-техника эса ўтган 13-14 асрда нималарга эришмади. “Асри саодат”да фан-техникани қўйинг, мактаб ҳам мусулмонлар орасида удум эмас эди. Демак, бидъатнинг рўйхати мактабдан бошланади. Бунга ҳам йўл топилган. Ҳадисларда айтилишича, “ҳар янги аср бошида Оллоҳ ислом дунёсининг дастлабки давридаги анъаналарнинг қайта тикланишига ёрдам бериш ниятида мусулмонлар жамиятига бир “муҳаддид” юборар экан” (11-бет). Демак, “ислом анъанасидаги “муҳаддид” сўзи ҳақиқий ислом руҳини яна қайтадан дунёга келтиришни кўзлайди”, — деб ёзади олима. “Ижтиҳод” шу йўлдаги уринишдир. Бу уриниш “ислох” орқали амалга ошади. Ислох аслини тиклашдир. “Бидъат”, “Муҳаддид”, “Ижтиҳод”, “Ислох” тушунчалари XX аср боши матбуоти материалларида шундай талқин қилинар эди. Лекин ҳамма гап шундаки, жадидларимиз мазкур тушунчаларнинг маъно доирасини исломнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда кенгайтирдилар. Уларга эркинлик ва тараққиёт руҳини сингдирдилар. Ҳатто ғайридинлар тилини ўрганиш, “оташароба”, “учқич”лардан, завод-фабрика маҳсулотларидан фойдаланишнинг исломга хилоф эмаслигини исботлаб бердилар.

Бидъат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини муаллиф Бехбудийнинг Туркистон қабристонлари аҳволи ҳақидаги мақолаларига суяниб, бугунги долзарб масалалар билан боғлайди. Чунончи, Ҳижозлик ваҳобийларнинг Мадинадаги пайғамбаримиз ва саҳобалар мақбараларини бидъат, бу мусулмонларни “ширк”ка олиб боради, деб бузганликларини, бундай қараш Туркистон жадидлари учун тамом ётлигини, аксинча у инсон хотирасини эъзозлашнинг муҳим ва зарур шартларидан ҳисобланганини қайд этади. Шу тариқа, жадидчиликнинг ўз даври учунгина эмас, бугунги кун учун ҳам ғоят зарур ва аҳамиятли бўлган айрим фикр-қарашлари ўқувчи ҳукмига ҳавола қилинади.

Шунингдек, проф.И.Балдауфнинг Туркистон адабий тили ҳақидаги му-

лоҳазалари ҳам ўзига хос. Масалан, Бехбудий ҳақида сўз очар экан, у ким деган савол қўяди. Ва "мардуми Туркистоний" ёхуд "мусулмон" дейиш маъқулроқ бўлади, дейди. Дарвоқе, бундай саволни 85 йил муқаддам А.Н.Самойлович ҳам қўйган ва "Ўзбек ҳам, тожик ҳам бўлмаган, хўжа" деб жавоб берган эди. Бундай ёндашиш бугун бир оз эриш туюлади, албатта. Аслида, бу ўша пайт учун ҳам ғайриодатий эди. Чунки Бехбудийнинг ўзи таъкидлаганидек, турли муносабат билан турли даврда келиб қолган бир тўда хўжа араблар аллақачон маҳаллий халққа сингиб кетган эдилар. Лекин проф.И.Балдауфнинг фикрида жон бор. Иккитиллилик Туркистон халқи учун қадимдан хос. Хусусан, Самарқандда. Борди-ю, миллатни аниқлашда тил ягона мезонга айлангудек бўлса, иккиланиб қолиш ҳеч гап эмас. Тадқиқотчи "Ойна" журнаlining тили ҳақида ёзар экан, уни назокат билан "муроса шеваси" деб атайди. Журналдаги мақолаларнинг 80 фоизи туркий (Ўзбек)да, 20 фоизи форсийда ёзилганини ва бу билан "туркий"нинг Туркистон учун кимлигини, "туркий"нинг роли ва ўрни бу ўлкада қандайлигини таъкидламоқчи бўлади. Муаллиф бевосита журнал мақолалари тилига тўхталади. Эсселар, диний-назарий мақолалар кўпинча форсийда ёзилганини ва буларнинг сабаби ҳақидаги ўз мулоҳазаларини билдиради. Бехбудийнинг айрим ифодалардан туркчадан форсчага ва аксинча форсчадан туркчага ўтиши жуда осон ва қулайлигига, бу икки тилга бир тилдек ("мусулмон тили") қарашига диққат қилади. Биз шўровий мафкурдан чиққанларга бундай тафсилотлар икир-чикирдек ёхуд ортиқча инжиқликдек, ҳатто тирноқ остидан кир қидиришдек туюлиши мумкин. Лекин жаҳон тажрибаси учун бу хил тафсилотлар "икир-чикир" эмас экан. Демакки, бу билан ҳисоблашиш керак бўлади.

Бейб парвардигор, деганларидек, китобда эътироз туғдирадиган фикрлар, унча-бунча қусурлар ҳам йўқ эмас. Мутахассиснинг Туркистон муҳитидан, маҳаллий руҳдан, манба-материаллардан бир қадар узоқлигини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Шу жиҳатдан ундаги "... чоризмга қарши ҳаракатда Мунаввар қорининг ўрни борлиги ҳақида бирор нарса дейиш қийин" (15-бет), "... улар (яъни Фитрат, Айний — Б.М.) ҳам туркийни 1917 йилдан кейинги даврда, зарур бўлган ҳоллардагина ёзишмаларда қўллаганлар" (40-бет) каби изоҳталаб ўринларни, "Бехбудий тўғараги" (49-бет) "Таржимон"

журнали" (20-бет) каби янглишларни, гоҳо муҳим фактларни келтирганда биринчи манбага эмас, ишонарсиз, мутахассислар орасида эътироф топмаган (15, 17, 22, 23, 28-бетлардаги ҳаволалар) асарларнинг учраб қолиши сабабларини тушуниш мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам бир нарсани алоҳида таъкидлашни истаймиз. Муаллифдаги Шарқ маданиятига доир кенг билим, унинг маҳаллий халқ тарихига, урф-удумларига самимий эҳтироми билан қўшилиб алоҳида жило топган ва муҳимлик касб этган.

Проф. И.Балдауф асли австриялик. Оврупо шарқшунослик илми марказларидан Вена университетидеда ўқиган. Шимолий Афғонистон эски Жанубий Туркистон ҳудудидаги қадим Балх, Мозори шарифда амалиёт ўтаган. Ўзи айтишича, шу ерда ўзбекчани севиб қолган, юзлаб халқ қўшиқларини тўплаган. Ҳозиргача бу жойлар билан алоқаси узилмай келади. Сўнг Хоразмда узок сафарда бўлиб, халқалар ижодини ўрганди. Қизиқарли чиқишлар қилди. Кейинроқ туркий халқлар ёзуви, хусусан, 1850-1937 йиллардаги Россия ва совет даври ёзув ислохотларини ўрганиш билан шуғулланди. 1993 йилда Будапештдаги "Академия" нашриётида 782 саҳифалик салмоқли китоб чоп этди. Бир неча йилдирки, Берлиндаги машҳур Хумбольдтлар университети Марказий Осиё институти директори. Мамлакатимизга тез-тез келиб туради. Ўзбекистон Миллий университети Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти кафедрасининг профессори сифатида талабаларга 19-20-асрларда ислом оламидаги янглианиш жараёнларидан иختисослик курслари ўқийди. Икки-уч йил муқаддам Германиядаги Ўзбекистон элчихонаси ходимлари билан ҳамкорликда немис диёрида "Ўзбек шеърини кунлари"ни ташкил қилди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов шеърларини оломначага таржима қилиб, уларнинг ўзбек шеърини муҳлислари билан учрашувларини уюштирди. 1996 йилда илмий ҳамкорлик имкониятларини излаб, УзРФА Тарих, Тил-адабиёт, Шарқшунослик, Қўлёзмалар институтлари, олий ўқув юртларимиз мутахассислари билан танишди. Чамаси, ўзбекларнинг бундан 70-80 йил олдинги Германияда ўқишга бўлган ҳавас ва интилишларини кўзда тутиб, истиқлол шароитида бундай қизиқишнинг янада ошганлигини ҳис этди. 1999 йилда Тошкентда ҳадидчиликка бағишлаб ўтказилган йирик анжуманда маъруза қилди...

Мен сергайрат, ҳаётда ғоят камтар ва самимий бу олима билан 1996 йилда Тошкентда илк дафъа учрашган эдим. Унинг таклиф ва илтимоси билан “Ўзбекистон бўйлаб” сафарига ҳамроҳ бўлдим. 1997 йилда Германия академик алмашув (ДААД) танловига қатнашиб, 2 ой Берлинда Ингеборг мутасаддилик қилаётган Миттлазиен институти архивида ишладим. Профессорнинг марҳамати билан унинг шахсий кутубхонасидаги жуда кўп материаллар билан танишдим. Олмон шарқшунослик мактаби, хусусан, Бамберг университети профессорлари эроншунос Фрагне, турколог С.Тезжон, Берлин Фрае университети Туркология институти бошлиғи проф. Барбара, эроншунос докторлар Лутс Жехак, Моника, Биатэ каби кўпдан-кўп ҳамкасбалар билан суҳбатлар, айниқса бамберглик Михаил Фридерихнинг шоир Тавалло ҳақидаги қизгин фикр-мулоҳазалари, ўзбекшунос доктор Зигрид Клайнмихелнинг Абдулла Авлоний ва ўзбек профессионал театрининг пайдо бўлиши ҳақидаги баҳс-мунозаралари адабиётимизнинг хориждаги мавқе-мартабаси ғоят баланд, унга қизиқиш эса, ниҳоятда кучли эканлигига ҳар қандай нигилистни ҳам ишонтирар эди.

Тошкентдаги меҳмондорчиликлардан бирида Ингеборг гап орасида “одобни ўзбеклардан ўрганиш керак” деди. Нимани кўзда тутаётганини дафъатан пайқай олмадим. Анча ўтказиб сўрадим.

— Биз кўп нарсани қилишимиз мумкин, лекин бундай очиқ дастурхонни ҳеч қачон қила олмаймиз, — деди ўйчан.

Мулозаматнинг сал оғаболганини сезиши билан “бародари — баробари” деб қўяр эди эроншунос Лутс.

Дарҳақиқат, халқлар дўстлигининг асосий омилларидан бири тенглик бўлса, иккинчиси самимийликдир.

Аслини олганда, бизни боғлайдиган омиллар кўп. Қадимшунос олимлар туркий қавмларнинг олис тарихдаги герман қабилалари билан кечган буюк ҳамкорлигидан нақл қиладилар. Янги тарихнинг буюк сиймоларидан Гёте “Ғарб-Шарқ девони”да Самарқанду Бухорони тилга олади. Темур ва Наполеоннинг юришларини қиёслайди. Дитериц 1990-91 йилларда Фаробийнинг “Ал-мадинатул-фазилати” китобини шарҳлаган эди. Шоир Фридрих Рюкерт “Шарқ ривоятлари ва тарихи” асарида Фаробийнинг “Конун” созини яратганлигини шеър билан ҳикоя қилди. Берунийнинг “Осор ул-боқия”, “Хиндистон” (Эдуард Захау), “Сайдана” (Макс Мейерхоф) асарлари биздан анча илгари олмон тилига таржима қилинган. Бонн университети узоқ вақт Берунийшунослик маркази бўлиб келган. Брокелман Қошғарийнинг “Девони луғотит турк”ини биздан 40 йилча бурун 1927 йилда нашр қилдирган эди.

Немис ўзбекшунослиги Аннамари номли икки аёлнинг хизматини алоҳида қадрлайди. Бири 1945 йилда “Ўзбек тили грамматикаси”ни чоп эттирган Аннамари Фон Габен (1901-1993), иккинчиси Бобур ҳақида 1960 йилда катта тадқиқот эълон қилган, “Музақкирул аҳбоб” (1964) ҳақида илмий ишлар яратган Аннамари Шиммелдир. Профессор Ингеборг Балдауф мана шу аънанани давом эттириб келаётган олимлар сирасининг бугунги энг эътиборли ва энг сермахсул намояндасидир. Унинг “XX аср ўзбек адабиётига чизгилар” рисоласи бунга далил.

Бек Муҳаммад МУРОД

Эрл Стенли ГАРДНЕР

Жонсарак кўғирчок

Роман

Тунда, Калифорниянинг энсиз тоғ йўлида машина елиб бормоқда. Мотор бир маромда гуриллаб, итоаткорлик билан сон-саноксиз кескин бурилишларга дош бермоқда. Шу пайт бирдан нимадир содир бўлди. Ҳаракат мароми бузилди, машина бир жойда айлана бошлади, жар ёқасига сурилиб келди-да буталарни эзиб пастга қулади. Телбаларча қаттиқ кулги, пўлатнинг қояларга тегиб гичирлаши ва кетидан зарб билан урилиб, гумбурлаш эшитилди. Акс-садо бу товушларни тоғ водийси бўйлаб узоқ-узоқларга олиб кетди-ю, ниҳоят тинди. Яна атрофга сукунат чўкди. Қоронғи тунда фақат чирилдоқлар чирилларди.

* * *

Машҳур адвокат Перри Мейсоннинг шахсий котибаси Делла Стрит хонага кириб, шефга:

— Кўшни “Консолидейтид Сэйлз”да ишлайдиган бир аёл келганди, уларнинг идораси қуйи қаватда. Ўзингизга қулай бир оз вақтингизни ажратишингизни сўради. Агар биз телефон қилсак, ишини ўн-ўн беш дақиқа ташлаб чиқиши мумкин экан, — деди.

— Нима иши бор экан?

— Шахсий иш билан келганман, деди.

Адвокат соатига, кейин кундалик қиладиган ишларини ёзиб қўядиган календарга қаради, хўрсиниб:

— Шу ўн беш-йигирма дақиқалик ишлар, одатда бир соатга чўзилиб кетади. Воқеани гапириб, ярмига келганда қизни кабинетдан чиқариб юборолмайман-ку... Дарвоқе, ярим соат вақтим бор... Делла, унга кўнғироқ қилинг. Айтинг, ҳозир келақолсин. Айтмоқчи, оти нима ўша аёлнинг? — деди.

— Ферн Дрисколл.

— Сиз уни танийсизми?

— Танимасам керак. Мени лифтда кўрган экан. Менимча, у бу компанияга яқинда ишга кирган.

— Унга кўнғироқ қилинг, Делла. Айтинг, агар кела олса, мен хизматига тайёрман. Йигирма дақиқа вақтим борлигини эслатиб қўйинг, кейин бошқа мижозим келади.

*Русчадан
Хайдар
ИБРОҲИМОВ
таржимаси*

Эрл Стенли Гарднер (1889-1970) америкалик машҳур ёзувчи. Детектив асарлари билан дунёга танилган. Унинг қаҳрамони — изкувар Перри Мейсон адибнинг 72 романи ва юзлаб ҳикояларида иштирок этади. Детектив қироли ҳисобланган Гарднернинг “Адвокат Перри Мейсон”, “Лаб излари ҳақидаги иш”, “Мафтункор арвоҳ иши” “Бир кўзли гувонхнинг далиллари”, “Жаҳлдор гувонх”, “Дайди қиз” асарлари кенг китобхонлар томонидан севиб ўқилмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

168

Котиба бош ирғаб, кўнғироқ қилиш учун чиқиб кетди. Тезда қайтиб кириб:

— Келяпти, мен қабулхонада кутиб оламан, — деди.

— Дарҳол хузурига бошлаб кириб, — буюрди Мейсон. — Исми, қаерда яшаши ва бошқа маълумотларни кейин ёзиб оласиз. У айтмоқчи бўлган гапларнинг ҳаммасини эшитиб, тафсилотларини иложи борица кўпроқ билиб олмоқчиман.

Делла Стрит бош ирғаб, қизни кутиб олгани чиқиб кетди. Бир дақиқа ўтмай икковлон кабинетга киришди. Котиба қиз томонга ўтирилиб, уни шефга таништирди.

— Мисс Дрисколл, ўтириб, — деди Мейсон. — Билишимча, “Консолидейтид Сэйлз” да ишлар экансизми?

— Ҳа, жаноб.

— Қаерда яшайсиз?

— “Рексмор” отелида. 309-хона.

— Мен билан нима ҳақида маслаҳатлашмоқчи эдингиз? — сўради адвокат ва дўстона оҳангда давом этди: — Мен асосан суддаги ишлар билан шуғулланаман, уларнинг кўпи — жиноий ишлар. Балки сизга бошқа йўналишда ишлайдиган адвокат керакдир, кимга мурожаат қилишни маслаҳат беришим мумкин.

Қиз сал бош ирғаб, миннатдорчилик билдирди ва:

— Қора кўзойнакда келганим учун кечиринг, — деди. — Икки ойча бундан Калифорнияга келганман. Шундан бери кўзим оғриятти. Машина тўхташиш учун йўлларда анча вақт туриб қолувдим, кўзимнинг пардасини куйдириб қўйганга ўхшайман. Сиз ўтган ҳафта автомобил ҳалокатида нобуд бўлган оушенсайдлик Милдред Крест ҳақида газеталарда ўқидингизми?

Мейсон жилмайиб, бош чайқади:

— Автомобил ҳалокатларининг ҳаммасини кузатиб боролмайсан киши. Бу ҳақдаги хабарлар газетанинг ўрғароғида бир саҳифани эгаллайди. Нима, Милдред Крест ҳалокатининг бирор ўзига хос жиҳати борми?

— У ҳалок бўлганда мен ҳам машинада эдим.

— Тушунарли, — деди Мейсон қизга қаттиқ тикилиб. — Сиз ҳам жароҳатландингизми?

— Бахтимга фақат енгил лат едим, холос. — Бир-икки кун оғриқ қийнади-ю, кейин ўтиб кетди.

Адвокат бош ирғади.

— Мистер Мейсон, — деди қиз, — ишнинг моҳиятини тушунишингиз учун сизга баъзи нарсаларни сўзлаб беришим керак. Мен Лансингда, Мичиган штатида яшардим, фақат баъзи сабабларга кўра ғойиб бўлишимга тўғри келди. Сизни ишонтириб айтаман, ҳеч қандай қонунни бузганим йўқ. Ҳаммасини қайта бошлаш учун бирор жойга кетишим зарур эди. Асабим таранглашиб, ўзимни тутолмай қолган эдим. Хоҳлаган жойга бориш учун билет сотиб олишим мумкин эди, лекин мен қаерга боришни билмасдим. Шунинг учун йўловчи машина тўхтаиб, бошим оққан томонга кетавердим...

— Давом эдинг, — деди адвокат.

— Мен Феникога бориб қолдим. У ерда бир неча кун турдим, кейин Сан-Диегога етдим, лекин икки соат ўтгач, у ердан ҳам жўнаб кетдим ва ниҳоят Виста деган кичик шаҳарчада тўхтадим. У ерда бироз туриб қолдим. Кечқурун соат тўққизлар эди... Ёдимда йўқ, балки етти яриммиди, ўша Милдред машинада келганда қоронғи тушиб қолганди.

— Сиз уни танидингизми?

— Йўқ, ким машинасига оларкин, деб бензоколонка олдида кутиб тургандим. Йўл четида турган ёшгина аёлни эркак кишига қиёслаб бўлмайди. Эркак киши қўл кўтариб тураверади, ким олиб кетиши унга бари бир. Тўғри, ҳамма ҳам тўхтайвермайди. Ёш аёлнинг олдида ҳамма тўхтайди, машинасига таклиф қилади. Лекин мен бундай қилолмайман. Машинасида олиб кетишни илтимос қилишдан аввал бензоколонка олдида эгаси кимлигини билиб оламан...

— Шундай қилиб, Милдред Крестдан машинасида олиб кетишни илтимос қилдингизми?

— Ҳа.

— Кейин-чи?

— Назаримда Милдред кимдандир қочиб кетаётган эди. У жуда ғамгин эди. Мен ундан: “қаёққа кетябсиз”, деб сўрадим. У: “Шу ердан узокроқ жойга” деб жавоб берди. Мен ҳам тахминан шундай ҳолатда эдим, бирга кетайлик, деб илтимос қилдим. У эътироз билдирмади. Менимча, оз вақт ўтмай дардимизни ўртоқлашган, дардлашган бўлдик. Менинг ўз дардим бор. Умуман, катта йўлдан Пэйлигача келдигу, ундан тоққа борадиган йўлга бурилдик. Ана ўшанда юз берди.

— Нима юз берди.

Бахтсиз ҳодиса. Бурилишда тўғримиздан бошқа машина чиқиб қолди. Рулни буришга уриндим, лекин тўқнашув муқаррар эди. Ҳаммаси жуда тез содир бўлди. Зарб жуда кучли, лекин ён томондан эди. Автомобилни бошқариб бўлмай қолди ва у тўсиқ орасидан ўтиб кетди. Милдред эшикни очишга уринди, менимча, машина жарга қулашидан аввал ундан тушиб қолмоқчи бўлди. Лекин улгурмади. Эшикни очишга уринаётганда машина жарга қулай бошлади. Бу пайтда Милдред белигача ташқарига чиқишга улгурди. У боши билан қояга урилди-ю... шу заҳоти жон берди.

Мейсон бир дақиқа ўйланиб турди-да, сўради:

— Машинани ким ҳайдаётган эди?

Қиз чуқур хўрсинди:

— Ўша пайтда мен ҳайдаётган эдим.

— Нега ундай бўлди?

— Йўлга чиқишдан олдин Милдред билан бир оз лақиллашдик. Унинг асаблари таранг бўлиб турганини сездим. У мендан машина ҳайдашни биласанми, деб сўради. Мен биламан, дедим. Бу пайтда биз йўлда кетаётган эдик, у ҳўнграб йиғлар, бир қўли билан рулни бошқариб, бошқаси билан кўзёшларини артарди. Унга, машинани мен ҳайдашим мумкин, дедим. У кўпга эмас, ўзимни тутиб олгунимча, деб жойини менга берди.

— Йўналишни сиз танладингизми?

— Йўқ, қаёққа юришни унинг ўзи айтиб турди.

— Агар сиз Вистадан Пэйлига, у ердан эса тоққа борадиган катта йўлга бурилган бўлсангиз, демак, анча ерни айланиб ўтгансиз.

— Ҳа, биламан. Менимча, у Оушенсайдга қайтмоқчи бўлганди, лекин... умуман кейин маълум бўлишича, орқага қайтиш учун сабаб бор экан.

— Ҳа-ҳа, бу воқеани эсладим, — деб гапга аралашди Делла Стрит. У Мейсон томонга ўгирилиб, давом этди: — Шеф, сиз ҳам унутмаган бўлсангиз керак. Бу ҳақда сиз билан гаплашган ҳам эдик. Қиз авариядан сал олдинроқ куёви бировларнинг пулини ўзлашгирганини ва уни қидиришаётганини билган. Мурдаси ёриб текширилганда, ҳомиладорлиги аниқланганди.

— Ҳа-я! — хитоб қилди Мейсон, қизга яна зўр қизиқиш билан тикилиб, — Бу ҳақда у сизга ҳеч нарса демаганмиди?

— Йўқ. Лекин кейинроқ айтиб берган бўларди. Айтишга улгурмади менимча, фожеа юз берганда эндигина таниша бошлаган эдик.

— Ҳа, майли, — деди Мейсон. — Ҳузуримга нима мақсадда келдингиз?

— Чунки мен... мен ғойиб бўлишга уриндим. Номим газеталарда пайдо бўлишини хоҳламасдим. Унда Мичиган штатидаги Лансинг шаҳридан Ферн Дрисколл ўша машинада эди, деб ёзишиб, узок вақт чўзишадиган бўлса, Лансингдаги маҳаллий рўзнома ҳам бу хабарга эътибор бермай қўймайди, деб кўрқдим... Қанақа бўлишини ўзингиз биласиз: “Калифорниядаги автомобил ҳалокатида шахримизда яшайдиган қиз жабрланди”, деб сарлавҳа қўйишади. Мен бундай бўлишини хоҳламадим ва олдини олишга ҳаракат қилдим.

— Ҳўш, сиз нима қилдингиз?

У бироз иккиланиб турди, кейин:

— Мен эса... жуда бепарволик қилдим, деб кўрқаман. Менинг айбим билан машина ёниб кетди. — деди.

— Қандай қилиб ўт чиқди?

— Мен жиддий жароҳатланмаганимни сезгач, чап эшик дарчасидан ташқарига чиқдим. Эшикнинг ўзи очилмади, лекин ойнаси туширилган эди. Мен

қаттиқ лат егандим, бошим карахт эди. Кейин машинанинг ичига қараб, қизга бирор ёрдамим тегармикин, деган ниятда гугурт чақдим.

— Милдредгами?

— Ҳа, Милдредга.

— Ҳўш, нимани аниқладингиз?

— Қарасам, белигача ташқарига чиққан, боши эса... Хушимдан кетишимга сал қолди. Манзара даҳшатли эди. Унинг боши... умуман пачақланиб кетган. Юзини билиб бўлмасди...

Мейсон бош ирғади.

— Узимни тутиб олишим учун бир оз вақт кетди, бу пайтда тешилган бакдан бензин оқаётган экан. Буни билмагандим. Фалокатнинг олдини олманганимга ўзимни айблайман. Қисқаси, иккинчи гугуртни ёқдим, бармоқларимни куйдиргач, ерга ташлаб юбордим. Бензин ловуллаб ёниб кетди, мен ўзимни четга олдим, машина бир зумда аланга орасида қолди.

— Қошингиз ёки сочингиз куймадимми? — сўради адвокат.

— Йўқ, мен гугуртни пастга ташладим... Тахминан бундай қилиб.

— Кейин нима бўлди?

— Бахтимга сумкам ёнимда эди. Машинада ҳамма нарсаларим солинган жомадоним қолди. Оловдан қочиб, кичик жар тубига келиб қолдим, у ерда шилдироқ илон бор экан, босиб олишимга сал қолди... Ниҳоят, катта йўлга чиққанымда, номим газетага тушмаслиги ёки шунга ўхшаш нарса юз бермаслиги учун у ердан тезроқ жўнаб қолишга ҳаракат қилдим. Ҳамма воқеа шу...

— Бу ҳақда ҳеч кимга гапирдингизми?

Қиз йўқ, дегандай бош чайқади.

— Бу воқеага қанча бўлди?

— Деярли икки ҳафта. Йигирма иккинчида бўлган.

Мейсоннинг кўзлари қисилди.

— Демак, шундан кейин хузуримга келишингизга мажбур қилган бирор воқеа бўлдимми?

— Ҳа.

— Нима бўлди?

— Кеча кечқурун олдимга бир одам келди. У ўзини Карл Хэррод деб таништирди. У суғурта компаниясининг топширигига мувофиқ тергов ўтказётган экан. У машина қоя яқинида турганини, эшиклари очилмайдиган бўлиб қолганини кўриб, рул томонда ўтирган одам дарча орқали чиқиши мумкин, деган хулосага келган. Жомадоним машина ичида эди. Бутунлай ёниб кетмабди — олов юқорига ўрлаб, ўриндикдаги нарсалар деярли куймабди. Шу ердан ўтиб кетаётган машина ҳайдовчиси ўт ўчиргич билан алангани ўчирибди. Милдреднинг сумкасига зарар етмабди. Хуллас, ўша Хэррод калаванинг учини топиб, чувай бошлаган. У Милдред Виста яқинида йўловчи қизни машинасига олганини билгач, Лос-Анжелесгача мен босган йўлни аниқлаган. Бу қийин иш эмасди. Чунки одамлар бу қизни ёқимтой дейишади, — у адвокатга қараб кулиб қўйди ва давом этди. — Мен камтарроқ қилиб, келишган қиз, деган бўлардим. Бундан ташқари мени машинасига чиқарганлардан бирига исминни айтгандим, бунинг устига машинада жомадоним қолган... Шу тариқа мени қидириб топган...

— Унга нима керак экан? — сўради Мейсон.

— У ёзма баёнот беришимни хоҳлайди.

— Фалокат ҳақидами?

— Ҳа.

— Унинг талабини бажардингизми?

— Йўқ.

— Нима учун?

— Назаримда, мистер Хэррод ундан суғурта компанияси манфаатини кўзлаб эмас... хуллас, ўзи бойиб қолмоқчи.

— Товламачиликми?

— Мен бундан ажабланмаган бўлардим.

— Бирор шама қилдимми?

— Шунга ўхшаш гапни қилди. Охирида унга керакли нарса фақат ёзма ариза эканини икки марта такрорлади.

Мейсон бармоқлари билан столни тақиллата бошлади, сўнгра ўйчанлик билан кўзларини юмди.

— Энди мен нима қилай? — сўради қиз.

— Шу вақтгача авария тўғрисида ҳеч кимга гапирмагансиз. Бу яхши эмас. Шундай бўлган экан, бундан кейин ҳам бир-икки кун оғзингизга эҳтиёт бўлинг. Агар мистер Хэррод яна келса, унга менинг куйидаги гапларимни айтишингизни сўрайман.

— Нима дейман?

— Қаламингиз борми?

У бош чайқади.

Мейсон Делла Стритга ишора қилганди, котиба қизга стенография дафтари ва қалам узатди.

— Стенография қила оласизми? — сўради Мейсон.

— Ҳа, албатта.

— Жуда саз. Мистер Хэрродга айтадиган гапингизни ёзиб олинг. Сўзма-сўз айтсангиз ҳам бўлавереди. “Мистер Хэррод, мен ўтган сафар иккаламиз гаплашган барча масалалар юзасидан адвокатим мистер Мейсон билан маслаҳатлашдим. Мистер Мейсон, яна кўнғироқ қилсангиз, у билан учрашар экансиз, дейишимни айтди. Шунинг учун бу ишда менинг манфаатларимни ҳимоя қиладиган мистер Мейсонга кўнғироқ қилинг. Унинг идорасида телефон гўшагини ҳеч ким кўтармаса ёки кечқурун анча кеч кўнғироқ қиладиган бўлсангиз, Дрейк қидирув агентлиги билан боғланиб, сизга нима кераклигини Пол Дрейкга айтинг. Мистер Мейсон бу ишда менинг ишончли вакилим. Сизга бундан бошқа ҳеч нарса айта олмайман. Мен бу ишни сиз билан муҳокама қилмайман. Сиз айтадиган таклифларни тасдиқламайман ҳам, рад этмайман ҳам. Қисқаси, мистер Мейсонга учрашинг, сизни қизиқтираётган иш юзасидан барча маълумотларни ундан олишингиз мумкин”.

Мейсон дафтар устида қалам, аниқ белгилар чизиб, тез юраётганини кузатиб турарди.

— Сиз жуда тажрибали стенографиячига ўхшайсиз, — деди адвокат.

Қиз жилмайди.

— Шундай деб умид қиламан. Тез ва пухта ишлайман.

Мейсон соатига қаради.

— Хўп, яхши, — деди у. — Энди нима қилишни биласиз. Дафтардан шу варақни йиртиб олиб, мен айтган гапларни ёдланг. Агар мистер Хэррод кўнғироқ қилса, уни менинг ҳузуримга жўнатинг.

Унинг овозидаги сабрсизликни сезган қиз ўрнидан турди.

— Мен сизга қанча...

Мейсон қўл силтади.

— Ҳақ ҳақида унутинг. Сиз биз билан бирга, деярли бир қаватда ишлайсиз, демак, биз маълум маънода қўшнилармиз. Шу сабабли... Тўхтанг, сумкангизда беш центли танга топиладими?

— Топилади.

— Мана, — деди адвокат кулиб, гонорар сифатида сиздан шу тангани оламан. Ҳозирдан бошлаб сиз ўз манфаатларингизни ҳимоя қилиш учун мени ёлладингиз. Менга айтган ҳамма гапларингиз сир сақланади. Дарвоқе, мен сизга айтган гаплар ҳам ўртамазда қолсин. Ҳозир эса ишингизга қайтинг, мистер Хэррод хусусида ташвишланманг. У ҳаддан ташқари хиралик қиладиган бўлса, уни жиловлаб қўйиш йўлини топамиз.

Қиз адвокатга шахдам қўл узатди.

— Сизга катта раҳмат, мистер Мейсон.

У қизнинг қўлини бироз ушлаб туриб, кўзига синовчан тикилди ва:

— Миннатдорлик билдиришга арзимайди, мисс Дрисколл... Менга ҳамма гапни айтганингизга ишончингиз комилми? — деди.

— Ҳа-ҳа, албатта.

— Ундай бўлса, ҳаммаси жойида. Ишингизга югуринг.

Қиз хонадан чиққач, Мейсон котиба томонга ўтирилди:

— Сиз қандай фикрдасиз, Делла?

— У жуда кўрқиб кетган, сиз нега авария ҳақида ҳеч кимга гапирманг, дедингиз? Бу жуда хавфли эмасми?

— Балки жуда хавфлидир, — жавоб берди адвокат. — Мен бу қиз ёмғирдан қутулиб, жалада қолишини хоҳламайман. Гап шундаки, у бизга ёлғон гапирди. У воқеанинг ўзи тўқиган тафсилини бировларга айтишини хоҳламайман.

— Бу воқеада нимаси ёлғон?

— Уни бошқа машина йўлдан итариб юбормаган. “Тўқнашувдан қутилишнинг иложи йўқ эди”, деганини сездингизми? Автомобил фалокатини дунёда ҳеч бир киши бундай тасвирламайди. Бундай ҳолларда: “Йўлнинг ўнг томонидан кетаётганимизга қарамай, рўпарадан келаётган машина бизга келиб урилди”, дейишади.

Делла Стрит биров ўйлаб туриб сўнг бош ирғади.

Мейсон давом этди:

— Сиз энди Ферн Дрисколлни танийсиз, лифтда ёки кашандалар хонасида уни учратишингиз мумкин. Унга кўз-қулоқ бўлиб турунг, балки сизга дилидагини айтмоқчи бўлар. Менимча шу икки кун ичида вазият бутунлай ўзгаради.

— Мен билан маслаҳатлашмоқчи бўлса, сизга хабар қилайми?

— Албатта, — деб гапига яқун ясади Мейсон.

Перри Мейсон хузурига келган қиз ўша кунни кечқурун тушлиқдан қолган идишларни ювиб, хонасини тозалай бошлади. Бу ишни энди тугаллаган ҳам эдики, эшик қўнғироғи жиринглади.

Қиз чуқур хўрсинди ва юзига Карл Хэрродни кутиб олиш учун жиддий тус бериб, эшикни очди.

Остонада ёшгина аёл турарди. У йигирма бир-йигирма икки ёшларда эди. Офтобда қорайган юзининг хушбичимлиги, энгагининг юқорига қарагани мағрурлик ва ўз кучига ишонишдан далолат бериб турарди.

— О, Ферн, — деди кириб келган аёл ва хона бекасига кулранг кўзлари билан синовчан боқди., — Мен... Сиз Ферн Дрисколлсиз, шундайми?

Қиз жавобан бош ирғади.

— Мен Китти Бэйлорман, — деди у гўё бу билан ҳамма гапни тушунтириб берадиган оҳангда. Сўнг илова қилди: — Мен Форрининг синглизиман.

— Ҳа... — деб чўзди қиз Киттига қараб, гўё у билан ўзини қандай тутишни ўйлаб кўраётгандек.

— Биламан, мени кўраман, деб ўйламагансиз, — Китти тез гапира бошлади, оғзидан сўзлар узлуксиз отилиб чиқарди. — Кўришни хоҳламаган бўлсангиз ҳам керак. Бўлган ишга кўрқмай қараш учун мардлик керак. Тақдирдан қочиш ҳеч қачон яхшиликка олиб бормайди... Университетдан уйга ҳозиргина келдим, нима бўлганини билиб... Менга қаранг, Ферн, келинг, ҳаммасини муҳокама қилайлик. Бирор ечимини топишга уриниб кўрайлик.

— Яхши, ичкарига киринг, — деди қиз.

— Форри сиз ҳақингизда менга гапирган эди, — Китти яна гапга тушиб кетди. — Мен... Мен гапни нимадан бошлашни билмай турибман...

Қиз эшикни беркитди.

— Марҳамат, ўтиринг, — таклиф этди у.

Меҳмон креслога ўтириб гапида давом этди:

— Сиз билан ҳеч қачон учрашмаганмиз, лекин сиз тўғрингизда эшитганман, сиз ҳам мен ҳақимда эшитган бўлсангиз керак.

Қиз индамай бош ирғади.

— Шундай қилиб, — давом этди Китти, — дўстларингиз ва танишларингизга бир оғиз гапирмай, юкларингизни йиғиштириб, нима учун бирдангина кетиб қолганингизни билмоқчиман.

— Менимча, ўз ҳаракатим ҳақида ҳеч кимга ҳисобот беришга мажбур эмасман, — деди қиз виқор билан.

— Ҳа майли, — деди Китти, — Мен ҳамма гапни очиқ айтаман. Баъзи гапларни айтишни истамагандим, лекин сезиб турибман, уни ҳам айтишга тўғри келади, — У чуқур тин олди ва давом этди: — Мен сизнинг пок но-

мингизни ҳам, оиламизнинг пок номини ҳам ҳимоя қилишни хоҳлардим. Мен... Мен биламан, сиз ва Форри дўстона муносабатда эдиларингиз. Жуда яқин эдиларингиз. Буни аниқ биламан.

Жавоб бўлмади.

Китти бир неча дақиқа кутиб турди-да, сўнг энгагини кўтарди ва қизнинг кўзига тик боқиб, давом этди:

— Отам товламачи деб атаган одам жанжалли воқеа ҳақида ҳужжат тўплайпти. У тутуруғи йўқ, ифлос уйдирмаларни босишга ихтисослашган ойномада бир воқеани эълон қилмоқчи. Бу сизга даҳидор. Сиз учун қизиқ эмасми?

Қиз жавоб бермоқчи бўлди-ю, бир оғиз ҳам гапиролмади.

— Майли, — деди Китти, — бу қанақа воқеалигини сизга айтиб бераман. Сиз Форри билан бирга яшагансиз, кейин ҳомиладор бўлиб қолгансиз. Форри отамнинг олдига бориб бу ҳақда айтган. Отам эса жаҳл билан, Форри оиламизнинг пок номига доғ туширди, деган. Шундан кейин шаҳардан чиқиб кетиб, бошқа жойда туғишингиз учун сизга катта миқдорда пул беришган. Сиз Форрига турмушга чиқмоқчи бўлгансиз, аммо отам унга бу ҳақда ўйлашни ҳам тақиқлаб қўйган ва Форри отамга бўйсунган.

Китти бир дақиқа жим қолди. Атрофга сукунат чўкди.

— Ҳм, — давом этди Китти сесканиб, — бу гапларнинг ҳаммаси ҳақиқатга ўхшайди. Мен бундай эмасдир, деб ўйлагандим. Отамнинг бундай қилишига ишонмагандим. У фақат Форрини ўз табақасидаги қизга ўйланишга кўндирмоқчи бўлган, деб ўйлагандим... Мен масъулиятни зиммамга олаётганимни биламан, лекин бу ҳаммамиз учун ҳам муҳим. Ҳақиқатан ҳам фарзанд кутаётган бўлсангиз-у, кўздан узоққа жўнатишган бўлса, сизга ёрдам беришга уриниб кўраман.

Қиз жавоб бермади.

— Иккинчи томондан, — Китти қизга диққат билан тикилиб, яна гапини давом эттирди, — отам “шу товламачиликда ўзи иштирок этаётгандир ва оиламизни исканжага олиб туришни хоҳлаётгандир. Боланинг отаси кимлигини аниқлаш учун судга бериб, Форрининг ҳаётини барбод қилиш, ўша Хэррод деган кимса билан келишиб олиб, мендан кўпроқ пул ундириш ниятида”, деб ўйлапти. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, ўзингизга ташвиш ортириб оласиз. Отам охиригача курашади. Сиз товламачилик учун қамоққа тушишингиз мумкин. Умуман, бу ерга мен ҳақиқатни билгани келдим.

Кизнинг нигоҳи Киттининг кўзига тушиб, тўсатдан:

— Кечиринг, сиз билмоқчи бўлган нарсаларни айта олмайман. — деди.

— Нима учун?

— Чунки мен билмайман...

Китти унга шубҳа билан қаради:

— Фарзандингиз бўладими, йўқми, шуни билмайсизми?

— Йўқ, гап унда эмас.

— Нимада бўлмаса? Ёки пулга муҳтожмисиз?

— Йўқ... Мен хоҳлардимки... — У шартта ўрнидан туриб дераза олдига келди ва бир муддат пастга, серқатнов кўчага хаёлчан тикилди. Сўнгра яна Китти томонга ўтирилди.

— Нима ҳам қилардим, сизга бор ҳақиқатни айтишимга тўғри келади. Фақат гапимни бўлманг, мен бир бошдан гапириб бермоқчиман.

— Албатта. Гапираверинг, қулоғим сизда.

Қиз совуқ сувга сакрашга тайёрланаётгандек бир неча лаҳза қараб турди. Ниҳоят, гап бошлади:

— Гап шундаки, мен Ферн Дрисколл эмасман... Ферн Дрисколл ҳалок бўлганда, мен у билан машинада эдим. Мен Милдред Крэстман.

У Киттига фалокат ҳақида ва Карл Хэрроднинг даъволари тўғрисида батафсил гапириб берди.

— У мени Ферн Дрисколл деб ўйлапти, — деди қиз. — Исминиз алмашганини хаёлига ҳам келтирмайди.

Китти бу аҳволни идрок этишга уриниб, бир неча лаҳза жимиб қолди, сўнг ўйчанлик билан деди:

— Менимча, сизнинг кимлигингизни Хэррод ҳақиқатан ҳам билмайди. У сизни Ферн Дрисколл номидан аризага қўл қўйишга кўндирмоқчи бўляпти. Агар шундай қилсангиз, унинг тузоғига илинасиз. У сизни ўзи хоҳлаган нарсани гапиришга, бажаришга мажбур қилади. У катта жанжал чиқармоқчи... Бечора Фернга раҳмим келади! У билан таниш эмасдим, лекин Форри уни яхши кўришини билардим... Эй, худо, чалкашликни қаранг! Бу лаънати Хэррод жанжал ҳидини сезгани бежиз эмас. Сиз ҳақингизда янглишмаётган бўлиши ҳам мумкин. Бу ишни қанча кўп ўйласам, шунча аниқ бўляпти. Форри отамга Ферннинг икки ойлик ҳомиласи борлигини айтган. Буни ўликни ёриб текширилган протоколдан билган бўлса керак.

— Ферн бу ҳақда бирортасига гапирган бўлиши ҳам мумкин.

— Балки шундайдир.

— У нима учун кетиб қолган?

— Айтишларича, у шаддот қиз экан. Форрини жуда яхши кўрган ва уни қийин аҳволга солиб қўймаслик учун шаҳардан жўнаб кетган бўлса керак. Улар уйланишганда ҳам, бола жуда тез туғилган бўларди... Форри уни жўнатмаслиги лозим эди!

— Сизга бир сирни айтишим мумкин, — деди Милдред. — Ферннинг сумкасида қирқта юз долларлик пул бор экан. Жами тўрт минг доллар.

Китти унга даҳшат билан қаради.

— Ўша пуллар қаерда?

— Менда, — жавоб қилди Милдред.

— Вой худо! — хитоб қилди Китти. — Хэрроднинг жанжалли воқеаси тобора қизиқарли бўляпти. Бечора ёш котиба қиз фабрика соҳибининг бой ўғлидан ҳомиладор эканини сезиб, йигитни уйланишга кўндирмоқчи бўлади. Отаси — фабрика хўжайини буни билиб қолиб, қизни тўрт томонинг қибла, деб ҳайдаб юборади ва бадалига тўрт минг доллар беради. Бундай бўлиши мумкин эмас, Милдред.

Милдред елкасини қисди.

Китти кафтлари билан бошини чангаллади.

— Қандай чалкашлик! Милдред, Хэррод сиздан бирор нарсани билиб олдимми?

— Йўқ, — жавоб берди у. — Мен машхур адвокат Перри Мейсонга мурожаат қилдим. Агар Хэррод келадиган бўлса, унга бундай дейишим керак...

У ён дафтарига ёзиб олганларини ўқиб берди.

Китти бирдан руҳланиб кетди.

— Жуда соз! Оғир аҳволдан қутилишнинг йўли бу. Биз Перри Мейсонни шу ифлос товламачига қайраб қўямиз.

— Хэррод Мейсоннинг олдига бормади, деб кўрқаман, — деди Милдред.

— Агар у ҳақиқатан ҳам Ферри Дрисколл эмаслигимни билса, мени тузоққа илантиришга ҳаракат қилади ва...

Шу пайт эшик қўнғироғи жиринглади.

— Мана, ўзи ҳам келди, — деди Милдред креслодан туриб.

— Бир дақиқа кутиб туринг, — шивирлади Китти.

Милдред ўтирилди.

— Агар қаршилиқ қилмасангиз, эшикни мен очай. Ферри Дрисколл мен бўламан, нега ҳомиладорлигимни ҳаммага гапириб юрибсан, деб сўрайману башарасига тушираман. Эътироз билдирмайсизми?

— У сизни танимайдимми?

Китти йўқ, дегандай бош чайқади.

— Ундай бўлса, розиман. Фақат менимча, бунинг фойдаси йўқ — у Ферн Дрисколл ҳалок бўлганини билса керак. Айтмоқчи, у аёлларга ҳам қўл кўтаришдан қайтмайдиган одам.

— Бу томони менинг ишим, — жавоб қилди Китти ва йўлакка чиқди. Милдред кулф шиқиллаганини, эшик очилиб, Киттининг гапирганини эшитди:

— Сиз мени танимасангиз керак, менинг исми...

— Нега билмас эканман! — Хэрроднинг овози унинг гапини бўлди. — Сиз мисс Кетрин Бэйлорсиз. Энди ўзимни таништиришга рухсат этинг, менинг исми Карл Хэррод.

Киттининг овозида тараддулланиш оҳанги пайдо бўлди.

— Нима учун... Менинг кимлигимни қаёқдан биласиз? Сиз билан бирор марта учрашмаганмиз.

Хэррод мамнун илжайди:

— Эсингиздан чиқмасин, мен ўз ишини энди бошлаган гўр одам эмасман. Оила аъзоларингиз одатда бу ерга келганда жойлашадиган “Виста дел Каминно” меҳмонхонасидан бу ергача босган ҳар қадамнингизни айтиб беришим мумкин. Бу ишни босди-босди қилиш учун бирортангиз келишингизга амин эдим.

— Хўш, мистер Хэррод, — Китти унинг гапини бўлди, — Мен ҳам сизни қидирган эдим. Энди сизга баъзи нарсаларни айтишимга ижозат беринг. Биринчидан, шу хона бекасидан бирор нарса билмоқчи бўлсангиз, унинг номидан сизга айтишим мумкин: адвокати Перри Мейсонга учрашинг. Кечки пайтда, жуда зарур бўлиб қолса, Дрейк қидирув агентлигига кўнғироқ қилинг. Иккинчидан, кўлимда шахсан сизга аталган нарса бор, оддий ва таъсирли, сизга ҳурматимни бутун борлигича ифодалайдиган нарса.

Жарангдор шапалоқ товуши, кейин кўпол сўкиниш ва эшикнинг ёпилиб, кулфи шиқиллагани эшитилди.

Китти хонага юзлари қизариб, кўзлари ёниб кирди.

— Бу Хэррод экан! — деди пиқиллаб кулиб. — Кўлни қаерда ювса бўлади?

Китти ваннахонага ўтди. У қайтиб келгач, Милдред:

— Китти, менга қаранг, — деди, — Бундан кейин ҳам ўзимни Ферн Дрисколл демоқчиман. Мен яна Милдред Крест бўлишга ошиқаётганим йўқ. Ахир бунинг нима фарқи бор? Ферн оламдан ўтган. Хэррод балки бу ерда нопоклик бор, деб шубҳа қилаётгандир. Лекин Ферн Дрисколл номи билан яшасам, у бироз эҳтиётроқ бўлади. Узини ҳимоя қила олмайдиган, ҳалок бўлган қизга тўхмат қилиш бошқа, ўзини ҳимоя қила оладиган одамга бўхтон ёғдириш бутунлай бошқа гап. Шундай қилсак, сизга ҳам яхши бўлади. Ҳомила йўқлиги аниқлангач, ойнома Хэрроднинг уйдирмаларини босиб чиқармайди. Хўш, эътироз билдирмайсизми?

Китти бироз тургач, сўради:

— Ферннинг сумкасини очганингизда яна бирор нарса бор эканми?

Милдред йўқ дегандай бош чайқади. У сумкадан топилган Форрининг хатларини эслади, лекин беихтиёр буни Киттига гапиришга ҳаққи йўқлигини сезди. Бу хатларни нима қилишини аниқ билмасди. Қонунга мувофиқ Ферн Дрисколлнинг ҳамма буюмларини полицияга ёки ҳокимият вакилларига топшириши керак эди.

— Ҳа, майли, — деди Китти тўсатдан. — Бундан кейин ҳам Ферн Дрисколл номи билан яшамоқчи бўлсангиз, мен эътироз билдирмайман. Фақат сиз қийинчиликларга дуч келасиз, деб кўрқаман.

— Барибир қийинчиликдан қочиб қутулолмайман, — Милдред хўрсинди. — Хэрроддан жуда кўрқаман.

— Ҳа, у ифлос товламачи.

— Шунинг учун ҳам ундан кўрқаман.

— Милдред, менга бир нарсани ваъда қилинг. Оила аъзоларимдан бирортаси билан гаплашсангиз, мени бу ерга келганимни айтманг.

— Яхши, — Милдред рози бўлди ва ўйчан кўшиб: — Уни бекор урдингиз.

— Шу аблаҳни-я! — Хитоб қилди Китти, — Сизга у билан қандай олишишни ўргатиб кўяман.

— Қандай қилиб?

— Мени шу ерда кутиб туринг, — деди Китти. — Ўн беш дақиқада қайтиб келаман.

У курткасини елкасига ташлаб, эшик томон юрди.

— Ҳеч бўлмаса мени қандай топганингизни айтинг? — сўради Милдред.

Эшик тутқичини ушлаган Китти бирдан тўхтади.

— Ахир сиз меҳмонхонага Ферн Дрисколл номи билан жойлашгансиз, — жавоб қилди у. — Шу хона телефони маълумотнома китобидаги рўйхатда бор. Мен у ерга кўнғироқ қилгандим, сизни қандай топишимни айтиб беришди. Кўриб турибсиз, қийин жойи йўқ.

— Отангиз ва акангиз ҳозир қаерда?
— Билишимча, Лансингда... Кутиб тулинг, Милдред. Ҳозир сизга уйда музқаймоқ қиладиган куракча олиб келаман.

— Музқаймоқ қиладиган куракча? — Милдред ҳайрон бўлди.

Китти бош ирғади.

— Бу ёғоч дасталик учи ингичка пўлат куракча. Аёл киши учун зарур нарса. Бундан яхшироқ қуролни ўйлаб тополмайсиз. Бир вақтлар аёллар ўзларини ҳимоя қилиш учун шляпа тўғноғичидан фойдаланишган экан. Гапимга ишонаверинг, уларнинг фойдаси теккан. Узун, ўткир нарсани ўқталсанг эркаклар эсанкираб қолади. Бир дугонам бор эди, унинг жазмани полициячи эди. Уша полициячи дугонамга кечқурун куракчасиз кўчага чиқманг, деб маслаҳат берган экан. Унинг ўткир учига пўкак тикиб, сумкада олиб юрса ҳам бўлади. Бир кун дугонам шу қурол билан восвос одамдан қутулиб кетган эди. Тунда қоронғи кўчаларда куракчасиз юриб бўлмайди.

— Ҳозир кеч бўлиб қолди, уни қаердан топасиз? Умуман, менга бунақа нарсанинг кераги йўқ...

— Нега топмас эканман? Кўшни даҳадаги “Аркейд Новелти” универмаги кечаси ҳам ишлайди. Хуллас, шу нарсани дўстингиз Хэрродда синаб кўринг. Мени айтди дерсиз, яқинингизга йўламайдиган бўлади.

* * *

Китти чиқиб кетгач Милдред ваҳимага тушиб қолди. У Карл Хэрроддан кўрқарди. Карл унинг барча сирларини билиб олгани, энди мушук-сичқон билан ўйнашгандай у билан ўйнашаётгани равшан бўлди.

Бироздан сўнг эшик кўнғироғи яна жиринглаганда, Милдреднинг юраги кўрқувдан ҳапқираб кетди. У эшик олдига бориб, қалтироқ, ингичка овоз билан сўради:

— Ким?

— Мен Киттиман, очинг... Ферн.

Милдред эшикни очди.

— Азизам, сизга қурол олиб келдим, бугун бир аслаҳахона! — деди Китти ичкарига кириб. — Мана қаранг, музқаймоқ учун учта ажойиб куракча!

— Учта? — Милдред ҳайрон бўлди.

— Ҳа! — деб Китти кулиб юборди: — Бу ишчанлик менга ота мерос: биттаси ўттиз саккиз цент туради, учтаси эса бир долларга сотилади. Эҳтиётдан биттасини ўзим оламан. Хэррод менга кўл кўтармоқчи бўлса, у шу куракча нималигини билиб олади... Милдред, сиз бунчалик кўрқманг! Уни эркакларнинг танасига тикиш шарт эмас. Эркак кишини, шунинг учини сал тегизиб, кўрқитиш мумкин... Энди эса, азизам, кетишим керак. Менга айтганларингизни ҳеч кимга айтмайман. Мен отам ёки Ферри ҳақиқатан ҳам Ферн Дрисколлга тўрт минг доллар бериб, ҳайдаб юборишганми, йўқми — шуни билмоқчман. Унинг тақдирини ҳар гал ўйлаганимда аъзойи баданим титраб кетади. Бечора қиз руҳий азобдан мияси бир дақиқа айниб қолиб, ўлимига рози бўлгандир. Ҳамма айб уни шаҳардан чиқиб кетишга мажбур қилишганида. Олдингизга келганимни ҳеч кимга айтманг. Бирор ҳодиса бўлиб, ёрдамим керак бўлиб қолса, бугун кечқурун “Виста дел Камино”да бўламан. Отам гўё президентдек соқчиларсиз ҳеч қаёққа бормаиди. Мен эса камтарона икки хоналик номерга жойлашганман. Ҳали ўзим у ерда бўлганим йўқ. Фақат юкларимни олиб кириб кўйишни илтимос қилганман. Меҳмонхонада мени танишади. Бирор нарса бўлса, мени осонгина топасиз. Хўш, нима, мардона бўласизми?

— Ҳаракат қиламан.

— Иккита куракчани йўлакчадаги стол устида қолдирыпман. Хэррод келса, ундан кўрқманг. Ҳамма товламачилар кўрқоқ бўлади. Мен кетдим бўлмасан. Ҳамма гапни очиқ айтганингиз учун раҳмат, омадингизни берсин!

Китти қизнинг кафтини эркаклардек қаттиқ қисди.

— Сиз нима маслаҳат берасиз, бу ердан кетсаммикин? — сўради Милдред.

— Билмадим, — Китти бироз ўйлаб жавоб қилди, — менимча, кўркмасангиз ҳам бўлади. Ҳаммаси ўтиб кетади. Хоҳласангиз Ферн Дрисколлингингизча қолаверинг. Лекин ёдингизда бўлсин: отам билан Форри сизни қидиришади... Ҳозирча хайр, Милдред.

Китти чиқиб кетгач, Милдред виждони қийналаётганини сизди: у Киттига ҳамма сирларини айтган бўлса ҳам, хат тўғрисида оғиз очмади. Ички туйғу унга Ферн Дрисколлнинг шахсий ҳаётини яшириб турган пардани очмасликни буюрди.

Китти кетгандан сўнг беш дақиқа ўтар-ўтмас телефон жириглади. Милдред Хэрроднинг овозини эшитаман деб телефон гўшагини олди. Лекин бу бошқача, гумбурлаган, амирона овоз эди.

— Мисс Дрисколлми?

Милдред бироз иккиланди, сўнгра:

— Эшитаман, — деди.

— Сиз билан Гарриман Бэйлор гаплашяпти. Эшитдингизми, қанақа ахмоқона гаплар юрипти? Шаҳардан чиқиб кетишингиз учун оиламиз гўё сизга пул берган эмиш. Мен...

— Ўзингиз яхши биласиз-ку, — деди Милдред, Ферн Дрисколл қиёфасига кириб.

— Ҳеч нарса билмайман! — Бэйлор бетоқат бўлиб бақирди. — Ўғлим аҳмоқлик қилиб, қопқонга тушиб қолган бўлса, мен бунни билишим керак. Сиз Карл Хэррод деган одамни танийсизми?

Қиз бир сония ўйлаб олиб, жавоб қилди:

— Бугун кечкурун олдимга келган эди.

— Хэррод бу воқеа ҳақидаги матнни қандайдир бемаъни ойномада босиб чиқариб, пул ишламоқчи бўлаётгани менга маълум, — давом этди Бэйлор. — Унинг айтишича, сизда ўғлим Феррини бадном қиладиган бир нечта хат бор эмиш. Сиз бу хатларни унга сотмоқчи бўлганингизни айтди. Шу ростми?

— Йўқ.

— Хатлар сиздами?

Унинг эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда гапириши Милдредни ҳужумга ўтишга мажбур қилди.

— Менда, — деди у. — Лекин хат ҳақида ҳеч кимга гапирганим йўқ, сотмоқчи бўлганим ҳам йўқ.

— Яхши, — деди Бэйлор. — Сиз билан гаплашиб олишим керак. Сизга яхшигина лавозимни таклиф қилмоқчи эдим. Тушунмаяпман, нега сиз... яхши, ҳозир олдингизга кираман, ўшанда гаплашиб оламиз. Учрашгунча.

Гўшакда қисқа гувиллаш эшитилди. У қиздан хонасига киришга руҳсат ҳам сўрамади. Келишини айтди, холос. Милдред бу одам ҳамиша шундай ҳаракат қилишини, ҳеч нарсадан тап тортмаслигини тушунди. Вазият бирдангина ўзгариб кетаётганини сизди.

Бэйлор Ферн Дрисколлни аввал кўрганмикин? Ўзини Ферн Дрисколл деб таништираётган қиз бутунлай бошқа одамлигини билса, нима қиларкин? Уни фош этармикин?

Китти ҳақиқатан ҳам отаси шаҳарга келганини билмаганмикин? Бу хатларни нима қилиш керак?

Китти ҳақ эди. Хэррод Ферн Дрисколл номидан машина ҳалокати ҳақида гапиришга уни мажбур қилмоқчи бўляпти. Шунда у Хэрроднинг тузоғига илинган бўларди. Хэрродга эса Ферн Дрисколлнинг сумкасидаги хатлар керак. Милдред унга бу хатларни умуман бермоқчи ҳам эмас. Бу хатлар Ферн Дрисколлнинг ўлимига бевосита бўлмаса ҳам, сабабчи бўлган кишининг отаси Гарриман Бэйлорнинг қўлига тушишимни хоҳламасди.

Милдред бирдан Гарриман Бэйлорни кўришни истамаётганини тушунди. У кўп нарсани, айни пайтда кам нарсани биларди.

У сумкасини олиб, боғланган хатларни солди, чироқни ўчириб, хонадан чиқди ва лифт томонга юрди. Кабина юқорига кўтарилаётганини кўриб, кўтиб турмай, зинадан паства тушиб, кўчага чиқди.

* * *

Перри Мейсоннинг иш куни охирлаб қолганди. Кабинетга Делла Стрит кириб келганда адвокат уйга кетмоқчи бўлиб турганди.

— Сизга иккита янгилик бор, шеф.

— Қандай янгилик?

— Сиз чой ичгани пастга тушиб кетганингизда Ферн Дрисколл кўнғироқ қилди. У билан дарҳол уланишингизни сўради. Жуда зарур, деди. Овозига қараганда, кайфияти бузукроқ. Айтмоқчи, у товламачи Карл Хэррод ҳақида гапирган эди, эсингиздами?

Мейсон бош ирғади.

— Уша Карл Хэррод ҳам кўнғироқ қилиб, у билан боғланишингизни сўради. Телефон рақами билан манзилини айтди. “Диксикрат” меҳмонхонасида яшаркан. У яна мижозларингиздан бири учун жуда зарур иш юзасидан кўнғироқ қилаётганини айтди.

— Демак, Ферн Дрисколл унга телефонимизни берибди.

Делла бош ирғади.

— Ҳа майли, — деди адвокат, — иккаласига ҳам кўнғироқ қилиб, нима гаплигини билайлик. Телефон рақамларини ёзиб олганмисиз?

Котиба телефон дафтарчасини олди.

— Аввал мижозимиз билан гаплашамиз, — деди Мейсон.

Делла рақамни терди, бир неча сониядан сўнг:

— Салом, мисс Дрисколл. Мен Перри Мейсоннинг котибаси Делла Стритман. — деди. — Сиз билан мистер Мейсон гаплашади, улаяпман...

— Яхшимисиз, мисс Дрисколл, — деди адвокат. — Қандай янгиликлар бор?

Сухбатдоши ҳовлиқиб гапира бошлади:

— Мистер Мейсон, бу вақт ичида кўп воқеалар содир бўлди. Аввал сизга ҳамма гапни айтмаган эдим. Муҳим тафсилотларни айтмаганман, деб кўрқяпман... Умуман кўп чигалликлар пайдо бўлди...

— Эртагача қолдириб бўлмайдим?

— Йўқ! Йўқ! Мен... Биласизми, хонамга кимдир кириб, ниманидир қидираётган экан. У менга урилиб, йиқитиб юборди, мен эса музқаймоқнинг пўлат куракчаси билан солдим.

— Қойил! — Мейсон мақтади. — Нима, у ярадор бўлдим?

— Эҳтимол. Куракча қўлимдан чиқиб кетди, уни қидириб тополмаяпман.

— Полицияга хабар қилдингизми? — Катъий оҳангда сўради адвокат.

— Йўқ, хабар қилмадим. Бунинг сабаби бор. Мен... Тушунинг, мен умуман бундай қиллолмайман.

— Менга қаранг, Ферн, ҳозирги аҳволингизда сичқондек пушиб, жим ўтиришингиз керак эди. Бунинг ўрнига сиз жуда эҳтиётсизлик қиляпсиз. Ҳозир эшикни ичкаридан беркитиб олинг, мен етиб боргунимча ҳеч қандай воқеага аралашмасликка ҳаракат қилинг. Ҳамма гапни учрашганимизда айтиб берасиз.

Мейсон гўшакни жойига қўйиб, Деллага қаради:

— Энди мени бошқаси билан боғланг... ҳам, бутун кўпроқ ишлашимизга тўғри келади, деб кўрқаман. Бунинг устига, атиги беш цент эвазига.

— Нима ҳам қилардик, — котиба жилмайди.

У телефон рақамини териб, гўшакка гапирди:

— Мистер Мейсоннинг котибаси мисс Стрит гапиряпти. Мистер Хэррод мистер Мейсондан шу телефонга кўнғироқ қилишни сўраган эди... Ҳа-ҳа... Сизни ҳозир улайман.

— Аёл кишининг овози, — деб шивирлади Делла кафти билан гўшакни беркитиб туриб. — Анчагина ёқимли товуш... Хэрродни ҳозир чақирмоқчи.

— Хайрли кун, — деди адвокат гўшакни олиб.

Бунга жавобан узоқ йўталиш эшитилди.

— Алло! Алло! — Мейсон сабрсизлик билан қичқирди. — Мен Карл Хэрродни телефонга чақаришни сўраган эдим...

— Мен Хэрродман, хириллаган овоз эшитилди. — Сиз билан гаплашмоқчи эдим...

Гўшакдан яна йўтал товуши эшитилди.

— Мижозингиз музқаймоқ куракчаси билан кўкрагимдан ярадор қилди, — Хэррод сўлгин овозда гапира бошлади. — Ёлғиз иккимиз муҳокама қилсак яхшироқ бўларди.

— Бу қаерда юз берди?

— Унинг хонасида.

— Полицияга хабар қилдингизми?

— Йўқ, албатта.

— Нима учун?

— Бу айтадиган гап эмас.

— Бўлмаса қандай гап?

— Ҳузуримга келсангиз, ҳаммасини айтиб бераман.

— Доктор чақириш зарур эмасми?

— Тиббий жиҳатдан унча жиддий эмас, лекин қонуний жиҳатдан ўта жиддий воқеа.

— Яхши, — деди Мейсон. — Шахсан сиз билан гаплашиб оладиган пайт келганга ўхшайди.

— Бунга амин бўлаверинг.

— Сизни қаердан топаман?

— Мен “Диксикрат” меҳмонхонасида, 218-хонада яшайман.

— Яхши, — деди Мейсон. — Идорамдан унча узоқ эмас экан. Кутиб туринг, тезда етиб бораман.

Адвокат гўшакни жойига илиб:

— Шунақа бўлишини билардим! — деб хитоб қилди. — Қандайдир чалкашлик юз берди. Ферн Дрисколл хонасига бегона одам кирганини кўриб, уни музқаймоқ куракчаси билан ярадор қилган. Менимча, қиз Хэрроднинг қаерига санчганини билмайди. Лекин зарб анча кучли бўлган, чунки куракча Хэрроднинг танасига санчилиб қолган ва уни ўзи билан олиб кетган. Хэррод кўкрагимдан яраландим, деди. Бориб кўришга тўғри келади. Лекин аввал Ферн Дрисколлдан тафсилотини билиб олишим керак...

— Ферн Дрисколл бу ҳақда полицияга хабар бермасмикин? — Делла унинг гапини бўлди.

— Ҳамма гап шунда-а! — хитоб қилди Мейсон. — У нима учундир полициянинг эътиборини жалб қилгиси келмаяпти... Майли, олдига кирайлик, меҳмонхонаси ёнгинамизда.

Улар кўчага чиқиб, таксига ўтиришди-ю, беш дақиқада “Рэксмор” меҳмонхонасига етиб боришди.

Милдред уларни сабрсизлик билан кутиб турарди. Эшикни очиб, Мейсонга қандайдир асабий ҳолатда қўл узатди.

— Ҳаяжонланманг, — деди адвокат. Келинг, нима бўлганини аниқ билиб олайлик.

Қиз асабий гапира бошлади:

— Аввал ўзим ҳақимда озроқ гапириб берсам девдим.

— Кулоғим сизда, — деди Мейсон.

— Мен Мичиган штатидаги Лансинг шаҳрида яшардим, кейин у ердан жўнаб кетдим, чунки... умуман у ерда Бэйлор фамилияли одам, Форрестор Бэйлор яшарди. Унинг оиласи бизнинг муносабатимизни ёқтиришмасди... Бунинг тарихи узун деб қўрқаман...

— Унда қисқа қилиб гапира қолинг, — деди адвокат жиддий оҳангда. — Ҳаммасини эшитмоқчиман.

— Форрининг Китти деган синглиси бор, ажойиб қиз. Биз у билан илгари таниш эмасдик. Кеча кечқурун бу ерга келди. У менинг тарафимда эканини, оиласидагилар менга қилган муомаладан афсусланаётганини айтди.

— Музқаймоқ куракчаси ҳақида гапирган эдингиз. Нима гап бўлди? — сўради Мейсон.

— Менга у сотиб олиб келган эди.

— “Ким” сотиб олган эди?

- Китти, Кэтрин Бэйлор.
- Сотиб олганиди? Куракчалар бир нечта эдими?
- Ҳа.
- Нега сотиб олган эди?
- Китти менга товламачилар қуёндай кўрқоқ бўлишади, уларги шундай куракчани кўрсатиб дўқ қилсанг, сени тинч қўяди, деганди.
- Кейин қурол билан хужум қилди, деб сизни айблайди, — деди адвокат куракчани қилиб. — Нечта куракча сотиб олган эди?
- Учга.
- Улар ҳозир қаерда?
- Йўлакдаги столча устида.
- Мейсон столча ёнига келди.
- Бу ерда битта, холос.
- Киз бош ирғади.
- Адвокат куракчани қўлига олди.
- Дастасига нархи ёзилган ёрлик ёпиштирилган экан, — деди у. — Бу ерда: “Ўттиз саккиз цент ёки учтаси бир доллар”, деб ёзилган. Яна “Аркейд Новелти” ёзуви билан қандайдир тамға кўриняпти.
- Бу қўшни даҳадаги универмагнинг номи, — тушунтирди Милдред.
- Ўша ерда музқаймоқ куракчаси сотиладими? — сўради Мейсон.
- Ҳа, “Ошхона буюмлари” бўлимида. У ерда қопқоқ очадиган пичоқлар, шиша очқичлар ва шунга ўхшаш нарсалар ҳам сотилади.
- Адвокат “яхши” дегандай бош ирғади.
- Энди нима бўлганини бир бошдан аниқ гапириб беринг. — Илтимос қилди у.
- Уйга келиб хонамнинг эшигини очдим, чироқни ёқмоқчи бўлиб, тугмачани босган эдим — ёнмади. Йўлак қоп-қоронғи эди.
- Аммо бирор нарсани кўргандирсиз?
- Эшик олдидаги нарсаларнигина кўрдим. Қоронғида қандайдир шитирлаш эшитиларди. Чироқ тутмачасини икки марта босдим, ёнмади. Сўнг кимдир менга тез яқинлашиб келаётганини сездим.
- Бақирдингизми?
- Йўқ. Бақирришга ҳам улгурмадим. Беихтиёр куракчалардан бирини олдим, шу заҳоти ҳалиги одам мени туртиб юборди.
- Қўли биланми?
- Йўқ, йўқ! Мен унақа туртишни айтаётганим йўқ. У дарвозага интилаётган футболчидек мени итариб юборди. У елдек учиб борарди, мен гандираклар деворга бориб урилдим.
- Кейин-чи?
- Бу пайтда куракчани ушлаб турган эдим, ўтқир учи ҳалиги одамга қаратилганди, кейин эса... Кейин... — Қиз хўнграб юборди.
- Ўзизни босинг, — адвокат уни тинчлантиришга ҳаракат қилди. — Келинг, нима бўлганини яна бир марта эслайлик.
- Куракча ёнимдан югуриб кетаётган одамга санчилди ва қўлимдан чиқиб кетди.
- Шунчаки ерга тушиб қолмадимикин?
- Йўқ. Ўша одам ким бўлса ҳам, куракча унда кетди.
- Мейсон бир дақиқа ўйланиб турди, кейин котибасига ўгирилиб:
- Делла, ўша универмагга бориб, учта шунақа куракча сотиб олинг. Таксида бора қолинг, у бизни чиқаверишда кутиб турибди. Тезроқ бўлинг. — деди.
- Делла Стрит хонадан чиққач, Мейсон Милдредга ўгирилди:
- Танишингиз Хэррод кўнғироқ қилди. Кўкрагига музқаймоқ куракчаси санчилиб, ярадор бўлганини айтди.
- Милдред кафтини лабига босди. Унинг катта очилган кўзларида даҳшат қотиб қолган эди.
- Сизнинг хонангизда баъзи одамлар қўлга киритишга уринаётган нимадир бор, — давом этди адвокат. Сиз нимани яширяпсиз? Пулми? Хатми?

— Мен... Маълумки, менда баъзи хатлар бор. Бу хатларни қўлга киритиш Хэрроднинг тушига ҳам қиряпти.

— “Маълумки” деганингиз нимаси? — сўради Мейсон.

— Сизга нима десам экан... Хатлар Ферн... Яъни менинг номимга ёзилган. Адвокат унга диққат билан тикилди.

— “Маълумки, менда баъзи хатлар бор”, дедингиз. Шу хатлар сизда борми ёки йўқми?

— Менда... Ҳа, бор.

— Қаерда?

— Сумкамда. Ёнимда олиб юраман.

— Улар Хэрродга нима учун керак экан?

— Йғволарни босадиган ойномага сотмоқчи шекилли.

— Менга қаранг, хоним, ёлғон гапияпсиз. Сиз ростдан ҳам Ферн Дрисколлмисиз?

Қизнинг кўзларида даҳшат акс этди.

— Ҳами ёки йўқми?

— Мен... Мен ҳозир бу ҳақда гапиролмайман. Йўқ, гапиролмайман.

У хўнграб йиғлаб, ўзини креслога ташлади.

— Етар! — деб қичқирди Мейсон. — Томоша кўрсатишни бас қилинг!

Вақтимиз жуда оз. Бизни нималар қутаётганини тасаввур қила олмайман. Бирор воқеа бўлиб, полиция қўлига тушиб қолсангиз, саволларга фақат адвокат хузурида жавоб бераман, денг. Ҳеч бўлмаганда шу гапни айта оласизми?

— Айта оламан... Лекин айтиш керакми?

— Керак! — Адвокат кескин гапирди. — Энди айтинг-чи, учинчи куракча қаерда? Улар учта эди, биттаси шу ерда, иккинчиси Хэрродга санчгансиз. Учинчиси қаерда?

— Киттида.

— Унинг тўла исми қандай, қаерда яшайди?

— Унинг исми Кэтрин Бэйлор. У “Виста дел Камино” меҳмонхонасида яшайди. У Лансингдан келган. Унинг оиласи пулга кўмилиб кетган. Отаси — Гарриман Бэйлор миллионер. Акасининг оти Форри. Мен ундан ҳомиладорман...

— Неча ойлик?

— Иккинчи ой... Йўқ, йўқ, мистер Мейсон, мен аслида ҳомиладор эмасман.

У яна пиқиллаб йиғлай бошлади.

Мейсон унга шундай тикилдики, ҳатто четдан қараган бегона одам ҳам, бу қиз адвокатнинг жонига текканини тушунган бўларди. Сўнг у электр узатгич олдига келди. Бу ерда бураб олинган ва ерга ташланган электр тиқинлари ётарди.

— Бу воқеани полицияга маълум қилиш керак, — деди у.

— Йўқ! Йўқ! Бундай қилиш мумкин эмас! Бунинг сабаблари бор. Ҳозир бу ҳақда гапирадиган вақт эмас. Мен айтолмайман... Айтолмайман...

Адвокат яна тескари қараб, хонани кўздан кечира бошлади. Стулдаги сумкани кўриб, уни қўлига олди, очиб, ичидан маҳкам боғланган хатларни олди.

— Хатлар шуми? — деб сўради у.

— Ҳа.

Мейсон боғламни чўнтагига тикди ва яна сумкага қаради.

— Шунча пулни қаердан олгансиз? — деб тўсатдан сўради у.

Қиз бошини кўтарди. Юзида кўзёшлари оқизиб юборган туш излари кўришиб турарди.

— Улар пулни топиб олишса, мени ўғирлаган, деб ўйлашлари мумкин.

— Бу кимнинг пули?

— Ферн Дрисколлники.

— Демак, сизнинг исмингиз бошқа. Сиз Милдред Крэтсиз, шундайми?

— Ҳа...

— Ферн Дрисколл ҳалок бўлганми?

— Ҳа. Ҳамма воқеа сизга айтганимдек бўлган.

— У ўзи ҳақида сизга гапириб беришга улгурмаганмиди?

— У исмини айтди. Мен унинг қаерданлигини сўрагандим, лекин у: “Ҳеч-қаерлик. Мендақаларни жонсарак кўғирчоқ, дейишади. Мен ҳамма кўнгил-сизликлардан қочиб кетдим, холос. Орқага қайтиш йўқ, ҳамма кўприкларни ёндириб юбордим”, — деб жавоб берди. Энди мен ҳам у каби кўприкларни ёндириб юбордим... — Милдред чуқур хўрсинди.

— Фалокат қандай юз берди? Сизни ҳақиқатан ҳам туртиб жарликка итариб юборишдими?

— Йўқ. Биз тоғ йўлидан кетаётгандик. Қоронғи эди. У ойнадан кўзини узмай борарди, кейин: “Шу зулматга чўксанг зўр бўларди. Бирданига ҳамма муаммодан қутуласан. Барибир, энди ҳаётда ҳеч қандай эзгулик бўлмайди. Хоҳлайсизми, бирваракайига ҳаммасига чек қўямиз?” — деди. “Жинни бўлдингизми, ундай қилмаймиз, албатта”, деб жавоб бердим. Шундан кейин у бирдан асабий кула бошлади ва машинани жарликка буришга уриниб, рулга ёпишди. Биз олиша бошладик. Машина сирганиб кетди. Мен ундан ожизроқ бўлсам керак, чунки машина тўсиқдан ўтиб пастга кулай бошлади. Ферн охири дақиқада ўзига келиб, қутулиш учун машинадан чиқишга уринди-ю, лекин улгурмади... Қолганини биласиз.

Шу пайт эшик тақиллади. Мейсон кулфни шиқиллатиб очди ва Делла Стрит ичкарига кирди. У шефга учта музқаймоқ куракчасини узатди.

— Худди шунақасидан, — деди у йўлакдаги стол устида ётган куракчани кўрсатиб. — Фақат сал қимматроқ.

— Нега қиммат? — адвокат ҳайрон бўлди.

— Уни қарангки, энди донасини қирқ бир центдан сотишяпти.

— Нима учун?

— Савдо қилаётган аёл яқинда янги каталог олишганини айтди. Дарров нархи ошибди, шу сабабли барча куракчаларга янги нарх ёзилган ёрлиқ ёпиштиришибди.

Адвокат Милдредга ўгирилди:

— Афсуски, ҳозир кетишимиз керак. Мен Карл Хэрродни кўриб, жароҳати хусусида батафсилроқ билиб олмакчиман. Бундан кейин нима қилишингизни билиб олинг. Бирортаси келиб, нима бўлди, хонангизга ким кирган экан, музқаймоқ куракчаси билан ҳеч кимни ярадор қилмадингизми, деб сўраса, ҳеч қандай саволга жавоб бермайман, дейишингиз керак. Иккита куракчани сизга қолдириб кетаман, сизда шунда учта куракча бўлади. Уларнинг ёрлигини олиб, йиртиб, унитазга ташлаб юборинг. Шундай қилсангиз, учаласи бир хил бўлади. Ишга полиция аралашиб, аёл киши универмагдан учта куракча сотиб олганини суриштирса, учала куракча ҳам хонангизда бўлади.

— Қолганлари қаердалигини билиб олишса-чи?..

— Бўлиши мумкин, — жавоб қилди Мейсон. — Ҳар қалай манави хатларни олиб кетаман.

— Пулни ҳам олиб кетинг.

Адвокат бош чайқади:

— Йўқ. Жойида қолаверсин. Уни конвертга солиб, устига “Ферн Дисколл мулки”, деб ёзиб қўйинг. Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз оча кўрманг. Ҳеч қандай саволга жавоб берманг... Кетдик, Делла.

Мейсон котибаси билан хонадан чиқиб кетди. Лифтга чиқишганда Делла:

— Қолган куракчани нима қиламан? — деб сўради.

— Ҳозир айтаман. Хэрроднинг айтишича, мижозим куракча билан уни ярадор қилган. Менимча, у фақат йўлақдан орқасидан ёруғ тушиб турган аёл қоматини кўрган, куракчанинг ўзини кўрмаган. Чоғимда кўрагига санчилган-у, ҳеч қандай оғриқ сезмаган бўлса керак — чунки куракча учли, ингичка. Кейин меҳмонхонадан чиққач, кўрагига куракча санчилганини кўрган. Менимча, у ҳам мижозимга ўхшаб иши полицияга тушишини хоҳламаяпти. Шу сабабли менга кўнғироқ қилган.

— Унинг мақсади нима?

— Бунини ўзи айта қолсин. Менимча, у савдолашмоқчи бўляпти. Полицияга айтмагани учун мижозимизнинг сумкасидаги хатларни талаб қилади... Хуллас, — давом этди адвокат, — унинг хонасига кирганимизда, мен Хэррод ва

у ердаги бошқа одамларнинг эътиборини чалғитишга ҳаракат қиламан. Шу вақтда сиз куракчани бирор жойга кўйиб улгуришингиз керак. Бармоқ изларингиз қолмаслиги учун қўлқоп кийиб олинг.

— Нархи ёзилган ёрлиғини нима қилай?

— Ёрлиғи қолаверсин.

— Нима учун? — Делла ажабланди. — Уни бошқа куракча билан ярадор қилишган-ку!..

— Ҳа, албатта, — деди адвокат. — Бу куракчаларни фақат ўзимиз фарқлай оладиган қилишимиз керак. Агар Хэррод полицияга хабар қилмаса, ортиқча куракча биздан унга совға бўлиб қолаверди. Агар хабар қилса, полиция унинг хонасидан иккита куракча топади. Шунда у куракчаларни чалкаштириб юбормасликка ҳаракат қилиши керак.

— Кейин қўлқопни ечиб кўяйми?

— Албатта, — деди Мейсон. — Сизни котибам деб таништираман-ку. Куракчани яшириб кўйганингиздан кейин қўлқопни ечиб, блокнотингизни олинг.

Улар таксига ўтиришди ва “Диксикрат” меҳмонхонаси томонга жўнашди. Ярим даҳа қолганда Мейсон ҳайдовчига машинани тўхтатишни буюрди ва ҳақини тўлади, сўнг икковлон машинадан чиқишди. Такси узокроққа кетгунча кутиб туришди-да, меҳмонхона томонга юришди. Бир неча дақиқадан сўнг олдиндаги йўлакдан 218-хонага йўл олишди. Йўлакда ёш жувон турган экан. Яқин келишгач:

— Сиз мистер Мейсонмисиз? — деб сўради.

— Ҳа.

— Кечиринг, Карл сизни кутяпти.

Аёл эшикни очди, улар хонага киришди. Делла бироз орқада қолди. Унинг киришини кутиб турди-да, аёл эшикни ёпиб, ичкарига шошилди. Остонада Мейсонга:

— У безгак тутаётгандек қалтираяпти, — деди.

Чуқур креслода адёл ўралган одам ястаниб ўтирар, кўзлари юмуқ эди.

— Карл, — деди аёл, — Мистер Мейсон келди.

Хэррод кўзини аста очди.

— Мистер Мейсон, сизни кўрганимдан хурсандман.

— Хэррод сизмисиз?

— Ҳа, мен.

Аёл Делла Стритни ўтиришга таклиф қилмоқчи бўлиб у томонга энди ўгирилаётганди:

— Бу аёл миссис Хэрродми? — деб Мейсон навбатдаги саволни берди.

Аёл шу заҳоти Мейсон томонга ўгирилди. Бир дақиқа оғир жимлик чўкди, сўнгра аёл:

— Карл, унга жавоб бер, — деди.

У бироз сукутдан сўнг:

— Ҳа, бу миссис Хэррод, — деди.

Мейсон аёлнинг кўзларига диққат билан тикилди.

— Уйланганингизга кўп бўлганми? — сўради у.

— Сизга барибир эмасми? — Аёлнинг жаҳли чиқди.

— Бунинг билишим керак, — деди Мейсон. — Мен адвокатман. Олдимда ярадор одам ётипти. Шу боис ана шундай савол беряпман.

— Менимча, бунинг сизга даҳли йўқ! — Аёл қаттиқ гапирди.

Мейсон кўз қири билан Делла бўш стул қидираётгандай, хонада айланиб юрганини кўрди. Тўсатдан Делла жаҳл билан:

— Лаънаги ручка! Қалпоғи сиеҳга тўлиб кетибди. Тўкиб юборай...

У ошхонага ўтди. Унга ҳеч ким эътибор ҳам бермади.

— Гапимни эшитиб ол, қизалоқ. Бу киши мистер Мейсон. У ҳуқуқшунос. Менимча у бизга ёрдам бермоқчи бўляпти, — деди Хэррод аёлга қараб.

— Нима қилмоқчи бўлаётгани билан ишим йўқ. Менинг ишимга аралашмасин. Бу ерга қаёқдаги олғир адвокатлар келиб, менга савол беришини хоҳламайман.

— Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим, — деди Мейсон кечирим сўраган-дек, — вазиятни аниқлаб олишим керак эди.

— Хуш, аниқлаб олдингизми? — Суриштирди аёл.

— Охиригача аниқлаганим йўқ, деб қўрқаман, — деди адвокат.

Делла Стрит хонага қайтиб кирди ва қўлқопини ечиб, сумкасидан блок-нот чиқарди.

— Мен тайёрман, шеф, — деди у.

— Бу мисс Делла Стрит, — деди Мейсон, — менинг шахсий котибам. У суҳбатимизни ёзиб олади. Хуллас... Демак, сиз Карл Хэрродсиз?

Хэррод бош ирғаб, йўталди.

— Сизни музқаймоқ куракчаси билан ярадор қилишганини тасдиқлай-сизми?

— Ҳа.

— Уша куракча қаерда?

— Бизда, — аёл суҳбатга аралашди.

— Уни кўришим керак.

— Ишончли жойга яшириб қўйганмиз, — деди аёл.

— Ярадор бўлганингиз нега мени қизиқтиради, деб ўйладингиз?

Хэррод кўзини очиб, қадини бироз ростлади.

— Бу воқеа сизни жуда қизиқтиради, — деди у ишонч билан. — Чунки сиз Ферн Дрисколлнинг вакилисиз.

— Сизни Ферн ярадор қилганми?

Хэррод бир неча дақиқа кўзини юмиб жим турди. Ниҳоят:

— Унда, сизнингча мени ким ярадор қилган? — деди кўзини очиб.

— Мен бу ерга топишмоқ ечгани келганим йўқ, — Мейсон кескин жавоб қилди. — Телефон орқали мижозим сизни ярадор қилганини айтдингиз. Шу боис бу ерга келдим. Бирор гап айтмоқчи бўлсангиз, гапиринг. Бўлмаса мен кетаман.

— Яхши, — деди Хэррод. — Мени мижозингиз Ферн Дрисколл ярадор қилди.

— Қандай қилиб?

— Мен у билан суҳбатлашмоқчи эдим. У дучор бўлган автомобил ҳалока-тини текшираётгандим. Меҳмонхонага кириб, хонаси қия очиклигини кўрдим. Кўнғироқни чалдим. Бир неча дақиқадан сўнг эшик зарб билан очилди ва сизнинг Ферн Дрисколлнингиз кўринди. У: “Сен яна келдингми!” деб бақирди-ю мени урди. Уша пайтда куракчани пайқамадим. Бир нарса санчилганини сездим, лекин оғриқ билинмади. Кейин шартта эшикни беркитди. Хонада у билан яна кимдир бор эди. Уларнинг гаплашаётганини эшитдим. Мен яна кўнғироқ тугмасини босдим, лекин у эшикни очмади. Менга қилган қили-ғидан пушаймон бўлади ҳали, деган қарорга келдим. Ишонаверинг, бу иш кўлимдан келади.

— Давом этинг, — деди Мейсон.

— Зинадан пастга туша бошладим, шундагина куракчани кўриб қолдим. У кийимимдан ўтиб, санчилган экан...

Хэррод аёлга ўгирилиб:

— Нелли, ичишга бирор нарса олиб кел, — деди.

Аёл ошхонага кириб бир шиша виски олиб чиқди. Хэрроднинг олдига келиб, унга шиша стаканни узатди. Хэррод:

— Стаканга қуйиб ичириб қўй, — деб буюрди унга.

Хэррод вискини ичганидан кейин аёл унинг лабларини рўмолча билан артиб қўйди. Сўнг Хэррод яна гап бошлади:

— Қизиғи шундаки, уйга келганимдан сўнг этим увиша бошлади.

— Докторга мурожаат қилдингизми?

— Йўқ, мурожаат қилмайман ҳам. Ҳозир фақат доктор етишмай турибди ўзи.

— Нега энди?

— Улар кўп савол беришади.

— Куракча чуқур кирганми?

— Дастасигача кирган, деди Хэррод.

- Ундай бўлса доктор чақириш керак.
- Сизга айтдимку, ҳеч ким керак эмас деб. Уларга нима десанг, кейин ҳаммасини полициячиларга айтиб беришади.
- Айтмоқчи, бундай воқеаларни полицияга хабар қилиш зарур.
- Хэррод кўзини қисди:
- Мижозингиз манфаатига тўғри келмайди.
- Мижозимнинг манфаати ҳақида ўзим ғамхўрлик қиламан, — Мейсон кескин жавоб қилди.
- Ихтиёр ўзингизда, — деб жавоб қилди Хэррод. — Лекин бу менинг манфаатимга мос келади.
- Нима учун?
- Биласизми, Мейсон, мен ўзига хос одамман. Мен... Айтайлик, омадли жентльменман.
- Бунинг устига товламачи ҳамми? — аниқлади Мейсон.
- Ундай дегани йўқ! — чийишлади Нелли.
- Мен бўйнига олишини осонлаштирмоқчи бўлдим, холос, — адвокат истеҳзо билан кулди.
- У ёш бола эмас, — аёл тўнғиллади, — кимлигини ўзи айтади!
- Мижозингизда қандайдир хатлар бор, — Хэррод мақсадга кўчди. — Бу воқеа хусусида нималардан хабардорлигингизни билмайман. Ферн Дрисколл Мичиган штатининг Лансинг шаҳридаги бадавлат фабрика эгаси Гарриман Бэйлорнинг ўғли Форрестер Бэйлорнинг котибаси. У шефидан ҳомиладор экан. Қари аблаҳ бундан хабар топиб, ўғлига билдирмай, қизни шаҳардан чиқариб юборган.
- Оғзингга қараб гапир! — Нелли жаҳл билан тўнғиллади.
- Хэррод унга жавобан тиржайиб, гапини давом эттирди:
- Мижозингиз билан учрашмасимдан олдин бунга ишонмагандим. Гаплашганимдан кейин тахминим тўғрилигини, бундан бир иш чиқишини тушундим. Бундай воқеалар менга ош-нон, ёғлиқ ош-нон учун пул топишимга имкон беради. Мен “Миридан сиригача” ойномасининг зохирий мухбириман. Лекин қийин томони шундаки, бу шов-шувга сабаб бўладиган катта воқеага етарли далиллар бўлмаса, ойнома босиб чиқармайди. Мижозингизда Форри Бэйлорнинг унга ёзган хатлари борлигини аниқ биламан. Шу хатларни қўлга киритсам, ойнома менга ўн минг доллар тўлайди. Менда хатдан бошқа ҳамма маълумотлар бор. Мижозингизни олдига шу хатларни олгани борган эдим.
- Шу гапларнинг ҳаммасини менга айтяпсизми? — Мейсон ажабланиб, қошларини чимирди.
- Ҳа, сизга айтяпман, — деди Хэррод.
- Унинг котибаси ҳар бир сўзингни ёзиб оляпти, — гапга аралашди Нелли.
- Майли, ёзаверсин, — Хэррод қўл силтади. — Мейсон билан манфаатларимиз муштарак. Дарвоқе, бугун мижозингизни олдига икки марта бордим. Биринчи марта эшикни у эмас, Кэтрин Бэйлор—Форрининг синглиси очди. Ўзимни таништиришим биланок, мени ҳақоратлаб, бурнимга бир мушт туширди. Бурним қонаб кетди. Бу алвасти эшикни дарров беркитиб олди, мен ҳеч нарса қилаолмадим. Аёл кишига қўл кўтаришдан ор қилмайдиган эркакларга иши тушмаганга ўхшайди. Эшикни тез ёпмаганида, ифлос башарасига маза қилиб туширган бўлардим.
- Карл, оғзингга келганини қайтармай гапираверсанми! — Нелли дўқ билан гапирди.
- Йўқол кўзимдан! — деб тўнғиллади Хэррод. — Шундай қилиб, — давом этди у Мейсонга қараб, — бироз вақт ўтгач, яна уникага жўнадим. Шунда мени ярадор қилди.
- Айтинг-чи, хона сиз куракчани кўра оладиган даражада ёруғмиди? — сўради адвокат.
- Хэррод бир дақиқа ўйланиб турди.
- Эсимда йўқ, — деди у. — Нима эди?
- Куракчани сезмаганингиз, ундан ўзингизни олиб қочмаганингизга ҳайронман.

Хэррод яна жимиб қолди, кейин:

— Менимча, сиз ҳақсиз. У ер ҳақиқатан ҳам қоронғи эди. Мен ҳеч қандай куракчани кўрмадим.

— Эшик ёпилгунча кўкрагингизга ўша нарса тиқилганини сезмадингиз, шундайми?

— Худди шундай. Мен уни кейин кўриб қолдим.

— Ундай бўлса, сизни ярадор қилган аёлнинг юзини ҳам кўрмагансиз, — деди Мейсон. — Бу аввал Ферн Дрисколл ўрнига эшик очган Кэтрин Бэйлор бўлиши ҳам мумкин.

Хэррод қизариб кетди.

— Бу ерда мени сўроқ қилишга ҳаққингиз йўқ. Сиз судда эмассиз! Жин урсин, сиз билан тил топишга уриниб ўтирибман-а... Менга қаранг, Мейсон, сизга бир нарса таклиф қилмоқчиман.

— Айнан нимани таклиф қиласиз?

— Мижозингиз мен билан келишиб олиши мумкин эди. Котибангиз тилхат ёзсин, қўл қўйиб бераман.

— Нима ҳақда келишиши мумкин эди?

Хэррод бош чайқади:

— Мижозингиз билан гаплашинг, Мейсон. Ўшанда ўзингиз бу ишни тинчлик билан босди-босди қилишни таклиф этасиз. Менинг фикримни эшитдингиз, энди ундан ҳам эшитинг. Уни ҳамма гапни айтиб беришга кўндингиз. У аслида кимлигини айтсин. Ўшанда ўзингиз олдимга келасиз.

— Ҳозир эмас, — деди адвокат. — Аввал сизни доктор кўрсин. Аҳволингиз қандайлигини билиш керак.

— Менга ҳеч қандай докторнинг кераги йўқ. У савол беради, суриштиради. Кейин полицияга бориб айтади. Унда биз нима қиламиз?

— Сизга шахсий докторимни юбораман, — деб таклиф қилди Мейсон. — У жароҳатингиз қанчалик хавфлилигини, асорат бериши мумкинми ёки йўқлигини аниқлайди. Агар у сиздан, бу қандай содир бўлди, деб сўраса, уйқуда ўрнимдан туриб юрадиган касалим бор, ухлаётганимда хонада айланиб юриб қоқилиб кетибман ва музқаймоқ куракчасига йиқилибман, деб жавоб қилинг. Ҳаммасини ўзимнинг докторимга айтаман, деб, унга жавоб бермаслигингиз ҳам мумкин.

— Бундан менга қандай фойда?

— У жароҳатингиз қанчалик жиддийлигини аниқлайди ва оқибатининг олдини олади.

— Бу менга қанчага тушади?

— Ҳеч қанчага, — ишонтирди Мейсон. — Тўғри, доктор ўз хулосасини сизга эмас, менга айтади. Агар даволашга муҳтож бўлсангиз, унинг барча тавсияларини сизга айтаман. Полиция тўғрисида ташвишланмасангиз ҳам бўлади. Доктор сизни кимдир ярадор қилганини билмайди. Шу боис бу ҳақда полицияга хабар беришга мажбур эмас.

— Узоқ кутаманми?

— Бир соат ичида келади.

— Оти нима?

— Мен назарда тугаётган докторнинг исми Арлингтон.

— Уни кўпдан буён биласизми?

— Биринчи йил эмас.

— Майли, кўндирдингиз, — бир дақиқалик сукутдан сўнг Хэррод тиржайди. — Нелли, устимга яна битта адёл ташла. Этим увишяпти.

— Нега рози бўляпсан? — аёл жаҳл билан сўради. — У сени тузоққа тушироқчи. Сен докторга қаёқдаги воқеани гапириб берасан, ўшанда...

— Жим бўл, лаънати! — Хэррод жаҳл билан бақирди. — Бу ишга бурнингни тикма!

— Яна бир марта айтаман, ўйлаб гапир! — деб қичқирди Нелли.

Хэррод истеҳзо билан хохолаб кулди:

— Мен ўйлаб гапиряпман, лаънати! Ҳақиқий лаънатисан. Бу сўзнинг нимаси ёмон?

У Мейсон томонга ўтирилиб, ҳорғин оҳангда гапирди.

— Кўпол, билимсиз аёлга учрасанг аҳвол шу экан. Яна бу кишим ўзларини олижаноб хоним қилиб кўрсатмоқчи бўладилар.

Нелли жаҳли чиққанидан қизариб, эътироз билдирмоқчи бўлиб оғиз очдию, сўнг фикридан қайтди.

— Бўш вақтингизда баъзи нарсаларни ўйлаб кўринг, — Хэррод адвокатга қараб гапини давом эттирди. — Мижозингизнинг исми бошқа. Сизни алдашига йўл қўйманг. У Ферн Дрисколл эмас, Милдрет Крест. У Ферн Дрисколлнинг фақат исмини эмас, балки сумкасини, унинг ҳужжатлари ва пуллариини ҳам ўзиники қилиб олган. Унга кимлигиниги биламан, денг, мен ҳам билишимни айтинг. Кейин яна бу ерга келинг, ўшанда сиз билан очиқ-часига гаплашамиз. Менинг соғлиғим сизни шунчалик ташвишлантираётган бўлса, энди докторингизни юборавринг.

* * *

Мейсон доктор Арлингтонга қўнғироқ қилиб, у билан “Диксикрат” меҳмонхонаси олдида учрашишини айтди. Кейин Мейсон Делла Стрит билан таксида машинасини қолдирган жойга борди ва унга ўтириб меҳмонхонага қайтиб келишди.

Беш дақиқа ўтмай доктор етиб келди. У машинадан чиқиб сўрашди ва:

— Перри, нима гап? — деб сўради.

— Меҳмонхонада ярадор бор. Унга ўз докторимни юбораман дедим. Унинг фамилияси Хэррод. 218-хонадан топасиз. Юқорига чиқиб, унинг қандай аҳвол-далигини текширинг. Вазифангиз ҳақиқатни холисона аниқлашлигини билиб олинг. Сиз унга шахсий доктори эмаслигингизни, шунинг учун сир сақлаш ҳақида гап бўлмаслигини айтинг. Сиздан илтимос, мабодо ўзининг аҳволи тўғрисида гапира бошласа, ҳаммасини эслаб қолинг ва қасам ичиб тасдиқлашга тайёр бўлиб туринг.

— Яхши, — деди доктор. — Унга нима бўлган?

— Кимдир унинг қовурғаси орасига ниманидир санчибди.

— Пичоқми?

— Йўқ, пичоқ эмас, ўткир, лекин кичкина нарса.

— Нина тикқанми?

— Менимча музқаймоқ куракчаси.

— Тушунарли, — деди доктор.

— Эҳтимол, нима бўлганини гапиргиси келмас, — адвокат огоҳлантириб қўйди. — Балки хотиним патнис тўла идишни кўтариб кирганда ошхона эшиги олдида куракчани ушлаб тургандим, у эшикни оёғи билан итариб юборди, эшик қўлимга тегиб, куракча кўкрагимга санчилди, дейиши мумкин.

— Ҳақиқатан ҳам шундай бўлганми?

— У шундай бўлди деб айтиши мумкин.

— Бу ҳақиқатми?

— Мен қаяқдан билай? — адвокат елкасини қисди. — Яхшилаб текширинг, унга нима бўлганини аниқланг. Менимча унинг эти увишяпти.

— У анойилардан эмасга ўхшайди! — Бунга жавобан Мейсон:

— Ҳимм, — деди холос.

— Майли, бориб кўрайчи, — доктор шошилиб қолди. — Бунақа яра жуда хавфли бўлиши мумкин.

— Боринг, — деди адвокат. — Сизни шу ерда кутиб турамыз.

Доктор машинадан чамадончасини олиб меҳмонхонага кириб кетди.

* * *

— Ҳўш, бу воқеа қанчалик жиддийлигини тез орада билиб оламиз, — деди адвокат Делла Стритга. — Куракчани ошхонага яшириб қўйишни унутмадингизми?

- Йўқ, албатта. Уни жавоннинг пастки тортмасига тиқиб қўйдим.
- Бошлабсиз!
- Аёлнинг оилавий аҳволини суриштириб, куракчани яшириб қўйишим учун ажойиб имконият яратдингиз. Айтмоқчи, суриштирмасангиз ҳам ҳаммаси равшан.
- Ҳа, лекин уларни чалғитиб туришимга ёрдам берди.
- У иккинчи куракчани топиб олса, бирор шубҳага бормасмикин?
- Куракчани кўкракка санчилгани билан чалкаштиришлари мумкин.
- Ҳимм, бу ишингизда бир гап борга ўхшайди, — котиба қиз бир дақиқа ўйланиб, сўнг хулоса қилди.
- Мейсон сигарета чекиб, тутунини бурқсита бошлади:
- Кўрамыз, улар докторга нима дейишаркин.
- Доктор билан бирга борсак яхшироқ бўлармиди?
- Гувоҳ бўлишни хоҳламайман, — деб жавоб берди Мейсон. — Яхшиси, доктор Арлингтон гувоҳ бўлаверсин. Унинг кўрсатмасига дунёдаги ҳар қандай суд ҳам ишонади.
- Ҳа, — деб тасдиқлади Делла. — У одамларда яхши таассурот қолдиради.
- У машина қанотига суяниб турарди. Бирдан орқага ўтирилди. Нимадир унинг эътиборини тортди.
- Вой-вой, шеф! — деб қичқирди у. — Фалокат!
- Нима гап? — адвокат ҳайрон бўлиб ойнага қаради.
- Полиция машинаси, қизил чироқли. Орқамизда келяпти, сизга кўринмайди.
- Шу ёққа келяптими?
- Шунақага ўхшайди.
- Дарҳол машинага чиқинг, — деб буюрди Мейсон. — Кетдик. Ўзимиз полиция чангалига тушмасак эди.
- Улгурмаймиз, — Делла унинг гапини бўлди. — Улар етиб келишди. Ҳақиқатга яқинроқ баҳона топинг.
- Бари бир машинага ўтиринг. Балки бизни сезишмас...
- Делла жозибали ҳаракат билан олдинги ўриндиққа чўкди, эшикни ёпиб, ойнасини туширди. Мейсон унга оҳиста:
- Ўзимизни уларни кўрмаганга соламыз. Четда турган машинага эътибор бермасликлари ҳам мумкин. — деди.
- Шу пайт автомобилнинг ичини ўчиб-ёнаётган қизил чироқ ёритди.
- Кескин бурилинг! — деди адвокат. — Ўзингизни ажабланаётгандек тутинг. Бўлмаса уларни олдин сезганимизни пайқаб қолишади.
- У бошини ўтириб, Деллага бармоғи билан полиция машинасини кўрсатди.
- Хўш, боладикми? — шивирлаб сўради у.
- Сал кўполроқ чиқди, лекин бўлаверади. Ана улар.
- Машинанинг ўнг томонига Мейсоннинг эски таниши — қотилликни текшириш бўлиmidан сержант Голкомб яқинлашди. Иккинчи полисмен машинанинг чап томонида турарди.
- Ана холос, — сержант ажабланди. — Бу ерда нима қиляпсизлар.
- Қизиқ, ўзларингиз нима қиляпсизлар? — Адвокат саволга савол билан жавоб берди. — Шахсан мен кетмоқчи бўлиб турибман.
- Ростданми? Негадир ундайга ўхшамаяпти. Менимча, кимнидир кутяпсиз... Биласизми, Мейсон, сизнинг котибангиз жуда чиройли қиз. Қадди-қомаги мисс Америкага ўхшаган қизни кўрганингизда...
- Баландроқдан олаверинг. Мисс Коинот денг! — Адвокат жилмайди.
- Рост айтасиз, — сержант билимдондек Мейсоннинг фикрига қўшилди. — Барно қиз қайси машинага ўтирганини сезмай бўларканми... Хўш, бу ерда нимани кутиб турганингизни айтарсиз?
- Машина деразасидан меҳмонхона эшигига қараб турган Делла Стрит Мейсонни тиззаси билан туртди.
- Меҳмонхонадан доктор Арлингтон чиқди, Мейсоннинг машинаси томон шошилиб бир неча қадам ташлади-ю, шу аснода полиция машинасига кўзи тушди. Шартга орқасига бурилиб, ўзининг машинаси турган жойга қараб юрди. Голкомб уни тиржайиб кузатиб турарди, ниҳоят:

— Хэлло, доктор! — деб қичқирди.

Арлингтон тўхтади. Бошини буриб:

— Эшитаман, — деди.

— Адашмасам, сиз докторсиз, шундайми?

— Адашмадингиз.

— Қаерда бўлганингизни билиш мумкинми, доктор?

— Шу меҳмонхонада бўлдим.

— Жуда соз! — сержант илжайди. — Сизнинг у ердан чиқаётганингизни кўриб тургандик, шу сабабли гапингизга ишонмасликка асосимиз йўқ. Энди нозикроқ савол, доктор. Қайси хонада бўлдингиз?

— Нега қизиқаётганингизга тушунмадим, — деди доктор.

— Нега қизиқмай, — сержант тушунтирди. — Сиз икки юз ўн саккизинчи хонага кирган бўлсангиз, бу бизни жуда қизиқтиради. У ерга сизни Мейсон юборган бўлса, вазият янада қизиқарли тус олади. Жуда қизиқарли вазият. Шубҳасиз, мистер Мейсон чиқишингизни кутиб турган. Демак, у сизнинг қаердалигингизни биларкан. Тўғрироғи, у ерга сизни Мейсон юборган. Ахир, сиз меҳмонхонадан чиқиб, аввал унинг машинаси томон юрдингиз, кейин бизни кўриб қолиб, ўз машинангиз томонга бурилдингиз. Бу билан ҳамма сирни очиб қўйдингиз. Хўш, хонада ким бор экан, доктор?

Арлингтон бир зум ўзини ўнглаб:

— Мен ярадорни кўздан кечирдим, асорати оғир кечадиган оддий жароҳат деб ўйлагандим. — деди жилмайиб.

Доктор сержантнинг елкаси оша машина деразасидан тикилиб турган Мейсонга қараб, овозини баландлатди:

— Бу одам мен кирмасимдан аввал жон берган экан. Хонадаги аёл, хотини бўлса керак, унинг кўкрагига музқаймоқ куракчасини тиқишганини айтди. Мен юзаки қарадим, ҳақиқатан ҳам кўкрагида санчилган нарсадан ҳосил бўлган яра борлигига ишонч ҳосил қилдим. Қолгани энди коронер¹нинг иши. Шу сабабли бошқа ҳеч нарса қилмадим.

— Полицияга кўнғироқ қилмадингизми? — деб сўради Голкомб.

— Полицияга мен у ерга кирмасимдан олдин хабар қилишган экан, — жавоб қилди доктор. У адвокатга маънодор назар ташлаб, давом этди: — Аёл полицияга хабар бермаганда, мен коронерга кўнғироқ қилган бўлардим.

— Жуда қизиқ воқеа, — деди сержант. — Хўш, энди бирор киши бизга, бу одам ярадор бўлганини мистер Мейсон қаёқдан билганини тушунтириб берадими?

— Доктор, бир дақиқа сабр қилинг, — деди Мейсон. — Сиз чиқиб кетганингиздан кейин хонада ким қолди?

— Фақат ўша аёл.

— Бу аёл унинг хотиними?

— Мен қаёқдан биламан? Ундан никоҳ қоғозини кўрсатинг деб талаб қилганим йўқ.

— Хуллас, ҳозир мурда ётган хонада шу аёлдан бошқа ҳеч ким йўқ ва у ердан нималар бўлаётганини фақат худонинг ўзи билади, шундайми?

— Ҳа, тўғри, — доктор тасдиқлади.

— Ҳим, Мейсон, — сержант чуқур тин олди, — сиз ютдингиз. Ҳозирнинг ўзидаёқ ҳамма гапни сиздан суриштириб билиб олсам зўр бўларди. Лекин юқори-га чиқиб, қотилликни текшириш менинг бурчим.

— Қотиллик деддингизми? — адвокат ажабланди. — Бу бахтсиз ҳодиса эмасми?

Голкомб тиржайди:

— Бизга телефонда хабар беришларича, бир аёл музқаймоқ куракчасини унинг кўкрагига санчган экан. Тезда тафсилотини билиб оламиз, деб ўйлайман. Мейсон, шу ерда туринг.

— Нима учун?

— Суҳбатимиз ҳали тугагани йўқ.

— Идорамда суҳбатлашамиз.

¹ К о р о н е р — Тўсатдан ўлган ёки ўлдирилганларни текширадиган терговчи.

— Вақтимни бекорга кетказишни хоҳламайман, — деди полициячи. — Сизни керагидан орғиқ ушлаб турмайман. Лекин доктор иккалангиз шу ерда қолишингиз керак. Айтмоқчи, ўзингиз хонага кирганмисиз?

— Кирганман, — деди адвокат.

— Ўзим ҳам шундайдир, деб ўйлагандим.

— Мен ҳам сиз билан борайми, сержант? — деб сўради иккинчи полисмен.

— Ҳа, — деди Голкомб. — Ҳозир коронер билан бармоқ излари бўйича мутахассис тушган иккинчи машина етиб келади. — У яна Мейсонга ўтирилди:

— Буюраман: сиз билан гаплашгани вақт топгунимча шу ердан кетманг.

— Оқилона фармойиш бўлганда бўйсунишга мажбур эдим, — деди адвокат.

— Сизни ўн беш дақиқа кутаман. Бу сизга бериладиган имкониятнинг энг кўпи. Менга ёки докторга саволингиз бўлса, чорак соатдан кечикмай қайтиб келинг.

— Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечиришим керак.

— Ҳаммаси жойида туриши учун аёлни чиқариб юбориб, хонани муҳрлаб қўйинг. Бунга атиги икки дақиқа вақт кетади. Хоналарни текширишингиз учун яна ўн дақиқа кетади. Хуллас, ўн икки дақиқадан сўнг қайтиб келишингиз мумкин. Чорак соатдан кейин кетаман, доктор Арлингтон ҳам кетади.

Сержант бир неча сония иккиланиб турди, сўнг иккинчи полисменга қўл силтади:

— Кетдик!

Улар меҳмонхона эшигидан ичкарига кириб кетишгач, доктор Мейсонга оҳиста:

— Нима қилишни билмай қолдим, Перри. Хонага кирсам, у ўлиб ётибди. Ўн дақиқача олдин ўлганга ўхшайди. — деди.

— Аёл-чи, жазавага тушган эканми?

— Унинг учун бу катга жудоликка ўхшамаса ҳам хафа кўринади.

— У мен билишим керак бўлган бирор гап айтдими?

— Фақат полицияга телефонда Карл Хэррод ўлдирилганини хабар қилганини айтди.

— Ўлдирилганини?

— Аёл шунақа деди. Мен қийин аҳволда қолдим, Перри. Нега у ерга юборганингизни тушунмадим. Кейин жароҳат тўғрисида багафсилроқ билмоқчи бўлгансиз, деб ўйладим. Чойшабни кўтариб, уни кўздан кечирдим. Яра — санчилган нарсанинг изи жуда кичкина. Ростини айтсам, жароҳат музқаймоқ куракчаси билан етказилганига ва у шу ярадан ўлганига шубҳа йўқ.

— Яра битта холосми?

— Ҳа. Тўғри, мен ҳаммаёғини кўздан кечирганим йўқ. У белигача яланғоч эди. Бошқа жароҳат сезмадим. Айниқса кўкрагида бошқа жароҳат йўқ эди.

— Тушунарли, — деди Мейсон маънос оҳангда. — Делла, чалкаш ишга аралашиб қолдик. Мижозимизга кўнғироқ қилинг... Тўхтанг! — деди у тўсатдан, котиба машина эшигини очаётганда. — Бу ёққа полициячи келяпти, уни бизни кузатиб туриш учун сержант Голкомб юборган бўлса керак.

Чиндан ҳам меҳмонхона эшигида Голкомб билан у ёққа кириб кетган полисмен кўринди. У йўлкани кесиб ўтиб, шу аснода етиб келган иккинчи полиция машинаси олдида тўхтади. Машинанинг қизил чироғи ўчиб-ёниб, атрофга ваҳимали қизғиш ялиғ таратарди. Машинадан икки киши: иккита фотокамера кўтарган фотограф ва полиция кийимидаги, қўлида чамадонча кўтарган одам-эксперт чиқди. Улар меҳмонхонадан чиққан полисмен билан нималарнидир гаплашишди. Кейин машинадан яна икки киши чиқди ва ҳаммалари меҳмонхона томонга юришди. Полисмен Мейсоннинг автомобили ёнига келиб:

— Сержант Голкомб сизларни узоқ ушлаб туришни хоҳламас экан, лекин у жанобларига бир нечта савол бермоқчи. Шу боис, ҳеч қаерга кетишмасин, деб буюрди.

— Мен докторман, — деди Арлингтон, — беморларимни кутдириб қўёлмайман. Мен телефон қилиш мумкин бўлган жойда туришим керак.

— Биладан, биладан, — полисмен унинг гапини бўлди. — Кўп кутмайсиз.

— Сержантни огоҳлантирган пайтимдан бошлаб роса ўн беш дақиқа кутаман, — деди адвокат. — Бу, кутиш мумкин бўлган энг кўп вақт. Доктор, шу

муддат ичида керак нарсани сўраб улгуришмаса, сизнинг ҳам бемалол кетишга ҳаққингиз бор.

— Тўхтанг! — деди полисмен. — Менимча, сиз мени калака қиляпсиз. Шу ўн беш дақиқа тўғрисида ҳеч қандай қонун йўқ.

— Қонунда айтилишича, полициянинг ҳар қандай фармойиши оқилона бўлиши лозим, — Мейсон эътироз билдирди. — Юз берган вазиятни ҳисобга оладиган бўлсак, ўн беш дақиқа жуда мос келади. Бу гапим учун масъулиятни зиммамга оламан.

— Зиммангизга бир вагон масъулият олишингиз мумкин, — полисмен кўполлик билан тўнғиллади.

— Иш юзасидан кўп марта шундай қилишимга тўғри келган, — адвокат ўзини тутиб гап қайтарди.

Полисмен иккиланиб қолди. У меҳмонхона эшигига ташвишланиб қараб, тўнғиллади:

— Сержант, қайтиб келгунича сизларни жўнатмасликни буюрган.

— Чорак соатдан кейин мен кетаман.

— Сиз сержант рухсат бергандан кейин кетасиз.

— Мен сержант билан гаплашганимиздан ўн беш дақиқа ўтгандан кейин кетаман.

Полисмен қандай қилсам яхшироқ жавоб бераркинман, деб ўйланиб қолди. Шу аснода сержант Голкомб меҳмонхонадан чиқди ва катта-катта қадам ташлаб, йўлкани кесиб ўтди.

— Менга қаранг, сиз ҳақиқатан ҳам шу йигит билан гаплашганмисиз, мисс Стрит эса унинг ҳамма кўрсатмаларини блокнотга ёзиб олганми?

— Ҳа, — деди адвокат.

— Унга сизнинг мижозингиз ҳужум қилганми?

— Йўқ.

— Нега “йўқ” бўларкан?

— Мижозларимнинг одамларга ҳужум қиладиган одати йўқ.

— Ҳим... Уни “Рэксмор” меҳмонхонасида, ҳозир Ферн Дрисколл турган хонадаги аёл ярадор қилган... Мисс Кэтрин Бэйлор сизнинг мижозингизми?

— Уни умримда кўрмаганман.

— Ферн Дрисколлни-чи?

— У менинг мижозим.

— Жуда соз. Мен у билан суҳбатлашаман. Сиз унга йўл-йўриқ бермасингиздан аввал суҳбатлашаман.

Сержант соатига қаради.

— Буларни ўн дақиқа ушлаб турунг, кейин қўйиб юборинг, — деди у иккинчи полисменга. — Мейсон, сиздан Хэррод ярадор бўлмасдан аввал нималар бўлганини батафсил билишни истардим. Бу ҳақда ёзма баёнот берсангиз, янаям яхши бўларди.

— Докторни ҳам ушлаб турайми? — деб сўради полисмен.

— Ўн дақиқа ўтгунча улардан биронтаси телефонга яқинлашмасин. Мен, Мейсон унга оғзингни очма, деб тайинламасидан олдин меҳмонхонага бориб, гаплашиб олмоқчиман... У биз учун энг қимматли гувоҳга ўхшайди.

— Сержант, менинг қандай ишлашимни билмас экансиз деб кўрқаман.

— Аксинча, жуда яхши биламан, — деб жавоб берди сержант. — Рэй, улардан кўзингизни узманг, — буюрди у полисменга. — Ўн дақиқадан сўнг уларни қўйиб юборишингиз мумкин.

У машинага ўтириб, жўнаб кетди.

Мейсон соатига қаради, эснади, керишди, сигаретасини тутатди, бошини орқага ташлаб, кўзларини юмди. Доктор ўзининг машинаси олдига бориб, эшигини очди.

— Сиз ўн дақиқа кутиб туришингиз керак, — деб эслатди полисмен.

— Энди тўққиз дақиқа ўтди, — деди доктор ва олдинги ўриндиққа ўтириб, эшигини ёпди.

Иккинчи машинада Делла Стрит дақиқаларни санаб, соатдан кўзини узмай ўтирарди.

— Саккиз дақиқа ўтди, шеф.

Кўп ўтмай Мейсоннинг ишораси билан котиба машина калитини буради.

— Тўхтанг! — қичқирди полисмен. — Яна бир дақиқа қолди.

— Биз моторни қиздирыпмиз, — деб тушунтирди адвокат.

Полисменнинг асабийлашгани кўриниб турарди.

— Буйруқни бажарсангиз яхшироқ бўларди, — тўнғиллади у. — Сержант мен билан радио орқали боғланиши мумкин.

— Боғланиши мумкин, албатта, — Мейсон эътироз билдирди. — Лекин у бизга ўн дақиқа кутишни буюрган, ўн дақиқа эса ўтиб кетди. Олға, Делла.

Уларни тўхтагишга боғинолмаган полисменнинг ёнидан ўтиб кетишди. Арлингтоннинг машинаси уларнинг орқасидан жўнади.

— Қаёққа борамиз? — деб сўради Делла.

— Дрейк агентлигига. Докторга ишора қилинг, бизга етиб олсин.

Делла машинани бироз секинлатди ва докторга ишора қилди. Машиналар ёнма-ён келгач, Мейсон дарчадан бошини чиқариб:

— Уйга кетаверинг, доктор, ҳеч қандай саволга жавоб берманг, — деди.

Арлингтон бош ирғаб, акселераторни босди ва тезда кўздан ғойиб бўлди.

— Пол Дрейк бугун кечқурун кабинетида бўлса керак, — деди Делла. — Бир қийин ишни текшириш билан бандлигини, ярим кечагача агентликда бўлишини айтгани эсимда.

— Жуда соз, — деди адвокат. — Пол билан маслаҳатлашамиз. Сержант Голкомб полициячига бизни яна бир неча дақиқа ушлаб туришни буюрмасидан аввал жуфтакни ростлайлик.

Давоми бор

Муродбой НИЗОНОВ

Ҳажвий ҳикоялар

ҚИШЛОҚДАН КЕЛГАН ШАҲАРЛИК

Бу воқеани ўн йил муқаддам Тошкентга кўчиб кетган бир дўстим гапириб берган эди. Шундан бери ёзсаммикан, ёзмасаммикан, деб иккиланиб юргандим. Тайёр ҳикояни кўзим қиймади. Ёздим.

— Хизматим тақозоси билан мени Нукусга, вазирлар кенгаши идорасига ишга чақиринди, — деб бошлади у ҳикоясини, — Аввалига бир ҳафтагача индамай юрдим. Негаки, болалигим шу қишлоқда ўтган. Ҳамма қариндош-уруғларимиз шу қишлоқда. Шаҳар эса қишлоғимиздан етмиш чақиримча узоқ. Автобуслар ҳам онда-сонда қатнайди. Қолаверса, шаҳарга қатнаб ишлаш қийин. Шаҳарда ётиб ишлай десам, у ерда биронта яқин қариндошларимиз ҳам йўқ. Бунинг устига оилали одамнинг бола-чақани ташлаб, шаҳарга бориб ишлаши... сал ярашмайди. Иш таклиф қилган одам ҳам: “Ўзингга қара, кела олсанг кел”, деди. Нари ўйландим, бери ўйландим, қариндош-уруғлар билан маслаҳатлашдим. Хуллас, шаҳарда ишлашга қарор қилдим.

Узоқ чўзиб ўтирмадим. Уй-жойимни, иморат қурилса керак бўладиган эллик-олтмиш теракни, ўн-ўн беш қўйимни, товуғу хўрозларимни кўтарасига сотдим-да, Нукусдан уй харид қилдим. Бахтимга уй эгаси Астраханга кўчмоқчи бўлиб, юкларини контейнерга жойлаб, тезда харидор чиқавермагач, кўни-кўшниларга тайинлаб жўнаб кетмоқчи бўлиб турган экан. Шошилинич сотилган уй арзон тушади-да. Ишим ўнгидан келди. Қишлоқдаги бор буд-шудимни сотиб йиққан пулим олти хонали данғиллама уйга етди-турди.

Шундай қилиб десангиз, шаҳарга қўйган дастлабки қадамим омадли келди. Ҳам бозорга, ҳам ишхонамга яқин жойдан уйли-жойли бўлдим-қолдим.

Орадан икки-уч ой ўтиб, шаҳар ҳаётига ҳам кўника бошладик. Бу ернинг қишлоқдан фарқи шу эканки, босган қадамнинг пул экан.

МУРОДБОЙНИНГ “АЛОМАТИ”

Ҳар қандай фожеадан ҳам кулги, ёхуд ҳар қандай кулгидан ҳам йиғи топа оладиган аксар кишиларда буюклик “аломат”-лари бўлади. Йўқ, бу билан ёғочдан бировга ҳайкал йўнмоқчи эмасман. Фақат сизга таништирмоқчи бўлган ёш дўстимда ҳам шу хил аломатларидан жиндай борлигини таъкидламоқчиман, холос.

Шундай фожеалар ҳам бўладики, уни кишилик фойдасига ҳал қилиш учун бутун олам бош қотирар экан. Орол бўйи мамлакати иқлими ҳам ана шундай муаммолар жумласига қиради. Зотан у биргина мамлакатнинг эмас, балки бутун дунё халқларининг таъвишу қайғусига айланиб бормоқда...

Шу муаммони ҳал этиш учун ҳар ким ҳам нинадай бўлса-да, кичик бир улуш қўйишига ҳаракат қилади. Айтайлик, масалан, кимдир “Эколот” чиқаради, кимдир уни ҳалол пулига ўйнайди. Биров ютади, биров ютқизади. Хуллас, ютган ҳам ютқизган ҳам Орол муаммосини ҳал қилишга ўзича муносиб ҳисса кўшади. Шундайлардан бири Қорақалпоқ мамлакатининг таниқли ҳажвчиси Муродбой Низоновдир. Унинг янги китобида киритилган “Ҳар кун ютадиган лотерея” ҳажвсияси мавзу жиҳатидан адабиётда кўнам янгилик эмас. Фақат унда воқеа лотереяга сира алоқаси бўлмаган мамлакатнинг кечанги тарихига оид бир детал билан бошланади: “Экскаватор Ю. уртовга биринчи бор панжа урганида одамлар:

- Бу тоғни камида юз йил ковлашса керак.
- Юз йил нима деган гап? Ҳали буни оламан дегунча эҳ-ҳе...

Бир яхши жиҳати — бир кетмон ўрмасанг ҳам мева-чева қишлоқдагилардан олдин оғзингга тегар экан. Бечора қўшнилариимиз суг-қатиқни ҳам кўчадан сотиб олишар экан. Бизнинг бир ютуғимиз шу бўлдики, сигиримизни сотмай, ўзимиз билан бирга олиб келган эдик. Шу ишимиз жуда зўр бўлган экан, суг-қатигимиз ўзимиздан чиқади. Баъзан-баъзан қўни-қўшнилариимизга ҳам бериб турадим.

Сентябрда болаларимиз биринчи бор шаҳар мактаби бўсағасидан ҳатлади. Энди улар шаҳар болалари. Ҳаммамиз хурсандмиз. Қишлоқдан узоқ турсак-да, ҳеч нарсдан камчилигимиз йўқ.

Бир куни тушликка келсам:

— Шомурод! — деб қичқирди биров ташқаридан.

Дарров танидим. Бу бизнинг қашлоқдаги қўшнимиз, ҳам ота томондан қариндошимиз Эсенмурод оғанинг товуши. Югуриб ташқарига чиқдим.

— Шаҳарликларнинг эшигини тақиллатмай кириб бўлмайди, дейишади. Шунга олисдан қичқириб келаётганим, — деди у кулиб.

— Келаверинг оға, кўчанинг нариги томонидан бақирсангиз ҳам ярашади сизга.

Эсенмурод оғанинг ёнида ўтган йили ўқишга кирган ўғли ҳам бор экан.

— Туфлийингни ташқарида еч, ўғлим, — деб у аввал ўзи ечиб кўрсатди. — Бу ер сенга студентлар ётоқхонаси эмас.

— Майли, майли, ичкарига кириб ечаверсин, — деб мулозамат кўрсатдим.

— Қўявер, тартибга, озодаликка ўрганавергани маъқул. Эрта-индин ўқишни битиргандан сўнг ёнингга ишга оласан. Ушанда ҳеч нарсани кўрмаган қишлоқи бўлиб турса яхшими?! Юрт бунинг устидан кулмайди, сенинг устингдан кулади.

Ола-а, мен у кишининг ўғлини ишга олдим-у, у қишлоқи бўлиб қолдими? Ўзим бировларнинг суёвида ишга келган бўлсам, буни қандай қилиб ишга оламан? Хўв бола, ҳаддингдан ошма, демайди ми эшитганлар!

Нима десангиз денг-у, қишлоқни жудаям соғиниб қолган эканман, оғамга гал бермай сўраб-суриштириб ётибман. Худди аскарликка олиниб, ортимдан отам кўргани келгандай хурсанд эдим. Хуллас, бир маҳал оғам муддаога кўчди.

— Энди гап бундай, — деди Эсенмурод оға дастурхонга дуо қилиб, — уйинг неча хона ўзи?

— Олти хона.

— Баракалла! Келин иккалангга қайси хона тегди?

— Шу ўтирган хонангиз.

— Болалар-чи?

— Болалар ўзимиз билан бирга. Ҳали ёш-ку.

— Жуда тўғри ўйлабсанлар. Болаларни жимитдайлигидан бўлакласанглар, ота-онага бемехр бўлиб ўсади, — деди-да, у аста ўрнидан турди. — Хўш, энди менга тўрдаги энг яхши хонангни кўрсат.

— Тўрдаги хонани эмас, ҳамма хонани кўрсатай. Боядан бери чой ичиб бўлишингизни кутиб ўтирган эдим.

— Бу тоғни қовлаб оламан дегунча ўрnidан бошқа бир тоғ ўсиб чиқмаса, отимни бошқа қўяман, дегувчилар ҳам бўлган эди.

Уша Юмуртовимиз ҳалитданоқ эшак ҳам ҳатлаб ўтса бўладиган аҳволга тушиб қолди. Бир нарсани олдингми, бирон нарсани ўринма-ўрин қўйиб турмасанг бўлмас экан. Ахир айтишади-ку, ётиб еганга тоғ ҳам чидамайди” деб.

Бир куни минг сўмга олган лотереям эллик миллион ютса бўладими!...”

Шундоқ қилиб, катта ютуқнинг ширин ва беҳисоб таъвишлари бошланиб кетди. Биров “Мерседес” ол деса, иккинчи бир жўраси “Лимузин” олганинг маъқул, дейди. Яна бош-қалар хушхаво ва обод бир маскандан ҳовли-жой қилишни маслаҳат берди. Хуллас, таниши-билиши, дўсти биродарларнинг кўмаги билан “Эллик миллионнинг бир четидан жиндек учирши” эвазига мутассади ходимларнинг ўзлари келиб, машиналарида обориб, беш метрча келадиган ўлчагичлари билан мўл-кўл ерга ўзлари қозиқ қоқиб беришиди. Ҳоказо югур-югурлардан кейин ҳашаматли участка битай деб қолди. Уни овулининг хўжайини Узоқберган ота қақиртирди. Оқсоқол янги қўшнининг бу ҳашаматли мол-мулкига ишонқирамай қараб, уни тергов қила бошлади, сўраб-суриштирди. Ниҳоят, маҳалла фаолларининг сирли торта-тортлари бошланиб кетди. Беш миллионнинг чўғини кул босганда электросетдан, горгаздан, сув ва ер солиғини сўраб бир гуруҳ йигитлар келишиди: тўпланиб қолган қарзларни ҳисоб-китоб қилишиди. Йигитлар ичкарига киргач уларга аҳволимни тушуштириб “Бу маҳаллада мендан бошқа неча киши қарздор?” деб сўрадим, “ҳеч кимнинг қарзи йўқ, фақат ўзингиз” дейишиди.

Йигитларнинг гапида жон бор экан. Биз бундан кейин чидай олмадик. Кўч-кўронимизни орқалаб эски маҳалламизга кўчдик...”

Учовлашиб ҳамма хоналарни бир-бир кўриб чиқдик.

— Ҳа, мана шу тўрдаги хонанг қулай экан, — деди оғамиз хона олдида бироз тўхтаб.

— Нимаси қулай?

— Менинг ўғлимга-да, — у ўзича бирнималар дер, чамаси: “Каравотни бундай қўйган маъқулми ё бунақасига қўйсакмикан?” — деб мўлжал қиларди. — Боядан бери тушунмай турибсанми? — деди у менга ўғрилиб. — Мана бу Дўшан иннинг бултурдан бери студентлар ётоқхонасида ётиб ўқиб юрибди-ку. Кўрдингми, бир йил ичида қулогидан ой кўринадиган бўлиб, фақат бурнигина қолибди сўрайиб... Иссиқ-совуғи вақтида бўлмаса... Нуқул шатир-шутур қилиб юрган эр болалар. Кўлларидан ҳеч вақо келмайди. Сенинг шаҳарга кўчиб келганинг жуда яхши бўлди-да! Кўрпа-тўшагини ҳам олдирмадим. Қолаверсин, дедим. Тўппа-тўғри олдинга олиб келдим. Нима бор у ерда алюмин товоқни тақиллатиб. Ётсин мана бу амакиваччасининг уйида, озодароқ жойда, дедим.

— Яхши қилибсиз. Ётса ётақолсин.

— Ётишга ётади-ку, энди гап бундай. Бу бола куни-туни китобдан бош кўтармайди. Овқатингни ич, демасанг овқат ейиш ҳам эсидан чиқиб кетади. Келинга айтиб қўй, вақтида овқатини бериб турсин. Айтиб қўяй, ёғли овқатни унчалик хуш кўрмайди. Ёвғон овқатни ичмайди, суюқ ошга унчалик тоби йўқ, билмайман бу ярамаснинг кимга тортганини. Бунга ҳар куни қовурдоқ билан палов бўлаверса.

— Бизларнинг ҳам ҳар куни ейдиган таомимиз шу-ку... Ёвғон овқат онда-сонда бўлмаса...

— Бу ярамас онда-сонда ҳам ичмайди-да. Ўшандай пайтларда оч-наҳор қоладими, дейман-да.

— Унда, ўзига яраша... бирон нарса қилиб берармиз.

— Ҳа, баракалла... Каттароқ бир лаганда гўштиги мўлроқ қилиб пишириб берсин. Худди мен у кишига алоҳида қозон осамиз деётганимдай, оғамиз ўзи айтиб, ўзи бичиб-тўқиб қўя қолди.

Эсенмурод оға нима деса “маъқул” деб болани олиб қолдим.

— Ҳа, айтгандай, бир нарсани унутиб бораётган эканман, — деди оғамиз дарвоза олдида бориб қолганида. — Баъзан-баъзан “чўнтагингда пулинг борми?” деб сўраб тургин. Ўзи ўлардай уятчан. Мабодо, “бор” деб ерга қараса, билгинки, чўнтагида ҳеч вақо қолмагани. Ана шундай пайтларда чўнтагига беш-олти юз сўм солиб қўй. Ҳарқолда ёш йигит, қизларни музқаймоққа таклиф қилиши бор. Ҳали ёнингга ишга олсанг, хизматингга яраб қолар. “Иниси борнинг тинчи бор”, дейишади-ку, ахир.

Кечкурун Дўшмуродни аёлимга яхшилаб тушунтириб топширдим.

— Эсенмурод оға мени ўнга чиққунимча орқасида опичиб катта қилган. Энди биз ҳам хизматига ярамасак бўлмас.

— Қачонгача ўқир экан?

— Энди тўрт йили қолибди.

Хотинимнинг ранги бўзариб кетди. Мен буни сезмаганликка олдим.

Ҳажвиянинг асл миллий — маҳаллий моҳиятини ақлли ўқувчи бир ўқиганда тушуниб етган бўлса керак.

Бугунги қорақалпоқ ҳажвиётида ўзига хос услуб ва табиийликка эга Муродбой Низонов 1951 йилда Кегайли туманининг Бўзқўл овулида дунёга келди. Одатдагидек, унинг болалиги Орол сувининг қақраб бораётган йилларига тўғри келди. Педагогика институтини тугаллаб, туман газетасида бир муддат ишлагач, 1982 йилдан “Эркин Қорақалпоғистон” газетасига келиб, Орол дарди бутун олам дардига айлана бошлайди. Кейин телевиденияга ўтиб, кенг қўламада ижод қила бошлади. 1991 йилдс юртимиз мустақилликка эришган бир пайтда у “Орол” журналинини очиб, унга муҳаррирлик қилади. 1994 йилдан бошлаб то ҳозиргача “Қорақалпоғистон” нашриётида директорлик лавозимида ишлаб келаяпти... Бу энди унинг меҳнат фаолиятидан бир шингил.

Шу йиллар мобайнида у қорақалпоқ ҳажвиётида баракали ижод қилиб, эл орасида катта ҳурмат ва эътибор қозонди. Ҳозиргача у “Шунақаси ҳам бўлади” (1979), “Нишона” (1982), “Кулим келади” (1987), “Одамни кулдиргани учун” (1989), “Яқинда қизик бўлади” (1999) сингари ўндан ошиқ ҳажвий китоблари қорақалпоқ тилида босилиб чиқди. Шунингдек, унинг “Муштум кутубхонаси” сериясидан, “Ўзга сайёрада етти кун” китоблари ўзбек тилида чоп этилди.

1994 йилда Муродбойнинг “Ноёб нусха” комедияси Ўзбекистон Миллий академик драма театрида муваффақиятли сахналаштирилди.

Эътиборингизга Муродбой Низоновнинг янги ҳажвияларидан ҳавола этилаётир.

*Неъмат АМИНОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.*

— Жонгинам, кенгроқ бўлавер, кенгроқ. Бир қозон овқат ҳаммамизга етади. Ярим чўмич сувни ортиқроқ қўйсанг, олам гулистон.

Уйда ўзлик-ўзимиз ўтирганимиз бошқа экан. Бу бола бизга узоқроқ бўлса-да, қариндош. Шундай бўлса ҳам ҳар нарсадан ҳадиқ қилаверар экансан. Мабодо эшикни қаттиқроқ ёпиб юбормадикми? Хотин чойнакни столга қаттиқроқ қўймадимми? Овқатни иштаҳа билан едимикан ё ёқмай қолдимми? — деган андишалар хаёлингга келаверар экан.

Болаларни ҳам уйда чурқ эттирмаймиз, денг.

— Секинроқ ўйнанглар!

— Шовқин-сурон қилманглар!

— Тўрдаги уйдан нарироқ ўйнанглар. Аканг дарс қиляпти...

Хуллас, студент асраган худди чақалоқ боққандай гап экан.

Ҳаш-паш дегунча орадан ярим йил ўтди. Худога минг қатла шуқр, чидаб келяп-миз...

— Сизни боядан бери бир аёл кутиб ўтирибди, — деб телефон қилди тушликка келганимда ишхонамизнинг қоровули. Уша куни бир юмуш билан ишхонадан эрта-роқ кетган эдим.

Чала-чулла тушлик қилдим-да, идорага етиб бордим. Борсам, Чимбойдаги тоғамизнинг хотини Ойпарча янгамиз кутиб ўтирган экан. Ёнида худди янгамиздан кўчирма олгандай икки қиз. Анча илгари тоғамиз билан сал хафалашиб, борди-келдимиз совиброқ қолган эди. Ёнидагиларни таниёлмадим, эҳтимол қизларидир.

— Вой айланайин жияним-эй, — деб апоқ-чапоқ сўраша кетди янгамиз. — Эрта-лабдан бери кута-кута кўзларим тўрт бўлди-ку.

— Бир иш билан кетган эдим.

— Ўзимам айтган эдим-а, министр одам ўрнида ўтирмайди деб.

— Бу гапни қаёқдан олдингиз, мен министр эмасман.

— Хўп, деявер, жиян. Бўлмасанг бўларсан. Фаришталар омин деб юборса ҳеч гап эмас.

Уялганимдан янгамни ташқарига олиб чиқдим.

— Мана булар менинг эгизак қизларим, — деди ортимиздан чиқиб келаётган қизларни кўрсатиб у. — Фотима билан Зухра. Бу йил дўхтирлик ўқишига кирди. Иккови ҳам тест билан ўтишди. Бирорта онсонроқ ўқишга қиринглар, десак унашмади.

— Етти йил ўқир эканмиз, — деб кулиб туришибди.

— Вой шўргинам, етти йил қачон ўтади, деб ваҳима қилдим. Сўнг сенинг бу ерда-лигинг эсимга келиб қолиб, сал юрагим ўрнига тушди. Нима, ёвга кетиб боряптимми? Етти йил бўлса бўлар! Жиянмизнинг уйида ётиб ўқийверар, деб ўзимни ўзим овутидим. Олдинроқ олиб келай десам, йиғим-терим тугасин, деб кўнишмади қизлари тушма-гурлар.

Ичимда бир нарса узилиб кетгандай бўлди. “Вой-бўй, тўрт йил қачон тугайди”, деб қовоқ-тумшуқ қилган хотиним етти йилни эшитиб, чалқасидан тушмаса бўлгани!

Йўқ, хотиним бечора чалқасидан қулагани йўқ. Фақат кечга томон қўшни хонадондаги дўхтир келинга чиқиб, қон босимини ўлчатиб келди.

Тоғамизнинг хотини ўша куни, қизларим янги жойга ўргансин, деб бизникида ётиб қолди.

— Жиян, жудаям келин боланинг айтганини қилаверма, — деди янгамиз йўл-йўлакай менга насиҳат қилиб. — Биз ҳам ўшанақа хотинларнинг биттасимиз-ку. Хотин зотининг қош-қовоғига қарасанг, нималарни қилмайди дейсан? “Эр ғайратли бўлса, хотин одобли бўлар”, деган машойихлар. Келинни қаттиқроқ ушла! Берадиган бир қошиқ овқатини қизганиб, қизларимизнинг нафсониятига тегиб юрмасин тагин. Ёлғиз тоғанинг қизлари-я!

— Хўп бўлади, у ёғидан ғам еманг, янга дейман ялтоқланиб.

— Шу замоннинг болаларига ҳайронман. Онасининг ичидан чиқмай туриб касал ортиради. Фотиманинг олти ёшдан бери ангинаси бор. Ҳар куни эрталаб сутга сариёғ солиб ичмаса, нафаси қисади-қолади. Зухранинг эса ошқозони оғрийди. Азонлаб бир тухумни илтиб ютиб олса, юзларига қон югуради дегин.

— Сутни-ку топармиз-а... бироқ тухум масаласи...

— Нима, тухум тополмайсанларми? Шу ҳам гап бўлди-ю, мен бўлсам, қайним Нукусда министр деб гариллаб юрибман-а...

— Гариллаб юрган бўлсангиз юргандирсиз. Бироқ уйда тухум йўқликка йўқ. Шаҳарда қандай асраймиз деб товукларимизни сотиб юборган эдик.

— Вой, эшитган қулоққа уят-а! Товуқсиз ҳам ўтирадим одам ҳеч замонда? Бугун-эртадан қолдирмай бир иккита тухум қиладиган товук сотиб ол. Ёнида хўрози ҳам бўлсин. Менинг Зухраойим бир кун тухум емаса суроби тўғри бўлиб қолади-я!

Мен тоғамнинг иддао қилишини биламан.

— Отанга тортибсан... — деб йўқ ердаги гапларни кўндириб ташламаслиги учун, бозорга бориб бешта товук, иккита хўроз, яна уларга дон-дун сотиб олдим-да, уйга олиб келдим.

Хотиним жаҳли чиқиб:

— Шундан бошқа қиладиган ишим йўқмиди, — деб зарда қилди-да, кечки овқатга ҳам қарамай ётиб қолди.

Нима қилишимни билмай, хотинимга ялтоқланаман:

— Пешонамда биттау битта тоғам бор. Нима, ўшанинг қизларини оғирсинаяпсанми? Етти йил деган нима, бирпасда ўтади кетади.

Қизларга ялтоқланаман:

— Янгаларингнинг гапига аҳамият берманглар. Қозонга олов ёқиб, кўнгилларинг тусаган овқатни қилиб ейверинглар. Ора-чурода тутиб қоладиган шунақа бош оғриқ касали бор.

Кейин амакимнинг ўғлидан хабар оламан:

— Душанжон, сенинг кўнглинг нимани тусайди? Қовурдоқ пишириб берсинми? Ё тушликдаги паловни иситсинми? Ўзимизга мошова тайёрланаётган экан...

Дунёда бировнинг кўнглини топишдан ҳам қийинроқ иш бўлмаса керак. Уволи не керак, хотиним бечора амакимнинг ўғлининг ҳам, тоғамнинг қўшалок қизларининг ҳам кўнглини топиб келяпти: Фотимага азонлаб ёғли сут, Зухрага чала пиширилган тухум, Душанжонга бир кун палов, бир кун қовурдоқ...

Бу ҳам етмагандай, қизлари тушмагур баъзи кунлари курсдошлари билан тўртта-бешта бўлиб келишиб, тушлик қилиб кетишади, денг. Начора? Индамаймиз. Топганимизни оддиларига қўямиз. Финг десак, тоғажонимиз:

— Хув бола, мен сени ўнга чиққунингча опичиб катта қилганман-а! — деб даф қилиши бор.

Шундай қилиб, кунларимиз ўтиб турибди. Тўрт йил деган нима? Чидаймиз-да!

Бир куни тушдан кейин Эсенмурод оға қишлоқдан телефон қилиб қолди: чўчиб тушдим. Нима бало, хотиним жаҳл устида бирор нордон гап айтиб қўймадимикан, ишқилиб? Хайрият, тинчликка ўхшайди.

— Келаётган ҳордикда бизнинг Душанжоннинг туғилган куни, — деди у ҳол-аҳвол сўрашиб бўлиб. — Шунга йигирмага яқин йигит-қизлар бу ёққа келишмоқчи экан. Етмиш чақирим жойга овора бўлиб келиб нима қиласанлар. Амакингнинг уйида кутиб юборавер, деб уришиб бердим. Бу гапим ўзига ҳам маъқул бўлди-ю, бироқ... "ўзингиз амакимга бир оғиз айтиб қўйинг", деб истиҳола қилди. Тортинганини қара бу расво-нинг! Нима, бир оғиз айтса, сен қилиб бермасмидинг? Айтаман, дедим. Нега айтмас эканман, ахир, мен Шомуроджонни ўнга чиққунича опичиб катта қилганман, менинг боламнинг бир-иккита меҳмонини кутиб ололмайдими? Кутиб ололади, дедим.

— Кутиб олишга оламин-у, оға.... Бироқ шу кунларда...

— Важ-қарсон қилма, бола, важ-қарсонни хотинлар қилади, жа шаҳарлик бўлдим деб сенам ўнга одамнинг олдига битта нон синдиришни ўрганиб олдингми, нима бало! Менинг болам сенга оғирлигини солмайди. Ичадиган-ейдиганини ўзи олиб боради. Фақат сен келинга пишириб, куйдириб бер, десанг бўлди.

— Пиширади, пишириб-куйдириб бермай қаёққа ҳам борарди.

— Ҳа, шундай бўлсин, иним. Ҳарҳолда қариндошимиз. Уртамиздан у-бу гаплар ўтса уят бўлади. "Онамга айтинг, бир тандир нон ёпиб юборсин", деган эди, бир бақириб бердим. Нима, янгаси бир тандир нон ёполмайдими? Икки зувалагина хамир қилиб, бўғирсоқ пишириб беролмайдими? Қирқ-эллик сомса пишириб қўя олмайдими келган меҳмонларнинг олдига? Қўяди. Нега қўя олмасин? Шунга ярамаган келиннинг кимга кераги бор. Ундан ҳам кўра "янга, янга" деб яхши гапириб, енгидан кириб, ёқасидан чиқмайсанми, ношуд бола. Ҳа бундоқ: "амакижон, амакижон" деб сув-пу-вини, фанга-сантасини сенга олдирсин. Билмадим бу ношуд боланинг қачон одам бўлишини!

Қулоқларим шанғиллаб амакимнинг нима деб, нима қўйганини билмадим ҳам, эшитмадим ҳам. Бор билганим шу бўлдики, Дўшмуроднинг меҳмонлари олдига қўйиладиган ноз-неъматларнинг ярмини менинг бўйнимга илиб қўйди.

Ўлимдан номус кучли дейишади. Эртасига Эсенмурод оғамиз янгамиз билан келиб, бир кун кўниб, кетар чоғида:

— Бу нарсалар сенларнинг уйларингга бекорга увол бўлмасин, — деб пишган гўштарнинг қолганларини, бўғирсоғу сомса-помсаларни бир сўмка қилиб олиб кетишди. Отаси ўглига келган совға-саломларни кўтариб эшикдан чиқаётиб:

— Душанжон, чўнтагингда пул борми? — деб сўради.

— Бор бўлса керак, — деб боласи ерга қаради.

— Вой ярамас-эй, сен ҳам бундоқ йигитларга ўхшаб шартта-шартта гапирсанг-чи! Ёш йигитсан, пулсиз юрма, дейман-да. Мабодо пулинг бўлмаса, тортинма, амакингдан сўра.

Гапни қаранг. Нима амакисининг пул заводи борми, тортинмай сўрайверадиган. Бусиз ҳам носкийимизнинг учини қайириб тикиб кийишга ўтдик. На хотиннинг бирор тузук кийими бор, на менинг. Дардимиз ичимизда, гинг деёлмаймиз. Аҳволи зоримизни ўсмоқчилаб айтишга ҳам тортинамиз. Қишлоқдагиларга дув-дув гап қилиб юбормасин деб.

Шаҳарга кўчиб келганимизга ҳам ўн йил бўлди. Шу ўн йил мобайнида тоғамизнинг икки қизи, амакимизнинг бир ўгли ўқишни битириб кетди. Қишлоқдаги Холмурод бригадирнинг ўгли уч йил ётиб, шаҳарда ишлади. Қурбонниёз кенегаснинг боласи билан келини гураб жой топгунча бир ярим йил бизникига кириб-чиқиб юрди. Бу орада малакасини ошириш учун бир ойлик, икки ойлик курсларга келиб ўқиб кетганларни сизларга айтишга уялиб турибман. Хуллас, бу уйнинг бизники эканлигига ҳам шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолдик.

Яқинда ҳаётимизда кескин бурилиш рўй берди. Тошкентдаги Вазирлар кенгаши идораси мени бўлим бошлиғи лавозимига чақириб қолди.

— Жон хўжайин, ҳеч ҳам ўйлаб ўтирманг. Бугун-эртадан қолмай жўнайлик, — деб ёлворди хотиним бечора. — Мен ҳам одамларнинг хотинларига ўхшаб бир яйраб юрай. Худога шукр, ҳозир бу ёқдан Тошкентга бориб ўқиб юрганлар йўқ даражада-ку.

Ётиб ўқийтган бир-иккита студентни бошқа ёққа чиқардиг-у, уйимизни, бор будшудимизни сотиб, Тошкент қайдасан, деб йўлга тушдик. Вазирлик идораси, менинг эр етиб қолган бодаларимни инobatга олиб, уч хонали уй берди. Ўзим ишга шўнғиб кетдим. Хотинимга ҳам иш топилди. Болаларимизнинг бировини университетга, бировини институтга, бировини коллежга ўқишга жойладик. Кичкинамиз мактабда. Келганимизга уч ой бўлди. Жонимиз тинч.

Бир кун ишдан қайтиб, чарчабман шекилли, шундай диванга ёнбошлаб кўзим кетиб қолган экан, телефоннинг жиринглашидан уйғониб кетдим.

— Алло, Шомуродмисан?

— Ҳа, ҳа, менман.

— Жуда тим-тирис бўлиб кетдинг-ку, оғайни. Телефонингни илгариги идорангдан зўрға билиб олдим.

Бир-иккида телефонда гаплашиб юрмагандан сўнг танишим қийин бўлди. Кейин билиб олдим: Нукусдаги қўшнимиз Сайловбой экан, врач аёли бор. Бизнинг хотин кўпинча қон босими кўтарилиб қолгудай бўлса, ўшаларникига чиқиб ўлчатиб кирар эди.

Иккаламиз телефонда чулдирашдик-қолдик.

— Хўш, Шомурод дўстим, энди гап бундай. Эртага кеч тўққизларда Тошкентга бориб тушаман. Аэропортта чиқиб, ўзинг кутиб олмасанг, мен сенинг уйинг қаердалигини билмайман, — деди у мақсадга кўчиб. — Ёнимда икки қайинсинглим ҳам бор. Каттаси магистратурага ўқишга кирмоқчи. Кичкинаси эса дипломатияга кирган. Айтишларича, иккаласининг ётоқ жойлари икки ёқда экан. Келининг, биласан, ваҳиманинг ини-ку, бир ҳафтадан бери фишинг-фишинг қилавериб, мияни ачитиб юборди. Охири, хув, отанг темирчи бўлса ҳам гапни кўп чўзаверма, жуда бошни ачитиб юбординг-ку. Бир чорасини топармиз. Жуда бўлмаса, Тошкентда Шомуроднинг уйи бор-ку, бир амаллаб ўша ерга жойлаштирармиз, дедим. Бунинг устига бизнинг маҳкамamızга Тошкентдан “малакасини ошириш учун бир одам юборинглар, икки ой таҳсил олиб, малакасини ошириб кетади”, деган хабар келиб қолиб... Ишнинг ўнгидан келганини қара, мен бораман, деб отилиб чиқдим. Омонлик бўлса, сен билан икки ой мириқиб отамлашамиз...

Мендан сас-садо чиқмаган бўлса керак-да, нариги томондан Сайловбойнинг:

— Алло, алло! Пуф, пуф! Нима бало, узилиб қолдимми? Алло... — деган товуши шан-ғиллаб эшитилиб турар эди. Сўнг телефонда “гук-гук” деган қисқа гудок пайдо бўлди.

Телефон гўшагини ўрнига қўйдимми ё ёнига ташладимми, ҳозир эсимда йўқ.

Сайловбойнинг ўқиб кетганига ҳам олти ойча бўлди. Кетар чоғида беш-олтита ҳам-курсларини эргаштириб келиб, бизникида зиёфат берди. Қайинсингилларининг ўқишлари ҳали тугагани йўқ, бир ярим йили бор ҳали.

Сухбатдошим нафасини ростлаб, соатига қаради.

— Ия, анча вақт бўлиб қолибди, — деди ўрнидан шоша-пиша туриб. — Бугун Қораўзақдан қайнағамиз келган эди. Тагин: “ойда-йилда уйингга бир келганимизда қочиб кетдинг”, деб ўпкалаб юрмасин. Кенжа ўғлини дипломатияга ўқишга олиб келган. Эртага ҳужжатларини топширишимиз керак экан.

ҲАР КУНИ ЮТАДИГАН ЛОТЕРЕЯ

Экскаватор Юмуртовга биринчи бор панжа урганида одамлар:

— Бу тоғни камида юз йил қовлашса керак.

— Юз йил нима деган гап? Ҳали буни оламан дегунча эҳ-ҳе...

— Бу тоғни қовлаб оламан дегунча ўрнидан бошқа бир тоғ ўсиб чиқмаса, отимни бошқа қўяман, — дегувчилар ҳам бўлган эди.

Уша Юмуртовимиз ҳақитданоқ эшак ҳам ҳатлаб ўтса бўладиган аҳволга тушиб қолди. Бир нарсани олдинги, бирон нарсани ўринма-ўрин қўйиб турмасанг бўлмас экан. Ахир айтишади-ку: “Ўтиб еганга тоғ ҳам чидамайди”, деб.

Бир кун миңг сўмга олган лотереям эллик миллион ютса бўладими! Кўзларимга ишонмайман. Уқалаб, қайта-қайта қарайман. Тўппа-тўғри! Катта номери ҳам, кичкина номери ҳам аниқ-аниқ тўғри келиб турибди. Кўз олдим қоронғилашиб кетди: гўё рўпарамда капалақлар пилдир-пилдир учади, қулоқларим шанғиллайди. Энди йиқилсам керак, деб юмшоқроқ жой қидириб юрибман ўзимча. Худога шукр, йиқилмадим, лотереямни чап қўлима маҳкам қисиб ушлаб физиллаганча ҳаш-паш демай банкнинг олдида пайдо бўлдим. Деворда осиглик турган ютуқлар жадвалини кўрдим-у, бироқ солиштириб қарамадим. Унга менинг ақлим етарими? Кимгадир қувончимни айтиб, ичимни бўшатгим келади. Қани энди бирон-бир таниш учраса! Ўзи гапирганимда овозим чиқяптими, йўқми, уни ҳам билмайман. Хулласи калом, бундай севиңчи ўзи бошидан ўтказган одамгина билади.

Уйга келгунча анча ўзимга келиб қолдим. Ичимга сиғдиrolмай бола-чақага айтсам, ишониймайди денг. Уларни ишонтиргунимча икки соат вақтим кетди. Хуллас, маслаҳатни бир жойга қўйдик.

— Ҳеч кимга айтмаймиз. Бунақа нарса иримчил бўлади! — дедик.

Орадан уч ой ўтгач, нақд эллик миллион қўлимга тегди. То қўлимизга теккунича бу пулга нима олишимизни, нимага харажат қилишимизни миңг бор ўйлаб тонгларни отгирдик. Охири қароримиз шу бўлдики, битта енгил машина оламиз, битта кошона қурамиз. Қолганини майда-чуйдага сарфлаймиз: ичамиз, еймиз...

Миңг бор айтмайман деганим билан бир-иккита жўраларимга ёрилдим. Айтмасам бўлмайдиган, ёрилиб ўладиган сиёқим бор.

— Машина оладиган бўлсанг, “Мерседес” ол, сўнги маркасида, — деди битта оғайним. Ҳозир бунақа машина шаҳримизда битта-иккита, холос.

— Менингча “Лимузин” олганинг маъқул. “Лимузин”га нима етсин. Кўрганлар бир оғзи очилиб қолсин.

— Йўқ, йигитлар, бунақа ўпирди гапларни қўйинглар. Ундан кўра мана бу уй-жойини қайтадан яхшилаб қуриб олсин. Кўрмайсанларми, дарвозаси очилмаган кунлари деразасидан бошимизни суқиб, зўрга чақирамиз бу оғайнимизни.

Хуллас, маслаҳат билан уй қуришга келишиб олдик.

— Хўш, уни қаерга қурамиз?

— Эски уйингни бузиб, ўрнига қурасан-да.

— Йўқ, бўлмайди. Бу уйни бузиб, янгисини қургунча кўчада ўтирадимиз?

— Хўв анави чап томондаги қўшнинг кўчмоқчи, шекилли. Беш миллион бер-да, ўшани сотиб ол, бўлмаса. Беш миллион берсанг, уйига қўшиб хотин, бола-чақасини ҳам ташлаб кетмаса отимни бошқа қўяман.

— Мен эса бошқа фикрдаман, — деди коллежда директор бўлиб ишлайдиган оғайним. — Нима қиласанлар тор жойга тиқилишавериб. Нима, уй қураман десанг, бизда бўш жой йўқми?

— Бўш жой кўп-у, бироқ уй қуришга руҳсат беришмайди-да!

— Нега руҳсат бермасин, беради. Сен хўв анави томондаги икки қаватли уйларнинг ёнидан ўн икки сотих ер ол. Уша жойга уй қур-у, маза қилиб яша.

— У ердан менга жой берай деб турибдими?

— Хўв, галварс. Эллик миллионнинг бир четидан жиндек учуриб бер. Ана шунда ўзи келиб, машинасида олиб бориб, еринга қозиқ қоқиб бермаса мен кафил.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Ҳалиги жўрам айтган овулда ерлар бисёр экан. Беш метрча келадиган ўлчагичи билан мўл-кўл қилиб ўлчади-ю, берди.

— Хўш, энди ўзингнинг қурилишдан хабаринг борми? — деди яна бир оғайним дастурхон устида.

— Хабарим йўқ, — дедим мен.

— Ундай бўлса, сира ҳам бошингни қотирма. Ерингни текислайдиганлардан тортиб, то уйингни қуриб, калитини қўлингга берадиган қурувчиларгача ўзим топиб бераман. Агар олти ой ичида битган уйингга худди Рим папасидай саллона-саллона кириб бормасанг, отимни бошқа қўяман.

Ҳақиқатан ҳам бу жўрам айтган гапининг устидан чиқадиганлардан экан. Эртасигаёқ ўша айтган қурувчиларни бошлаб келиб қолди. Ўттиз миллионга келишдик. Мен учун ўртада югуриб юрган жўрамга ҳам юз минг ширинкома кетди. Юз минг деган нима, шу ҳам пул бўлибдими?!

Қурилиш жадал бошланиб кетди. Ҳафтада бир марта “Супер салон” да бориб кўраман. Тунов кунги “Мерседес” ҳақидаги маслаҳат “Супер салон”га келиб тўхтаган эди.

Уй кўнглимдагидан ҳам аъло бўлиб қуриляпти. Ҳаёлимда, мени бу қошонага фаришталарнинг ўзлари кўчириб келиб, жойлаштириб кетадигандай эди. Шу десангиз, қават-қават саройлар: манавиниси ўттиз одам кутса бўладиган хона, анавиниси фарзандлар турмуш қурганда икки юзта меҳмонни қабул қилса бўладиган зал. Мана бу ёғи ёзги ошхона, буниси эса қишқиси. Мана буниси катта машиналар бемалол кирса бўладиган дарвоза. Мана буниси эса енгил машиналар кирадигани. Ҳўв анави томонда гараж, унинг нариги ёғида подвалга кирадиган гараж эшиги. Чап томондаги иссиқхона, унинг ёнида деворга тақаб қурилаётганлари қатор оғирлар. Ичкарида икки жойда ҳожатхонаси, иккита мўнчаси бор: бирови буғ билан, иккинчиси буғсиз ишлайди. Бассейн иккинчи қаватда. Молхоналар билан товуқхоналар ҳовли этагига жойлашган. Дарвозахоналарни-ку, энди кўяверасиз, бунақасини отам бу ёқда турсин, бобокалоним ҳам кўрмаган. Дарвозахонадан одамлар кириб келади деган йўлакка мрамор қопланган, машиналар кирадиган йўлакка эса мрамор билан цемент қипиғи аралаштирилиб тўшалган-у, устидан машинада силлиқланган, худди мажлислар залининг фойе-сидагидай ялтиллайди. Хуллас, қурувчилар ишни эрта баҳорда бошлаб, сентябрда тайёр қилди-ю, қошонанинг калитини қўлимга тутқазди.

Ичкарига кириб қадам босай десам уяламан, денг. Ярақлаб турибди-да! Уйимиздаги кўрпа-тўшакларни олиб келсак, ярашмади, худди эски латтага ўхшади қолди. Тўрт-беш миллион кетса кетар, деб кўрпа-тўшакларни, мебелларни янгиладик. Хуллас, у ёқ—бу ёғимизни ўнглаб олиб, янги ҳаёт бошладик.

Кунлар бирин-кетин ўта борди, биз билан ҳечкимнинг иши йўқ. Эрталаб ишга кетамиз, кечқурун келамиз. Бир куни уйимизга ўн тўрт-ўн беш ёшлар чамасидаги ўспирин кириб келди.

— Сизни амаким чақиряпти, — деди у эшикдан бери кирмай.

— Амакинг ким?

— Узоқберган ота, мана шу овулнинг хўжайини.

— Қачон боришим керак?

— Ўзинг эргаштириб кел, деди.

Яланг чакмонимни елкамга ташлаб, боланинг ортидан эргашидим. Бола мени кичикроқ бир хонага бошлаб кирди-да:

— Шу ерда ўтириб туринг, мен ҳозир у кишини чақириб келаман, — деди.

Кутиб ўтирибман, кутиб ўтирибман. Икки пиёла чой ичса бўладигандай вақт ўтди. Жимжит. Чиқиб кетсам, одобсизлик бўлар, деб чидаб ўтирибман. Анча вақт ўтгач, мени чақиртирган одам кириб келди. Қорни кажаводай, чамаси олтмишларни уриб қўйган одам экан. Саломлашди, бир пиёла чой қўйиб узатди.

— Ҳўш, иним, йўл бўлсин, — деди у менга тикилиб.

— Чақиртирган экансиз.

— Тўғри, чақиртирган эдим. Иним, маҳалламизга кўчиб келибсан. Шундай бўлгандан кейин бу маҳалланинг оқсоқоли ким, хўжаси ким, деб суриштирмайсанми? Ёзлай уй қурдинг, нари ўтамиз, бери ўтамиз, бирортанг салом беришни билмайсан. Бу қанақаси?

— Кечирасиз оқсоқол, биздан ўтибди. Қурилишни эса шартнома асосида қурувчиларга топширган эдик.

— Майли, майли, зарари йўқ, иним. Мен фақат мусулмончиликни айтяпман-да. Ўзинг қаерда ишлайсан?

— Кўчма мехколоннада.

— Қайси мехколонна?

— Ўн еттинчи.

— Ўн еттинчи? У ерда Мавлон ишламасиди?

— Ҳа, у киши бошлиғимиз.

— Сен ким бўлиб ишлайсан у ерда? Ўринбосармисан?

— Йўқ.

— Бош инженермисан?

— Ердамчи бухгалтерман.

— Ҳим-м... Отангнинг оти нима? Ҳаётми ҳозир?

— Йўқ. Ўтиб кетганига икки йил бўлди. Илгарилари у киши ҳам ўша мехколоннада слесар бўлиб ишлар эдилар.

Оқсоқолнинг нафаси ичига тушиб кетди. Бир пиёла чой совутиб қўйган экан, чойнакнинг қопқоғини очиб, қайтариб қўйди.

— Келин бола савдо билан шуғулланадими?

— Йўқ, ўқитувчи.

Энди унинг қарашларидан: “Ундай бўлса мана бу кошонани қандай қилиб, қайси маблағинга қурдинг?” демоқчи бўлиб турганини фаҳмладим. Айтмасам бўлмайдиган.

— Оқсоқол, бир адашиб, маошга қўшиб берган лотереяга эллик миллион ютиб олган эдим. Етти миллионига машина олдим, ўттиз миллионига уй қурдирдим. Бир кенгроқ жойда ўтиргим келиб эди.

— Эллик миллион?! — у ҳайрон бўлиб менинг бетимга тикилиб қолди. — Бу ҳақда ҳеч қайси газетада ўқимаган эдим-ку.

— Мен бу ҳақда ҳеч кимга айтмаган эдим.

— Астофирулло, астофирулло! — уй эгасининг юзига қон югура бошлади. — Ўзинг ҳам жуда пишиқ-пухта йигитга ўхшайсан. Шундай қилиб, етти миллион машина, ўттиз миллион уй-жой дегин. Тагин ўн уч миллиони қолибди-да. Миллионер экансан-ку.

— Тўрт-беш миллиони мебел-себел, кўрпа-тўшак дегандай... сарф қилдик.

— Яхши, иним, жуда яхши. Баракалло! Буюрсин! Энди иним, сени чақиришимдан мурод — мен шу маҳалланинг каттасиман. Исми Узоқберган. Яқинда дам олишга чиқдим. Ўттиз беш йил турли идораларда раҳбар бўлиб ишлаганман. Бу ёғига сен билан таниша берамиз. Энди гап бундай: кўчиб келган экансан, муборак бўлсин, иним. Удумимизга кўра маҳалланинг катта-кичиги билан бир таништириб қўйишим лозим экан сени.

— Яхши бўларди, оға. Индинга бозордан бир кўй олиб келай бўлмаса.

— Кўй-пўйингни қўйиб тур, гапни эшит. Кўй оладиган бўлсанг олавер, ортиқчалик қилмайди. Биринчи кун икки-уч йигитни олиб ўзим бораман. Ўша кўйингни еб ўтириб маслаҳатлашамиз. Менинг айтай деганим, ўша кўйга қўшиб бир яшар тана ҳам оласан, у асосий меҳмонларингга керак бўлади.

Хўп дедим. Киссасида етти-саккиз миллиони бор одамга тана сотиб олиш нима деган гап?

Кўйни сўйиб, маслаҳат ошини ўтказдик. Маслаҳат пайтида маҳалла оқсоқоли айтиб турди, мен ёзиб турдим. Оқсоқол эсидан чиқарган нарсаларни ёнидан келган йигитлар қўшимча қилиб турди. Бундай разм солсам, дастурхон тузашнинг ўзига эллик мингча пул керак экан.

— Энди, келадиган меҳмонлар сенинг остонангдан биринчи бор ҳатлашлари. Шунинг учун уларга бир-бир пальто, ёшроқларига костюм, аёлларига тузукроқ мато ё эса шол рўмол дегандай...

— Ия, Узоқберган оға, нима, мен улар билан қуда тушаётганим йўқ-ку, ахир.

— Удумимизни бузма, иним. Маҳаллага кўчиб келдингми, элу юрт нима қилса, шуни қиласан.

Шундай қилдик. Бу тadbирдан бир миллион сарф-харажат қилиб зўрға қутулдик. Бироқ жуда хурсанд бўлдим. Бир кечада шунча таниш орттирдим. Таниш бўлганда қандай, ҳаммаси казо-казо, юрган жойида обрўлари ер қайиштиради, денг.

Орадан икки ҳафта ўтгач, маҳалла оқсоқоли тагин чақириб қолди.

— Уйларингда йирик молдан нима бор?

— Молимиз йўқ.

— Эсинг жойидами, иним? Нега бир-иккита ҳўкизча олиб қўймайсан?

— Ҳўкизчани нима қиламан?

— Нима қиламан деганинг нимаси? Сенинг шунақа дейишингни билиб, юртдан бурун чақиртирдим. Эртага Ўрозбойнинг уйида маслаҳат оши. Уйингга ўша тўйга келган меҳмонлардан оласан. Битта қора мол сўйишинг керак.

Ана ҳолос! Ҳар икки ҳафтада биттадан қора молни қаёқдан топдим энди? Худога шуқрлар бўлсинки, ҳали ҳам беш-олти миллион пулим бор. Бўлмаса нима бўларди?

Улимдан уят кучли, меҳмонларни кутиб, кузатдим. Меҳмонлар зиёфат бошланиши олдида мен билан худди эски қадрдонлардай сўрашдилар-у, кейинчалик ўзлари билан ўзлари бўлиб, эсларидан чиқиб кетдим.

Келгуси ойда маслаҳат ошига айттирмай ўзим бордим. Узоқберган оғанинг ўнг томонидаги қўшниси келин тушираётган экан. Унга ҳам бир ҳўкизча, икки яшик ароқ, бир яшик коньяк олиб бердим, дастурхондаги ноз-неъматларнинг ҳаммаси бизнинг зиммамизга тушди.

Келаси баҳоргача саккиз марта меҳмон кутиб олишимга тўғри келди. Эллик миллиондан қолган пуллар адоий-тамом бўлди. Энди маҳалла оқсоқолининг кўзига кўринмаслик учун нариги кўчадан қатнайдиغان бўлдим. Эшигимизнинг кўнфироғини узиб ташлаганмиз. Жирингламайди. Аммо қачонгача бекиниб ўтирасан, келаси кузгача яна олти бор меҳмон кутдим. Меҳмон кутишнинг ўзи бўлмайди-ку, буни ўзингиз яхши биласиз. “Супер салон” кетди қулоғини ушлаб.

Бир кун кечқурун дарвоза тақ-тақ қилиб қолди. Чиқмасам бўлмади. Чиқдим. Қарасам эшикнинг олдида уч-тўрт йигит туришибди.

— Ака, рейд қилиб юрибмиз, — деди йигитлардан бири. — Мен газданман, мана бу электросетдан, анави сув масаласи бўйича, ёнингизда турган йигит ер солиғи масаласида келдик.

— Хўп, эшитаман.

— Ундай бўлса эшитинг: газ, ер, еув, электрдан анча қарз бўлиб қолибсиз... Бу ҳисоб-китоблар ўтган йилники. Энди бу йилгисини ҳисоб-китоб қилайлик...

— Йўғ-е, қайтадан бир ҳисобланг-чи, тагин бир нол қўшиб юборганингиз йўқми, иним?!

— Ака, қанақа тушунмайдиган одамсиз ўзи? Кап-катта ҳовли жой бўлса!

— Ҳа-я, шуни ўйламабман. Ҳарҳолда ҳайҳотдек ҳовли бўлса. Қани йигитлар, ичкарига марҳамат, гаплашамиз.

Улар ичкарига киришди, ҳол-аҳволимдан хабардор бўлиб, ачингандай бўлишди.

— Лекин тўламасангиз бўлмайди, ака, — дейишди улар. — Бир омадингиз келиб, лотереядан ютиб олган экансиз. Ютуқ тутамайди, деб ўйлабсиз-да, а?

— Билмабман-да. Ахир эллик миллион-а... Ҳа, айтгандай, бу маҳаллада мендан бошқа неча киши қарздор?

— Ҳеч кимнинг қарзи йўқ. Фақат ўзингиз.

— Йўғ-е, ахир мен лотереядан ютган одамман-ку. Шундай бўлса ҳам қарздор бўлиб қолибман...

— Сизнинг лотереянгиз бир марта ютган, ака. Маҳалладошларингизнинг “лотерея”лари ҳар куни ютади. Тушундингизми, акахон.

Йигитларнинг гапида жон бор экан. Биз бундан кейин чидай олмадик. Кўч-кўронимизни орқалаб, эски маҳалламизга кўчдик. Ҳозир бурунги уйимизни бузиб, ўрнига уй солиб олганмиз. Тагимизда кўхнароқ бўлса ҳам “Жигули”миз бор. Худога шукр, газдан, сувдан, электрдан қарзимиз йўқ.

АХБОРХҲУЖА

Ота-боболаримиз: “Бало қайда, боссанг, оёғинг остида”, деган эканлар. Кечагина таъмирдан чиққан “нол олти”мни миниб, секин келаётсам, шундоққина Бойтерак бекати ёнидан қулоқлари шалвираган итни етаклаб биров чиқиб қолди. Шу заҳоти унинг ити юлқиниб қўлидан чиқди-ю, олдинга отилди. Билмадим, йўл чеккасида ҳаққа-паккани кўриб қолдимми ё бирон бир мушукка қўзи тушдимми, ҳарсалоқлаб мен томонга яқинлашиб қолса бўладими! Кўринишидан ё машинага, ё бирон махлуққа даф қиладиган итлардан эмасди, шекилли. Менга уйда болалар билан оғиз-бурун ялашиб катта бўлган зоти бошқа нимжонгина итга ўхшаб кўринган эди.

Шошиб қолиб дарҳол тормозни босдим. Шундай қилмасам, тўғри келиб машина тагига кириб кетадигандай эди. Бехос машина рули бурилиб кетиб, йўл чеккасидаги тошга бориб қарс этиб урилди. Қарасам: “Кувиб ўтиш ман қилинади”, деган белги ўрнатилган тўрт бурчакли бетон экан.

Ит мен томондаги орқа эшикка келиб гуп этиб урилди-ю, вангиллаганча орқасига қайтди. Шу орада ит эгаси ҳам этиб келди. Мен машинадан тушиб, у билан саломлашдим.

— Эрталабдан бери ўзини кўярга жой тополмай юривди бу расво, — деди ит эгаси.

— Бунга кўрмайсизми энди...

Худди мен айбдордай лом-мим демай бошимни эгиб турардим. Машинамнинг олд қисми эса пачоқ бўлган эди. Бир маҳал қайқдан пайдо бўлди билмайман, биздан уч кўча нарида турадиган Ахборхўжа келиб қолса бўладими? У юз берган воқеани кўриб жим турарди. Асли унинг исми Қодирбой, бироқ одамлар уни Ахборхўжа деб атаб кетишган. Ҳа, одамлар уни бекорга Ахборхўжа деб аташмаган. Эрталаб унинг оғзидан битта гап чиқдимми — бўлди, у бутун республикага таралди деяверинг. Тагин бу хабар турли мазмунда овоза бўлади. Хабарни таратаётганда унинг хурсанд бўлганини кўрсангиз. Шунақа роҳатланадими, асти кўяверасиз.

Қодирбой, яъни Ахборхўжа мени кўриб чунонам севиндики, кўзлари яшнаб кетди.

— Ие, Шомуроджон, азонлаб бу қандай гап? Кечагина ялтираб турганди-я бу машина. Исириқ тутатиб юбормабсан-да.

— Исириқнинг қўлидан нима келарди! — дедим мен уни хушламай.

— Ия, бу нима деганинг? Исириқда гап кўп, ука. Нима бало, тягаси чиқиб кетганми? Пайқамай қолдингми, нима бўлди?

Ит эгаси машинанинг ортига ўтиб, итини чақира бошлади.

— Тузик! Тузик!

— Ақлли итга ўхшайди, — Ахборхўжа ит эгасига юзини бурди. — Кучук пайтидан боққанмидингиз?

— Ҳа, кучук пайтидан, — деди ит эгаси.

— Ўзи ўргатилган, фаҳм-фаросатли итга ўхшайди.

— Қўлдан келганча.

— Йўқ, қўлдан келганча деманг, биродар. Роса ўргатилган итга ўхшайди. Қаранг, чақирганингизда тўрт оёғи билан тормоз бериб шартга тўхтади-я! Мен ҳўв анави жойдан кўриб келяпман, машина шунақанги шашт билан келиб урилдики, — Ахборхўжа ит эгасининг қулогига оғзини тақаброқ гапирди: — Шофернинг оғзини ҳидлаб кўрдингизми, ичмаганмикин? Мен узоқдан кўриб келяпман, итингиз йўл қондасини бузмай югурди. Ҳа, шундай...

Ахборхўжа менинг яқинлашиб қолганимни кўриб, қийпанглай бошлади:

— Бай-бай-бай, машинага ачиниб кетяпман. Кечагина таъмирдан чиққан эди-я! Шу йўлсозларга ҳам ҳайрон қоласан киши. Керак бўлса бўлмаса тепасига бир тунука илади-да, йўл четига бетон ўрнатиб кетаверишади. Бундо-оқ бемалол юролмайсан.

Ахборхўжанинг гаплари ё менинг, ё ит эгасининг гаплари билан қовушиб кетолмади. Охири кетди. Сўнг ўзимиз бир тўхтамага келдик. Мен, мабодо ит ўлиб қолса хунини тўлашни зиммамга олдим. Йўқ, ит эгаси менга даво қилаётгани йўқ, қайтанга ўзи мендан кечирим сўраяпти, бечора. Сал-пал техникадан хабари бор одам экан, иккаламиз машинани итаришиб орқароққа олдик.

— Олдидаги облицовкани алмаштириш керак, шекилли, — деди у. — Аммо капотни бир амаллаб болга билан тўғриласа бўлади.

Шу пайт олдинги фаралари чарақлаб йўл инспекцияси машинаси ёнгинамизга келиб, гийқ этиб тўхтади. Қарасам, орқа эшиқдан иккита инспектор, олдинги эшиқдан Ахборхўжа тушиб келяпти. Ҳайрон бўлиб қолдим.

Инспекторлар билан саломлашиб бўлганимдан сўнг, Ахборхўжа мени четга тортиб:

— Шомуроджон, бери кел, — деди. — Ўзинг биласан, ҳозир инспекторлар шунақа инсофсиз бўлиб кетишганки, таниш-билиш бўлмаса бор буд-шудингни шилиб олади. Кетиб бораётган эдим, йўлда мана булар учраб қолди. Дарҳол автобусдан тушиб, олдиларига бордим, аҳволни тушунтирдим. Биттасини оз-моз танир эдим. Йўл-йўлакай яхшилаб ишлов бердим: “Кўп қийнаманглар, ўзи бизнинг қўшнимиз, берганини олинглар-у, босди-босди қилиб юборинглар”, дедим.

— Нимани босди-босди қилади?!

— Нимани бўларди? Сенинг ишингни-да.

— Менинг қанақа ишим бор экан? Ит ана, чопқиллаб юрибди. Жабрлансам, мен жабрландим.

— Ё тавба! Бировга яхшилиқ қилиб ҳам бўлмайди бу замонда. Буларни мен бошлаб келмаганимда нима бўларди? Бошқа бир инспектор келарди-да, машинангни ҳам олиб кетарди, ўзингни ҳам. Ичмаган бўлсанг ҳам “ичган” деб протокол тузарди. Ит эгасига: “Овчи итимни машинаси билан босиб ўлдирди”, деб ариза ёздириб оларди. У-ку, нотаниш. Таниш бўлатуриб мана булар йўл-йўлакай ўжарлик қилиб қингирига олиб келди-ю! Йўқ, десам ҳам нуқул “ичганми?” деб сўрайверади.

— Йўқ, дедим, ичмайди, дедим. Мабодо ичган бўлсам кечаси ичгандир, билмадим тагин, оғзидан саримсоқнингми, ҳарқалай шунга ўхшашроқ ачимсиқ бир нарсанинг ҳиди келиб турибди, дедим.

— Қанақа ҳид? — деб азбаройи жаҳлим чиққанидан Ахборхўжанинг башарасига қаттиқ пуфладим.

— Қанақа тушунмаган одамсан ўзи? Мана буларни чалғитиш учун шунчаки айтдим-да. Сен учун йўлимдан қолиб, ишимдан қолиб югуриб юрсам. Қара-ю!

Инспекторлар иккаламизни олдиларига чақирди. Бўлган воқеани сўраб-суриштиришди.

— Ичганмидингиз? — сўради биттаси сал шубҳаланиб.

— Йўқ.

— Айтдим-ку, эрталабдан ичмайди деб, — Ахборхўжа тагин гапга суқилди. — Фақат кечаси меҳмон-пеҳмон келсагина... Кеча кечкурун дарвозалари олдида битта қизил “Жигули” турганди-я!

— Қачон? Қанақа “Жигули”?

— Ҳа, унда нариги қўшнининг уйи олдида кўрган эканман-да, — деб у гапидан тониб ялтоқланди. Сўнг: — Итингиз овчи итга ўхшайди, — деб ит эгасига жонбозлик қила бошлади. — Ўзи итингизнинг у ер-бу ерини пайпаслаб кўрдингизми? Қулогидан қон оқмаяптими? Агар қулогидан қон оқса, одам бўлиши қийин.

Мен энди ориқ чидай олмадим. Бир олайиб қараган эдим, Ахборхўжанинг дами ичига тушиб кетди.

Инспекторлар воқеа тафсилоти билан танишгач, бизларнинг бир-биримизга ҳеч қанақа даъвомиз йўқлигини ҳисобга олиб, машинамни “сервис” гача судраб олиб бориб қўйишди. Ҳеч қандай ҳужжат-пужжат тўлдиришмади.

“Сервис”га инспекторларнинг маълумотномаларини топшириб, машинани таъмирлаш ҳақида ариза ёзгунимча туш пайти ҳам бўлиб қолибди.

Идорага кираверишда мени кассир аёл кутиб олди.

— Боядан бери бошлиқ сизни бир-икки бор сўради, — деди у.

Дарҳол бошлиғимиз олдига кирдим.

— Ҳа, тинчликми? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Тинчлик.

— Ким биландир ўчакишиб, машинанг билан бостирмоқчи бўлибсан. Кейин у одам чап бериб қолиб, итини босиб кетганмишсан?!

— Ким айтди бу гапларни?

— Ким эканини мен қаяқдан билай. Боя чошгоҳда биров телефон орқали хабар қилди.

Мен бошлиғимизга бор гапни айтиб тушунтирдим.

— Тинчлик бўлса майли-я, — деди у менинг гапларимга сал ишонқирамай. — Агар ишқал бўлиб, менинг бирон ёрдамим керак бўлса, тортинмай айтавер.

Тушдан сўнг хотиним телефон қилди:

— Алло! Ўзингизмисиз? — деди у ҳансираб. — Вой худойим-эй, ишқилиб, омонмисиз? Келган бало ўша итга урсин, худоё!

— Нималар деяпсан ўзингдан ўзинг?

— Бировнинг овчи итини босиб кетибсиз-ку. У одам бўлса қўлига милтиқ олиб, сизни отаман деб қувлаб юрганмиш. Аччиқ устида тагин бир бало қилиб қўймасин. Кўзига кўринмайроқ туринг!

— Ким айтди бу гапларни сенга?!

— Боядан бери қўшниларимиз телефон қилавериб жонимга тегиб кетишди. Ўлган ит-у, синган темир бўлсин, илоё!

Кечкурун уйга борсам, яқин-йироқ дўст-ёрларим, жўраларим бола-чақалари билан келиб ўтиришган экан. Менинг уйга пиёда кириб келганимни кўриб, улар бадтар ҳайратланишди.

— Ишқилиб босди-босди қилиб юборса бўладиган гапми?! — дейишди улар бир-бирларига гал бермай.

— Нимани босди-босди қилади?

— Дўстим, сен ўзингни бизга бепарво кўрсатмай кўяқол, — деди биттаси. — Бизлар бу ерга зерикканимиздан келиб ўтирганимиз йўқ. Азбаройи жонимиз ачиганидан, бирон нафимиз тегармикан, деб келиб ўтирибмиз.

Мен анграйиб қолдим. Уларга нима деб жавоб қилишимни ҳам билмайман. Секин “нима гап ўзи?” деб сўрасам, улар: “Ўйланмоқчи бўлиб юрган қизимни олиб қочиб кетган йигитни учратиб қолганимни, бир шиша ароқни кўзимни юммай сипқариб олиб, машинага бостириб ўлдираман, деб ўша рақибимни қувлаганимни, рақибим эса чап бериб қолиб, унинг Одессадан минг долларга сотиб олган зотли овчи итини босиб кетганимни” эшитишган экан. Ит эгаси дарҳол милицияга хабар қилганмиш....

Ўша куни мен келган-кетган меҳмонларга ҳеч вақо бўлмаганини, итга ҳам ҳеч қанақа захм етмаганини, машинамнинг эртага таъмирдан чиқишини айтиб тушунтириш билан зўрға тонг оттирдим. Барибир улар менинг гапларимга ишонинқирамай кетишди.

Эртасига чошгоҳ пайтида ортимдан ишхонамга ўғлим етиб келди. Қишлоғимиздаги ҳамма оғайниларим тўпланишиб, автобус ёллашиб уйимизга келишибди. Уларга етган хабар шу бўпти-ки, гўё мен “милициянинг наркотик моддаларни искаб топадиган итини атайлаб машинам билан босиб ўлдирганим учун” қамоққа олинганмишман...

ЭРКАК КИШИНИНГ БИР КУНИ

Ёши элликларни қоралаб қолган Эркак киши, бошлиғининг топшириғи эсига тушди шекилли, азонлаб уйғонди-ю, апил-тапил кийиниб йўлга тушди. Уйдаги, кўчадаги муаммоларни ўйлай-ўйлай боши қотиб, кечаси зўрға кўзи илинган эди.

У кўп ҳаярламай автобусга чиқди. Автобус ичи анча тикилинч экан. Шундай бўлсада, унга ўтирадиган битта жой топилди. Утирди.

Ҳар бекат сайин битта-иккита йўловчи тушиб қолар, уч-тўртта йўловчи автобусга чиқарди. Шундай қилиб, автобус ичи тирбанд бўлди.

— Жой берсангиз бўлармиди? — деди бир аёл унинг ёнгинасига келиб.

Эркак киши эса, эринчоқлик билан ён-вериди ўтирган қиз-келиндякларга қаради. Аёл буни сезд.

— Уларга қараб нима қиласиз? Эркак кишисиз-ку, туринг ўрнингиздан, — деди ҳалиги тепасида турган аёл. Эркак ўрнидан турди.

Идорага кириб келгани ҳам шу эди, бошлиғи зарда билан столини муштлади:

— Ҳисоб-китоб ҳужжатлари қани?

— Мана, олиб келяпман.

— Мен сенга бугун олиб кел деганмидим?!

— Кеча олиб кирсам, кетиб қолган экансиз.

— Кетиб қолмасимдан илгари нега олиб кирмадинг?

Шундан кейин бошлиқ асабийлашиб ўтирди-турди, турди-ўтирди, оғзига келган гапни қайтармади. Бунга ҳам кўнгли тўлмади чоғи, эркакчасига сўкди.

Бу чидамади.

— Сўкманг, ака, — деди азбаройи жаҳли чиққанидан лаблари титраб.

Бошлиқ сал паст тушди.

— Сўксам нима бўпти? Хотин киши эмасан-ку, эркаксан-ку. Бир сўкканим билан...

Унинг эркаклик ҳамияти кўзиб, бошлиқни кечирди.

Чошгоҳларда унинг олдига кексароқ бир одам келди. У илгари шу идорада ишлаб кетган экан. Ҳозир ўғлини уйлантирмоқчи экан-у, чамаси, шунга ёрдам сўраб келган кўринади.

— Буни мен ҳал қилолмасам керак, оқсоқол, — деб муомала қилди у кекса одамга.

— Нега?

— Бошлиқ билан, қасаба уюшмаси билан маслаҳатлашиб ҳал қиламиз бу масалани.

— Қачон маслаҳатлашасиз?

— Бошлиқ келсин.

— Қачон келади?

— Билмадим. Тушдан кейин келиб қолар. Бугун келмаса эртага албатта келади.

— Тушдан кейин... эртага!.. Сен ўзинг эркакмисан? Бўладиган гапни айтгин-да!

Жаҳл билан кекса кишини бир силтаб ташламоқчи бўлди-ю, шайтонга ҳай берди, ўзини босди. “Астофирулло! Эркаклигимнинг нима алоқаси бор бу гапларга?”

Тушлик пайтида узоққа боришга унча хуши бўлмай буфетга кира қолди. Уч-тўрт пирожки билан бир чойнак чой олди-да, шу билан тамадди қилиб қўяқолди.

Буфетчи аёл нари-бери ҳисоблаб:

— Бир юз ўттиз беш сўм бўлади, — деди.

Бу битта юз сўмлик билан битта эллик сўмлик узатди. Буфетчи пулни ғаладонига ташлади-ю, навбатдаги хўранда билан муомала қила бошлади.

— Келинжон, боягининг қайтимини бермайсизми? — деди ниҳоят бу.

— Ўн беш сўмни сўраяпсизми? Мана! Садқаи эркак кетинг-э!

Бу бечора ўзининг ҳалол ўн беш сўмини ижирганиб олди-ю, чўнтагига солди.

У кечқурун ишдан барвақтроқ қайтиб, йўл-йўлакай бозорга кириб ўтмоқчи бўлди. Бозорда ўртанча қизи, каникул кунлари эмасми, онасининг ўрнида сув сотарди. Қизини ҳам ўзи билан бирга уйга олиб кетмоқчи эди. Яқинига борса, бир кайвони аёл қизи билан савдолашаётган экан.

— Қизим, ўн беш сўм туш, — дерди аёл.

— Майли, хола, беш сўм тушай, — дерди қизи. У “ўн беш сўм” дерди, бу “беш сўм” дерди. Бир маҳал аёлнинг жаҳли чиқди.

— Отанг борми? — деди қизига.

— Бор. Нима эди? — деди қиз.

— Бор бўлса нима қилиб турибсан бу ерда?

— Ойимнинг ўрнида турибман.

— Онанг билан ишим йўқ, отангга бориб айт: оиласини ўзи тебратолмаган эркак эркак эмас экан, дегин.

Бу гапдан отаси тутоқиб кетди.

— Бўлди, йиғиштир қизим, — деди ҳалиги аёл кетгач.

Уйига келса, хотини қўшни аёл билан дарвозахонанинг олдида ғийбат бозорини қизитаётган экан. Бундоқ қулоқ солса, қўшни аёл эрини ёмонлаяпти, хотини ҳам тинмай жавраб турибди денг:

— Худди шундай, овсинжон, нимасини айтасиз, — дерди бунинг аёли. — Эркакларнинг ҳаммаси бир гўр. Елгон гапиреди, хотинларини алдайди. Илойим гўрингда тик тургур! Бугун кун бўйи беш марта телефон бўлди. Овозимни эшитиши билан тарс этказиб гўшакни кўйиб қўяди. Мен эмас, бизнинг уйимиздаги бузуқ эркак керак унга. Ҳа!

Эркак шўрлик қизининг олдида мулзам бўлди, ўзини эшитмаганга олиб, секин сирғалиб уйга кириб кетди.

— Дада, бозорга белгийский плаш тушибди, — деди катта қизи овқат маҳалида.

— Тушса тушар, — деди отаси бепарвогина.

— Тушса тушар, дегунча, олиб бераман қизим, демайсанми? — деди аёли қизи учун жавоб бериб.

— Неча сўм экан?

— Етмиш беш минг, дейишяпти.

— Вой-вўй, шунча пулни қаёқдан оламиз, қизим?

Қизи индамади.

— Бо худо! — деди аёли. — Бошқаларнинг эркаклари қаёқдан топаётган экан?

Эр шўрликнинг дами ичига тушиб кетди. Овқатдан бир-икки татинган бўлиб, қисқа омин қилди-ю, дам олиш учун ўрнидан турди.

— Менинг пешонамга шу ландавур ёзилган бўлса нима қилай? — деди товушини бир баҳя кўтариб аёли. Буни эр эшитди.

Диванда ўтириб, сал кўзи илинган экан, хотинининг:

— Урнингга ёт! — деб юлқилашидан уйғониб кетди.

Секин туриб, ўрнига ётди.

— Бу ёққа қараб ёт, анқовсирамай! — деди хотини ёстиққа бош кўяр экан.

— Гапиравер. Эшитаман.

— Боланг яқинда биттасини олиб келмоқчи бўлиб юрибди.

— Хўш?

— Кўз остига олиб юрган қизи борга ўхшайди.

— Жуда яхши.

— Жуда яхши, бўлса, икки юз минг топ.

— Икки юз минг?! Икки юз мингни қаёқдан топаман?

— Қаёқдан топаман деганинг нимаси? Топасан. Нима, эркак эмасмисан?

Эркак бечора кечаси билан ағанаб ухлаёлмай чиқди. Ўғлининг уйланиши, қизининг белгийский плаши, телефоннинг индамай қолгани, ўртанча қизининг сув сотгани-ю, собиқ ходимнинг тўйига ёрдам... ва бошқа шунга ўхшаш муаммолар бошида гужғон ўйнади.

Эраталаб радионинг шанғиллаган товушидан уйғониб кетди. Боши сирқираб оғрирди. Радиода:

— Эркак кишининг вазифалари нималардан иборат, деб ўйлайсиз? — деб савол берди журналист қиз. Бир кайвони аёл жавоб бера бошлади:

— Эркак кишининг вазифаси...

У ўрнидан учиб турди-ю, чала-чулпа ювиниб ишга отланди. Кечикиб қолса, яхши бўлмайди, бошлигининг жаҳли ёмон: “Эркакмисан ўзи!” — деб бақириб беради.

Носир ФОЗИЛОВ
таржималари.

SUMMARY

October issue of the magazine will be opened with the novel of the Egypt writer Camal al Citani "Az zayni barakat". Also there will be published the novel "History of love" by the modern American writer Eric Sigal in this issue. Besides, the readers can also get acquainted with poems of the African poet Antonio Jasinto, the publication "Dawn of Europe" by K.Kobrin, the articles "Heritage of Nasir Bukhari" by S.Kurbanov, "The adventures of kazak Hamlet" by I.Sukhikh, "Professor Baldauf is reading" by B.Murod. It is nice to point that the readers of our magazine can enjoy the novel "The history of boisterous doll" by the king of detective E.S.Gardner in this issue.

АЗИЗ МУШТАРИЙЛАР!

"Жаҳон адабиёти" журнаliga 2002 йил учун обуна давом этмоқда.

Дунё адабиётининг нодир намуналаридан, умумбашарий маънавий қадриятлар ва маданий ҳаёт янгиликлари, шунингдек, тарихий-фалсафий, адабий-публицистик мақолалар, янги китобларга тақризлардан баҳраманд бўлишни истасангиз "Жаҳон адабиёти"га ёзилишни унутманг.

Журналимизга Республиканинг барча алоқа бўлимларида обуна бўлишингиз мумкин.

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

МУХТАРАМ ЖУРНАЛХОНЛАР!

Хоҳловчилар "Жаҳон адабиёти" журнаlining эски сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.